

સિંદુ ધર્મની પાઠશાળા.

સુ-લીલા મુનશી દિવા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૪૩૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ટિંક ૫૫૫ ૫૫૪ ૫૫૫

વિષય ૫૫૫:૫૫૫:૫૫૫

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”, પુસ્તક ૨૮ મું.

હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા.

મૂળ લેખક—

સ્વ. રાયબહાદુર લાલા જૈજનાથ, બી. એ.

અનુવાદક—

યુનીલાલ મૂળજીભ ધ ત્રિપાઠી,
વીરમગામ.

પ્રકાશક—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

સંપાદક:—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”; અમદાવાદ.

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ડૉપીસર્જન-અંગ્રહ

પ્રથમાવધિ.]

પ્રત ૧૧૦૦.

[ઇ. સ. ૧૯૨૧.

અમદાવાદ:-પાંચકુવા નવા દરવાજા શ્રી “આદર્શ” પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં પંડિત વાડીલાલ ડાહ્યાલાલએ છાપી.

નિવેદન.

આ પુસ્તક સ્વૈચ્છિક રાજ બહાદુર લાલા મૈજનાથ પ્રણિત એક હિન્દી ગ્રંથ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. મહંમ આગ્રામાં સેશન જજનો અતિ માનભર્યો અધિકાર ભોગવતા હતા. આવા અતિ જવાબદાર અને વ્યવસાયપૂર્ણ હોદ્દા ઉપર નિયુક્ત થયેલા હોવા છતાં તે બાબતના કામમાંથી નિવૃત્તિ મેળવી પોતે હિન્દુધર્મ અને સમાજના હિતપ્રશ્નોનો બારીક અભ્યાસ કરવાના કામમાં ગુંથાએલા રહેતા હતા, એમ તેમણે તે બંને વિષયોને લગતાં હિન્દી, અંગ્રેજી અને ઉર્દૂ ભાષામાં જે મનનનીય પુસ્તકો અને લેખો લખેલા છે તે પરથી સ્થિત થાય છે. ધર્મ અને સમાજને લગતાં ઉપયુક્ત બાપાઓમાં તેમણે નાનાં મોટાં મળીને એકંદરે સત્તર પુસ્તકો લખેલાં જાણ્યું છે. વળી વેદાન્તનાં તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર પામી તેને વ્યવહારમાં આચરવાનો જગતને માર્ગ પ્રબોધનાર સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી રામતીર્થ પ્રતિ તે ધણો પૂજ્યભાવ ધરાવતા હતા. સ્વામીજી પ્રતિના પોતાના ભક્તિભાવની યાદગીરીમાં તેમણે સ્વામીજીને અતિ પ્રિય એવા ઋષિકેશનાં એક સ્થળે ‘રામાશ્રમ’ નામનો એક આશ્રમ બંધાવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તક રચવામાં લેખકનો શો ઉદ્દેશ છે, તેમાં કયા કયા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમનો ઉદ્દેશ કેટલા અંશે પાર પડ્યો છે, પુસ્તક કેવું અને કેટલું ઉપયોગી અને આવકારદાયક નીવડ્યું છે એ આદિ સઘળી હકીકત તેમણે અસલ ગ્રંથમાં લખેલી અને આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં બાપાન્તરરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાયેલી નોંધ અને ભૂમિકા ઉપરથી વાચકવર્ગને બહુ જ સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ હોવાથી તે વિષયે કંઈ વિશેષ લખવા જેવું રહેતું નથી. સમગ્ર પુસ્તકના વાચન ઉપરથી સુગ અને વિચારશીલ વાચકવર્ગના ખ્યાલમાં

સહજ જ આવી શકશે, કે આ પુસ્તક આર્થ પ્રજાતું મુખ્ય ધ્યેય, તેની સંસ્કૃતિ, તેના જાતિગત જીવનની સવિશેષતા, હિન્દુધર્મનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, તેના વિવિધ મતપંથોમાં બહારથી જણાતી ભિન્નતાના મૂળમાં સતત વહી રહેલી એકતાઃ એ વગેરે બાબતોનું સરળતાથી બાન કરાવી જનસમુદાયની વૃત્તિને ધર્મ તથા સદાચારને પંથે દોરવા અર્થે કેવું અને કેટલું ઉપયોગી છે તેમ જ એવાં ઉપયોગી પુસ્તકોને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. આ જરૂરિયાતને લક્ષમાં લઈ સાર્વજનિક ઉપયોગના હેતુથી તેનું ભાષાન્તર કરીને વાચકવર્ગની સેવામાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે, કે ઉત્તર હિન્દની જેમ આપણે અહીં ગુજરાતમાં પણ તે ધર્મશિક્ષણાર્થ ઉપયોગી નીવડી યોગ્ય આદર પામશે.

આરંભમાં મૂળના પુસ્તકમાં દર્શો પણ ફેરફાર ન કરવો એવા વિચારથી સમગ્ર પુસ્તકનું અદરશઃ ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું. આ ભાષાન્તરના પ્રથમના પાંચ ભાગો છપાઈ ગયા પછી દેશકાળને અનુસરતો કેટલોક ઉચિત ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોય તો પુસ્તક વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકે એવો વિચાર થવાથી તે પછીના ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં યોગ્ય જણાતો સુધારો વધારો ચાને ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ફેરફારને અનુસરીને મૂળમાં જેમના નામનો કેવળ નિર્દેશ જ કરાયેલો હતો વા જેમના વિષે નહિ જેવી જ હકીકત આપવામાં આવી હતી તેવાં સ્ત્રીતા, તારા, દમયંતી, દ્રૌપદી, રામાનંદજી, કબીરજી, તુલસીદાસજી, શ્રી મધ્વાચાર્યજી, શ્રી ચૈતન્ય, ગુરુ નાનક, શ્રી ઋષભદેવજી, શ્રી મહાવીર સ્વામી, શ્રી સહજનનંદજી, શ્રી શંકરાચાર્યજી, શ્રી રામાનુજાચાર્યજી, શ્રી વલ્લભાચાર્યજી આદિ મહાજનોનાં જીવનચરિત્રોમાંની કેટલીક ઉપયોગી હકીકતો આ પુસ્તકમાં ઉમેરો થવા પામ્યો છે. ઉપરાંત કેટલેક સ્થળે વિશેષ સ્પષ્ટતા અને સરળતાની ખાતર જરૂરની બાબતો ઉમેરવાની સાથે મૂળની રચનામાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ફેરફાર કેટલે અંશે

ઉચિત નીવડ્યો છે અને તેથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા ાં કેવો વધારો થવા પામ્યો છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ સુઘ વાચકવર્ગનું છે. આમ છતાં નિવેદન કરવું આવશ્યક છે, કે પુસ્તકમાં જે કંઈ સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે મનઃકલ્પિત રીતે કરાયેલો નથી; પરંતુ વિદ્વાન લેખકો દ્વારા લખાયેલાં ધર્મવિષયક લેખો અને પુસ્તકોના અભ્યાસને અનુસરીને કરાયેલો છે. વળી તેમાં મૂળના ભાવોને લેશ પણ ક્ષતિ ન પહોંચે તે માટે પૂરતી કાળજી રાખવા ઉપરાંત અસલના ભાવો વધારે સરળતાથી સમજી શકાય એ પ્રકારની તેની રચના કરવાને બનતું કયું છે. આમ એકંદરે પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો થવા પામે તે માટે બનતો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; છતાં તેમાં કોઈ રચણે કંઈ દોષ રહી જવા પામ્યો હોય તો તે અનુવદકના અગ્રજી-પણાને, શરતચૂકને વા એવા જ કોઈ કારણને આભારી છે એમ ગણી સુઘ વાચકવર્ગ તે માટે ઉદારતાથી ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

અંતમાં આજથી ત્રણેક વરસ ઉપર સૌથી પ્રથમ આ અંથની હિન્દી પ્રત વાંચવા આપી તેની ઉપયોગિતા પ્રતિ ધ્યાન ખેંચતાં બાષાન્તર કરવાની પ્રેરણા કરનાર એક મિત્રના ઉપકાર-સ્મરણની નોંધ લેવા સાથે જે લેખો અને પુસ્તકોનો અભ્યાસ આ પુસ્તકને વિશેષ ઉપયોગી અને સરળ બનાવવાના કામમાં સહાયબૂત નીવડ્યો છે તેમના વિદ્વાન લેખકોનો આભાર પ્રદર્શિત કરું છું. વિશેષમાં ‘ગાનવર્ધક પુસ્તકમાળા’ ના નામને સર્વોચ્ચ અનુરૂપ એવા વિવિધ વિષયોના સદ્અર્થોની પ્રસિદ્ધિ વડે ગુર્જરસાહિત્યનો જનસમાજમાં બહોળો પ્રચાર કરવાના કાર્યમાં સદા તત્પર પરમ સ્નેહી બાઇશ્રી જીવનલાલ-બાઇએ આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવામાં જે તત્પરતા બતાવી બાષાન્તર કરવાની મને પ્રેરણા કરી તેને માટે તેમનો અત્યંત આભારી છું.

વાંચો ! વિચારો ને ઠીક લાગે તો ગ્રાહક થઈ લાલ લો !

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા.

વર્ષની શરૂઆત જન્યુઆરી માસથી થાય છે; પરંતુ જ્યારે ગમે ત્યારે ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવીને ચાલુ વર્ષનાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીંમતે મેળવાય છે. વિ. પી. પોસ્ટેજ ગ્રાહકને શીર છે.

અવેશ કીનો રૂ. એક ગ્રાહક થતી વખતે એકજ વાર લેવાય છે.

ગ્રાહકને “ પુસ્તકમાળા ” નાં ચાલતી સાલનાં નીચેનાં પુસ્તકો અર્ધી કીંમતે અને પાછલી સાલોનાં પોણી કીંમતે મળે છે.

૬. સ. ૧૯૨૧ માં નીચેનાં પુસ્તકો અર્ધી કીંમતે અપાય છે:

૩-૦ કથામંજરી; ભાગ બીજો.

૨-૦ ગુર્જર સાક્ષર જયંતીઓ.

૧-૦ શિક્ષાનો આદર્શ. (ડૉ. ટાગોર કૃત.)

૩-૮ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા.

આ ઉપરાંત એડીસનનું જીવનચરિત્ર કિંમત રૂ. બેનું સોનેરી નામ અને બે છબીઓવાળું માત્ર આઠ આનામાંજ આપ્યું છે.

છપાતાં ને તૈયાર થતાં પુસ્તકો—

હૃષીકેશચંદ્ર; ભાગ ૧ લો—ગુજરાતીમાં સૌથી ઐશ મણાતી નવલકથાની હરીફાઈ કરે તેવી સામાજિક, સ્વતંત્ર નવલકથા.

વિજયધ્વજ (મ. જોસ એલનના પુસ્તક ઉપરથી.)

સંવાદમાલા. (વિદ્વાનોએ ખાસ લખેલા સંવાદોનો સંગ્રહ)

હાસ્યકથા મંજરી; ભાગ ત્રીજો.

મહાભારતની વાતો—(લખાઈ તૈયાર થાય છે.)

લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક—પીરમશરોહ; અમદાવાદ.

નોંધ.

આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિને પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો, માસિકો, જનસમાજ અને સરકારી અધિકારીઓ તરફથી યોગ્ય સત્કાર મળેલો જોઈએ તેની આ મોટા વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાને ઉત્તેજિત થયો છું. આ બીજી આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે અને પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન મહાજનોનાં ઇવનવૃત્તાંતમાંથી ધાર્મિક દૃષ્ટાંતના સ્વરૂપમાં તેની અંદર ઘણું નવું વસ્તુ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. સાંપ્રદાયિક સંકુચિતપણાને ટાળવાનો અને ફક્ત સર્વથી વિશેષ માન્ય થયેલાં શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરાયેલા હિન્દુધર્મના સિદ્ધાન્તોને પારિભાષિકતા રહિત બની શક્તી સરળ ભાષામાં રજૂ કરવાનો સમગ્ર પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. બચપણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનો અભાવ એ અર્વાચીન હિન્દુસમાજમાં મોટી ખામી છે. ધાર્મિક શિક્ષણના નામને યોગ્ય એવું શિક્ષણ ધરમાં અપાતું નથી એટલું જ નહિ; પરંતુ લગભગ બધી જાણા અને પાઠશાળાઓમાં પણ તે માટેની વ્યવસ્થા નથી. આનાં દુઃખદ પરિણામો શિક્ષિત પુરુષો પણ પોતાના ધર્મનાં મૂળતરંગો વિષેની પોતાની અજ્ઞાનતા ઉઘાડી પાડે છે તેમાં ખુલ્લાં દેખાઈ આવે છે. આ પ્રકારની અજ્ઞાનતા તેમનાં આચરણ પર અસર કરે છે. આ સ્થિતિ કેટલેક અંશે સાંપ્રદાયિકતાથી મુક્ત એવાં સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં લખાયેલાં સારાં પાઠ્ય પુસ્તકોના અભાવને તો કેટલેક અંશે હિન્દુઓનો મોટો ભાગ જે સંયોગોમાં ઉછરે છે તેને તો કેટલેક અંશે હિન્દુધર્મ એ શું છે અને શું નથી તેનું ચોક્કસપણે જ્ઞાન મેળવવાની આપણી મુશ્કેલીને આભારી છે. આ પુસ્તકના એક અવલોકનકારે એવી ટીકા કરી હતી કે, હિન્દુધર્મ એ શું છે તે વિષેનું ચોક્કસ લક્ષણ સમજાવતાં આપણાંમાંના દરેકાં ઉડા

વિચારમાં મરક થઈ જશે; છતાં તે ખામત સમગ્રવચમાં પુસ્તક સફળ નીવડ્યું છે. ખીજા એક અવલોકનકારે મધ્યમવર્ગના હિન્દુ ગૃહસંસારમાં ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાના કામમાં આ પુસ્તક કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી નીવડશે તે જાણવાને માટે તેનો અખતરો કરી જોયો. હતો. તેમણે આ પુસ્તક એક સાધારણ બહેલી અને હંમેશાં મોટા ભાગે ધરનાં કામકાજમાં ગુંથાઈ રહેલી એવી પ્રૌઢ સ્ત્રીને વાંચવા આપ્યું હતું. આખું પુસ્તક વાંચ્યા પછી તેણે તે સાફ-ઉપયોગી-છે એમ જાહેર કર્યું હતું.

ધણી ખરી ખાનગી શાળાઓમાં આ પુસ્તક દાખલ કરવાનાં આપ્યું છે. વળી તેને ' ધર્મવિચાર ' નામના એક ખીજા પુસ્તકની સાથે મધ્યપ્રસ્થના ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નંબર ૮૩૪૫ તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૯૧૦થી હિન્દીશાળાઓમાં ઈનામ અને લાયસેન્સીના ઉપયોગ માટે મંજૂર કરવામાં આપ્યું છે. રાજપૂતાનાના મે. ગર્વનર જનરલ સાહેબના ઓન. એજન્ટ સાહેબે પણ આ પુસ્તકના ગુણ-ગ્રાહી બનીને એજન્સીનાં સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં તેનો ફેલાવો કર્યો હતો, અને હાલમાં સાંતી લગભગ બધી શાળાઓમાં તે ચલાવાય છે. ઉદેપુર કે જે સૌથી વિશેષ ધર્મપુસ્તક હિન્દુરાજ્ય છે તેણે આ પુસ્તકની ધણી નકલો લીધી છે. આ બતાવી આપે છે, કે આ પુસ્તક વિશેષ નહિ તો કેટલેક દરજ્જે હિન્દુ સમાજમાં જણાઈ આવતી જરૂરિયાતને પૂરી પાડવામાં તો સફળ થયું છે. હું આશા રાખું છું, કે આ આદર્શમાં ઉમેરવામાં આવેલાં દૃષ્ટાન્તો તેને વળી વધારે ઉપયોગી બનાવશે અને આપણા પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના મહાપુરુષો શાસ્ત્રમાં જણાવેલા સિદ્ધાન્તોને પોતાના જીવનમાં કેવી રીતે ઉતારતા તે સ્પષ્ટ કરી બતાવશે.

હિન્દુધર્મમાં વિચારની વિવિધ છ.યાઓ, અનેક જાતિવિભાગો, પુનઃજન્મ મતપંથ એ સઘળું છતાં તેની અંદર અનાદિ કાળથી તેના

આધારસ્તંભરૂપે રચાયેલાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વો છે. (૧) કર્મકળ; (૨) પુનર્જન્મ અને પરલોક; (૩) આત્માની અમરતા; (૪) મને તે નામે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ; આ બાબતોમાં હિન્દુ માનને શ્રદ્ધા છે. ઐહિક અને પારલૌકિક એ બન્ને પ્રકારનું જીવન ઉપનિષદના તત્ત્વ-મસિ મહાવાક્યને અવલંબી રહેલું છે. આ પુસ્તકમાં ઉપરનાં મૂળ-તત્ત્વોને અનુસરવામાં આવ્યું છે. તેમાં મુખ્ય બે ભાગ પાડેલા છે. પહેલા ભાગમાં વિદ્યાર્થીઓને મોઢે યાદ કરવાના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો આપ્યા છે. બીજા ભાગમાં એના એ જ સિદ્ધાન્તોની વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી છે. જીજ્ઞાસુ ભાગ તેર વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યો છે. તેમાંના પહેલા ભાગમાં ધર્મ અને તેના પ્રવર્તકો, વિવિધ શાસ્ત્રો અને હિન્દુ ગણના અનુસાર વખતના માપનું કાષ્ટક આપવામાં આવ્યું છે. બીજામાં ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, આપણા તેની સાથેનો સંબંધ અને પ્રાર્થના સંબંધી હકીકત આપેલી છે. ત્રીજો ભાગ મનુષ્ય અને તેનાં કર્તવ્યો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ચોથામાં વર્ણ અને વિદ્યાર્થી, ગૃહસ્થ, વનસ્થ અને સાગીના આશ્રમોનું વર્ણન આપવા સાથે અર્વાચીન સમયમાં તેનું પાલન કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવવામાં આવ્યું છે. પાંચમો ભાગ સંસ્કારો વિષે છે, અને તેઓને હાલની જરૂરિયાતોની સાથે કેવી રીતે બંધ બેસતા કરી શકાય તે પણ તેમાં જણાવેલું છે. છઠ્ઠા ભાગમાં સ્ત્રીઓનો ધર્મ, તેમનું શિક્ષણ અને દિનચર્યા સંબંધીના ઉદ્દેશ્યોની સાથે પતિમજ્જિની જીવંત મૂર્તિ સ્વામિનીના જીવનમાંથી હિન્દુ સ્ત્રીત્વનું લક્ષણ સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. સાતમા ભાગમાં શાસ્ત્રોમાં કહેલા અને રામ, હનુમાન અને હીરમ એ આપણા દેશના ત્રણ મહાપુરુષોનાં જીવનમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવેલા આચારો વિષેની હકીકત છે. અર્વાચીન પૂજનવિધિઓ, વ્રતો, ઉત્સવો, તહેવારો અને યાત્રાનાં

જ આ કારણથી પહેલા ભાગને આ ગુજરાતી પુસ્તકમાં પડતો મૂકવામાં આવ્યો છે.

સ્થળો વિષેની હકીકત આક્રમા ભાગમાં છે. દાન કેવી રીતે અપાય છે, અને અપાવું જોઈએ, તે બાબત નવમા ભાગમાં છે. દશમામાં સદાચારી વા દુરાચારી ગુરુઓની અયોગ્ય પૂજા, ભૂતપ્રેત, દોરાચારી, જ્યોતિષ વગેરે વિષેની ચોકસ ખોટી માન્યતાઓ સ્પષ્ટ કરી બતાવવામાં આવી છે. અગ્નીઆરમા ભાગમાં હિંદુધર્મના અંપ્રદાયો તે કેવી રીતે આવિર્ભાવને પામ્યા અને હાલ તે હિન્દુસમાજનું કયું કામ સારે છે તે વિષે જણાવવામાં આવ્યું છે. બારમા ભાગમાં બુદ્ધ, અશોક, વિક્રમાદિત્ય, ચિત્રોડના રાણા પ્રતાપ, જયપુરના રાજા સવાઈ જયસિંહ, ઇન્દોરનાં અહલ્યાબાઈ, રાજા રામમોહન રાય અને સ્વામી દયાનન્દ જેવા દૈવી જીવોના જીવન ઉપરથી હિન્દુ ધર્મના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યા છે. તેરમો ભાગ મોક્ષ વિષે છે અને તેમાં આપણા દેશના મહાન પુરુષો તેને માટે કેવા ચત્તમાન થયા છે તે બતાવવાની સાથે કલકત્તાના પરમહંસ રામકૃષ્ણ, બનારસના સ્વામી હારકરાનંદ અને પૂંજાળના સ્વામી રામતીર્થનાં દુકાં જીવનવૃત્તાંતો આપવામાં આવ્યાં છે. કોઈ પણ મતપંથના સિદ્ધાન્તો ઉપર બનતાં સુધી લેશ પણ ટીકા કરવામાં આવી નથી અને જે માત્ર શાસ્ત્રોની સાથે સંબંધ રાખે છે અને આપણા માની તેમજ શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષોને માન્ય છે તે જ હકીકત આપવામાં આવી છે. હું આશા રાખીશ કે આ પુસ્તક દેશની અંદર ધાર્મિક શિક્ષણની વધારે વિશાળ વ્યવસ્થા માટેનો માર્ગ સરળ કરી આપશે. જે કોઈ પણ હદે એમ બનશે તો હું મારી જાતને પૂરતી સદ્ગત થયેલી ધારીશ.

બૈજનાથ.

ભૂમિકા.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે હિંદુસ્થાનની વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨૯, ૪૩, ૬૧, ૦૫૬ હતી. તેમાં ૨૨, ૦૧; ૫૩, ૨૭૨ હિન્દુ હતા. અને તેના વિભાગો નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યા હતા:

હિન્દુ (બ્રાહ્મણધર્મી)	...	...	૨૦, ૯૦, ૫૦, ૫૫૭
આર્ય સમાજ	...	...	૮૨, ૪૧૯
શીખ	...	...	૨૧, ૯૫, ૩૩૯
બૌદ્ધ	...	...	૯૪, ૭૬, ૭૫૯
જૈન	...	...	૧૩, ૮૪, ૧૪૮
બ્રહ્મો અને પ્રાર્થના સમાજ	...	...	૪, ૦૫૦

આથી જણાય છે કે હિન્દુ સર્વથી વધારે છે અને તેમાં બ્રાહ્મણધર્મ માનનારાની સંખ્યા બીજાઓની સરખામણીમાં ઘણી જ વધારે છે. વસ્તીની ગુણતરીના પત્રકમાં ‘બ્રાહ્મણ હિન્દુ’ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે અને તેમાં કોઈ બીજા ધર્મના ન હોય તેવા સધળા હિન્દુઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમસ્ત હિન્દુ પ્રજામાં જાતિભેદ, મતભેદ, સંપ્રદાયભેદ, આચારવિચારભેદ, ખાનપાન-ભેદ આદિ એટલા બધા ભેદો છે, કે જે કોઈ એક જાણવા ચાહે, કે હિન્દુ કોને કહે છે અથવા ‘હિન્દુ’ શબ્દની યથાર્થ વ્યાખ્યા કરવા ચહે તો એ કામ ઘણું જ મુશ્કેલ થઈ પડશે. આમ છતાં જાણો અને સર્વ સાધારણના આચારો ઉપરથી જણાશે, કે એ સર્વ ભેદોની નીચે કેટલાક એવા સિદ્ધાન્ત છે, કે જે હંમેશાંથી હિન્દુઓના જીવનના મૂળ તરીકે ચાલ્યા આવ્યા છે અને જેનો પ્રત્યેક હિન્દુ-પંડિત, મૂઠ, ધનવાન, નિર્ધન, રાજા, રાંક, સ્ત્રી, પુરુષ સર્વ-સ્વીકાર કરે છે. આ સિદ્ધાન્તોની અન્વેષણા કરીને જો તેના ઉપર જ આપણી આગામી સ્થિતિની નેમ દઢ કરવામાં આવે તો

તેથી અવશ્ય ઉત્પત્તિ થશે. ૧૯૦૨ માં મનુષ્ય મચ્છનાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબે પૂછ્યું હતું, કે ક્યાં જાતનો વિશ્વાસ હિન્દુઓના હંમેશના આચારનું મૂળ છે? આ પ્રશ્નનો તે સમયે જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો હતો તે ઉપર વિશેષ વિચાર કરતાં તે ખુશ થઈ ગયા હતા, અને આ સ્થળે પણ એ જ વાત સર્વ સાધારણને માટે લખું છું. જે પક્ષપાત અને દુરાગ્રહનો લાભ કરીને વિચાર કરવામાં આવે તો એ સઘળા ભેદો માત્ર ઉપરના જ છે એવી ખાત્રી થશે. ચાલુ સમયે શિક્ષણપ્રણાલીમાં સંશોધન કરવાની જાગૃતિમાં સર્વ સંમત છે, હાલ ચાલતા શિક્ષણથી બહુધા અસંતોષ ફેલાયેલો છે, અને લૌકિક શિક્ષણની સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ જોડવાનો સર્વનો ઉદ્દેશ છે. હિન્દુ માત્રની ઇચ્છા ગુરુકુળો, ઋષિકુળો, મહાવિદ્યાલયો, વિશ્વવિદ્યાલયો વગેરે સ્થાપન કરીને ધર્મતત્ત્વને જાણવાની છે, અને પ્રશ્ન બહુધા એ ઉઠે છે, કે આ સઘળાં આંદોલનોથી શું આપણે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છીએ છીએ, કે જે કેવળ પ્રાચીન ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને? અથવા આપણે નવીન રીતે વર્તનારી કે નવી અને યુગની જાનને રીતોનું સંમિલન કરીને વર્તનારી પ્રજા પેદા કરવાને ઇચ્છીએ છીએ? ધરતી અંદર સ્ત્રીઓને કે બાળકોને કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું જોઈએ? સર્વ સાધારણને ફરજિયાત સામાન્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે નહિ? આ સર્વ પ્રશ્નોના સઘળા ઉત્તરો છે અને તેમનો યથોચિત ઉત્તર આપ્યા વિના કલ્યાણની ઇચ્છા કરવા છતાં પણ આપણું બહું થઈ શકશે નહિ. આ જાગૃતનો વિચાર આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે.

ભેદ દૂર કરવો અને ઐક્ય સાધવું એ સર્વનું અભીષ્ટ છે; પરંતુ તેના ઉપાયોમાં મતભેદ છે. કર્મફળ, પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નરક અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ એ ચાર વાતો હિન્દુમાત્રના સંસ્કારમાં એવી ઘર કરી મયેલી છે કે વિચારદષ્ટિએ તે જ આપણી ઉત્પત્તિનું મૂળ જાણી શકીએ.

સધળા ભેદસમૂહની નીચે એ ચાર વાતો જ આપણા જીવનનો સાર છે. તેમાં પણ ઈશ્વર પર વિશ્વાસ એ સર્વતુ કેન્દ્ર છે. સધળાં ધન, ઐશ્વર્ય, ગાઢમાં ગાઢ સંબંધ પરલોક સુધારવાની ખાતર ત્યજ દેવામાં આવે છે. વેદો, સ્મૃતિઓ, ઇતિહાસો, પુરાણોનું પર્યાવસાન એમાં છે. જે જે ધર્મસુધારક થયા છે તે પણ એ જ વાત કહેતા આવ્યા છે. હજારો સ્ત્રીપુરુષોને દાન, દમ, ત્યાગ સિવાય ખીજું કંઈ જ રચતું નથી. આ જગતને ઈશ્વરરૂપે નિહાળો; ત્યાગપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરો; આ ધન કોનું છે ? અર્થાત્ કોઇનું પણ નથી; અહીં ભેદ જેવું કંઈ છે જ નહિ; જેને અહીં ભેદની ગંધ સરખી પણ આવે છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે; જે દષ્ટિનો વિષય નથી, જે મન, વાણી, નામ અને રૂપથી પર છે તે પરમાત્મામાં જે એક રચમાત્ર પણ ભેદ જીએ છે તેને બચ છે. આ આપણાં ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત ધર્મનું દઢ મૂળ છે. અનુગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે, કે “તે પુરુષ કર્મમય નહિ, પરંતુ જ્ઞાનમય છે, જે એ અમૃત, અગ્રામ, નિત્ય, અક્ષર, વશી, અસંગ આત્માને જાણે છે તે મરતો નથી. આવી ગતિ જ્ઞાનનિષ્ઠ મુક્ત પુરુષોની છે, આ વિસ્ફોટની ગતિ છે, એ જ સનાતન ધર્મ છે, તે જ્ઞાનીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અનિન્દનીય વ્રત છે કે જે ભૂતમાત્ર પર સમદષ્ટિ રાખવાથી, આશાતૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવાથી અને સર્વત્ર સમદર્શી થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.” આથી સિદ્ધ થશે કે આટ-આટલા ભેદો હોવા છતાં પણ આપણામાં એકતાનું ખીજ એવું તો સર્જેડ જડ કરી ગયેલું છે, કે તે હાલી શકતું નથી. “હું સર્વ જીવોમાં સમાન છું, મારો કોઈ શત્રુ કે મિત્ર નથી; પરંતુ જે મને ભક્તિપૂર્વક બળે છે તેમાં હું અને તે મારામાં છે. એ અક્ષરોમાં મૃત્યુ છે અને ત્રણ અક્ષરોમાં શાશ્વત અહ છે.” મમ મૃત્યુ છે, નિર્મમ શાશ્વત અહ છે.” આ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો સિદ્ધાન્ત હિન્દુધર્મનું કેન્દ્ર છે. તેની ધરી ઉપર સધળા આચારવિચાર ધૂમે

છે. જે આમ ન હોત તો અહીંના બેટાને આપણે આજસુધીમાં
 ક્યારનાએ મૂળમાંથી નષ્ટ કરી દેત. ઉપનિષદ કાળના ઋષિઓથી
 લઇને આજસુધીમાં જેટલા મહાતુભાવો ધર્મ કે સમાજની સુધારણામાં
 પ્રવૃત્ત થયા છે તે સર્વ આ બહારના બેટા ટાળવાને અને ધર્મનાં
 અંતરંગ સાધનો તરફ પ્રવૃત્તિ કરાવવાને કટિબદ્ધ થયા છે. તત્ત્વમસિ
 મહાવાક્યનું લક્ષ્ય વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભયમાં સમાન છે.
 પરમાર્થ પક્ષે જીવાત્માનો પરમાત્મા સાથે એક ભાવ કરવો તો
 વ્યવહાર પક્ષે પ્રાણીમાત્રને પોતાનો આત્મા જાણવો, સર્વનાં સુખ-
 દુઃખને પોતાનાં સમજવાં એ જ તેનું લક્ષ્ય છે. આઠલા માટે જે
 ભોંકો આત્મોત્તતિ સાધવાના અથવા ધાર્મિક વા સામાજિક
 સુધારણાના કામમાં પ્રવૃત્ત હોય તેમને ઉપરની બાબતને પોતાનું લક્ષ્ય
 બનાવવાથી સફળતા પ્રાપ્ત થશે. રાતદહાડો પ્રવૃત્તિમાં મગ્ન રહેનાર
 સામાન્ય ગૃહસ્થને માટે આ મૂળમંત્ર જેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ
 ઉપયોગી તે, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ધ્યાનમાં લીન બની જંગલમાં
 વસનાર સંન્યાસીને માટે છે. સ્વામી રામતીર્થજી મહારાજ કહે છે,
 કે “આપણે એવા સુધારકો જોઈએ છે, કે જે બીજાઓને સુધારવા
 કરતાં પોતાની જાતને સુધારે, જેણે વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી મેળવવાને
 બદલે ચિત્તવિજેતાની પદવી મેળવી હોય, જે સુધારકની અવસ્થાનું
 આપ વર્ષોને બદલે કુમારવત્ સનાતન બ્રહ્મ આનંદ હોય, બ્રહ્મપદ
 જેનું વેતન હોય અને જે દીન યાચનાઓથી બરેથી નહિ, પરંતુ
 અધિકારયુક્ત આરા અને નિઃશયને દર્શાવનારી અરજી
 પોતાના અંતરાત્મા-સર્વ જગતના સ્વામીને કરતો હોય.”
 આ સિદ્ધાન્ત જેવો પ્રાચીન શાસ્ત્રોને તેવો જ વર્તમાન પદાર્થ વિદ્યા
 અને દર્શન શાસ્ત્રોને અનુકૂળ છે. પ્રત્યેક વ્યુત્થિમના લોકો-સ્ત્રી પુરુષ
 સર્વ-આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર વર્તીને પોતાની તેમજ બીજાઓની ઉન્નતિ
 કરી શકે છે. કર્તવ્ય માત્રનો સારાંશ સત્યં વદ્ ધર્મં ચર એ ચાર

શબ્દોમાં આવી જાય છે. એ ચાર શબ્દોમાં જ સઘળી સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારણાઓ સમાયેલી છે. એ ચાર શબ્દોને અનુકૂળ વર્તવાથી જ સર્વ પ્રકારનાં બલ, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, અને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ સિવાય પક્ષપાત અને દુરામિદ રાખી રહેવાથી તો જે હાનિ થઈ છે તેમાં વધારો થયાં જશે. લોકો કહે છે, કે હિન્દુ મૃતપ્રાય છે; પરન્તુ એટલું તો ચાકસ છે, કે પક્ષપાત, બેદવિભેદ અને બહારના આચારવિચારોના ફંદામાં પડવાથી તેમનામાંથી એકતા સંપાદન કરવાની અને એકત્ર મળીને કામ કરવાની શક્તિનો સર્વથા લોપ થઈ ગયો છે. આ એકતા સાધવાની શક્તિનો એટલી હદ સુધી લોપ થયેલો છે, કે દરેક જણ પોતે એકલો જ સૌ કાંઈ કરવા ચાહે છે અને તેથી કોઈ કામ સફળ થતું નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણે મૃતપ્રાય નહિ તો કેવા થઈએ ? આમ છતાં હજી પણ ધર્મના મુખ્ય નિયમોને અનુસરીને વર્તવામાં આવે અર્થાત્ દાંષ્ટને સંકુચિત કરવાને બદલે ઉદાર બનાવવામાં આવે, સત્ય અને ધર્મનાં દ્વાર કોઈ એક જાતિ કે વ્યક્તિને માટે જ ખુલાં નહિ રાખતાં જેનો જેટલો અધિકાર હોય તે તેટલું ગ્રહણ કરે એવા હેતુ પૂર્વક સર્વને માટે ખુલાં રાખવામાં આવે, અને શીખ, જૈન, આર્યસમાજ, ઐશ્વ વગેરે હિન્દુઓની સઘળી અવાન્તર શાખાઓ બહારના આચારવિચારમાં ચાહે ગમે તેવી રહે તોપણ તેમને જીવદી સમજવાને બદલે દેશ અને ધર્મોન્નતિને જ લક્ષ્ય બનાવવામાં આવે તો આપણી ઐહિક અને પારમાર્થિક દશામાં સત્વર ઉન્નતિ થવા પામે. આ સિવાય ઉન્નતિની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. સમસ્ત ધર્મ-શિક્ષણનો ઉદ્દેશ આ જ હોવો જોઈએ. આ પુસ્તક પણ એજ આશયથી લખવામાં આવ્યું છે. તેની અંદર કોઈ મતમતાંતરનું ખંડન મંડન કરવામાં આવ્યું નથી અને બની શક્યું છે ત્યાંસુધી કેવળ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત, વિદ્વાનોના અનુભવ અને અરિત્રો જ આપવામાં

આત્મા છે. કોઈ સ્થળે જો કોઈ આચાર, વ્યવહાર કે પક્ષના સંબંધ-
માં કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે દ્રેષ્યબુદ્ધિથી નહિ, પરંતુ કેવળ
સુધારકબુદ્ધિથી કહેલું છે. આ વખતે સાવિત્રી, શ્રી રામચંદ્રજી મહારાજ,
હનુમાનજી મહારાજ, લીળમપિતામહ, શ્રી કૃષ્ણભગવાન, બુદ્ધ ભગવાન,
અશોક, રાજા વિક્રમાદિત્ય, રાજા જયસિંહ સવાઈ, રાણી અહલ્યા-
બાઈ, રાજા રામમોહનરાય, સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીજી મહારાજ,
પરમહંસ રામકૃષ્ણજી મહારાજ, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી મહારાજ,
અને સ્વામી રામતીર્થજી મહારાજનાં જીવનચરિત્ર સ્થળે સ્થળે
આપવામાં આવ્યાં છે, કે જે સર્વ સાધારણ વાચકને લાભકારક નીવડશે.

જે વર્તમાનપત્રોએ આ પુસ્તકની સમાસોચના કરી યોગ્ય
અભિપ્રાયો પ્રદર્શિત કર્યા છે તેમને ધન્યવાદ આપું છું. મધ્યપ્રાતના
ડિરેક્ટર સાહેબના હકુમ નં. ૮૩૫ તા. ૨૪ મી ડિસેમ્બર ૧૯૮૦ થી
આ પુસ્તક ત્યાંની સઘળી સ્કૂલોમાં ઇનામ અને લાયબ્રેરી માટે મંજૂર
થયું છે. રાજપૂતાનાના ઝોન. એજન્ટ કે ધિમવર્નર જનરલ સાહેબ
બહાદુરની કૃપાથી ત્યાંનાં ધણાં રાજ્યોમાં આ પુસ્તક વિશેષ પ્રચારમાં
આવ્યું છે. આ સર્વ કૃપાને માટે અનેક ધન્યવાદ ઘટે છે. ઉદેપુર
કે જે સર્વથી વિશેષ ધર્મિષ્ઠ રાજ્ય છે ત્યાં આ પુસ્તક સર્વથી
વધારે સંખ્યામાં લેવામાં આવ્યું છે અને ખીજી પણ અનેક
પાઠશાળાઓમાં ચાલવા લાગ્યું છે. આશા છે, કે આ ખીજી આવૃત્તિ
ધર્મશિક્ષણની દૃષ્ટિમાં વિશેષ સહાયક નીવડશે.

વિક્રમજીન પદાનુરક્ત

બેજનાથ.

અનુક્રમણિકા.

પાઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભાગ પહેલો-ધર્મ અને તેના પ્રવર્તક.		
૧	ધર્મ	૩
૨	વેદ	૫
૩	સ્મૃતિ	૮
૪	શાખાણુ	૯
૫	મહાભારત	૧૩
૬	પુરાણ અને દર્શન	૧૭
૭	ભારતવર્ષનો મહિમા... ..	૧૯
૮	કાળ નિયમ	૧૯
ભાગ બીજો-ધર્મર.		
૯	ધર્મર મહિમા	૨૩
૧૦	ભક્તિ	૨૬
૧૧	સવાર સાંજની પ્રાર્થના	૨૭
૧૨	ભક્તિનું માહાત્મ્ય	૨૯
૧૩	ભક્તિ અને જ્ઞાનનો અભેદ	૩૦
ભાગ ત્રીજો-મનુષ્ય અને તેનું કર્તવ્ય.		
૧૪	મનુષ્યતત્ત્વ	૩૪
૧૫	જીવાત્મા	૩૬
૧૬	જીવની નિયતા	૩૭
૧૭	સ્વર્ગ અને નરક	૩૯
૧૮	પાપ અને પુણ્ય	૪૧

ભાગ ચોથો—વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા.

૧૯	વર્ણવ્યવસ્થા	...	...	...	૪૬
૨૦	આશ્રમ	...	...	...	૫૧
૨૧	બ્રહ્મચર્યાશ્રમ	...	...	...	૫૩
૨૨	ગૃહસ્થાશ્રમ	...	...	...	૫૭
૨૩	વાનપ્રસ્થાશ્રમ	...	...	...	૫૯
૨૪	સંન્યસ્તાશ્રમ	...	...	...	૬૦

ભાગ પાંચમો—સંસ્કાર.

૨૫	સોળ સંસ્કાર	...	...	...	૬૫
૨૬	બાળરક્ષાના નિયમો	...	...	...	૬૮
૨૭	યજ્ઞોપવિત	...	...	...	૭૧
૨૮	વિવાહ	...	...	...	૭૨
૨૯	અન્ત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર	...	...	...	૭૮

ભાગ છઠ્ઠો—શ્રીઓનો ધર્મ અને પુરુષોનું કર્તવ્ય.

૩૦	શ્રીધર્મ અને શિક્ષણ...	...	...	...	૮૨
૩૧	શ્રી હસની ઉંમર	...	...	...	૮૪
૩૨	શ્રીઓની દિનચર્યા	...	...	...	૯૬
૩૩	શ્રીઓએ આપત્તિના સમયે કેવી રીતે વર્તવું ?	...	...	...	૯૯
૩૪	લાજભર્યાદા	...	...	...	૯૦
૩૫	શ્રીઓનાં પ્રતનિયમ અને સ્વાતન્ત્ર્ય	...	...	...	૯૧
૩૬	પતિવ્રતા શ્રીઓ—સાવિત્રી	...	...	...	૯૪
૩૭	” ” સીતા	...	...	...	૧૦૧
૩૮	” ” દમયન્તી	...	...	...	૧૦૭
૩૯	” ” તારામતી	...	...	...	૧૧૫
૪૦	” ” દ્રૌપદી	...	...	...	૧૨૪
૪૧	પતિનો પત્ની પ્રત્યેનો ધર્મ	...	...	...	૧૩૦

લાગ સાતમે-આચાર.

૪૨	સામાન્ય આચાર	...	...	...	૧૩૫
૪૩	વિશેષ આચાર	...	...	...	૧૩૬
૪૪	દિનચર્યા	...	...	...	૧૪૦
૪૫	નિત્યકર્મ	...	...	...	૧૪૨
૪૬	વિશેષ દિનચર્યા	...	...	...	૧૪૫
૪૭	ભોજન	...	...	...	૧૪૬
૪૮	વ્યાયામ	...	...	...	૧૪૮
૪૯	ભાષાશુદ્ધિ...	...	...	...	૧૫૧
૫૦	અપોર પછીના સમયનો ઉપયોગ	...	...	...	૧૫૨
૫૧	પોષાક	...	...	...	૧૫૨
૫૨	ધરોની બાંધણી	...	...	...	૧૫૪
૫૩	ઋતુચર્યા	...	...	...	૧૫૫
૫૪	વ્યવહાર શુદ્ધિ	...	...	...	૧૫૭
૫૫	આજ્ઞાશૈલ્ય...	...	...	...	૧૬૧
૫૬	આદર્શ મહાપુરુષો-શ્રીરામચંદ્રજી	...	...	...	૧૬૪
૫૭	„ „ મહારાજ હનુમાનજી	...	...	...	૧૬૯
૫૮	„ „ બીજા પિતામહ	...	...	...	૧૭૨

લાગ આઠમે-પ્રચલિત ધર્મવ્યવસ્થા.

૫૯	ધર્મનું હાલનું સ્વરૂપ	...	...	૧૭૮
૬૦	ત્રિમૂર્તિ-પંચાયતન	...	...	૧૮૦
૬૧	શક્તિ ઉપાસના	...	...	૧૮૫
૬૨	અન્ય દેવોની પૂજા	...	...	૧૮૮
૬૩	મૂર્તિ પૂજા	...	...	૧૯૪
૬૪	વૃક્ષોની પૂજા	...	...	૧૯૬

૬૫	પશુ પૂજા...	...	...	૧૯૭
૬૬	જપ ...	...	...	૨૦૦
૬૭	પઠન ...	...	...	૨૦૨
૬૮	થી ૭૦ વ્રત-ઉત્સવ ...	...	...	૨૦૭-૨૧૪
૭૧	વ્રત-ઉત્સવથી થતા લાભ ...	...	...	૨૧૬
૭૨	તીર્થયાત્રા ...	...	...	૨૧૭
૭૩-૭૬	તીર્થક્ષેત્રો ...	...	...	૨૧૯-૨૩૨
૭૭	ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ...	...	...	૨૩૫
૭૮	તીર્થક્ષેત્રોની વર્તમાન સ્થિતિ ...	...	...	૨૪૦

ભાગ નવમો-દાનધર્મ.

૭૯	દાન ...	...	...	૨૪૫
૮૦	સર્વોત્કૃષ્ટ દાન ...	...	...	૨૪૬
૮૧	દાનનો મહીમા ...	...	...	૨૪૮
૮૨	દાનશુદ્ધિ ...	...	...	૨૫૨

ભાગ દશમો-અસહવિશ્વાસ અને તેનું નિવારણ.

૮૩	અસત્ વિશ્વાસ:-			
	ફક્તિ બ્યોતિષ અને ગ્રહજ્ઞાની ખોટી માન્યતા...	...	...	૨૫૫
	જન્મન્ત્ર, આધ્યા આખડી વગેરે ...	...	...	૨૫૭
	સિદ્ધિ બતાવનાર ...	...	...	૨૫૮
	તપસ્વી વેષધારીઓ ...	...	...	૨૫૮
	ગુરુસેવા ...	...	...	૨૬૧
	જૂનપ્રેતાદિ ...	...	...	૨૬૨

ભાગ અગ્રીઆરમો-સમપ્રદાય વ્યવસ્થા.

૮૪	સમપ્રદાયો અને તેનું સ્વરૂપ ...	...	૨૬૫
૮૫	સમપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ અને હેતુ ...	...	૨૬૭

૮૬	સ્માર્ત સંપ્રદાય	...	...	...	૨૭૧
૮૭	શ્રી સંપ્રદાય.	...	...	...	૨૭૭
૮૮	શ્રી સંપ્રદાયની અવાન્તર શાખાઓ—રામાનંદી પંથ.				૨૭૯
	કૃષ્ણીર પંથ, દાદૃપંથ.	...	...	...	૨૮૦
૮૯	મહાક્રમા તુલસીદાસજી	...	...	...	૨૮૨
૯૦	સનક અને મધ્વસંપ્રદાય.	...	...	...	૨૮૭
૯૧	ચૈતન્ય સંપ્રદાય.	...	...	...	૨૮૯
૯૨	પુષ્ટિ સંપ્રદાય.	...	...	...	૨૯૧
૯૩	શાકત સંપ્રદાય.	...	...	...	૨૯૮
૯૪	શીખ સંપ્રદાય.	...	...	...	૨૯૯
૯૫	જૈન સંપ્રદાય.	...	...	...	૩૦૩
૯૬	સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય.	...	...	...	૩૦૮
૯૭	સંપ્રદાયોનું પરિણામ અને તેમની હાલની સ્થિતિ				૩૧૧

ભાગ બારમો—ધર્મનિષ્ઠમહાપુરુષોનાં જીવનવૃત્તાંત.

૯૮	ભગવાન છુદ્ધ.	...	...	...	૩૨૦
૯૯	મહાન્ રાજા અશોક.	...	...	...	૩૨૬
૧૦૦	પરદુઃખભંજન રાજા વિક્રમાદિત્ય.	...	...	...	૩૩૦
૧૦૧	ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય	...	...	...	૩૩૩
૧૦૨	ભગવાન રામાનુજાચાર્ય	...	...	...	૩૩૭
૧૦૩	રાણા પ્રતાપસિંહ	...	...	...	૩૩૯
૧૦૪	રાજા સવાઈ જયસિંહ	...	...	...	૩૪૬
૧૦૫	અહમ્મદશાહ	...	...	...	૩૪૯
૧૦૬	રાજા રામમોહનરાય	...	...	...	૩૫૨
૧૦૭	સ્વામી હયાનંદ સરસ્વતીજી	...	...	...	૩૫૭

ભાગ તેરમો—મોક્ષ.

૧૦૮	મોક્ષ અને તેનાં સાધનો	...	...	...	૩૬૫
-----	-----------------------	-----	-----	-----	-----

૧૦૯	અધ્યાત્મ શાસ્ત્રવિચાર	...	...	૩૬૭
૧૧૦	સત્સંગ	...	...	૩૬૯
૧૧૧	હૃદયનિઘ્ર	...	...	૩૭૦
૧૧૨	સમતા	...	...	૩૭૪
૧૧૯	નિષ્કામ કર્મ	...	...	૩૭૭
૧૧૪	અનન્ય ભક્તિ	...	...	૩૮૦
૧૧૫	ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ	...	...	૩૮૩
૧૧૬	તપ	...	...	૩૮૭
૧૧૭	સંસારની નિત્યાનિત્યતા	...	...	૩૮૯
૧૧૮	જીવાત્માનું સ્વરૂપ	...	...	૩૯૧
૧૧૯	જીવનમુક્તની સ્થિતિ	...	...	૩૯૪
૧૨૦	જીવનમુક્ત મહાપુરૂષો-પરમહંસ રામકૃષ્ણ	...	...	૩૯૬
૧૨૧	„ „ સ્વામી બાસુકરનંદજી	...	...	૩૯૯
૧૨૨	„ „ સ્વામી રામતીર્થજી	...	...	૪૦૪

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃષ્ઠ.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૩	૨૦	સત્તર	સીત્તર
૫	૨૪	શતપક્ષ	શતપથ
૧૭	૨૩	પાદ્ય	પદ્ય
૧૯	૫	દશદ્વતી	દશદ્વતી
૨૫	૨૫	અખ્યાસ	અખ્યાસ
૫૬	૧	હ્યચર્યાત્ બ્રહ્મીર્યલાભઃ બ્રહ્મચર્યાત્ત્રીર્યલાભઃ	
૬૫	૧૯	ધેર્ય	ધૈર્ય
૭૮	૨૦	હાનિ કરે છે.	હાનિકર છે
"	૨૬	શસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૯૧	૧૯	અને	અને
૧૨૭	૧૫	આત્મગૌરવથી	આત્મગૌરવથી
૧૪૧	૧૬	જાડે (ઝાડે)	શૌચ
૧૫૩	૨	આપણે	આપણે
૧૫૭	૧૧	ઠાપેલા	રાખેલા
૧૬૦	૧૧	તોલાં	તોલ
૧૬૬	૧	આને	અને
૧૬૮	૨૫	સૈન્યમાંથી	સૈન્યમાંથી
"	"	બ્યક્તિએ	બ્યક્તિ
૧૭૬	૨૦	એવા	એવો
૧૮૮	૨૪	રાજમહારાજાએ	રાજમહારાજાએ
૧૮૯	૨૫	ઓછામાં	ઓછામાં
૨૩૪	૩	આથી	આ

૨૫૮	૧૮	વિચારપૂર્વક	વિચારપૂર્વક
૨૫૯	૬	આમયતિ	આમયંતિ
"	૧૮	મહીતોય	મહીતોયં
૨૮૮	૫	દ્વેષમતનું	દ્વેષમતનું
"	૧૭	અંકના	અંકન
૩૦૦	૨૬	ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦	ઇ. સ. પૂર્વે ૫૯૮
૩૩૬	૨૪	જગદ્દારક	જગદુદ્દારક
૩૪૬	૨૫	યંત્રાલય	યંત્રાલય
૩૬૩	૯	અજળી	અજળ
૩૬૮	૪	અક્ષવિદ્યા	અક્ષવિદ્યા
"	૫	સનતસુખત	સનતસુખત
૩૮૭	૨૩	કર્મેન્દ્રિય	ગોત્રેન્દ્રિય
૩૯૫	૧૦	નિષિધ	નિષિદ્ધ
"	૨૩	પુરુષાની	પુરુષાની
"	૨૬	વીચરી	વિચરી
૪૦૦	૨૪	ધારપ્રવાહવત્	ધારા પ્રવાહવત્

૪૦૩ કીટી ૮ અને ૯ નીચે મુજબ વાંચવી:—

ધરમાં પથ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના આ સિદ્ધાન્તને
અનુસરીને જે મનુષ્યો તેમની પાસે સંન્યસ્તદીક્ષા
લેવાને જતા હતા તેમને વારી રાખતા

૪૦૭	૨૪	અહંતમ	અહંમમ
૪૧૦	૨૬	ચારે	ચાહે
૪૧૪	૩	અકમભાવનો	આત્મભાવનો

હિંદુધર્મની પાઠમાળા.

ભાગ પહેલો.

ધર્મ અને તેના પ્રવર્તકો.

સત્યં વદ ધર્મં ચર : સત્ય જોલો, ધર્મ આચરો.

પાઠ ૧ લો.

ધર્મ.

પ્ર૦—ધર્મ એટલે શું ?

ઉ૦—જે સર્વને ધારણ કરે છે તેનું નામ ધર્મ છે. જે સત્ય છે તે જ ધર્મ છે—રાગદ્વેષથી રહિત સુચરિત વિદ્વાનોએ જેનું સેવન કર્યું હોય અને જે હૃદયથી જાણવામાં આવે છે તે ધર્મ છે—જે વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને શાસ્ત્રને સંમત હોય આપણા આત્મામાં સંતોષ પ્રગટાવનાર છે તેને ધર્મ કહે છે. જે કર્મ કરવાથી આલોક અને પરલોકમાં સુખ મળે તે ધર્મ છે, અને તેવાં જ કર્મો કરવાં ઉચિત છે.

પ્ર૦—ધર્મના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ૦—ધર્મના બે પ્રકાર છે : પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને નિવૃત્તિ ધર્મ. જેનો સંબંધ સંસારનાં કામકાજો સાથે છે તે પ્રવૃત્તિ ધર્મ અને જે મોક્ષની સાથે સંબંધ રાખે છે તેને નિવૃત્તિધર્મ કહે છે.

પ્ર૦—હિન્દુ-ધર્મ કોને કહે છે ?

ઉ૦—જે ધર્મ હિન્દુઓને માટે વિહિત છે તેને હિન્દુધર્મ કહે છે. ‘હિન્દુ’ શબ્દ શાસ્ત્રોમાં મળી આવતો નથી; પરંતુ હાલમાં એ શબ્દ ભારતવર્ષમાં રહેનાર મુસલમાન ખ્રિસ્તિ, બ્રાહ્મ વગેરે સિવાયના ખ્રિસ્તિઓને માટે વાપરવામાં આવે છે. સને ૧૯૦૧ માં થયેલી વસ્તીની ગણતરીમાં હિન્દુઓની સંખ્યા વીસ કરોડ સત્તર લાખ થઈ હતી અને સમસ્ત ભારતવર્ષની પ્રજામાં સેંકડે સત્તર હિન્દુઓ હોવાનું માલુમ પડી આવ્યું હતું. કેટલાકનું કહેવું એવું છે, કે ‘હિન્દુ’ શબ્દ મુસલમાની સમયથી પ્રચારમાં આવ્યો છે અને ફારસીમાં તેનો અર્થ ‘કાળા’ એવો થાય છે. કેટલાક કહે છે, કે જિન્દ ભાષામાં ‘સંકારન’ સ્થાને ‘હંકાર’ થઈ જાય છે, અને તેથી ‘સિન્ધુ’ ને બદલે ‘હિન્દુ’ શબ્દ ઓલાવા લાગ્યો. પરિણામે સિન્ધુ નદીની પાર વસનારા લોકોને માટે પણ ‘હિન્દુ’ એવું નામ વપરાશમાં આવી ગયું. વસ્તુ-સ્થિતિ ગમે તેવી હોય તોપણ હવે હિન્દુ શબ્દ દૂર કરી શકાય તેમ નથી.

હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા-

આ હિન્દુધર્મ તે જ છે, કે જે વૈદિકધર્મને નામે પ્રસિદ્ધ છે. વળી તેને સનાતન ધર્મ, આર્યધર્મ વગેરે પણ કહી શકાય તેમ છે.

પ્ર૦—એ ધર્મની શરૂઆત ક્યારથી થઈ છે ?

ઉ૦—એ ધર્મ સનાતન છે—તેનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તે કોઈ કહી શકતું નથી. પરંતુ પ્રત્યેક કલ્પમાં પરમેશ્વર ઋષિયો અને મહા-નુભાવો દ્વારા એ ધર્મની મર્યાદાને પ્રકટ કરે છે, અને જેવી રીતે ઋતુઓના ફેરફારથી પ્રત્યેક ઋતુનાં ચિહ્ન તેના આવવાના સમયે ઉદય-માં આવી જવાના સમયે લોપ પામે છે અને તે ઉભયની વચ્ચેમાં સંસ્કાર રૂપે વસી રહે છે તેવી સ્થિતિ આ ધર્મની પણ છે. પ્રાણીના એક જન્મમાં તેનાં જે જે નામ, ગુણ તથા કર્મ હોય છે તે તે ખીજા જન્મમાં પણ હોય છે. ઋષિયો કેવલ ધર્મને અતાવનાર છે, અનાવ-નાર નહિ. તેનો અનાવનાર તો કેવળ સત્યસ્વરૂપ ઈશ્વર જ છે.

પ્ર૦—એ ધર્મનું મૂળ શું છે ?

ઉ૦—એ ધર્મનું મૂળ સત્ય છે. સત્ય એ જ ઈશ્વર છે, સત્યમાં જ સઘળું સ્થિત છે. વેદ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરે એ ધર્મનું માત્ર દિગ્દર્શન કરે છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે શ્રુતિયો બહુ પ્રકાર-ની છે, એવા એક પણ ઋષિ નથી કે જેનું વાક્ય પ્રમાણ હોય અને ધર્મનું તત્ત્વ (સુદ્ધિરૂપી) ગુહામાં વાસ કરી રહ્યું છે. જે રસ્તે મહાપુરૂષો ગતિ કરી ગયા છે તે જ માર્ગ છે. આટલા માટે વિદ્વાન પુરૂષોના હૃદયમાં પ્રતિબિંબ રૂપે જે સત્ય-જ્ઞાન-સ્વરૂપ ઈશ્વર છે તે જ આ ધર્મનું મૂળ છે. આમ છતાં શાખાચન્દ્ર ન્યાયે વેદને ધર્મદર્શક કહી શકાય છે. જે પ્રમાણે નાનાં બાળકને ચન્દ્રમા અતાવવાને માટે હાથમાં આવે છે, કે જુઓ, પેલી શાખા (ડાળ) ઉપર ચન્દ્રમા દેખાય છે તેવી જ રીતે વેદ ઈશ્વરને માટે કહે છે, તે તેથી પણ પર છે—તેથી પણ પર છે, અર્થાત્ તે દૂરથી જ દેખાય છે. તેને પહોંચી શકાતું નથી.

પાઠ ૨ બે.

વેદ.

પ્ર૦—વેદ કોને કહે છે ?

ઉ૦—જે જ્ઞાનને ઈશ્વરે ઋષિઓ દ્વારા મન્ત્રરૂપે પ્રકાશિત કર્યું છે તે જ્ઞાનને વેદ કહે છે. તે જ્ઞાન અનાદિ, અનન્ત અને અપૌરુષેય છે. મન્ત્રોનો ક્રમ અને તેની શબ્દ-રચના જે જે ઋષિઓએ કર્યા તે ઋષિઓ તે તે મન્ત્રોના કર્તા નહિ પણ દ્રશ્ય હતા. તેમણે પ્રતિપાદન કરેલું જ્ઞાન તો ઈશ્વરકૃત અનાદિ અનન્ત છે. વેદોના ભાગ અને તેના સૂતો અને મંડળોના ક્રમની ગણના થઇ શકે છે. પરન્તુ વેદમાં જે જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તેના સમમની ગણના થઇ શકતી નથી.

પ્ર૦—વેદના કેટલા ભાગ છે ?

ઉ૦—વેદના ચાર વિભાગ છે—ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે પ્રથમ વેદ એક હતો. પછી મનુષ્યની આયુ અને શક્તિની અપેક્ષાએ ઋક્, યજુઃ, સામ અને અથર્વ એવા ચાર ભાગ થયા. મનુ વગેરે વેદવ્રતીને જ માને છે. કેટલાક ઋષિ અથર્વ વેદને માને છે જ્યારે કેટલાક નથી માનતા.

પ્ર૦—પ્રત્યેક વેદના કેટલા ભાગ છે ?

ઉ૦—દરેક વેદના મંહિતા અને બ્રાહ્મણ એવા બે ભાગ છે. મંહિતામાં દેવતાઓની સ્તુતિ, યાગ વગેરેના મન્ત્રો છે. બ્રાહ્મણ ભાગમાં ઇતિહાસ, પુરાણ, સૂત્ર, શ્લોક, વ્યાખ્યાન, યજ્ઞ આદિની વિધિ છે.

પ્ર૦—બ્રાહ્મણ ભાગની રચના કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—બ્રાહ્મણ ભાગના આરણ્યક તથા ઉપનિષદ એવા બે ભાગ છે. ઐતરેય, તૈત્તિરીય, તલ્લખકાર અને શતપથ એ ચાર મુખ્ય બ્રાહ્મણ છે. ઉપનિષદોમાં ઇશિ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક, કૌશીતકી, મૈત્રેયી અને શ્વેતાશ્વતર મુખ્ય છે અને તેમાં બ્રહ્મવિદ્યાનો વિષય છે.

પ્ર૦—દરેક વેદની કેટલી શાખાઓ છે ?

ઉ૦—ઋગ્વેદની ૨૧, યજુર્વેદની ૧૦૮, સામવેદની ૧૦૦૦ અને અથર્વવેદની ૫૦ શાખાઓ છે. વર્તમાન સમયમાં ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદનો પ્રચાર વિશેષ છે અને યજુર્વેદમાં માધ્યન્દિનીય શાખાના અનુયાયી અધિક છે.

પ્ર૦—વેદમાં કોની ઉપાસના છે ?

ઉ૦—વેદમાં એક સત્યસ્વરૂપ ઇશ્વરની જ ઉપાસના છે. તેમાં દેવતાઓની સ્તુતિ અને યજ્ઞ વગેરેનું જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે તે સઘળું એ ઉપાસનાનું અંગ છે.

પ્ર૦—વૈદિક દેવો કેટલા છે ?

ઉ૦—મુખ્ય દેવતા ૩૩ છે. એ વિભૂતિઓનો વિસ્તાર થતાં તેત્રીશ કરોડ થઈ ગયા છે. અગ્નીઆર ૩૨, આર આદિત્ય, આઠ વસુ, ઇન્દ્ર અને પ્રજાપતિ એ તેત્રીશ દેવતા છે.

પ્ર૦—અધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી એ સર્વ નિરનિરાળા જ છે કે કોઈમાં અન્તર્ગત છે ?

ઉ૦—એ સર્વ પ્રથમ છે, પછી ત્રણ, પછી બે અને છેવટે એકના અન્તર્ગત માનવામાં આવે છે. પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ, અંતરિક્ષ, ઘ્વા, સૂર્ય, ચન્દ્રમા અને નક્ષત્ર એ આઠ વસુ છે. કારણ કે તેની અંદર સઘળાં પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે. પાંચ માનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન એ અગ્નીઆર ૩૨ છે; કારણ કે જ્યારે તેનો શરીરમાંથી લોપ થાય છે ત્યારે બન્ધુગણ રોવા લાગે છે. આર આદિત્ય આર માસ છે; કારણ કે તે સર્વને લાઇને ગતિ કરે છે. ઇન્દ્ર એટલે દેવતાઓનો રાજા સ્તનયત્તુ અર્થાત્ પ્રાણાગ્નિ યજ્ઞ છે. જ્યારે આ સર્વનો લય થઇ જાય છે ત્યારે એક આત્મા શેષ રહે છે. (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ અ. ૩: અ. ૯) તે દેવતાઓનો દેવ છે, તે વેદોનો અન્ત વેદાન્ત છે.

પ્ર૦—વેદનાં અંગ કેટલાં અને ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ૦—વેદનાં છ અંગ છે:—

૧. શિક્ષા, તેમાં અક્ષરોના ઉચ્ચારણનો વિધિ છે.
૨. કલ્પ, તેમાં કર્મ કરવાની રીત બતાવી છે.
૩. વ્યાકરણ, જેના વડે શબ્દ અને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.
૪. નિરુક્ત, જે વડે વેદના શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.
૫. છન્દ, તેમાં અક્ષર, માત્રા અને વૃત્તોનું વર્ણન છે.
૬. જ્યોતિષ, જેના વડે કાળનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્ર૦—ઉપવેદ કેટલા છે ?

ઉ૦—ઉપવેદ ચાર છે. ઋગ્વેદનો ઉપવેદ વૈદ્યક, યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ, સામવેદનો ગંધર્વવેદ અને અથર્વવેદનો સ્થાપત્ય ઉપવેદ છે. વૈદ્યકમાં ચરક, શુશ્રુત, વાગ્ભટ આદિ ગ્રંથો પ્રચલિત છે, અને તેમાં શારીરિક બળ વધારવાના અને રોગ મટાડવાના ઉપાય છે. ધનુર્વેદમાં યુદ્ધવિદ્યા, ધર્મરક્ષા અને સ્વદેશરક્ષાનો વિષય છે. અહીંના લોકો એક યોગદ્વારા અને ખીજું ધર્મયુદ્ધદ્વારા એમ બે પ્રકારે થયેલા મૃત્યુને ક્ષત્રમ માને છે. ગંધર્વવેદમાં સંગીતનો વિષય છે. એ શાસ્ત્રના બે ભાગ હતા: એક લોકરંજનાર્થ કે જેને દેશી વિદ્યા કહેતા હતા અને ખીજો વેદગાનાર્થ કે જે માગી નામથી ઓળખાતો હતો. સ્થાપત્ય શાસ્ત્રમાં શિલ્પ, કળા, કાર, કાર્ય અને પદાર્થ-વિદ્યા હતી. તેના ચોસદ ભાગ હતા. એ વિદ્યા હાલની ઇન્જીનીયરિંગ અને પદાર્થવિદ્યાઓ પૂર્ણ હતી. આ સર્વ વિદ્યાઓમાં આયુર્વેદ સિવાયની ખીજી સઘળી વિદ્યાઓનો લોપ થઈ ગયો છે અને તેના ગ્રંથો પણ ધણું કરીને હાથ લાગતા નથી. આમ છતાં ભારતમાં એ વિષયનું હાલનું અસ્તિત્વ એ વેદવિદ્યાઓને જ આભારી છે.

પ્ર૦—વેદના ઋષિ-અને છન્દ કયા કયા છે ?

ઉ૦—વસિષ્ઠ, અત્રિ, કલ્પ, ભરદ્વાજ, જાતમ, જમદગ્નિ, વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋગ્વેદના મુખ્ય ઋષિ છે. યજુર્વેદના મુખ્ય ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને જે ઋગ્વેદના ઋષિ છે તે જ ધણું કરીને સામવેદના છે.

અથર્વવેદના મુખ્ય ઋષિ અથર્વગિરિ છે, ગાયત્રી, જગતી અનુષ્ટુપ, બૃહતિ વગેરે છંદ છે. વેદનો અભ્યાસ કરવાની રીત સ્વર સહિત છે અને પ્રત્યેક વેદ ભણવાની રીત જુદી જુદી છે. મરીચી, અત્રિ અગ્નિરમ્, પુલહ, કતુ, પુલસ્ત્ય અને વસિષ્ઠ એ સપ્તર્ષિ છે.

પાઠ ૩ જો.

સ્મૃતિ.

પ્ર૦—સ્મૃતિ કોને કહેવામાં આવે છે ?

ઉ૦—જે યાદ રાખવામાં આવેલું હોય તેને સ્મૃતિ કહે છે. જેવી રીતે સાંભળેલી વાત તે શ્રુતિ તેવી જ રીતે સ્મૃતિ એક એવા શાસ્ત્ર સમૂહનું નામ છે કે જેને શ્રુતિજ્ઞાન વડે વિદ્વાનોએ રચ્યું છે.

પ્ર૦—સ્મૃતિઓ કેટલી છે ?

ઉ૦—સ્મૃતિઓ બહુ પ્રકારની છે. પણ તેમાં મનુ, અત્રિ, વિષ્ણુ, હારીત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ઉશના, અંગિરા, યમ, આપસ્તમ્ય, સમ્વર્ત, કાત્યાયન, બૃહસ્પતિ, પરાશર, વ્યાસ, ગૌતમ, શાતાતપ, વસિષ્ઠ, શંખ, લિખિત અને દક્ષ એ વીશ સ્મૃતિઓ મુખ્ય છે. આમાંથી વળી મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને પરાશર આગળ પડતી છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિની મિતાક્ષરા ટીકા વિજ્ઞાનેશ્વરે બનાવી છે અને તેને કોર્ટમાં પ્રમાણભૂત ક્ષેત્રવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વિદ્વાનો મનુ, બૃહસ્પતિ, દક્ષ, ગૌતમ, યમ, અંગિરા, યોગીશ્વર યાજ્ઞવલ્ક્ય, પ્રત્યેતા, શાતાતપ, પરાશર, સમ્વર્ત, ઉશના, શંખ, લિખિત, અત્રિ, વિષ્ણુ, આપસ્તમ્ય અને હારીત એ એ અરાધ સ્મૃતિઓને માને છે.

પ્ર૦—સ્મૃતિઓમાં કયી યાત્રાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

ઉ૦—સ્મૃતિઓમાં સૃષ્ટિક્રમ, ધર્મ અને તેનાં સામાન્ય લક્ષણ, વર્ણશ્રમની ભર્યાદા અને તેનો ધર્મ, આચાર, વ્યવહાર, પ્રાયશ્ચિત, દણ્ડનીતિ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, વિવેક, કમીદળ, જન-મમરણ, જપ, તપ, નિયમ આદિ સર્વ વિષયો આવેલા છે. સઘળી સ્મૃતિઓનું પર્યવસાન બ્રહ્મ-

ગ્વાનમાં છે. એ સ્મૃતિઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે. પરંતુ વેદાભ્યાસ, તપ, ગ્વાન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અહિંસા તથા શુરુસેવાને સર્વમાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ સર્વમાં પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન જે આત્મગ્વાન તે મુખ્ય છે.

પ્ર૦—એ સ્મૃતિઓ ક્યારે રચાઈ અને તેમાંની બાબતો કયા નિયમે માનવી જોઈએ ?

ઉ૦—એ સ્મૃતિઓની રચના જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા કાળની લોકવ્યવસ્થાને અનુસરીને કરેલી છે. આથી તેમાં મતભેદ જોવામાં આવે છે. એને માનવાનો નિયમ એવો હોવો જોઈએ, કે જે જે સ્મૃતિનો જે જે ભાગ દેશ, કાળ અને શ્રુતિ તથા વિદ્વાન પુરૂષોના અનુભવને અનુકૂળ અને સર્વ સાધારણને હિતકારી હોય તે તે સ્વીકારવો અને બાકીનો છોડી દેવો.

પાઠ ૪ થો.

ઇતિહાસ—રામાયણ.

પ્ર૦—ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસ કેટલા છે અને તેની મતલબ શી છે ?

ઉ૦—ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસ એ છે : રામાયણ અને મહા-ભારત. તેમાં ધર્મ, બલ, ઐશ્વર્ય, પરાક્રમ, ત્યાગ અને ગ્વાનસંપન્ન મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો દ્વારા સર્વ સાધારણને જીવનનો ઉદ્દેશ બતાવવામાં આવ્યો છે અને વેદ વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું તેમાં સરળ રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આ બન્ને ઇતિહાસ ભારતવર્ષના ધર્મ અને ગ્વાનનો અખૂટ ભંડાર છે. બંન્ને સુધી આ દેશનાં મનુષ્યો એ ભંડાર-માંથી લાભ મેળવતાં રહેશે ત્યાં સુધી તેઓ આલોક તથા પરલોકમાં સુખી રહેશે.

પ્ર૦—ઇતિહાસ કોને કહે છે અને શામાટે તેની ધર્મશાસ્ત્રમાં મહત્વના થાય છે ?

ઉ૦—મહાનુભાવી પુરુષોનાં ચરિત્રોની કથાનું નામ ઇતિહાસ છે. આ મહાનુભાવી પુરુષોએ પોતાના જીવન વડે ધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન કેવી રીતે કર્યું તે આ ઇતિહાસ પરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. માટે તેની ગણના ધર્મશાસ્ત્રમાં થાય છે.

પ્ર૦—રામાયણમાં શો વિષય છે ?

ઉ૦—રામાયણમાં શ્રી રામચન્દ્રજીનું ચરિત્ર છે. તેના બનાવનાર આદિ કવિ શ્રી વાલ્મીકિ છે. તેમણે તે બાલ, અયોધ્યા, આરણ્ય, ક્ષિપ્રકન્ધા અને સુંદર એ ૭ કાંડમાં રચ્યું છે. સાતમો કિતરકાંડ છે, પણ તેના વિષે મતભેદ હોય ઘણા વિદ્વાનો તેને ક્ષેપક ગણે છે. એ અન્થમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે. કિતરકાંડ સિવાય તેમાં ૧૯૭૯૩ અને તેને સાથે લેતાં તેના શ્લોકની સંખ્યા ૨૪૫૨૮ થાય છે.

શ્રી રામચન્દ્રજી અયોધ્યાના મહારાજ દશરથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા. તે સર્વજીણું સમ્પન્ન હતા. તેમને લક્ષ્મણ, ભરત તથા શત્રુઘ્ન એ ત્રણ ભાઈ હતા. દશરથ રાજા પોતાની પ્રજાની ધગ્યા મુજબ રામચન્દ્રજીને ગાદિએ બેસાડવા સ્થાતા હતા. પણ તેમની નાની રાણી કૈકેયીની હઠથી તેમણે તેમને ચૌદ વરસ વનમાં જવાની આજ્ઞા કરી અને ભરતને ગાદિ આપવાની જોડવણી કરી. રામચન્દ્રજી બહુ જ આનંદથી પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને વનમાં ગયા અને ચિત્રકૂટમાં આવી વસ્યા. અહીં દશરથ રાજાના મરી ગયા પછી ભરતજીએ આવીને તેમને અયોધ્યામાં પાછા આવી રાજ્ય કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી પણ તેમણે પિતાની સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો નહિ, અને ભરતજીને પોતાની પાદુકા આપી પાછા વિદાય કર્યા. આ પાદુકાને રાજ્યાસન પર પધરાવીને તે રાજ્ય કારભાર કરવા લાગ્યા. રામચન્દ્રજી ચિત્રકૂટથી દણ્ડ-કારણ્યમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે ઋષિ મુનિઓને પીડા કરનાર ખરૂં દુષણ વગેરે અનેક રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો. આ પછી એક વખતે બ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં મૃગયા રમવાને ગયા હતા ત્યારે લંકાનો રાજા રાવણ સાધુનો વેષ ધારણ કરી સીતાજીનું હરણ કરી લઈ

ભા. ૧ લો. ધર્મ અને તેના પ્રવર્તકો.

૧૧

ગયો. સતિના વિયોગથી દુઃખિત રામચંદ્રજી તેમની શોધ કરતાં કરતાં કિષ્કિન્ધાના રાજા સુગ્રીવ અને તેના પ્રધાન હનુમાનજીને મળ્યા. તેમની મદદથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધી તેમણે રાવણનો સહકુટુંબ નાશ કર્યો અને તેના બાધ વિબીષણને લંકાનું રાજ્ય સોંપી પોતે અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા. અહીં તેમણે રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લઈ પ્રજાને સુખી કરી. આજ સેંકડો વરસ થયાં સર્વત્ર ‘રામરાજ્ય’ એક ઉપમા યોગ્ય થઈ પડ્યું છે. આખી પૃથ્વીના ઇતિહાસોમાં એક પણ ઇતિહાસ વાલ્મીકિ રામાયણ જેવો મનોહર નથી.

પ્ર૦—રામાયણમાંથી કયી જાતનો ઉપદેશ મળે છે ?

ઉ૦—રામચંદ્રજી જેવા સત્યવાદી, ધર્મપરાયણ અને દંઢવત પુરુષ કોઈ થયા નથી કે થશે નહિ. તેમના ગુણોનું વિશેષ વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે. ઉપરાંત હનુમાનજીનાં બલ, પરાક્રમ, વિદ્વતા અને જ્ઞાન, ભરતજી અને લક્ષ્મણજીનો બ્રાતૃસ્નેહ અને સીતાજીનું પતિવ્રત સર્વને માટે હૃદયમાં આદર્શરૂપ રહેશે.

પ્ર૦—વાલ્મીકિ રામાયણ સિવાય બીજી કયી કયી રામાયણ પ્રચલિત છે ?

ઉ૦—વાલ્મીકિ રામાયણ સિવાય બીજી પણ કેટલીક રામાયણો સંસ્કૃત અને દેશી ભાષાઓમાં પ્રચલિત છે. હિન્દી ભાષામાં સામાન્ય પણે તુલસીદાસની રામાયણનો સર્વમાં પ્રચાર છે. એ રામાયણ સંવત ૧૬૩૧ માં લખાઈ હતી અને આજ પર્યંત તે હજારો સ્ત્રીપુરુષોના કલ્યાણનું કારણ બની છે. હિન્દી ભાષામાં એના જેવો ભક્તિરસથી ભરપૂર બીજો કોઈ ગ્રંથ નથી. સંસ્કૃતમાં અધ્યાત્મ રામાયણ છે અને તેના પ્રચાર વિદ્વાનોમાં છે. તેમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનનો વાર્તારૂપે બહુ જ મનોહર રીતે સંબંધ જોડ્યો છે. તેના શ્લોકોની રચના અતિ રમણીય છે અને તે વેદાન્ત રહસ્યથી ભરપૂર છે.

પ્ર૦—શું રાવણને ફક્ત માથાં અને વીસ હાથ હતા ? શું રાક્ષસોના માથા ઉપર શીંગડાં ઉગતાં હતાં ?

ઉ૦—નહીં. રાવણને એક માથું અને બે હાથ હતા. એમ વાસ્તીકે રામાયણપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. જ્યારે હનુમાનજી પ્રથમ રાવણના મહેલમાં ગયા ત્યારે તેમણે તેને સતેલો જોયો. તે વખતની શોભાનું આ પ્રકારે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે :—

“ કાશ્ચનાંગદસબદ્ધૌ દદર્શ સમહાત્મનઃ ।
 વિક્ષિપ્તૌરાક્ષસેન્દ્રસ્ય શુજાવિન્દ્રધ્વજોપમૌ ॥
 પીનોૈસમસુજાતાંસૌસંગતૌ બલસંયુતૌ ।
 મુલક્ષણનસ્વાંગુષ્ઠૌ સ્વંગુલીતલલક્ષિતૌ ॥
 તસ્યરાક્ષસર્સિહસ્ય નિશ્ચક્રામ મહામુસ્વાત્ ।
 શ્યાનસ્ય વિનિશ્વાસઃ પૂરયન્નિવતદ્ગ્રહમ્ ॥ ”
 (વાલ્મીકિ રામાયણઃ સુન્દરકાન્ડ,

સર્ગ ૧૦, શ્લોકઃ ૧૫, ૧૭, ૨૪.)

અર્થઃ—હનુમાનજીએ તે મહાત્મા રાક્ષસોના રાજને સતેલો જોયો. તેના બન્ને હાથ જાણે ઇન્દ્રનું ધનુષ હોય તેવી રીતે પડેલા હતા. તે બન્ને હાથ મોટા, સરખા અને સુંદર દેહને અનુરૂપ હોઈ બળવાન ખલાઓની સાથે જોડાયેલા હતા. તેને નખથી ભૂષિત અને ત્રીટીઓથી દેદિધ્યમાન શુભ લક્ષણવાળી આંગળીઓ હતી. ઉંઘતી વખતે તે રાક્ષસર્સિંહના મોઢામાંથી જે શ્વાસ નીકળતો હતો તે જાણે તે ધરને ભરી રહ્યો હતો.

આ સ્થળે જીજ્ઞાસુઓની સાથે દિવચન અને મુખની સાથે એક-વચન વાપરેલું હોવાથી એ સિદ્ધ થાય છે, કે રાવણને માત્ર એક માથું અને બે હાથ હતાં, તેમજ તેનું નામ જે દશાનન કહેવામાં આવે છે તે માત્ર સ્પષ્ટ જ હતું. અન્ય સ્થળોએ પણ એ પ્રમાણે જ કહેલું છે. આ જ પ્રમાણે રાક્ષસોના માથા પર શીંગડાં હોવાની વાત પણ સાચી થાય. પરંતુ એ લોકો ઘોરકર્મી હોવાથી પશુ જેવા હતા.

પ્ર૦—શું હનુમાન, સુગ્રીવ વગેરે વાંદરા અને જાંબુવંત વગેરે રીંછ હતા ?

ઉ૦—ના. વાલ્મીકિ રામાયણથી જણાઇ આવે છે તેમ એ લોકો મનુષ્ય હતા. હનુમાનજીના પ્રથમ સમાગમથી સન્તુષ્ટ થઇ રામચંદ્ર કહે છે, કે:—

“ નાનૃગ્વેદવિનીતસ્ય નાયજુર્વેદધારિણઃ ।

ના સામવેદવિદુષઃ શક્યમેવંપ્રમાણિતુમ્ ॥

નૂનંવ્યાકરણંકૃત્સ્નમનેન બહુધાશ્રુતમ્ ।

બહુવ્યાહરતાનેન કિંચદપશબ્દિતમ્ ॥

(કિષ્કિન્ધા કાન્ડઃ સર્ગ ૩ઃ શ્લો. ૨૬-૩૦.)

અર્થ:—“ જગ્ગેહને જાણ્યા વગર, યજુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા વગર અને સામવેદનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યા વિના કોઈ એવું કહેવાને શક્તિમાન થઇ શકે નહિ, કે આણે વ્યાકરણને બહુ જ સાંભળ્યું છે. કારણ કે બધું બોલવા છતાં પણ તેણે એક પણ અપશબ્દ કહ્યો નથી.” શું કોઈ વાંદરો એવું બોલી કે કરી શકે ? એ લોકો જંગલોમાં રહેનાર આર્યોના કરતાં અસભ્ય હોવાને લીધે રીંછ, વાનર કહેવાતા હતા. જો તેઓ ખરેખરા જ વાનર હોત તો રાજકારભાર થી રીતે કરત ? હનુમાનજીનું સવિગત ચરિત્ર આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે.

પાઠ ૫ મો.

ઇતિહાસ-મહાભારત.

પ્ર૦—મહાભારતનું શું વસ્તુ છે ?

ઉ૦—મહાભારતનો ઇતિહાસ મોટો છે. આલોકની ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિષેની સમજણી આપતોનો તેમાં સમાવેશ થતો હોવાથી તેને મહાભારત કહે છે. એ મહાભારત ત્રણ ભાગમાં છે.

એક, આઠ હજાર આઠસો ફૂટ શ્લોકોનું, બીજું ચોવીસ હજાર શ્લોકોનું અને ત્રીજું જે હાલ પ્રચારમાં છે તે એક લાખ શ્લોકોનું છે. તેના કર્તા ભગવાન કૃષ્ણ દ્વારા વ્યાસજી હતા. તે તેમણે ત્રણ વરસમાં લખ્યું હતું. તેમાં આદિ, સભા, વન, વિરાટ, ઉદ્યોગ, ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક, સ્ત્રી, શાન્તિ, અનુશાસન, આશ્વમેધ, આશ્રમવાસિક, મૌશલ, મહા પ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણ એ અષ્ટાધ્યય પર્વ છે. તેના મૂળ મંત્ર ધર્મ છે અને તેના આદિ, અન્ત અંત મધ્યમાં ઈશ્વરનો મહિમા ગાયો છે.

પ્ર૦—મહાભારતમાં શી કથા છે ?

ઉ૦—મહાભારતમાં એવી કથા છે, કે ચંદ્રવંશી રાજાઓમાં રાજા યયાતિના વંશમાં જેના નામ ઉપરથી આપણા દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું છે તે ભરત નામનો રાજા થયો. આ ભરતના વંશમાં કુરુ થયો કે જેના નામ ઉપરથી કુરુક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કુરુના, જ્ઞાન અને પરાક્રમની ભૂતિ દેવવ્રતના પિતા શાન્તનુ થયા. આ દેવવ્રતનું નામ ભીષ્મ પડ્યું. કારણ કે તેમણે પોતાના પિતા તરફના પ્રેમને લીધે કેવળ રાજ્યનો જ ત્યાગ કર્યો એમ નહિ, પરંતુ જીવતા સુધી બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરી. શાન્તનુને વિચિત્રવીર્ય નામનો પુત્ર થયો. પરંતુ તે પુત્રહીન મરી જવાથી વ્યાસજી કે જેમનો જન્મ સત્યવતી અને પરાશર ઋષિથી થયો હતો તેમણે તેની વિધવા સ્ત્રીઓથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાણ્ડુ તેમ જ દાસીથી સાક્ષાત ધર્મભૂતિ વિદ્યરજીને જન્માવ્યા. ધૃતરાષ્ટ્ર અંધ હતા અને પાણ્ડુ થોડો સમય રાજ્ય કરીને વનમાં જતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા. તેમાં દુર્યોધન અને દુઃશાસન મુખ્ય હતા. પાણ્ડુને યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ પાંચ પુત્રો હતા. પાણ્ડુના ખરણ પછી એ પાંચે ભાઈ હસ્તિનાપુર આવ્યા અને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે રહેવા લાગ્યા. દુર્યોધન વગેરે તેમના મુણે જોઈ અદેખાઈ કરતા હતા અને તેમને બહુવિધ દુઃખ દેતા હતા. એક વખતે તો તેમને લાખના

ધરમાં બાળીને મારી નાંખવાની તદખીર રચી હતી, પણ તેમાંથી તેઓ બચી જવા પામ્યા હતા. આ પછી પાંચાલ દેશના રાજા દુપદની પુત્રી દ્રૌપદીને અન્નુન સ્વયંવરમાં જીતી લાવ્યો અને તે પાંચે ભાઈની રાણી બની. ધૃતરાષ્ટ્રે પછી પાણ્ડવોને અર્ધું રાજ્ય આપ્યું અને તેમણે શ્રી કૃષ્ણ મહારાજની સહાયથી ખાણ્ડવ વન બાળી ઇન્દ્રપ્રસ્થ કે જે હાલ દિલ્હીને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે વસાવ્યું. રાજા યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય ધણું વધી ગયું અને તેમણે ખડ્ગ ધામધૂમથી રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. આ યજ્ઞનો પ્રભાવ જોઈને દુર્યોધન વગેરેના વેરમાં ધણો વધારો થયો અને તેમણે યુધિષ્ઠિરને જુગાર ખેલવાને બોલાવ્યા. આ જુગાર રમવામાં યુધિષ્ઠિર સધળું રાજપાટ હારી ગયા. દુઃશાસન દ્રૌપદીને ચોટલો પટ્ટી રાજસભામાં ખેંચી લાવ્યો અને ત્યાં તેને નવસ્ત્રી કરવાને તેનું ચીર ખેંચવા લાગ્યો. દ્રૌપદીએ પ્રભુની પ્રાર્થના કરી અને તેનું વસ્ત્ર એટલું વધ્યું કે દુઃશાસન તેને ખેંચ ખેંચ કરવા છતાં પણ ખેંચી ન શક્યો. આ પછી પાણ્ડવો દ્રૌપદીને લઈને બાર વરસ વનમાં અને તેરમું વરસ દ્રૌપી રીતે વિરાટ નગરમાં રહ્યા. વનવાસથી પાછા આવી યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધન વગેરે પાસે પોતાનું રાજ્ય પાછું આપવાની માગણી કરી, પરંતુ તે તેમણે ન આપ્યું. આથી બન્ને તરફથી સૈન્ય એકત્રિત કરી યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થવા લાગી. દુર્યોધન તરફ ૧૧ અક્ષૌહિણી અને યુધિષ્ઠિરની તરફ સાત અક્ષૌહિણી સેના હતી. અર્થાત્ એક તરફ ૧૫૩૦૮૦૦ અને બીજી તરફ ૨૪૦૫૬૦૦ માણસોનું સૈન્ય હતું. આ યુદ્ધ દિલ્હીથી વાયવ્ય કાણુમાં આવેલા કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં થયું હતું. યુદ્ધની વખતે પોતાના ભાઈઓને પોતાની સામે લડવાને ઉભેલા જોઈ અન્નુનને વિષાદ થયો; પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કે જે તેના સારથી હતા તેઓશ્રીએ તેના વિષાદનો નાશ કર્યો. જે ઉપદેશથી તેના વિષાદનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો તે ઉપદેશ ‘ભગવદ્ગીતા’ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. યુદ્ધ અરાઠ દિવસ ચાલ્યું અને તેમાં બીજા, દ્રોણ, કર્ણ, દુર્યોધન વગેરે કારવના મુખ્ય યોદ્ધાઓ અને પાણ્ડવોની તરફથી અભિ-

મનુ આદિ સધળા માર્યા ગયા. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી દ્રોણના પુત્ર અશ્વત્થામાએ રાત્રિના વખતે પાણ્ડવોની સેનામાં જઈ તેમના બચી ગયેલા સાથીઓને મારી નાંખ્યા. આ પછી યુધિષ્ઠિરે રાજ્યાસન મહણુ કરી પ્રજાને સુખ આપ્યું. કેટલાક સમય પછી તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને તે સમયે અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરને પેટે રાજા પરીક્ષિતનો જન્મ થયો. યુદ્ધ પછી સાડત્રીસ વર્ષે પરસ્પર દ્રોહ અને મદ્યપાનને લીધે યાદવકુલનો નાશ થયો અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પરમ ધામમાં સીધાવ્યા. પાણ્ડવો પણ પરીક્ષિતને રાજ્ય સોંપી હિમાલયમાં ગયા અને ત્યાં પરમ ગતિને પામ્યા. સંક્ષેપમાં મહાભારતની આ કથા છે.

પ્ર૦—ભારતની સાવિત્રી (રહસ્ય) શું છે ?

ઉ૦—વ્યાસજી કહે છે, કે હજારો માતાપિતા, સેંકડો પુત્ર દારા મેં સંસારમાં જોયાં અને આવળ કરતાં રહેશે; મૃદ પુરુષોને અને નહિ, કે પંડિતોને હમેશાં હજારો હર્ષનાં અને સેંકડો ભયનાં સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. હું ગાંધ વગાડીને કહું છું, પરંતુ મારું કેાંઈ સાંભળતું નથી, કે ધર્મથી જ અર્થ અને કામની સિદ્ધિ થાય છે, તેનું સેવન કેમ કરતા નથી ? લોભથી, મોહથી, ક્રોધથી, જીવનના ભયથી પણ મનુષ્યોએ ધર્મને નહિ છોડવો જોઈએ. ધર્મ જ નિત્ય છે, સુખદુઃખ અનિત્ય છે, જીવ નિત્ય છે એટલે કે શરીર અનિત્ય છે.

પ્ર૦—મહાભારતનું મુખ્ય રત્ન કયું છે ?

ઉ૦—મહાભારતનું રત્ન ભગવતગીતા છે. જેની રીતે પરમેશ્વર સર્વ દેવોના દેવ છે તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશાયેલી ‘ ભગવતગીતા ’ સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર છે. તેમાં ૭૦૦ શ્લોક અને ૧૮ અધ્યાય છે. પહેલા ૭ અધ્યાયમાં નિષ્કામ કર્મ અર્થાત્ ફળની ઇચ્છા વગર ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મ કરવાનું, બીજા ૭ અધ્યાયમાં અનન્ય ભક્તિ અર્થાત્ ઈશ્વરનું જ ચિન્તન, ધ્યાન, ભજન, પૂજન કરવાનું અને સધળી ભાવનાઓને ત્યાગવાનું અને છેલ્લા ૪ અધ્યાયમાં નિષ્કામ કર્મ અને

અનન્ય ભક્તિ દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરી ઇશ્વરભય થઈ જવાનું ઉપદેશાયેલું છે. જગતપરના દોષપણુ શાસ્ત્રમાં એથી શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્ર દ્રાઈ છે નહિ અને યશો પણ નહિ. એજ ભારતવર્ષનું સર્વસ્વ છે.

પ્ર૦—રામાયણ અને મહાભારત કયારે લખાયાં ?

ઉ૦—શાસ્ત્રકારોના સિદ્ધાન્ત અનુસાર રામાયણ ત્રેતાયુગમાં અને મહાભારત દ્વાપરના અન્તમાં લખાયેલાં છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું કહેવું એવું છે, કે હાલનું રામાયણ ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ માં લખાયેલું છે. બીજા કેટલાક કહે છે, કે ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ માં લખાયેલું છે. વળી મહાભારતનું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૬૪ માં થયેલું કહેવામાં આવે છે અને હાલનું મહાભારત ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મકાળમાં લખેલું જાણાવવામાં આવે છે.

પાઠ ૬ ફો.

પુરાણ અને દર્શન.

પ્ર૦—પુરાણ કેને કહેવામાં આવે છે ?

ઉ૦—જુદા જુદા સમયે અનેક વિદ્વાનોએ અનેક દેવતાઓની ઉપાસનાને માટે રચેલા ગ્રંથ તે પુરાણ છે.

પ્ર૦—પુરાણોમાં શો વિષય છે ?

ઉ૦—પુરાણોમાં સર્ગ (મહા ભૂતોની ઉત્પત્તિ), પ્રતિ સર્ગ (સમ્પૂર્ણ ચરાચરની ઉત્પત્તિ), દેવતાઓ, ઋષિઓ અને રાજાઓના વંશ, મન્વન્તરોની કથા અને રાજવંશીઓનાં ચરિત્રો છે.

પ્ર૦—મુખ્ય પુરાણ કેટલાં છે ?

ઉ૦—બ્રાહ્મ, પાદ્ય, વૈષ્ણવ, શૈવ, ભાગવત, નારદીય, માર્કંડેય, આગ્નેય, ભવિષ્ય, બ્રહ્મવૈવર્ત, લૈંગ, વારાહ, સુદ, વામન, કૌર્મ, મત્સ્ય, ગરુડ અને બ્રહ્માણ્ડ એ અરાઠ પુરાણ મુખ્ય છે. એ સિવાય અરાઠ ઉપપુરાણ છે, પણ તે બહુધા પ્રચલિત નથી.

પ્ર૦—એ પુરાણોમાં કયા કયા દેવતાઓની ઉપાસના છે ?

ઉ૦—દરેક પુરાણમાં એકેક દેવતાની ઉપાસના છે. મુખ્ય દેવ પાંચ છે : વિષ્ણુ, શિવ, શક્તિ, સૂર્ય અને ગણેશ. આ પુરાણોમાં જે પુરાણ જે દેવતાને માટે છે તેમાં તે દેવને મુખ્ય અને બીજાઓને ગૌણ માનવામાં આવ્યા છે.

પ્ર૦—એ સઘળાં પુરાણોને કેવા પ્રકારે માનવાં ?

ઉ૦—પુરાણોમાં બહુ પ્રકારની સારી સારી વાતોની મૂંઝણી છે. તેના દ્વારા ધર્મ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિષે બહુ પ્રકારનો ઉપદેશ મળે છે. દાખલા તરીકે વિષ્ણુ પુરાણમાં પ્રદ્ધાદ ચરિત્ર. પરંતુ તેને માનવાના સંબંધમાં સ્મૃતિયોના વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણેનો નિયમ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ જે પુરાણોનો જે વિષય દેશ, કાળ, સંજ્ઞાનોનો અનુભવ અને કૃતિના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ હોય તેને માનવો જોઈએ.

પ્ર૦—પદ્ધર્શન કેને કહે છે ?

ઉ૦—ગૌતમ મુનિ પ્રણીત ન્યાય, કણ્વાદ મુનિ પ્રણીત વૈશેષિક, કપિલ મુનિ પ્રણીત સાંખ્ય, પાતાંજલિ મુનિ પ્રણીત યોગ, જંમિનિ ઋષિ પ્રણીત પૂર્વમીમાંસા અને વ્યાસ મુનિ પ્રણીત ઉત્તરમીમાંસા એ છ દર્શન છે.

પ્ર૦—તેનો ઉદ્દેશ્ય શો છે ?

ઉ૦—ન્યાયશાસ્ત્રમાં પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિદ્, આત્મા, મન, એ સઘળા પદાર્થોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વૈશેષિકમાં પણ એ જ વિષયનું નિરૂપણ કરવા સાથે એમ કહ્યું છે, કે જેમાં અબ્યુદય દ્વારા સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેને ધર્મ કહે છે. સાંખ્યમાં ચોવીસ તત્ત્વોના વિવેચન વડે પ્રકૃતિથી પુરૂષ ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. યોગમાં ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ વડે આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. પૂર્વમીમાંસામાં પ્રમાણોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે અને ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરી છે. ઉત્તરમીમાંસામાં બ્રહ્મ જીગ્ઞાસા છે. આ શાસ્ત્રસમૂહ ભારતનું મુખ્ય શાસ્ત્ર છે. આ સિવાય તન્ત્રાદિ બીજા શાસ્ત્ર માનવા યોગ્ય નથી.

પાઠ ૭ મો.

ભારતવર્ષ અને તેના મહિમા.

પ્ર૦—શાસ્ત્રમાં ભારતવર્ષમાં જન્મ લેવાનો શો મહિમા બતાવ્યો છે ?

ઉ૦—મનુ ભગવાને કહ્યું છે, કે સરસ્વતી અને દશધ્વતી એ બે નદીઓની વચ્ચે જે પ્રદેશ છે તે બ્રહ્માવર્ત કહેવાય છે. ત્યાંનો જે આચાર છે તે સદાચાર છે. કુરુક્ષેત્ર, મત્સ્ય, પંચાળ અને શરસેન દેશ બ્રહ્મર્ષિ દેશ કહેવાય છે. એ દેશના બ્રાહ્મણો દ્વારા આખી પૃથ્વીના મોકોએ શિક્ષા ગ્રહણ કરી છે. પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી જે દેશ આવેલો છે તે આર્યાવર્ત છે. જ્યાં કૃષ્ણસાર મૃગ સ્વાભાવિક ચરે તે દેશ યજ્ઞ કરવાને યોગ્ય છે. તે દેશોમાં દિવ્યતિ મનુષ્ય રહી શકે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે, કે જન્મ્યુદોપમાં ભારતવર્ષ એટલા માટે શ્રેષ્ઠ છે, કે તે કર્મભૂમિ છે, અને બીજા દેશ ભોગ-ભૂમિ છે. મનુષ્યનું આ ભૂમિમાં જન્મવું પુણ્યના પ્રતાપથી કદાચિત જ થાય છે. દેવતાઓ પણ અહીં જન્મવાની ઇચ્છા કરે છે. અને કહે છે, કે તે પુરુષને ધન્ય છે, કે જે ભારતભૂમિમાં જન્મ ધારણ કરી ભોગ અને મોક્ષનો ભાગી બને છે. આટલા માટે ભારતવાસીઓને ઉચિત છે, કે તેઓ પોતાની માતૃભૂમિનું હંમેશાં સન્માન કરે અને તેના યોગ્ય પુત્ર બને.

પાઠ ૮ મો.

કાળ નિયમ.

પ્ર૦—કાળનો શો નિયમ છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોમાં કાળનો નિયમ આ પ્રકારનો છે:—

આંખના એક પલકારાને નિમેષ કહે છે.

૧૮ નિમેષ = ૧ કાષ્ઠા, (વિષ્ણુપુરાણ અ૦ ૩, અંક ૧, શ્લોક ૮)

કેટલેક સ્થળે ૧૫ નિમેષ = ૧ કાષ્ઠા કહેવામાં આવી છે.

૩૦ કાષ્ઠા = ૧ કળા.

૩૦ કળા = ૧ મુહૂર્ત.

૩૦ મુહૂર્ત = ૧ રાત્રિ દિવસ.

૧૫ રાત્રિ દિવસ = ૧ પક્ષ.

૨ પક્ષ = ૧ માસ.

૨ માસ = ૧ ઋતુ.

૬ ઋતુ = ૧ વર્ષ. છ મહિનાનું એક વ્યયન અને બે વ્યયનનું એક વર્ષ થાય છે.

૫ વર્ષ = ૧ યુગ.

પાંચમ, દશમ અને પૂનમને પૂર્ણ તિથિયે કહી છે. બાકીની ઋક્ત અથવા સામાન્ય છે. વરસની શરૂઆત કાર્તિક કે ચત્રથી નહિ, પણ માર્ગશીર્ષથી થતી હતી. તેનો ક્રમ માર્ગશીર્ષ, ચૌધ, માઘ, ફાલ્ગુન, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્ર-પદ, આશ્વિન અને કાર્તિક એ પ્રમાણે હતો. વરસના બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા : (૧) ઉત્તરાયણ, જ્યારે સૂર્ય ઉત્તરમાં જાય છે. અને (૨) દક્ષિણાયન, જ્યારે તે દક્ષિણમાં આવે છે. પાંચ વરસના એક યુગ સિવાય શાસ્ત્રોમાં કૃત (સત), ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગો કહ્યા છે. મનુષ્યોનો એક માસ તે પિતૃઓનો એક રાત્રિ-દિવસ અને મનુષ્યોનું એક વરસ તે દેવતાઓના એક રાત્રિદિવસની ગરાળર માનવામાં આવ્યું છે. શુક્લપક્ષ એ પિતૃઓની રાત્રિ અને કૃષ્ણપક્ષ દિવસ છે. ઉત્તરાયણ દેવતાઓનો દિવસ અને દક્ષિણાયન રાત્રિ છે. સતયુગનાં ૪૦૦૦, ત્રેતાનાં ૩૦૦૦, દ્વાપરનાં ૨૮૦૦ અને કલિયુગનાં ૧૦૦૦ દેવતાઓનાં વરસ છે, અને પ્રત્યેકની સાથે તેની ૪૦૦, ૩૦૦, ૨૦૦ અને ૧૦૦ વરસની સંધ્યા અને સંધ્યાંશ છે. આ હિસાબે ૧૨૦૦૦ દેવ વરસની એક ચતુર્થુગી થાય છે. તેને મહા યુગ કહેવામાં આવે છે અને એવા એવા ૧૮૦૦ મહાયુગનો અક્ષરનો એક દિવસ થાય છે અને એ જ માપની રાત્રિ થાય છે. ૪૩૨૦૦૦

માનવ વર્ણનો એક મન્વન્તર થાય છે અને હાલ વૈવસ્વત સાતમો મન્વન્તર છે. આના પહેલાં છ મનુ થઈ ગયા છે અને બ્રહ્માના એક એક દિવસમાં બીજા સાત થશે.

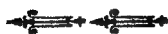
પ્ર૦—એ યુગોમાં ધર્મની વ્યવસ્થા કેવી હતી ?

ઉ૦—મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે સતયુગમાં લોકો બહુ બળવાન, રૂપવાન, તેજસ્વી, સત્યવાદી અને જિતેન્દ્રિય થતા હતા. ક્ષત્રિઓ બહુવીર અને શુભ લક્ષણસમ્પન્ન થતા હતા. લડાઈમાં નાસવાર્થી અગ્રણી હતા અને સધળા બ્રહ્મપરાયણ હતા. ત્રેતામાં જ્યારે ધર્મનો એક અંશ ઓછો થયો ત્યારે માણસોની આયુ પણ તેના પ્રમાણમાં ઘટી ગઈ અને તપને બદલે જ્ઞાન પ્રધાન બન્યું. દ્વાપરમાં ધર્મનો અર્ધો અંશ રહ્યો અને યજ્ઞને પ્રાધાન્ય મળ્યું. કલિમાં જ્યારે ધર્મનો કેવળ એક અંશ રહી જાય છે અને પાપનો વધારો થાય છે ત્યારે દાન પ્રધાન બને છે.

પ્ર૦—શું આની મતલબ એવી છે, કે જગતમાં એક સમયે પાપનું અસ્તિત્વ પણ નહોતું ?

ઉ૦—ના. એની મતલબ એવી નથી, કે સંસારમાં કોઈ સમય એવો હતો કે જ્યારે પાપનો સર્વથા અભાવ હતો. વેદોમાં પણ ચોરી, જીંગાર છત્યાદિનું વર્ણન છે. હરિશ્ચન્દ્ર, રામચન્દ્ર વગેરેના સમયમાં શું અનર્થ કે અનાચાર ન હતો ? પરંતુ પ્રત્યેક દેશમાં જ્યાંસુધી મનુષ્ય ગણતા વધતી નથી ત્યાંસુધી પાપ ઓછાં રહે છે. જ્યારે તે વધી જાય છે ત્યારે પાપ પણ વધતાં જાય છે. આને પૃથ્વીનો બાર કહેવામાં આવે છે. યુગ વ્યવસ્થા ઓછીવત્તી પુરૂષ અધીન છે. જ્યારે તે નિરંતર પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે ત્યારે કલિ, જ્યારે તેનાથી અચવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે દ્વાપર, જ્યારે કંઈક બચી જવા પામે છે ત્યારે ત્રેતા અને જ્યારે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે ત્યારે સતયુગ કહેવાય છે. મહાત્મા જ્ઞાની પુરૂષોને માટે તપ અને જ્ઞાન, ધર્મિષ્ઠોને માટે યજ્ઞ અને સામાન્ય પુરૂષોને માટે દાન છે. અત્યારે પણ જ્યાં જ્ઞાની અને તપસ્વી છે ત્યાં સતયુગ, જ્યાં ધર્મિષ્ઠ છે ત્યાં દ્વાપર અને ત્રેતા છે.

ભાગ બીજો.

ઈશ્વર.

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે,
યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્પ્રયન્ત્યભિસવિશન્તિ
તદ્વિજિજ્ઞા સસ્ય તદ્ બ્રહ્મ—

અર્થ—જેના વડે આ સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, જેની
સત્તાથી ઉત્પન્ન થઈને જીવે છે, જેનામાં લય પામે છે તેને જાણવાની
ઈચ્છા કરે, તે બ્રહ્મ છે.

પાઠ ૯ મો.

ઈશ્વરમહિમા.

પ્ર૦—આપણને કોણે બનાવ્યા છે ?

ઉ૦—આપણને ઈશ્વરે બનાવ્યા છે, આપણાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણીની શક્તિ એ સૌ તેનાં આપેલાં છે. તે જ આપણા પ્રભુ, તે જ પેદા કરનાર છે.

પ્ર૦—શું આખા જગતનો કર્તા તે છે, કે જેણે આપણને પેદા કર્યા છે ?

ઉ૦—હા તે જ છે. જેવી રીતે પ્રત્યેક ઋતુના આગમન સહ તેને અનુકૂળ એવાં વૃક્ષોમાં ફળ, ફૂલ, પત્ર વગેરે પેદા થાય છે અને તેની પૂર્ણાદિતિની સાથે તે સર્વ ખરી પડે છે અથવા જેવી રીતે મનુષ્યો દિવસના ભાગમાં સાંસારિક કામકાજોમાં હરતાં ફરતાં રહે છે અને રાત્રે નિદ્રામાં લીન થાય છે તેવી રીતે આ જગતની ઉત્પત્તિ એ ઈશ્વરનો દિવસ અને તેનો પ્રલય એ રાત્રિ છે. તેના સિવાય જગતનો કર્તા ખીજો કોઈ જ નથી. જેના વડે આ સર્વ સ્થિત છે, જે આ સર્વને ધારણ કરે છે અને જેમાં આ સર્વનો લય થાય છે તે જ ઈશ્વર છે.

પ્ર૦—તે પરમેશ્વર કેવો છે ?

ઉ૦—તે પરમેશ્વર સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત સ્વરૂપ છે. તે જ સર્વનું આદિ કારણ, તે જ સર્વ રાજાઓનો રાજા, સર્વનો સ્વામી, સર્વનું પાલન, પોષણ અને શાસન કરનાર છે.

પ્ર૦—જગતનો રચનાર એતન છે કે જડ ?

ઉ૦—તે એતન છે. જેની આજ્ઞાથી આ સંસારચક્ર નિયમ-પૂર્વક ગતિ કરી રહ્યું છે; જેણે પૃથ્વી અને આકાશને પોતપોતાને સ્થાને સ્થાપિત કર્યાં છે; જેના શાસનથી આ આકાશમાં દેખાતા સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા નિયત સમયે ઉદય અને અસ્ત પામે છે; શિશિર, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ ઋતુઓ પોતપોતાના સમયે

આવાગમન ક્યાં કરે છે; ક્ષણ, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત, માસ, વરસ અને યુગોનું આવર્તન થાય છે; નદીઓ વહે છે; લોકો જાની, ધ્યાની અને દાતા બની પરમપદની આશા કરે છે તે જડ ક્વેવી રીતે હોઈ શકે ? તે તો સર્વ ચેતનોનું પણ ચેતન છે. વેદમાં પણ તેને “ચેતનઃ ચેતનાનામ્” જણાવી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

પ્ર૦—પરમેશ્વર ક્યાં છે ?

ઉ૦—પરમેશ્વર જગમાં, સ્થળમાં, પૃથ્વીમાં, વાયુમાં, આકાશમાં, અણુમાં, પર્વતમાં, નદીમાં, સમુદ્રમાં—સર્વ સ્થળમાં વ્યાપ્ત છે. અહાંડમાં કોઈ પદાર્થ, કોઈ સ્થાન, કોઈ કાળ, કોઈ પ્રાણી એવાં નથી કે જેમાં તેનો વાસ ન હોય.

પ્ર૦—આપણી અંદર તે કયા સ્થાનમાં રહે છે ?

ઉ૦—તે આપણા રેમેરેમમાં—નખથી શિખા સુધી વિદ્યમાન છે, પરંતુ તેનું મુખ્ય સ્થાન આપણું હૃદય છે.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનાં ક્યાં ક્યાં નામ છે ?

ઉ૦—પરમેશ્વરનાં નામ અનન્ત છે. કોઈ તેને બ્રહ્મા, કોઈ શિવ, કોઈ અગ્નિ, કોઈ સૂર્ય, કોઈ પ્રજાપતિ, કોઈ વિદ્યાતા, કોઈ રામ, કોઈ કૃષ્ણ, કોઈ ભગવાન, કોઈ આદીશ્વર, કોઈ માલીક કહે છે. પરંતુ તેનું મુખ્ય નામ ઓમ્ છે, કે જે પદને વેદ પૂકારે છે, જેના જપ જાની પુરષો કરે છે, જેનું ધ્યાન ભક્તજનોના હૃદયમાં નિરંતર થાય છે, જે સર્વ વેદોના સાર છે તે પ્રણવનું લક્ષ્ય પરમાત્મા છે. આ તેના પ્રણવ નામનું ઉચ્ચારણ સદા—સર્વદા કરો.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉ૦—જે પ્રમાણે પરમેશ્વરનાં નામ અનન્ત છે તે પ્રમાણે તેનાં સ્વરૂપ પણ અનન્ત છે. વાસ્તવિક રીતે તે નિરાકાર છે, પરંતુ જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે ત્યારે ત્યારે ધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન, અધર્મનો નાશ અને ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તે કોઈ અત્યન્ત શુભ્યુક્ત અને જ્ઞાનસંપન્ન શરીર ધારણ કરે છે. આને અવતાર કહે

છે અને તે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ વગેરેના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે. અખિલ વિશ્વમાં જે જે પદાર્થ રૂપવાન, ગુણવાન, તેજસ્વી, બળવાન છે તે સર્વ પરમેશ્વરની જ વિભૂતિ છે એ પ્રમાણે ગીતામાં કહેયું છે.

પ્ર૦—શું આ આપણી આંખોથી તે દેખી શકાય છે ?

ઉ૦—ના, આપણે આ આંખોથી તેને જોઈ શકીએ નહિ. તેને કાંઈ ઇન્દ્રિયથી જાણી શકાતો નથી, તેમજ આપણાં મન, વાણ્ઘી અને બુદ્ધિ ત્યાં પહોંચી શકતાં નથી. તે તો માત્ર તેને મળે છે, કે જે નિર્મળ બુદ્ધિથી નિરંતર તેનું ધ્યાન ધરે છે.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનાં ગુણ કર્મ શાં છે ?

ઉદ્—શાસ્ત્રોમાં ઉપાસનાને અર્થે પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિ-માન, સર્વ વ્યાપી, સર્વનો અન્તરાત્મા, સર્વ કર્મનાં ફળોનો દાતા, સર્વનો સાક્ષી, ભક્તવત્સલ, દીનદયાળુ, ન્યાયકારી, કરુણામય, સર્વ ગુરુઓનો ગુરુ, સર્વના આદિ અને અન્તમાં શેષ રહેનાર વગેરે ગુણ-કર્મ યુક્ત હોવાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ તે ગુણ અને કર્મથી અતીત છે. અધિકારી ભેદને લીધે તેનામાં સગુણ અને નિર્ગુણનો ભેદ જોવામાં આવે છે; જે મનુષ્ય જ્ઞાન દ્વારા ઈશ્વરને મેળવી શકતો નથી તે તેની સગુણરૂપે ઉપાસના કરે છે. જ્ઞાતી પુરૂષો વેદમાં નેતિ નેતિ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તેને દેશ, કાળ, ક્રિયા અને વસ્તુથી પર-સર્વ ગુણોથી અતીત કહે છે.

પ્ર૦—પરમેશ્વરનાં ગુણકર્મો જાણવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦—તેનો મુખ્ય ઉપાય શાસ્ત્રચિન્તન, ભજન, ધ્યાન અને આત્મસમર્પણ છે. શાસ્ત્રચિન્તન અને સત્સંગ અર્થાત્ ઈશ્વરના ભક્તોની પાસે બેસવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થતાં મનુષ્ય ઈશ્વરના ભજન ધ્યાનને યોગ્ય બને છે. પાપકર્મોથી બચ્યા વગર અને ચિત્તની શુદ્ધિ કર્યા વિના કેવળ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવાથી ઈશ્વરને જાણી શકતો નથી.

પાઠ ૧૦ મો.

ભક્તિ.

પ્ર૦—ઈશ્વરને પામવાની શી રીત છે ?

ઉ૦—આપણાં સઘળાં કર્મો તેના પ્રીત્યર્થે કરવાં, નિરન્તર તેનું જ ચિન્તન કરવું, મન અને બુદ્ધિ તેને અર્પણ કરવાં, તેની સેવા કરવી અને હમેશાં તેનામાં લીન થઈ જવાય ત્યાં સુધીના તેની સાથે અનન્ય ભાવ રાખવો એ જ એને મળવાનો ઉપાય છે, એ જ સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત, સર્વ જપ, તપ, તીર્થ, દાન, યોગ અને ક્રિયાનું અન્તિમ ફળ છે, અને એ જ વાત સઘળા ઋષિ, મુનિ અને દેવતા કહેતા અને કરતા આવ્યા છે. લૌકિક વ્યવહારમાં આપણા ધર્મનું યોગ્ય પાલન કરવું, પ્રાણી માત્ર પર દયા રાખવી, સર્વની સાથે મિત્ર-ભાવે વર્તવું, દાન કરવું અને મધુર વાણીથી બોલવું એથી અધિક કોઈ બીજી ઈશ્વરની પૂજા નથી.

પ્ર૦—ભજન ધ્યાન કેને કહે છે ?

ઉ૦—પરમાત્માના શુભાનુવાદ ગાવા અને ઝંકાર, ગાયત્રી વગેરે મંત્રોના જપ કરવા તેનું નામ ભજન છે. ચિત્તને બહારની બાબતથી ખેંચી લઈ ઈશ્વરમાં એવી રીતે લગાડવું કે તેમાં કોઈ બીજી વસ્તુ ઉડવા જ પામે નહિ તેનું નામ ધ્યાન છે.

પ્ર૦—ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષયે શું પ્રમાણ છે ?

ઉ૦—કેવળ વેદ-શાસ્ત્ર અને વિદ્વાન્ મહાત્માઓના હમેશથી ચાહ્યો આવતો અનુભવ જ નહિ, પરંતુ માઈ અને તમાઈ અંતઃકરણ પણ એ વાતનું પ્રમાણ આપે છે.

પ્ર૦—વિશેષ કોઈ પ્રમાણ ?

ઉ૦—ભારતવાસી હમેશાંથી અસ્તિત્વ રહ્યા છે, અને તેના દિલમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે કદિ પણ શંકા જન્મી નથી, એટલું જ નહિ, પણ નાસ્તિક અને મર્યાદા રહિત પુરુષના જેવો કોઈ પાપી નથી એમ મનાયું છે. વ્યાસ ભગવાન પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને કહે છે, કે નાસ્તિક પુરુષથી હમેશાં દૂર રહો. આ વિશ્વનો સઘળો લૌકિક અને

પારમાર્થિક વ્યવહાર ઈશ્વરને લઇને ચાલે છે—અહીંના લોકોના રામે-રામમાં જે સધળાં જપ, તપ, સ્વર્ગ, નરક, નિયમ, વ્રત, પુણ્ય, પાપ, જન્મ, મરણ વગેરેની વ્યવસ્થા વ્યાપી રહી છે તે સર્વ જો ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ઉપર આધાર રાખે છે. જો આપણે આપણા હૃદયમાં વિચાર કરીશું તો આપણને તરત જ ખાતરી થશે, કે પાપકર્મ કરતી વખતે કોઇ અન્દરથી નિન્દા કરે છે અને પુણ્ય કર્મ કરતી વખતે પ્રસન્ન થાય છે. આ જ આપણો અંતરાત્મા ઈશ્વર છે, કે જેની પ્રાપ્તિ માટે લોકો હજારો કષ્ટ ઉઠાવી જંગલોમાં વરસોનાં વરસો મુઘી સમાધિ લગાવે છે. તે જ આપણો ઈશ્વર છે, કે જેનું શરણ મૂકી લોકો વીરતાથી મોતના મુખમાં આનંદપૂર્વક જઈ પડે છે. શું આ ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે શંકા હોઇ શકે ?

પાઠ ૧૧ મો.

સવાર સાંજની પ્રાર્થના.

પ્ર૦—એક દિવસમાં ઓછામાં ઓછી કેટલી વખત ભજન ધ્યાન કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—સામાન્ય મનુષ્યો કે જેઓ અંતઃકરણના દોષો અથવા મંસારનાં કામકાજ રૂપી અંતરાયોને લીધે ઈશ્વરનું ધ્યાન અને ભજન સતત કરી શકતાં નથી તેઓને માટે જરૂરનું છે, કે તેઓ ઓછામાં ઓછી બે વખત એટલે સવાર અને સાંજે શરીરને શુદ્ધ કરીને કોઇ પવિત્ર સ્થાનમાં બેસી એકાગ્ર ચિત્તાથી ઈશ્વરની આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરે—

પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના—હે જગદીશ્વર ! હે અન્તર્યામિન ! હે કરુણાનિધાન ! હે પરમાત્મન ! હે કરુણાધિન ! હે પરમાત્મન ! આપને હજારો વાર નમસ્કાર છે. રાતમાં મારાથી—મારાં મન, વાણી, દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી—જે કંઈ અપરાધો થયા છે તે સર્વ ક્ષમા કરજો

અને જે વડે ફરીને પાપ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાઉં એવી શક્તિ આપજો. મારાં સંઘળાં અર્કું પુષ્ટ અને બળવાન બનો, માંડે શરીર તેજસ્વી થાઓ, મારી વાણી મધુરભાષિણી બનો. આ હાથ હંમેશાં આપની સેવામાં તત્પર રહે, આ શરીર હંમેશાં આપના બક્ષોના સંગમાં અને સેવામાં રહે, આ પગ કદિ પણ અયોગ્ય અને અપવિત્ર સ્થાન તરફ ન વળે, આ જીભ હંમેશાં જ આપનું પવિત્ર યશોગાન કરે, આ કાન આપના શુભાનુવાદોને જ શ્રવણ કરે, આ ચિત્ત સદા આપમાં જ આસક્ત બનો અને મારી સંસારયાત્રા આપના જ પ્રીત્યર્થે હો.

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ।

આ પ્રાર્થનાની સાથે સન્ધ્યાદિ કર્મ કરવાં જોઈએ.

સાયંકાળની પ્રાર્થના—હે જગદીશ્વર ! હે દેવાધિદેવ ! હે જગતના આદિકારણ ! હે દીનબન્ધો ! આપને હજારો વાર પ્રણામ છે. આપ જ મારી માતા છો, આપ જ મારા પિતા છો, આપ જ મારા બન્ધુ છો, આપ જ મારા સખા છો, આપ જ મારા ગુરુ છો. મારી વિદ્યા પણ આપ જ છો, માંડે ધન પણ આપ જ છો, આપ જ માંડે સર્વસ્વ છો. મેં આખા દિવસમાં મારાં મન, વાણી, શરીર આદિથી જે અપરાધ કર્યા હોય તે સર્વ મને ક્ષમા કરો. મારાથી જ્યાં જ્યાં આપની આશાનું ઉલ્લંઘન થયું છે તેને ક્ષમા કરો. હું આ રાતમાં આપની કૃપાથી સુષ્પર્વક સુષ્પ રહું અને દુઃખથી બચું, જો રાતમાં આ શરીર પડે તો આપના ચરણાર્વિન્દનું ધ્યાન કરતાં શુભ ગતિને પામું, જે આપની કૃપાથી પ્રાતઃકાળમાં ઉઠવાનું બની આવે તો ફરીને આપનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાઉં એવી શુભ મતિ પ્રેરો.

ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ।

આ સાથે સાયં સન્ધ્યા કરવી જોઈએ અને તે સાથે પુરુષ-સક્ત અથવા કોઈ બીજો પાઠ પણ કરવો ઉચિત છે .

પાઠ ૧૨ મો.

ભક્તિનું માહાત્મ્ય.

પ્ર૦—ઈશ્વરની ભક્તિ કરવાથી શું થાય છે ?

ઉ૦—આલોક અને પરલોકમાં સુખ મળે છે અને સંસારનાં બંધનથી મુક્તિ થાય છે.

પ્ર૦—ઈશ્વરના મુખ્ય ભક્તો કોણ કોણ થયા ?

ઉ૦—આ દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં પ્રહ્લાદ, નારદ, હનુમાન, વ્યાસ, ભીષ્મ, અચ્યુતરીષ વગેરે મહાન્ ભક્તો થઈ ગયા. વર્તમાન સમયમાં શ્રી રામાનુજાચાર્ય, નાનક, મીરાંબાઈ, કબીર, દાદુ, તુલસી-દાસ આદિ થઈ ગયા છે. આ ઉપરાંત ખંગાળામાં શ્રી મદાપ્રભુ ચૈતન્ય, દક્ષિણમાં એકનાથ, તુકારામ, રામદાસ; અને યુજરાતમાં અખો, પ્રીતમ, નરસિંહમહેતા વગેરે થયા છે. ઈશ્વરની ભક્તિમાં કોઈ ન્યાત, કૃપા કે આશ્રમનો નિયમ નથી. સધળા ભક્તોમાં શિરોમણિ એવા ભક્ત અસુરપુત્ર પ્રહ્લાદ થયા. તેને શસ્ત્રોથી પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, ઝેર ખવરાવ્યું, હાથીના પગ તળે છૂંદાવ્યો, અગ્નિમાં નાંખ્યો, જળમાં ડૂબાવ્યો, પર્વત પરથી પછાડ્યો, તેલમાં કકડાવ્યો છતાં પણ તે એ જ નિષ્ઠા રાખી રહ્યો, કે આ અસાર સંસારના ફેરામાં પડીને કદિ પણ ઈશ્વરને ન ભૂલવો, સર્વત્ર સમ ખુદિ રાખવી, એ સમત્વ જ વિષ્ણુ ભગવાનનું પરમ આરાધન છે, ઈશ્વર પ્રસન્ન થતાં જગતમાં કોઈપણ પદાર્થ અલભ્ય નથી, એ અનન્તરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય લેતાંની સાથે જ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ અને સર્વ કાંઈ આપો-આપ પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વ પ્રકારના ભયને હરનાર તે અનન્ત ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરતાં ભય ક્યાં રહી શકે એમ છે ? તેના રમરણ માત્રથી જન્મ, જરા અને મૃત્યુના સઘળા ભય ભાગી જાય છે. તેની આવી શુદ્ધ અને સાચી નિષ્ઠા જોઈને જ્યારે વિષ્ણુ ભગવાને વર માગવાનું કહ્યું ત્યારે તેણે એ જ વર માગ્યો, કે નાથ ! જે જે

હજારો યોનિઓમાં હું જન્મ ધારણ કરું તે સર્વમાં મારી પ્રીતિ સદા આપનામાં રહે, જેવી પ્રીતિ અવિવેકી પુરુષાની વિષયોમાં હોય છે તેવી પ્રીતિ મારી આપમાં હો. આવી ભક્તિ તે જ સાચી ભક્તિ છે અને એવી ભક્તિને ત્રણે લોકમાં કંઈ જ અસાધ્ય કે અપ્રાપ્ય નથી.

પાઠ ૧૩ મો.

ભક્તિ અને જ્ઞાનનો અભેદ.

પ્ર૦—શું ભક્તિ અને જ્ઞાન બે ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ છે ?

ઉ૦—કદિ નહિ. અનન્ય ભક્તિ તે જ અભેદ જ્ઞાન છે. જે પરમ ભક્ત છે તે જ પરમ જ્ઞાની છે. પ્રભુના ભક્ત પ્રભુ સિવાય બીજું કંઈ જ દેખતા નથી. તેને જળ સ્થળ—સર્વ જગત ધૃતિરૂપ પ્રતીત થાય છે. જ્ઞાનીનો પણ ભેદભાવ દૂર થઈ તેને જગતમાં જગતબુદ્ધિ રહેતી નથી, તેને બ્રહ્મથી ભિન્ન એવું કંઈ ભાસતું જ નથી. આમ છતાં ભક્તિમાર્ગ સુલભ છે અને જ્ઞાનનો માર્ગ સુલભ નથી. તુલસી-દાસજી કહે છે, કે:—

જ્ઞાનકી પન્થ કૃપાણુકી ધારા,
પરત ખગેશ ન લાગે વારા.

જો નિર્વિધ પન્થ નિર્વહઈ
સો કેવલ્ય પરમ પદ લહઈ.

અતિ દુર્લભ કેવલ્ય પરમ પદ,
સન્ત પુરાણુ નિગમ આગમ વદ.

રામ ભક્તિ સો મુક્તિ મુસાઈ,
અન ઇચ્છિત આવે વરિ આઈ.

આટલા માટે સધળા મહાતુભાવોએ ભક્તિને જ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ માન્યું છે અને તેનો આશ્રય લીધો છે. શુદ્ધ ભક્તિ વિના કદાપિ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પરમ જ્ઞાની જ પરમ ભક્ત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગ-

વાન કહે છે, કે મારામાં જ ચિત્તને બેડવાથી અને મારે જ આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય મને જાણે છે.

પ્ર૦—જ્ઞાનનું લક્ષ્ય શું છે ?

ઉ૦—સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ્ઞાનનું પરમ લક્ષ્ય છે. સત્ત્વગતિ એ મહાવાક્ય વેદોનો સાર છે. તેનો અર્થ એ છે, કે તે તું જ છે, કે જે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, સત્યનું પણ સત્ય સર્વનો અન્તરાત્મા છે. અહીં જ્ઞાનની સમાપ્તિ છે.

પ્ર૦—યોગનું લક્ષ્ય શું છે ?

ઉ૦—જે પ્રમાણે ભક્તિનું લક્ષ્ય ઈશ્વરરૂપ થઈ જવું અને જ્ઞાનનું લક્ષ્ય બેદભાવને ટાળી સર્વ જગતને તથા પોતાને ઈશ્વરરૂપ જાણવું એ છે તે જ પ્રમાણે યોગનું લક્ષ્ય ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરીને સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થવું એ છે. વસ્તુતઃ ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગ ત્રણેનું લક્ષ્ય એક જ છે. અર્થાત્ બેદને ટાળવો અને તદ્રૂપ થવું, આટલા માટે જે સાચો ભક્ત છે તે જ સાચો જ્ઞાની છે, તે જ સાચો યોગી છે. ભક્તિ અને યોગ વિના જ્ઞાન થતું નથી એ સિદ્ધાન્ત છે.

પ્ર૦—જ્યારે ઈશ્વર એક, કરુણામય અને ન્યાયકારી છે ત્યારે જગતમાં સુખ અને દુઃખ કેમ વર્તે છે ?

ઉ૦—સુખ દુઃખ પ્રાણીઓના કર્માનુસાર આવી લાગે છે. ઈશ્વર તેનું સામાન્ય કારણ છે જ્યારે વિશેષ કારણ તો તેના પૂર્વના સંસ્કાર અને પુરુષાર્થ છે. જેવી રીતે વરસાદનું પ્રાણી ફળ, ફૂલ અને પાંદડાંની કૃત્તિ, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિનું સામાન્ય કારણ છે અને જમીનને ખેડનાર અને દરેકનાં બી વાવનાર તેનું વિશેષ કારણ છે તેવી જ વ્યવસ્થા જગતની પણ છે. આવી વિષમતા અનાદિકાળથી ચાલી આવી છે. એટલા માટે ઈશ્વરમાં દોષનું આરોપણ કરવું એ સર્વથા અનુચિત છે. તે તો કેવળ સાક્ષીવત્ છે.

પ્ર૦—જ્યારે ઈશ્વર એક છે ત્યારે આ જોવામાં આવે છે તે

મતભેદ અને સમ્પ્રદાય ભેદ કેમ છે ?

ઉ૦—તેનું કારણ કેવળ અજ્ઞાન અને પક્ષપાતીપણું છે. વેદમાં શૈવ, વૈષ્ણવ આદિ કોઈ સમ્પ્રદાય-ભેદ નથી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં એક અદ્વિતિય બ્રહ્મનિષ્ઠા જ સર્વ ધર્મનો અન્ત (વેદાન્ત) છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હાલ જોવામાં આવતાં દ્વેષ, દ્રોહ, પૂજન, તિલક, માળા, ભેદભેદ વગેરેનું અથવા તેમનાં નામમાત્રનું પણ તેમાં નામ-નિશાન નથી. ભારતાદિ શાસ્ત્રોમાં પણ એ સમ્પ્રદાય-ભેદ જોવામાં આવતો નથી. પરન્તુ જેમ કૃષ્ણ ભગવાન ભગવાન શંકરના ભક્ત હતા તેવી જ રીતે ભગવાન શંકર પણ કૃષ્ણને માનતા હતા. અત્યારે પણ આપણું કલ્યાણ ભેદભાવ દૂર કરવામાં અને એક અદ્વૈતનિષ્ઠા રાખવામાં જ છે. એ મતપંથના ઝઘડાઓ દૂર કર્યા વગર મનુષ્યોની ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક ઉન્નતિ કદિ પણ થશે નહિ.

ભાગ ત્રીજો.

મનુષ્ય અને તેનું કર્તવ્ય.

દામ્યત દત્ત દયધ્વમ્ ।

અર્થ—ઇન્દ્રિયોનું હમન કરો, દાન કરો, દયા કરો,

પાઠ ૧૪ મો.

મનુષ્યતત્ત્વ.

પ્ર૦—મનુષ્ય કોને કહે છે ?

ઉ૦—પુણ્ય પાપથી બનેલા શરીરધારી, કર્માધિકારી ચેતન પ્રાણીનું નામ મનુષ્ય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

પ્ર૦—મનુષ્યનામાં કયા કયા અંશ છે ?

ઉ૦—શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રાણ, ચેતન, ઇશ્વર.

પ્ર૦—તેની રચના કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પંચ મહા-જૂતાથી બનેલું તેનું શરીર છે. એ પંચ મહાજૂતાના સૂક્ષ્મ ભાગથી મન અને ઇન્દ્રિયો બની છે. જે શરીરને ચલાવે છે તે પ્રાણવાયુ છે. જે જીવરૂપે શરીરમાં રહે છે તે ચેતન ઇશ્વરનું પ્રતિબિંબ છે, અને ઇશ્વર સર્વનો સાક્ષી છે.

પ્ર૦—મનુષ્ય દેહ કેવો છે ?

ઉ૦—મનુષ્યદેહ સર્વોત્તમ છે. આ ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં મનુષ્ય દેહ અતિ ઉત્તમ છે એમ સર્વ દેશના વિદ્વાનો હંમેશાંથી જ માનતા આવ્યા છે. વેદમાં કહ્યું છે, કે જ્યાંસુધી પોતાને મારે મનુષ્ય શરીર પેદા થયું નહિ ત્યાંસુધી ઇન્દ્રિય રૂપી દેવતા તમ થયા નહિ. કારણ કે દેવતાઓને, પિતૃઓને અને સમસ્ત વિશ્વને મનુષ્ય જ યજ્ઞ વડે તમ કરે છે. મુસલમાનો પણ આખી સૃષ્ટિમાં મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ અને ખ્રિસ્તીઓ તેને ઇશ્વરની ભૂતિ હોવાનું સ્પષ્ટ કહી બતાવે છે.

પ્ર૦—પંચ મહાજૂતાના કયા કયા ગુણો છે ?

ઉ૦—પૃથ્વીનો ગુણ ગંધ, જળનો રસ, અગ્નિનો રૂપ, વાયુનો સ્પર્શ અને આકાશનો ગુણ શબ્દ છે.

પ્ર૦—કયા કયા ગુણની સાથે કયા કયા ઇન્દ્રિયનો સંબંધ છે ?

ઉ૦—મંથનો નાકની સાથે, રસનો જીભની સાથે, રૂપનો આંખની સાથે, સ્પર્શનો ચામડીની સાથે અને શબ્દનો કાનની સાથે સંબંધ છે. પાંચ ગાનેન્દ્રિયો અને તેના પાંચ વિષયો તે આ છે.

પ્ર૦—કર્મેન્દ્રિયો કેવી રીતે ઉપજી અને તેનાં શાં શાં કામ છે?

ઉ૦—પ્રાણનો ભેદ તે કર્મેન્દ્રિયો છે અને તે તેનાથી પેદા થઈ છે. વાણીનું કામ બોલવું, હાથનું કામ કરવું, આપવું લેવું, ગુદાનું કામ મલત્યાગ કરવો, ઉપસ્થનું કામ પ્રજોત્પત્તિ અને પગનું કામ ફરવું, ચાલવું એ છે.

પ્ર૦—મન કાને કહે છે? તેના કેટલા ભેદ છે? તેનું શું શું કામ છે?

ઉ૦—ચેતનની સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક શક્તિનું નામ મન છે. જ્યારે તે શક્તિ નિશ્ચયાત્મક બને છે ત્યારે મુદ્ધિ, જ્યારે ચિંતન કરે છે ત્યારે ચિત્ત અને જ્યારે અહંભાવ ધારણ કરે છે ત્યારે અહંકાર કહેવાય છે.

પ્ર૦—પ્રાણ એ શું છે અને તેના કયા કયા ભેદ છે?

ઉ૦—શરીરને ચલાવનાર ચેતનની ક્રિયાશક્તિનું નામ પ્રાણ છે. પ્રાણ, અપાન, સમાન વ્યાન અને ઉદાન એવા એના પાંચ ભેદ છે. જ્યારે પ્રાણવાયુ હૃદયમાંથી ક્તિપન્ન થઈ મુખ અને નાકમાં થઈને બહાર નીકળે છે ત્યારે તે પ્રાણ કહેવાય છે. જ્યારે તે નાકમાં થઈને અંદર દાખલ થાય છે ત્યારે તે અપાન કહેવાય છે. જ્યારે તે પ્રાણવાયુ પ્રાણ અને અપાનની વચ્ચેમાં રહીને અન્નને પચાવે છે ત્યારે તે સમાન કહેવાય છે. જ્યારે તે ભોહીને નાડીઓમાં ફેરવે છે અને ફેફસાંથી સ્વચ્છ કરે છે ત્યારે વ્યાન અને જ્યારે જીવને સુષુપ્તિમાં નાંખે છે અને મરણ વખતે શરીરાન્તરમાં લઈ જાય છે ત્યારે તે ઉદાન કહેવાય છે.

પાઠ ૧૫ મો.

જીવાત્મા.

પ્ર૦—જીવાત્મા કોને કહે છે ?

ઉ૦—પ્રાણ ધારણ કરવાથી આત્મા જીવ સંસાધારક બન્યો છે. જે, શરીરમાં અહંભાવથી પ્રવેશ કરીને અને પુણ્ય પાપનો કર્તા-ભોક્તા બનીને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરો અને જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓનો અનુભવ કરે છે તે જીવ, ઈશ્વરનું પ્રતિબિમ્બ અથવા અંશ છે.

પ્ર૦—જીવ સિવાય બીજો કોઈ સાક્ષી-ચેતન શરીરમાં રહે છે તે કેવી રીતે જાણી શકાય ?

ઉ૦—આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, કે ઈશ્વર સર્વના હૃદયમાં સાક્ષીરૂપે વિદ્યમાન છે એ વિષે કેવળ શાસ્ત્ર અને વિદ્વાનોનો અનુભવ જ પ્રમાણ છે એમ નહિ, પરંતુ તમે જાતે જ જુઓ અને તરત જ સ્પષ્ટ થશે, કે પાપકર્મ કરતી વખતે અંદરથી કોઈ તમને પાપી અને સારાં કર્મ કરતી વખતે સારા કહે છે. તમે કહેશો, કે તે કોણ છે ? તે બીજું કોઈ જ નહિ, પણ તમારાથી ભિન્ન, તમારાં સર્વ કર્મોના સાક્ષી અને તમારા તેમજ સર્વના અંતરાત્મા અન્તર્યામી ઈશ્વર છે. હંમેશાં તેને પ્રસન્ન રાખો. લોકો કહે છે, કે “ માફ દિવ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે ” આનો અર્થ એ જ છે, કે આપણાથી ભિન્ન કોઈ સાક્ષી આપણી અંદર વિદ્યમાન છે.

પ્ર૦—મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય શું છે ?

ઉ૦—સ્વસ્થ રહેવું અને પોતાના અન્તરાત્માને સદા પ્રસન્ન રાખવો.

પ્ર૦—સ્વસ્થ મનુષ્યનાં શાં લક્ષણ છે ?

ઉ૦—જેનું શરીર સઘળાં કામેને યોગ્ય અને મન પ્રસન્ન હોય, જેની બુદ્ધિ નિર્મળ હોય, જેના પ્રાણ પોતપોતાના સ્થાનમાં જોડાઈ

તેવી રીતે ગતિ કરી રહેનાર હોય અને જેના શરીરમાં વાત, પિત્ત, કફ તેમજ અગ્નિ સમ હોય તે જ મનુષ્ય સ્વસ્થ છે. આ શારીરિક સ્વસ્થતા ધર્મનાં સધળાં સાધનેાનું મૂળ છે માટે તેને સદાને માટે સમ્પાદન કરવી જોઈએ.

પ્ર૦—અન્તરાત્માને શી રીતે પ્રસન્ન રાખી શકાય ?

ઉ૦—હંમેશાં પાપકર્મોથી બચવાથી, પુણ્યનાં કામોમાં પ્રવૃત્ત થવાથી અને પોતાને અપ્રિય હોય એવું કામ બીજાના સંબંધમાં ન કરવાથી અન્તરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. શુદ્ધ મન અને સ્વસ્થ શરીર હોવું એનાથી અધિક કાંઈ સુખ નથી.

પાઠ ૧૬ મો.

જીવની નિત્યતા.

પ્ર૦—મનુષ્યનું શું જન્મે છે અને મરે છે ?

ઉ૦—માત્ર સ્થૂળ શરીર. જેવી રીતે મનુષ્ય જીવનાં વસ્ત્રો તથા દર્ધ નવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે છે તેવી જ રીતે આ જીવ એક શરીરને છોડી બીજાને પ્રહણ કરે છે. જીવાત્માને શસ્ત્રોથી છેદી શકાતો નથી, અગ્નિથી બાળી શકાતો નથી, પાણીથી ડૂબાવી શકાતો નથી અને વાયુથી તેનું શોષણ થઈ શકતું નથી. તે તો નિત્ય, અજર, અમર, અવિનાશી છે. મરવું અને જીવવું એ કેવળ તેનું એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જવું આવવું છે.

પ્ર૦—કેવી રીતે જણાય કે જીવ નિત્ય છે ?

ઉ૦—અનુમાનથી. કારણ કે તે ઈન્દ્રિયોતો વિષય નથી. તે અનુમાન આ છે:—

(૧) જે હું બાળપણમાં હતો તે જ અત્યારે પણ હું. જેવી રીતે હું માતપિતાના બોળામાં બેસતો હતો તે પ્રમાણે મારાં છોકરાં મારા બોળામાં બેસે છે. માંડું શરીર તો બાળક મટી વૃદ્ધ થઈ ગયું;

પરન્તુ હું બદલાયો નથી. શરીર કોઈ વખત પુષ્ટ તો કોઈ વખત દુબળું થાય છે, કોઈ વખત રોગથી કોઈ અંગનો નાશ થઈ જાય છે; પરન્તુ જીવાત્મા જેવો ને તેવો જ રહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે, કે જીવ દેહથી જુદો છે.

(૨) બાળક જન્મતાંની સાથે જ ધાવવા મડે છે. નાનામાં નાની કીડી સરખીને પણ મરવાનો ભય લાગે છે. નાનાં બાળક જે કે કહેતાં નથી તોપણ તેમનામાં ધૃત્તિ અને ભય બંને રહેલાં છે. દાખલા તરીકે તેઓ ધણે ચાહે છે અને અનિષ્ટથી બચવાની ધૃત્તિ કરે છે. આ સઘળી વાતો પૂર્વજન્મના અનુભવ સિવાય હોઈ શકે નહિ. જેથી સિદ્ધ થાય છે કે, જીવ દેહની સાથે મરતો નથી.

(૩) એક જ માતૃપિતાનાં સંતાનોમાં, જે કે તેઓ તેમને એક સરખું શિક્ષણ આપે છે તોપણ, કોઈ વિદ્વાન બને છે તો કોઈ મૂર્ખ રહી જાય છે. ગુરૂની પાસે એક જ કક્ષામાં બહુનાર વિદ્યાર્થીઓ પૈકી કેટલાક મહાન પંડિત બને છે, તો કેટલાક અક્ષરશૂન્ય જેવા માલૂમ પડે છે. શાંકરાચાર્યજીએ નવ વરસની ઉંમરમાં જ ઉપનિષદો પર બાધ્ય રચ્યું, શુક્રદેવજી યુવાવસ્થામાં જ જીવનમુક્ત બન્યા, ધ્રુવને પાંચ વરસની ઉંમરમાં જ સમાધિ થઈ, પ્રદ્યુમ્ન બાળપણથી જ પ્રભુભક્ત થયા. જે આ સંસ્કારો જન્મોત્પત્તિથી ચાલ્યા આવતા હોત નહિ તો શું એ પ્રમાણે બનવું શક્ય હતું? જે જીવનો દેહની સાથે નાશ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો કોઈ પુણ્ય-પાપ કરે નહિ, ધર્મ-અધર્મની સઘળી વ્યવસ્થાનો લોપ થઈ જાય, કોઈને લોક-પર-લોકનો ભય રહે નહિ, કોઈપણ મનુષ્ય યજ્ઞ, દાન, તપ કરે નહિ અને લોક-વ્યવસ્થાનો નાશ થઈ જાય. આ કારણથી સર્વ દેશોમાં સર્વદા જીવને નિત્ય અને દેહને અનિત્ય માનવામાં આવ્યો છે.

(૪) આ રથજે આત્માક્રમને અને વિદ્વાનોના અનુભવને પ્રમાણ માનવું પડશે. વેદ અને વિદ્વાનોનો અનુભવ ગાઈ વગાડીને કહે છે, કે જીવ નિત્ય છે, શરીર અનિત્ય છે.

પ્ર૦—એક દેહના મરવા પછી જીવ ખીજ દેહમાં કેવી રીતે જાય છે ?

ઉ૦—જેવી રીતે પક્ષી એક વૃક્ષ પરથી ખીજ વૃક્ષ પર જાય છે તેવી રીતે જીવ એક શરીરમાંથી ખીજ શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે શરીર ધડપણને લીધે અથવા રોગથી નબળું થઈ મરી જાય છે ત્યારે જેવી રીતે વાયુ પુષ્પોની સુગંધી લાઇને એક સ્થાનથી ખીજ સ્થાન જાય છે તેવી જ રીતે જીવ પોતાની વાસનાઓ સાથે ખીજે દેહ પ્રવેશ કરે છે.

પ્ર૦—ક્યા કારણને લીધે જીવને અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

ઉ૦—વાસનાને લીધે. વાસના જેવી પ્રવળ હોય છે તેવો જ સારો કે નફારો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક દેહની પ્રાપ્તિમાં અનેક જન્મોનાં પુણ્યપાપ કારણભૂત હોય છે. જે પુણ્યકર્મોનો સમુદાય વધારે હોય છે તે સત્કુળમાં જન્મ, દીર્ઘાયુ, અને દેવપદની પ્રાપ્તિ સુધીનું સુખ મળી શકે છે. જે પાપકર્મ જળવાન હોય છે તે નીચ યોનિમાં જન્મવું થાય છે અને જે અત્યંત નીચ કર્મો હોય છે તે પશુ, પક્ષી આદિ યોનિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પાઠ ૧૭ મો.

સ્વર્ગ અને નરક.

પ્ર૦—સ્વર્ગ અને નરક કોને કહે છે ?

ઉ૦—સ્વર્ગ અને નરક એ અનુક્રમે ઉચ્ચ અને નીચ યોનિનું નામ છે.

પ્ર૦—શું જીવને એક દેહથી ખીજે દેહ ધારણ કરવામાં કંઈ વિલમ્બ થાય છે ?

ઉ૦—એ બાબતમાં મતભેદ છે—કોઈ કોઈ શાસ્ત્રોમાં વિલમ્બ થાય છે એમ માનવામાં આવ્યું છે જ્યારે કોઈ શાસ્ત્રમાં એમ માન-

ત્રામાં આવ્યું છે, કે વિલમ્બ થતો નથી. પરંતુ બૃહદારણ્યક ઉપનિ-
ષદના અધ્યાય છઠાના બ્રાહ્મણ ચોથામાં કહ્યું છે, કે જેવી રીતે એક
તણખલા ઉપર ચાલતી ઈથળ તેના છેડે આવી પહોંચતાં બીજા તણ-
ખલાનો આધાર શોધીને પોતે પોતાના અંગને સંકુચિત બનાવીને
બીજા તણખલા ઉપર ચાલી જાય છે તેવી રીતે જીવ આ શરીરને
પડતું મૂકીને અને અવિદ્યાથી આચ્છાદિત કરીને બીજા આધારને અ-
હણુ કરીને પોતાને સંકુચિત બનાવે છે અને જેવી રીતે સોની સોનાના
કકડામાંથી નવી વસ્તુ બનાવે છે તેવી જ રીતે જીવ એક શરીરને
પડતું મૂકીને અને અવિદ્યાથી આચ્છાદિત કરીને પિતૃલોક નિવાસી,
ગધર્વલોક નિવાસી, અથવા પ્રજાપતિ અથવા બ્રહ્મ અથવા કામ
પ્રાણીના બીજે નવો અને કલ્યાણરૂપી દેહ રચે છે. તેની માથે તેની
પૂર્વ પ્રજા અથવા વાસના અને આ જન્મમાં ઉપાર્જિત એવાં વિ-
જ્ઞાન અને કર્મના સંસ્કાર જાય છે એ સિદ્ધાન્ત વાત છે.

પ્ર૦—મોક્ષ કેને કહે છે ?

ઉ૦—પુનર્જન્મથી છટવું તેનું નામ મોક્ષ છે.

પ્ર૦—તેની પ્રાપ્તિના શા શા ઉપાય છે ?

ઉ૦—અહંતા-મમતાનું અભિમાન અને સંકલ્પનો ત્યાગ કરી
ભજન, ધ્યાન અને સમાધિવડે પરમાત્મ સ્વરૂપ બનવું એ જ તેનો
મુખ્ય ઉપાય છે.

પ્ર૦—જીવ અને ઇશ્વરનો શો સંબંધ છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાન્ત છે, કે જીવ અને ઇશ્વરમાં વસ્તુતઃ
કંઈ જ ભેદ નથી. પરંતુ જ્યાંસુધી હું અને મારું એ અભિમાન
છે ત્યાંસુધી ભેદ માનવો પડશે અને ઇશ્વર તે ઇશ્વર અને જીવ તે
જીવ રહેશે. આ ઉપરાન્ત એ અહંભાવ નષ્ટ ન થાય ત્યાંસુધી પિતા
અને પુત્ર, સ્વામી અને સેવક, ઉપાસ્ય અને ઉપાસક વગેરે શાસ્ત્રમાં
કહેલા સંબંધો ભાવો મનાયા કરશે અને જીવને ઇશ્વરની પૂજા, ભજન,
ધ્યાન-સંબંધ કરવું પડશે. જ્યારે એ અહંમમ ભાવ નષ્ટ થઈ જાય

છે ત્યારે જેમ લૂણની પૂતળી સમુદ્રમાં પડતાં તદ્દપ થઇ જાય છે તેવી જ રીતે ઉપાસ્ય-ઉપાસક વગેરે સઘળા ભેદો યોગળી જાય છે. આ સંબંધમાં હનુમાનજીએ રામચન્દ્રજીને કહ્યું હતું, કે દેહદષ્ટિથી હું આપનો દાસ છું, જીવદષ્ટિએ અંશ છું અને આત્મદષ્ટિથી જે હું છું તે જ આપ છો, એ જ મારો નિશ્ચય છે. અહીં કેવળ વેદ નહિ, પરન્તુ વિદ્વાનોનો અનુભવ પણ પ્રમાણ છે. વેદ કહે છે, કે:—

નેદનાનાસ્તિ કિંચન મૃત્યોઃ સમૃત્યુમામ્નોતિ

ય દ્વિદ નાનેવ પશ્યતિ ।

કઠોપનિષત્-૨-૪-૬૦.

અર્થ—અહીં કોઈ નાનાત્વ એટલે ભેદ નથી, અહીં જે ભેદાભાસ જેવું દેખાય છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે. વિદ્વાનોનો અનુભવ પણ એમ જ કહે છે, કે જ્ઞાન અને યોગદ્વારા ભેદ ભાવને દૂર કરી સર્વને એકરૂપે દેખવામાં જ સઘળા જપ, તપ, આચાર, વિચાર અને શાસ્ત્રની સમાપ્તિ છે.

પાઠ ૧૮ ભો.

પાપ અને પુણ્ય.

પ્ર૦—પુણ્યપાપ કોને કહે છે ?

ઉ૦—સારાં કર્મોનું ફળ તે પુણ્ય છે અને નહારાં કર્મોનું ફળ તે પાપ છે. પુણ્ય અને પાપનાં કર્મોની સામાન્ય વ્યાખ્યા એવી છે, કે જે વડે ખીજાંઓને સુખ થાય તે પુણ્ય અને દુઃખ થાય તે પાપકર્મ છે.

પ્ર૦—કયાં કયાં કર્મોની ગણના પુણ્યકર્મમાં થાય છે ?

ઉ૦—હંમેશાં સર્વનું સાઈ ધચ્છવું અને કહેવું, ધધરમાં પ્રીતિ જોડવી, ખીજાંઓને પીડા કરવાથી દૂર રહેવું, હંમેશાં એવાં કામ કરવાં કે જે વડે આપણો આત્મા પ્રસન્ન રહે, કદિ પણ જૂઠું ન બોલવું, સદા સત્યપરાયણ રહેવું, પારકા ધનની કે પારકી સ્ત્રીની

મનથી પણ ઈચ્છા ન કરવી, હંમેશાં સર્વની સાથે સીધું અને સાચું વર્તન રાખવું એ અને એવાં બીજાં પુણ્ય કર્મ છે. રાજ યયાતિએ કહ્યું છે, કે હંમેશાં એવી વાત કહેવી કે જેથી સામાના દિલમાં દ્રોહ અથવા કલહ પેદા ન થતાં શાન્તિ ઉપજે, જે પૂજ્ય હોય તેની પૂજા કરવી અને પોતે કાઠની સામે હાથ ન ઓડતાં બીજાને આપતા રહેવું એ મનુષ્ય કર્તવ્યનો સારાંશ છે.

પ્ર૦—કેવી જાતનાં કર્મોના સમાવેશ પાપકર્મમાં થાય છે ?

ઉ૦—જે વડે બીજાને દુઃખ થાય તે પાપકર્મ છે: હિંસા, દ્રોહ ઇર્ષ્યા અને દ્વેષ કરવાં, અસત્ય બોલવું, પારકું ધન હરી લેવું, પરત્ની ગમન કરવું, પારકી નિન્દા કરવી, નકામો વાદવિવાદ કરવો એ વગેરે સઘળાં પાપકર્મો છે.

પ્ર૦—દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિ કોને કહે છે ?

ઉ૦—પુણ્યશાળી પુરુષોની પ્રકૃતિ દૈવી કહેવાય છે અને પાપાચારી મનુષ્યોની આસુરી કહેવાય છે. દૈવી પ્રકૃતિ મોક્ષનું અને આસુરી બન્ધનું કારણ છે. દૈવી પ્રકૃતિ યમનિયમથી ધડાય છે અને તેનું પાલન કરવું એ મહાવ્રત છે.

પ્ર૦—દૈવી પ્રકૃતિ મેળવવાના અને આસુરીનો નાશ કરવાના શા ઉપાય છે ?

ઉ૦—ચિત્તા દોષોની તરફ હંમેશાં ધ્યાન રાખવું, તેને નહારા માર્ગે જતાં અટકાવવું અને પ્રયત્નપૂર્વક તેને અશુભ માર્ગમાંથી પાછું વાળી શુભ માર્ગમાં દોરવું એ મુખ્ય ઉપાય છે.

પ્ર૦—ચિત્ત ઉપર જય મેળવવાની એટલી જરૂર શા માટે છે ?

ઉ૦—એ ચિત્ત જ મનુષ્ય છે, સ્થૂંઘ્ર શરીર મનુષ્ય નથી. અનેક જન્મોની વાસનાઓને લીધે એ ચિત્ત જેવું ચાહે તેવું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. પ્રત્યેક જન્મમાં જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેનો સંસ્કાર ધડાય છે. જ્યારે તે જ કર્મ વારે વારે કરવામાં આવે છે ત્યારે

તે સંસ્કાર દ્વં બંધીને ચિત્તમાં જડાઇ જાય છે, અને વળી પાછો ચિત્તને તે જ કામમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. આને વાસના કહે છે. આ પ્રકારે વાસનાથી કર્મ અને કર્મથી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાસના મનુષ્યને ચાહે તેમ ખેંચીને લઇ જાય છે. મનુષ્યનું આ પ્રકારે વાસનાથી ખેંચાઇ જવું તેનું નામ સંસાર-ચક્ર-બ્રમણ છે.

પ્ર૦—ચિત્તશુદ્ધિના શેા હેતુ છે ?

ઉ૦—શુદ્ધ વિચાર અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એ જ ચિત્તશુદ્ધિનો મુખ્ય હેતુ છે. સર્વ દેશના વિદ્વાનોનો એ સિદ્ધાન્ત છે, કે જો મનમાં શુદ્ધ વિચાર ચાલતા હોય તો સદા સ્વર્ગ છે, પણ જો અશુદ્ધ વિચારો સેવાતા હોય તો હંમેશાં જ નરક છે. શુદ્ધ વિચાર સિવાયનું સર્વ—પૂજા, પાઠ, જપ, ધ્યાન, દાન, તીર્થ-નિષ્ક્રમ છે. આટલા માટે પ્રથમ શુદ્ધ વિચાર સમ્પાદન કરો અને પછી તેને અનુસરીને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.

પ્ર૦—મનમાં સહવિચારો આવે તેને માટે શું કરવું જોઇએ ?

ઉ૦—હૃદયમાં મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવો ધારણ કરવા જોઇએ. સુખી પુરૂષોને સુખી જોઇને અદેખાઈ ન કરતાં રાજ થવું અને ઇચ્છવું, કે જે પ્રમાણે તેઓ સુખી છે તે પ્રમાણે સર્વ સુખી બનો, દુઃખીને જોઇને તેના પર દયાની નજરે નિહાળવું અને તેના શુભચિન્તક બનવું. પુણ્યશીલ પુરૂષોને જોઇને મનમાં એમ લાવવું કે હું પણ પુણ્યશીલ બનું અને પાપીઓને જોઇને પોતાની જાતને પાપથી બચાવવી તેમજ ચિત્તમાં નકારી બાબતોનો જમાવ થવા ન દેવો એ મુખ્ય ઉપાય છે.

પ્ર૦—શું કરવાથી સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વધે ?

ઉ૦—એકસ અને સ્થિર ચિત્તે પોતાના આત્માને સાક્ષીબૂત બાંધી કર્મ કરવાથી સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ વધે છે. દુઃખીને દિલાસો આપવો; જે કોઇ આપણી પાસે આવે તેનું પ્રકુલ્લ મને સ્વાગત કરવું; દાનશીલ બનવું; નિશ્ચિન્ત, નિર્ભય, બુદ્ધિમાન, લગ્નગવાન અને

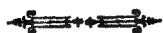
હિતસાહી થવું; કાર્યમાં તત્પર, નમ્ર, ક્ષમાશીલ અને ધાર્મિક રહેવું તેમજ હંમેશાં ધર્મરથી કરીને ચાલવું એ સત્પુરુષોતું કામ છે.

પ્ર૦—સંસારમાં મનુષ્યના ચાર પુરુષાર્થ કયા છે ?

ઉ૦—ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ. ધર્મ પ્રમાણે અર્થ ઉપાર્જન કરી ભોગ ભોગવવા અને પછી તેમાંથી ચિત્તને ખેંચી લઈ મોક્ષ પરાયણ બનવું એ મનુષ્યનો પરમ પુરુષાર્થ છે. ભોગી કેવળ આલોકમાં અને યોગી કેવળ પરલોકમાં સુખી થાય છે. સઘળા સુખતું મૂળ દમ છે એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. મન અને ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો તેનું નામ દમ છે.

ભાગ ચોથો.

વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા.

સંગચ્છદ્યં સંવદ્યં સંવો મનાંસિ જાનતામ્ ।

ઋગ્વેદ.

અર્થ—પરસ્પર મળો, હળીમળીને વાત કરો, તમારાં મન
એક સરખો વિચાર કરો.

પાઠ ૧૯ મો.

વર્ણવ્યવસ્થા.

પ્ર૦—હિન્દુઓમાં મુખ્ય વર્ણ કયલી છે ?

ઉ૦—ચાર : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર.

પ્ર૦—તે પ્રત્યેકનું કર્તાવ્ય શું શું છે ?

ઉ૦—ભણવું અને ભણાવવું, યજ્ઞ કરવો અને કરાવવો, દાન દેવું અને દેવું એ બ્રાહ્મણોનાં કર્મ છે. ક્ષત્રિયોનું કર્મ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું, યજ્ઞ કરવો, દાન આપવું, અને પ્રજાનું પાલન કરવું તે છે. શાસ્ત્ર ભણવાં, દાન આપવું, યજ્ઞ કરવો, ખેતી કરવી, વ્યાપાર વડે એક દેશનો માલ બીજા દેશમાં લઈ જવો, પશુઓની રક્ષા કરવી અને નવી નવી વસ્તુઓ ઉપજાવવી એ વૈશ્યોનું અને સેવા કરવી એ શૂદ્રોનું કામ છે.

પ્ર૦—મનુષ્યોના કામની આ વહેંચણી શું કેવળ હિન્દુઓમાં જ છે, કે સર્વત્ર છે ?

ઉ૦—એ વહેંચણી સર્વત્ર છે. કોઈ દેશ વા કાળ એવો નથી કે જ્યાં તે ન હોય.

પ્ર૦—આ કર્મવિભાગ ક્યારથી ચાલ્યો આવે છે ?

ઉ૦—એ વિભાગો હિમેશ્વાંથી ચાલ્યા આવ્યા છે. તેનું મગ્ગવેદના પુરૂષ સૂક્તમાં એક રૂપકદ્વારા એ પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું છે, કે બ્રાહ્મણ પુરૂષ અર્થાત્ પરમાત્માનું મુખ, ક્ષત્રિય બાહુ, વૈશ્ય કિરુ (જાંઘ) અને શૂદ્ર પગ છે. અર્થાત્ જેનું કામ ભણવું, ભણાવવું, વિચાર કરવો અને ધ્યાન ધરવું એ છે તે પરમાત્માનું મુખ છે. જેનું કામ પ્રજાનું રક્ષણ કરવાનું છે તે તેના હાથ છે, જેનું કામ ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર વડે ધન વધારવાનું છે તે તેની જાંઘ છે અને જેનું કામ સેવા કરવાનું છે તે તેનાં ચરણ છે. આ સમણું કહેવામાં મુખ્ય

હેતુ એ છે, કે મનુષ્ય માત્ર પરમાત્માના અંશ છે અને તેઓનો પરસ્પર સંબંધ છે.

પ્ર૦—વર્ણ એટલે શું ?

ઉ૦—વર્ણ એટલે રંગ.

પ્ર૦—તો વર્ણ શબ્દથી જાતિનો બોધ શી રીતે થાય છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, કે ગૌરવર્ણ વાળા બ્રાહ્મણ, સ્ફટવર્ણ વાળા ક્ષત્રિય, પીતવર્ણ વાળા વૈશ્ય અને કૃષ્ણવર્ણવાળા શૂદ્ર થયા. પ્રાચીન સમયમાં ધણું કરીને આ પ્રમાણે જ હતું અને આજ પણ ક્યાંઈ ક્યાંઈ એ પ્રમાણે થાય છે.

પ્ર૦—એ જાતિ વ્યવસ્થા જન્મથી છે કે ગુણકર્મથી ?

ઉ૦—એ જાતિ વ્યવસ્થા કેવળ જન્મથી નહિ, પણ ગુણકર્મથી છે. જેનામાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, સદાચાર અને જ્ઞાન હોય તે પુરુષ ચાહે શૂદ્રમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો પણ તે બ્રાહ્મણ છે. જેનામાં એ ગુણોનો અભાવ હોય તે ચાહે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યો હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણ નથી. મહારાજ યુધિષ્ઠિરે રાજ્ય નહુપના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મહા-ભારતના વનપર્વ, અધ્યાય ૧૮૦ માં કહ્યું છે, કે:—

શૂદ્રેતુ યદ્ભવેલ્લક્ષ્મ દ્વિજેતચ્ચન વિદ્યતે ।

નર્વૈશૂદ્રો ભવેચ્છૂદ્રો બ્રાહ્મણો ન ચ બ્રાહ્મણઃ ॥ ૨૫ ॥

યત્રૈતલ્લક્ષ્યતે સર્પ વૃષં સ બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ।

યત્રૈતન્નભવેત્સર્પ તં શૂદ્રમિતિનિર્દિશેત્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:- શૂદ્રમાં જે ચિહ્ન હોય અને બ્રાહ્મણમાં તે ન હોય તો શૂદ્ર, શૂદ્ર થતો નથી અને બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણ થતો નથી. જે બ્રાહ્મણનું ચિહ્ન શૂદ્રમાં હોય તો શૂદ્ર, શૂદ્ર થતો નથી (કિન્તુ બ્રાહ્મણ થાય છે). જેનામાં એ ન હોય તેને શૂદ્ર કહો. વળી કહ્યું છે, કે પરસ્પર સંબંધને

લીધે વર્ણવ્યવસ્થાનું કામ કઠણ થઈ પડ્યું છે. આટલા મારે જોનામાં શુદ્ધાચાર અને સદાચાર હોય તે જ બ્રાહ્મણ છે.

પ્ર૦—શું મનુષ્ય એક જાતિમાંથી બીજી જાતિમાં જઈ શકે છે?

ઉ૦—પ્રાચીન સમયમાં તો બરાબર એ પ્રમાણે બનતું હતું. દાખલા તરીકે વિશ્વામિત્ર જાતે ક્ષત્રિય હતા તોપણ તપ વડે બ્રાહ્મણ બન્યા હતા. અસલ બ્રાહ્મણ લોકો બીજી જાતિનાઓની પાસેથી શિક્ષા પણ મેળવે કરતા હતા. તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે શુકે જનક પાસેથી, અનેક ઋષિઓએ શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી, અને અનેક બ્રાહ્મણોએ તુલાધાર વૈશ્ય અને ધર્મવ્યાધ શદ્ર પાસેથી શિક્ષા લીધી હતી. વર્તમાન સમયમાં એ પ્રથા જતી રહી છે. દરેક જાતિમાં અભિમાન વધી ગયું અને જન્મથી જ જાતિ વિભાગ થવા લાગ્યા. પરિણામે એક જાતિના લોકો બીજી જાતિમાં જઈ શકતા નથી. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે:—

શૂદ્રયોનોહિ જાતસ્ય સદ્ગુણાનુપતિષ્ઠતઃ ।

વૈશ્યત્વંલભતે બ્રહ્મન્ ક્ષત્રિયત્વતથૈવ ચ ॥ ૧૧ ॥

આર્જવેવર્તમાનસ્ય બ્રાહ્મણ્યમભિજાયતે ।

ગુણાસ્તેકીર્તિનાઃસર્વેર્કિં ભૂયઃ શ્રોતુમિચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

મહાભારતઃ ઘનપર્વઃ અ. ૨૧૨.

અર્થ:—જો શદ્ર યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરૂષમાં શુભ ગુણ હોય તો તે વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિય પદને પામે છે. જો તે ધર્મમાં દૃઢ હોય તો બ્રાહ્મણ પદને પામે છે. આ પ્રકારે સધળા ગુણો તમને કહી બતાવ્યા તો શું સાંભળવાની ધૃત્તિ કરો છો ?

પ્ર૦—જાતિઓમાં હાલ જોવામાં આવતી વ્યવસ્થાનું કારણ શું?

ઉ૦—સ્થાનભેદ, વૃત્તિભેદ, પરસ્પર વ્યવહારથી અગત્યતા, અ-વિદ્યા, અભિમાનમાં વધારો એ સધળાં હાલની વ્યવસ્થાનાં કારણો છે. પ્રાચીન સમયમાં અહીંના લોકો દેશ દેશાન્તરમાં જતા આવતા હતા, વહાણો ચલાવતા હતા અને સમુદ્રમાં મુસાફરી કરતા હતા. ઋગ્વેદમાં

ભુજ-ન્યુ એ કરેલી સમુદ્રની મુસાફરીનું વર્ણન છે. મનુએ પણ સમુદ્રની મુસાફરી કહી છે. મહાભારતમાં કહેલો કસ્પહદ તે હાલ રશીયાની પાસે આવેલો અને સમુદ્રમાં ગણાયેલો કાસ્પીઅન છે. હાલ જેને અમેરિકા ખંડ કહેવામાં આવે છે તે પ્રાચીન કાળનો પાતાળ લોક છે, અને ત્યાંના ખાઝીલ દેશમાં એવી વાતો મળી આવે છે, કે જે અસંલક્ષિતિયોમાં હતી. આ વાતો એટલી હદ સુધી મળી આવે છે, કે જે પરથી ત્યાંના હાલના કોઈ કોઈ વિદ્વાનો પોતાને અહીંના લક્ષિતિયોની સાથે જોડી દે છે. પરંતુ અવિદ્યાની સાથે એ સંવર્ણ વાતોનો લોપ થઈ ગયો, અને આ દેશની વ્યવસ્થામાં એવો ફેરફાર થઈ ગયો, કે આજથી સો વરસ પહેલાં એક સ્થાનથી બીજે સ્થાન પહોંચવાનું બહુ કઠણ થઈ પડ્યું. દક્ષિણ વાસીઓને એ ખબર નહોતી કે પૂર્વના ભાગમાં રહેનારાઓ શું કરી રહ્યા છે. વર્તમાનપત્ર ન હતાં અને એક સ્થાનમાં વસનારા લોકોને પોતાનો સંવર્ણ જાતનો સંબંધ ત્યાં જ જોડવો પડતો. વળી લોકોના ધંધા રોજગારમાં પણ એવો ફેર પડી ગયો, કે આપદાદાનો અમુક એક જાતનો ધંધો એક જ કુળમાં ચાલ્યો આવ્યો. અવિદ્યા વધી પડવાથી મિથ્યાભિમાનમાં વધારો થયો અને લોકો એક બીજાને તુચ્છ દ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. આને પરિણામે પરસ્પર હજવા મળવાનો ચાલ બંધ પડ્યો અને દરેક જાતમાં ભાગ-વિભાગ એટલી હદ સુધી વધી પડ્યા કે એક બીજાને કંઈ સંબંધ સરખો પણ ન રહ્યો.

૩૦—શું આ વ્યવસ્થા બીજા દેશોમાં પણ છે ?

ઉ૦—નહિ. ભારતવર્ષમાં સ્થાનિક જાતિયો સિવાયની પચાસથી વધારે એવી મુખ્ય જાતો છે, અને બીજા બેદોનું તો કંઈ ઠેકાણુંએ નથી. આવી વ્યવસ્થા બીજે ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. જેવી રીતે આ દેશોમાં ધંધો અને સ્થળ બેદને લીધે ભોજન-વ્યવહાર ત્યાં કન્યા-વ્યવહાર કરવામાં અને પરસ્પરના મેળાપમાં દખલ ઉભી થાય છે તેવી બીજે ક્યાંય પણ ઉભી થવા પામતી નથી.

પ્ર૦—વર્તમાન જાતિ વ્યવસ્થાનું શું પરિણામ આવ્યું છે ?

ઉ૦—ઝેર અને અદેખાઈનો વધારો, પરસ્પર એકત્ર થઈ કામ કરવાની શક્તિનો નાશ, અભિમાનની વૃદ્ધિ, અને તેથી એક બીજાને હલકા ગણી તિરસ્કાર કરવો, દુર્બળતા અને પડતી દશા એ સર્વ હાલના જાતિભેદનું પરિણામ છે.

પ્ર૦—તેમાં સુધારો કરવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦—જાતિ અભિમાનનો ત્યાગ એ તેનો મુખ્ય ઉપાય છે. જ્યાંસુધી એ જાતિ અભિમાન પ્રબળ બની રહ્યું છે, જ્યાંસુધી એક જાતના લોકો બીજાઓથી પોતાને મોટા માની રહ્યા છે ત્યાંસુધી કંઈ જ થઈ શકે એમ નથી. આ મિથ્યાઅભિમાને હિન્દુઓનો નાશ કરી દીધો છે. જો તેને દૂર કરવામાં નહિ આવે તો ગમે તેટલી સભાઓ ભરી બાપણો કરવા છતાં અને ધર્મ-ધર્મ પુકારવા છતાં અધોગતિ જ પ્રાપ્ત થયાં જશે. આની સાથે એક જ જાતિમાં સ્થાન અને ધંધાને લીધે જે ભેદો ઉપસ્થિત થવા પામ્યા છે તે પણ ધીમે ધીમે કાઢી નાંખવા ઘટે છે. જ્યાં પેટા ભેદને લીધે રાટી વ્યવહાર હોવા છતાં એટી વ્યવહાર નથી ત્યાં એ વ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ અને જ્યાં અમુક ફૂળ કે ગામના છોકરા અને છોકરીઓની સાથે જ વિવાહ કરવો જોઈએ એવો આગ્રહ હોય ત્યાં એવા આગ્રહને છોડી દેવો જોઈએ. વ્યવસ્થા શાસ્ત્રોને અનુસરીને હોવી જોઈએ અને હાલના પેટા ભેદો એક પછી એક કાઢી નાંખવા જોઈએ.

પ્ર૦—એ જાતિ અભિમાન શી શી હાનિ કરી રહ્યું છે ?

ઉ૦—એથી ઘણી જાતોમાં કન્યાને દૂધપીતી કરી નાખવામાં આવે છે. ઘણી જાતોના લોકો રૂપીયા લીધા વિના છોકરાંના વિવાહ કરતા નથી, નિર્ધનપણું વધતું ચાલે છે અને બહુતરમાં હાનિ પહોંચે છે. લોકો પરદેશમાં જઈ નથી સંપાદન કરી શકતા વિદ્યા કે નથી કરી શકતા વ્યાપાર રોજગારની અભિવૃદ્ધિ. માત્ર તેઓ કુવાના દેડકાની માફક એક જ સ્થળમાં પડ્યા રહી દિવસે દિવસે અન્નવસ્ત્ર વગરના થઈ રહે છે.

પ્ર૦—આ બાબતનો સુધારો કોણે કરવો જોઈએ ?

ઉ૦—દરેક જાતના આગેવાન માણસોએ એ બાબતનો સુધારો કરવો જોઈએ. સૌથી પ્રથમ બ્રાહ્મણ છે. તેમની સંખ્યા લગભગ દોઢ કરોડ છે. તે બીજી જાતિઓના કરતાં સંખ્યા અને માનમાં ચઢી-આતા છે; પરંતુ તેમાં ભેદ પણ સૌ કરતાં અધિક છે. જે બીજાં કંઈ બની ન શકે તો જે સ્થાનિક ભેદ છે, તેને દૂર કરવામાં આવે તોય ઠીક. એ જાતની વ્યવસ્થા બીજી સઘળી જાતિઓમાં પણ થવી જોઈએ. જેટલા ભેદ સ્થાનિક અને ધંધાને લીધે પડ્યા છે તે શાસ્ત્રને અનુસરી નહિ હોવાથી તેને એકે એકે કાઢી નાંખી શકાય તેમ છે, તો દરેક જાતની એકેક સુધારક સભાએ એકત્ર મળીને તેને કાઢી નાંખવા ધટે છે. આપણા મિથ્યા જાતિ અભિમાનથી વીસ વરસમાં સેંકડે એ હિન્દુ ઓછા થઈ ગયા છે. આપણે હાલની વર્ણના લોકોનો નિરસ્કાર કરીએ છીએ જ્યારે પરધર્મના લોકો તેમની સાથે બળી તેમને બળાવે ગળાવે છે અને મનુષ્ય બનાવી આપણાથી વિંચા કરી દેખાડે છે. જ્યાંસુધી આમાં સુધારો થશે નહિ ત્યાંસુધી આપણે ઓછા થતા જઈશું. મતલબ એ છે, કે હાલની અશાસ્ત્રીય જાતિ વ્યવસ્થા આપણી અવનતિનું કારણ છે. જ્યાંસુધી તેમાં સુધારો થશે નહિ ત્યાંસુધી આપણામાં કોઈપણ કાર્ય કરવાની યોગ્યતા આવશે નહિ તેમજ કોઈપણ સુધરેલ દેશ વા જાતિમાં આપણું ગૌરવ ગળાશે નહિ, એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના હૃદય પર લખી રાખવી જોઈએ.

પાઠ ૨૦ મો.

આશ્રમ.

પ્ર૦—આશ્રમ એટલે શું ?

ઉ૦—શબ્દાર્થ પ્રમાણે આશ્રમ એ શબ્દનો અર્થ આશ્રય લેવાનું સ્થાન એવો થાય છે; પણ રૂઢિ પ્રમાણે મનુષ્ય જીવનના

વિભાગને આશ્રમ કહે છે.

પ્ર૦—એ વિભાગ શા માટે રાખવામાં આવ્યા છે ?

ઉ૦—એટલા માટે કે, તેના વડે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય.

પ્ર૦—શું એ વિભાગો સઘળા દેશોમાં છે ?

ઉ૦—હા, ન્યૂનાધિક ભાવથી સઘળી જગ્યાએ છે. પરંતુ જેવા સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ અહીં હતા તેવા ક્યાંઈએ નથી.

પ્ર૦—એ આશ્રમ કયા કયા છે ?

ઉ૦—બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત.

પ્ર૦—એ ચારે આશ્રમની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વરસનું ગણીને તેના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલાં પચીસ વરસમાં વિદ્યા સંપાદન કરવી, બીજાં પચીસ વરસમાં દ્રવ્ય અને સંતાનોત્પત્તિ કરવી, ત્રીજાં પચીસ વરસમાં તપ કરીને મોક્ષના અધિકારી બનવું અને ચોથાં પચીસ વરસમાં ત્યાગ અને આત્મજ્ઞાન દ્વારા જન્મમરણની જાળમાંથી છૂટવું. આથી ક્રિતમ, જીવનના વિભાગ થઈ શકે નહિ.

પ્ર૦—શું એ આશ્રમોનો આ સિવાય બીજો પણ કંઈ ઉદ્દેશ છે ?

ઉ૦—આ આશ્રમોનો બીજો એવો પણ ઉદ્દેશ છે, કે મનુષ્ય જન્મોની સાથે આ સંસારમાં આવ્યો છે તેમના પ્રતિનું તેનું કાલુ તે અદા કરે.

પ્ર૦—તે કાલુ તે શું છે અને તે કેવી રીતે અદા કરી શકાય ?

ઉ૦—તે કાલુ આ પ્રકારનાં છે:—દેવકાલુ, માપિ કાલુ, પિતૃ-કાલુ અને જૂત કાલુ. દેવોના કાલુથી યજ્ઞયાગ વડે, માપિના કાલુથી વેદાધ્યયન વડે, પિતૃના કાલુથી પ્રજોત્પત્તિ વડે અને જૂત કાલુથી અન્નદાન વગેરેથી મુક્ત થઈ શકાય છે.

પાઠ ૨૧ મો.

બ્રહ્મચર્ય.

પ્ર૦—પહેલો આશ્રમ કયો છે ? અને તેનું પાલન કેવી રીતે કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—પહેલો બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ છે. વિદ્યા સમ્પાદન અને માતા, પિતા તેમજ ગુરૂની સેવા કરવા વડે તેનું પાલન કરવું જોઈએ.

પ્ર૦—પ્રાચીન સમયમાં એ આશ્રમનું પાલન કેવી રીતે કરાતું હતું ?

ઉ૦—સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણને ૮-૯ વરસની ઉંમરે, ક્ષત્રિયને ૧૧ વરસની ઉંમરે અને વૈશ્યને ૧૨ વરસે યજ્ઞોપવિત આપવામાં આવતું હતું, તે પછી નહિ. યજ્ઞોપવિત પહેલાં પણ છોકરાને કંઈક બણાવવામાં આવતું હતું. યજ્ઞોપવિતને માટે તે ગુરૂની પાસે જતો હતો. ગુરૂ તેને યજ્ઞોપવિતની સાથે ગાયત્રી મંત્ર આપતા હતા અને તે ગુરૂની પાસે બ્રહ્મચારી બની દણ્ડ, મૃગયર્ષ, અગ્નિન અને મેખલા ધારણ કરતો હતો. તે હંમેશાં સ્નાન કરીને દેવો, ઋષિઓ અને પિતૃ-ઓનું તર્પણ કરતો હતો; દેવતાઓને અર્ચે હોમ કરતો હતો; ગુરૂ સેવામાં તત્પર રહેતો હતો; ગુરૂની આજ્ઞા મેળવી વેદાધ્યયન કરતો હતો; નિતેન્દ્રિય બની બોગેભો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચર્ય કરતો હતો; ભિક્ષા માગી નિર્વાહ કરતો હતો; ગુરૂની સેવામાં યોગાનો પ્રાણ સુદ્ધાં આપી દેતો હતો; માતા, પિતા અને ગુરૂને જ ત્રણ લોક, ત્રણ આશ્રમ, ત્રણ અગ્નિ અને ત્રણ વેદ જાણતો હતો; તેમની સેવા કરવી એ જ પરમધર્મ સમજતો હતો અને જો તેમની સેવા કરી તેણે આલોક, પરલોક અને સર્વ ધર્મોપર વિજય મેળવ્યો અને જો તે ન કરી તેની સઘળી ક્રિયા નિષ્ફળ છે એમ માનતો હતો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે પહેલાંના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય આ નિયમનું પાલન કરતા હતા અને તેથી તેમનામાં ધર્મ અને વિદ્યા બન્નેની વૃદ્ધિ થતી હતી. અર્થાત્

તેઓ શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક બળથી બલિષ્ઠ બનતા હતા.

પ્ર૦—શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ આશ્રમમાં કેટલાં વરસ સુધી રહેવું જોઈએ ?

ઉ૦—આ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું સેવન બાર વરસની ઉમ્મરથી માંડીને છત્રીશ વરસની ઉમ્મર સુધી થઈ શકે છે. તેટલા સમયમાં બ્રહ્મચારી એક, બે, ત્રણ અથવા ચારે વેદ અને સઘળાં શાસ્ત્રો શીખી લેછે. કોઈ કોઈ શુક, સનત્કુમાર, વામદેવ, ભીષ્મ વગેરે જેવા જીદગી પર્યાન્ત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહ્યા છે.

પ્ર૦—ગુરુ, શિષ્યનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ ?

ઉ૦—પિતા અને પુત્રના જેવો. એ જ શિષ્ય ભક્તિ અને ગુરુ પ્રીતિ ભારતમાં વિદ્યાની ઉન્નતિનું કારણ બની છે.

પ્ર૦—શું હાલના સમયમાં પણ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનું પહેલાંના જેવું શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાલન થઈ શકે એમ છે ?

ઉ૦—નંતે સંપૂર્ણ રૂપે નહિ તો મુખ્ય બાબતોમાં તો જરૂર થઈ શકે એમ છે. સમયના ફેરફારથી, શિક્ષા પ્રણાળી સર્વથા વિદેશી ભાષામાં અને વિદેશી પદ્ધતિમાં ફેરવાઈ જવાથી અને વિવાહના નિયમો બદલવાથી પ્રથમના જેવા, ગુરુ અને બ્રહ્મચારી હાલ રહ્યા નથી; કોઈ તે સમયની પદ્ધતિએ વિદ્યા ભણતું નથી તેમ ભણાવતું પણ નથી; પ્રથમના જેવી હાલ ગુરુની સેવા બની શકતી નથી અને બિશ્વા માગી લાવી સઘળા બ્રહ્મચારી પોતાનો નિવાંહ કરી શકતા નથી; પરંતુ કેટલાક મુખ્ય નિયમોનું તો હાલ પણ પાલન થઈ શકે અને થવું જોઈએ.

પ્ર૦—એ નિયમો કયા છે ?

ઉ૦—૧—જ્યાંસુધી છોકરાઓ ભણતા હોય ત્યાંસુધી તેમનું કદિ-પણ લગ્ન કરવું નહિ. એછામાં એછી અરાઠ વરસની ઉમ્મર પહેલાં કોઈ છોકરાનું લગ્ન ન કરવું.

૨—યજ્ઞોપવિત શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે આપવું.

૩—જિતેન્દ્રિય રહેવું, ભોગનો ત્યાગ કરવો, નકામા વાદવિવાદથી

દૂર રહેવું, વિદ્યા મેળવવા સિવાય ખીણ કોઈ પણ વાતમાં ધ્યાન ન રાખવું, વ્યાવહારિક અને રાજકીય કામોમાં કદિ પણ ન પડવું, એ સધળી વાતો જેમ પહેલાં તેમ અત્યારે પણ થઈ શકે તેવી છે અને થવી જોઈએ. ગુરુ, વૃદ્ધજનો, માતા અને પિતાની સેવા સંપૂર્ણપણે હાલ પણ થઈ શકે.

૪-પ્રત્યેક હિન્દુ બાળકને સંસ્કૃત અથવા માતૃભાષાદ્વારા પોતાનાં ધર્મ-કર્મનું શરૂઆતથી જ શિક્ષણ આપવું.

૫-ન્યાસુધી બાળક માતાપિતાની પાસે રહે ત્યાંસુધી તેને માતાપિતા શિક્ષણ આપે અને તે પછી શાળામાં શિક્ષણ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

૬-સાંપ્રાતઃ સન્ધ્યા અને ઇશ્વરારાધન સધળાંની પાસે કરાવવું. પરન્તુ ન્યાસુધી માતા, પિતા અને ગુરુ આદિ પોતાના ધર્મનું સેવન કરશે નહિ ત્યાંસુધી તેમનો ઉપદેશ નિષ્ફળ જશે.

૭-બાળકોને બરાબર વ્યાયામ કરાવવો, સ્વચ્છ હવામાં હરવા ફરવાની ટેવ પાડવી, અશ્લીલ બોલચાલથી અટકાવવાં, પ્રાચીન મહા પુરુષોનાં ચરિત્રો સંભળાવવાં અને શરૂઆતથી જ ઉંચો ઉદ્દેશ રાખતાં શીખવવું.

૫૦-જોઈએ તેવી રીતે બ્રહ્મચર્ય ન પાળવાથી નુકશાન શું ?

ઉ૦-હિન્દુઓની સંખ્યા ઘટી જવાનું અને અવનતિ થવાનું મૂળ એ જ છે. વિદ્યાની અવનતિ, બલ, પુરુષત્વ અને આરોગ્યતાનો નાશ, જીંદગીપર્યંતનાં દુઃખ, એ સધળું જે જોવામાં આવે છે તે એ આશ્રમનું જોઈએ તેવી રીતે પાલન ન કરવાથી થયું છે. બાળકો શિક્ષણના ભાર નીચે દબાઈ જાય છે, નિશાળો અને કોલેજોમાંથી તંદુરસ્તી ગુમાવ્યા સિવાય કોઈ નીકળતું નથી અને બ્યારે નીકળે છે ત્યારે તેમાંના ઘણાઓ કોઈ કામ કરવાને યોગ્ય રહેતા નથી. એટલા માટે તેનું મથાવત પાલન કરવું તેમાં જ સધળી ઉન્નતિ સમાયેલી છે. બાળકોએ મહર્ષિ પાતંજલિનું એ સૂત્ર માદ

રાખવું નોંધએ, કે “ જ્ઞાત્યર્થાત્ દ્રવીર્યલામઃ ” (જ્ઞાત્યર્થથી વીર્યનો લાભ થાય છે.)

પ્ર૦—જ્ઞાત્યર્થ—આશ્રમ પછી શાસ્ત્રાનુસાર શું થવું નોંધએ ?

ઉ૦—સમાવર્તન.

પ્ર૦—સમાવર્તન એટલે શું ?

ઉ૦—વિધાન્યાસ પૂરો થયા પછી ગુરુ દક્ષિણા આપીને અને ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો તેનું નામ સમાવર્તન છે. આ વખતે ગુરુ શિષ્યને આ રીતે ઉપદેશ દે છે:—

“ સત્ય બોલો, ધર્મનું આચરણ કરો, દેવ અને પિતૃઓના કામમાં કદિ પણ પ્રમાદ ન કરો, તમારાં માતા, પિતા અને અતિથિ તમારા દેવ હો, જે કંઈ દાન કરો તે ગુપ્ત અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કરો, ખીજનાં નહિ, પરન્તુ અમારાં શુદ્ધ આચરણનું જ અનુકરણ કરો અને જે કોઈ ધર્મ કે વૃત્તિ વિષયે શંકા પેદા થાય તો જેવી રીતે ખીજ સન્નિવન વિદ્વાન પુરૂષો એ વિષયમાં વર્તતા હોય તે પ્રમાણે તમે પણ વર્તો. ”

પ્ર૦—શું એ સંપૂર્ણ અત્યારે પણ થઈ શકે એમ છે ? *

ઉ૦—હા, જે ખીજનું કંઈ ન અને તો અગાઉ કહેવામાં આવેલા ઉપદેશનું અવશ્ય પાલન થઈ શકે અને થવું નોંધએ.

પાઠ ૨૨ મો.

ગૃહસ્થાશ્રમ.

પ્ર૦—શાસ્ત્રમાં સમાવર્તન પછી શાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉ૦—લગ્ન કરી ગૃહસ્થી બનવાનું.

પ્ર૦—ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કેવી રીતે કરવું નોંધએ ?

ઉ૦—વિધા સંપાદન કરીને યોગ્ય કૃત્રાની કન્યા, કે જે બધી-ગણી રૂપવતી અને શુભવાણી હોય તેની સાથે લગ્ન કરવું. જળ,

કપટ અને જૂઠ્ઠી બચીને શુદ્ધ રીતે ધંધારોજગાર કરવો, એક પત્નીવ્રત રાખવું, ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ ભોગમાં લમ્પટ ન બનવું, પંચમહાયજ્ઞો વડે દેવતાઓ, ઋષિઓ, પિતાઓ, મનુષ્યો અને પ્રાણી માત્રની સેવા કરવી, દીન અને દુઃખી પર દયા કરવી, હંમેશાં ઉત્સાહી રહેવું, સદાચારથી કદિપણ પાછી પાની ન કરવી, આખા કુટુંબને ખવરાવી પીવરાવી પોતે ખાવું, કોઈ ઇષ્ટ મિત્ર, બંધુ વગેરેથી કોઈ અપરાધ યા અપમાન સુધ્ધાં થઈ જાય તો તે સહેવાં, પાત્ર અને કુપાત્રનો વિચાર કરીને દાન દેવું, કુવા, વાવ બંધાવવાં, વૃક્ષ રોપાવવાં, નિશાળો બંધાવવી, સર્વ સાધારણુના ભલાને માટે યત્ન કરવો અને મનુષ્ય જન્મના પરમ લક્ષ્યને કદિપણ ન ભૂલવું એ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. એ જ સદ્ગૃહસ્થનાં લક્ષણ છે.

પ્ર૦—હાલમાં એ આશ્રમની દશા કેવી છે ?

ઉ૦—કોઈ કોઈ ગૃહસ્થ તો તેવું હાલ પણ યથાવત પાલન કરે છે. પરંતુ ખાસ કરીને હાલમાં એ આશ્રમનું જેવું જોઈએ તેવું પાલન કરાતું નથી. કારણકે આજવિવાહ અને કન્યાકાંચી બળ, વીર્ય અને પરાક્રમનો નાશ થતો જાય છે અને વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થતી નથી. ધર્મ-શિક્ષાના અભાવથી લોકો ધર્મ કર્મના જ્ઞાનથી રહિત છે. બ્રહ્મચર્યનું પાલન યથાવત થતું ન હોવાથી શારીરિક નિર્બળતામાં વધારો થતો જાય છે, રોગ વધતા જાય છે અને અકાળ મરણ થાય છે. અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે મિથ્યા દષ્ટિ એટલી બધી વધી ગઈ છે, કે કેટલાકને સદસદનો વિચાર થતો નથી, ખાનપાનની વ્યવસ્થા છેક જ બગડી ગઈ છે અને મનુષ્યની સંખ્યા વધવાની સાથે ધન મેળવવાના માર્ગ ખૂલતા નથી. આ કારણથી લોકો આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર જે તે પ્રદારે ધન મેળવવાને કમર કસે છે અને જુગાર, સદા, જૂઠ્ઠા, છળ, કપટ, જૂઠ્ઠી સાક્ષી આદિ અનર્થો વધતા જાય છે. પૈસાદાર લોકો દીન, દુઃખી અને અનાથો તરફ જેવું

જોઈએ તેવું ધ્યાન આપતા નથી અને પોતાના મોજશોખમાં તક્લીન રહે છે. આજકાલના ધણા ગૃહસ્થોની દશા આ પ્રકારની છે.

પ્ર૦—એમાં સુધારો શી રીતે થાય ?

ઉ૦—એ સઘળી કુપ્રથા દૂર કરવાથી. બ્રહ્મચર્યનું પાલન, યોગ્ય પ્રકારનાં લગ્ન, સદાચાર, વિદ્યાની વૃદ્ધિ તથા સત્યનું અવલમ્બન એ સર્વ તેના સુધારાનાં મૂળ છે.

પ્ર૦—ગૃહસ્થાશ્રમની શાસ્ત્રમાં કેવી મહત્તા મનાયેલી છે ?

ઉ૦—એ આશ્રમને સર્વથી ઉત્તમ ગણવામા આવ્યો છે. કારણ કે તેનાથી જ સર્વનું પાલન થાય છે.

પ્ર૦—શું ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે ?

ઉ૦—હા. શાન્તચિત્ત ગૃહસ્થનો ગૃહસ્થાશ્રમ મોક્ષદાયક થઈ શકે છે. વસિષ્ઠજીએ રામચન્દ્રજીને અને શ્રીકૃષ્ણભગવાને અર્જુનને એ આશ્રમથી જ મોક્ષના માર્ગનું નિરૂપણ કરી બતાવ્યું હતું. વર્તમાન સમયમાં પણ કોઈ કોઈ ગૃહસ્થ પોતાનાં સત્કર્મ, સદ્વિચાર અને ધારણાથી જીવનમુક્ત બની વિચર્યા છે, અને તેમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ સઘળી જાતના લોકો થઈ ગયા છે. મોક્ષનો માર્ગ સર્વને એક સરખો ખુલ્લો છે.

પ્ર૦—શું ગૃહસ્થને મુક્તિમાર્ગનાં શાસ્ત્રો ભણવાનો અને સાંભળવાનો નિષેધ છે ?

ઉ૦—ના. ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રો કે જેમાં મુક્તિમાર્ગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ભણવાનો અને સાંભળવાનો સર્વને અધિકાર છે. જેના ચિત્તમાં વિષયો પ્રતિ વિરાગ અને નિત્યાનિત્યના વિવેક સાથે મોક્ષની ઇચ્છા જન્મી છે તે ચાહે ગૃહસ્થ યા સાધુ ગમે તે હોય તોપણ તે મુક્તિમાર્ગનાં શાસ્ત્રો ભણવાને અને સાંભળવાને અધિકારી છે. મુક્તિમાર્ગનાં શાસ્ત્રોના પ્રણેતા વસિષ્ઠ, યાગવલ્ક્ય, શ્રીકૃષ્ણ, બીજા વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમી જ હતા. બિષ્મ પિતામહે ઉપદેશ્યું છે, કે જે પુરૂષ દમ પરાયણ છે—જેણે પોતાના મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ જમાવ્યો છે—તેને વનમાં જવાની કશી જ જરૂર નથી. જ્યાં

શાન્ત પુરુષો વસે છે તે જ વન છે—તે જ આશ્રમ છે.

પ્ર૦—શું ગૃહસ્થને પ્રણવાદિ મન્ત્રો જપવાનો નિષેધ છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રોમાં તેનો કોઈ જ નિષેધ નથી. ઉપનિષદોમાં એ મન્ત્રોનો જપ કરનારને “મહાશાલા” મહાશ્રોત્રીયા અથવા મહાન ગૃહી, મહાન વેદવેત્તા કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રણવનો જપ ગૃહસ્થને માટે નથી એ કલ્પના આધુનિક છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં મરતી વખતે સર્વ મનુષ્યોએ પ્રણવના ઉચ્ચાર સાથે દેહનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. યોગશાસ્ત્રના કર્તા શ્રી પાતંજલ ઋષિએ પ્રણવનો જપ કરવાનું કે તેના અર્થની ખારીક વિગતોમાં ઉતરવાનું કોઈ અમુક આશ્રમને માટે એકસ કરાવેલું નથી. કંઠાપનિષદમાં નચિકેતા જે ગૃહસ્થ હતો તેને યમે પ્રણવ મન્ત્રનો ઉપદેશ કર્યો હતો. શૌનક વગેરે ઋષિઓ ગૃહસ્થ હતા અને છતાં પણ તે સર્વ, પ્રણવનો જાતે જપ કરતા અને ખીજાને તે કરવાનો ઉપદેશ દેતા હતા.

પાઠ ૨૩ મો.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ.

પ્ર૦—ગૃહસ્થાશ્રમ પછી કયો આશ્રમ આવે છે ?

ઉ૦—વાનપ્રસ્થ.

પ્ર૦—તે આશ્રમમાં શી રીતે વર્તવું જોઈએ ?

ઉ૦—જ્યારે શરીર વૃદ્ધ અને દુર્બળ થઈ જાય અને છોકરાંને ધેર છોકરાં જન્મે તેમજ પુત્ર ધંધારોજગારે લાગી જાય ત્યારે એકલા અથવા સ્ત્રી સહિત વનમાં જવું. ત્યાં વનસ્પતિનો આહાર કરવો અને શાન્તચિત્ત બની ટાઢ, તાપ અને વરસાદ વડે સહન શક્તિમાં વધારો કરવો. પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિથી દેવ, પિતૃ અને અતિથિની સેવા શુશ્રૂષા કરવી. હંમેશાં શાસ્ત્ર વિચાર, જપ, ધ્યાન વગેરેમાં નિમગ્ન બનવું, જમીન પર સ્થિ રહેવું, એક વાર ખાવું અને ચિત્તને ધીમે

ધર્મિ ભોજોમાંથી ખેંચી લઇ જીવનના ચોથા ભાગમાં સંન્યાસ દ્વારા મોક્ષના અધિકારી થવું.

પ્ર૦—શું પહેલાંના વખતમાં લોકો આ પ્રમાણે વર્તતા હતા ?

ઉ૦—હા. યયાતિ જેવા ધણા રાજાઓએ નાના પ્રકારના ભોગ ભોગવી વનમાં જઈ આત્મગ્ધાન મેળવ્યું હતું. યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિએ પોતાની સધળી સંપત્તિ છોડી દઈ વિદ્યુત સંન્યાસ લીધો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, યુધિષ્ઠિર વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી વનમાં જઈ વસ્યા હતા.

પ્ર૦—શું હાલના સમયમાં પણ એ બની શકે એવી વાત છે?

ઉ૦—કેમ નહિ ? ઇચ્છાને કશું જ અસકય નથી. જે અત્યારે પણ એ પ્રકારે વર્તવાની ઇચ્છા પ્રકટે તો જરૂર થઈ શકે. પણ એવી પ્રયત્ન ઇચ્છાના અભાવે અત્યારે વિરલ જ એ પ્રમાણે વર્તે છે. ધણું કરીને આ સમયમાં બળહીન, શ્રદ્ધાહીન અને મિથ્યા વિશ્વાસી લોકો મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. આવા મનુષ્યોથી ભોગનો ત્યાગ શી રીતે થઈ શકે ?

પાઠ ૨૪ મો.

સંન્યસ્તાશ્રમ.

પ્ર૦—ચોથો આશ્રમ કયો છે ?

ઉ૦—સંન્યસ્ત.

પ્ર૦—એ આશ્રમમાં ક્યારે અને કેવી રીતે પ્રવેશ કરવો જોઈએ ?

ઉ૦—જે સમયે ચિત્ત તપ વડે શુદ્ધ થઈ જાય, પરમ વૈરાગ્ય પ્રકટી મોક્ષ માટેની પ્રયત્ન ઇચ્છા જન્મે અને ભોગ ઉપરથી સધળી આસ્થા હટી જાય ત્યારે શિષ્યા અને સૂત્રનો ત્યાગ કરીને અને પ્રાણી માત્રને અભય દાન આપીને સંન્યસ્ત આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ.

અને જીવનના ચોથા ભાગને મોક્ષમાર્ગમાં જોડી દેવો જોઈએ.

પ્ર૦—સંન્યાસી થયા પછી તેનું શું કર્તવ્ય છે ?

ઉ૦—ગામની બહાર કોઈ નિર્જન સ્થળમાં રહેવું, નક્કી કરેલા વખતે એક વાર ખાવું, સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરવો, કોઈ પણ વસ્તુ પોતાની પાસે ન રાખવી, ઇંદ્રિયોને વિષયમાંથી ખેંચી લેવી, જે મળે તેમાં સંતોષ અને સમતુલ્લિ રાખવાં, પ્રાણી માત્ર પર દયા રાખવી, સર્વનું ભલું થાય એવા વિચારો સેવવા અને પોતાના લક્ષ્યથી કદિ પણ ન ચૂકવું. અર્થાત્ આ સંસારથી છૂટવું એ જ સંન્યાસીનું કર્તવ્ય છે. કેવળ ભગવાં ધારણ કરવાથી વા મુંડ મુંડાયાથી સંન્યાસી થવાનું નથી; પરંતુ પ્રત્યક્ અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષનું લક્ષણ છે. રાગ જનક મુલબાને કહે છે, કે—

કષાય ધારણં મૌઢ્યં ત્રિવિષ્ટવ્યં કમંડલુમ્ ।

લિંગાન્યુત્પથ ભૂતાનિ ન મોક્ષાયેતિ મે મતિઃ ॥

અર્થ:—ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, મુંડન કરાવવું, ત્રિહંડ અને કમંડળ ધારણ કરવાં એ ચિન્નો મોક્ષ મેળવવા માટે નહિ, પણ બહારનાં સ્વરૂપનું ઝોળખાણ આપવા માટે છે એવો મારો નિશ્ચય છે.

મહાભારત, મોક્ષધર્મ; અધ્યાય: ૩૨૧, શ્લો. ૪૭.

પ્ર૦—શું સંન્યાસીને માટે પોતે મોક્ષ મેળવવો એટલું જ ખસ છે ?

ઉ૦—નહિ. પોતાના મોક્ષની સાથે બીજાઓને સદુપદેશ દેવો, મોક્ષનો માર્ગ બતાવવો અને હિંમેશાં પરોપકારમાં તત્પર રહેવું એ તેનું પરમ કર્તવ્ય છે.

પ્ર૦—શું સંન્યાસી થયું એ કેવળ બ્રાહ્મણને જ માટે છે ?

ઉ૦—નહિ. સંન્યસ્ત આત્રમ માત્ર બ્રાહ્મણને જ માટે છે એવી કલ્પના આધુનિક છે. યચાતિ, નરૂપ વગેરે ધણા રાજાઓએ સંન્યાસ મહત્ત્વ દર્શાવી કથાઓ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવે છે. જેનામાં ત્યાગ-

બુદ્ધિ જન્મી છે તે જ સંન્યાસી થઈ શકે છે, તે જ મોક્ષપદનો ભાગી બની શકે છે.

પ્ર૦—શું આ આશ્રમનું અત્યારે પણ જેવું જોઈએ તેવું પાલન ચાલે છે ?

ઉ૦—બહુ જ ઓછું. હાલ જેવામાં આવે છે તેવા દંડી, કંદાસી નિર્મળ, દાદુપંથી, કપીરપંથી, ગોસાંઈ વગેરે અનેક સંપ્રદાયોનું શાસ્ત્રોમાં ક્યાંએ નામનિશાન પણ નથી. વળી મઠ અને અખાડાનું પણ કશું વિધાન નથી. જે આચાર, પિયાર, પરસ્પર ભેદ, દ્રેષ અને દ્રોહ અત્યારે દીઠામાં આવે છે તેમાંનું અસલ કંઈ જ ન હતું. આમ છતાં કોઈ કોઈ રીતે અત્યારે પણ સાચા જ્ઞાની મહાત્મા મળી આવે જ છે.

પ્ર૦—તેમાં સુધારો કરવાનો શો ઉપાય છે ?

ઉ૦—તેની સુધારણાનો ઉપાય થોડા વણા અંશે ગૃહસ્થોના હાથમાં છે. અસલની સઘળી પ્રથામાં બગાડો કરનાર તેઓ છે. જે તેઓ વિચારપૂર્વક દાન કરે, કોઈ સાધુને અન્ન અને વસ્ત્ર સિવાય બીજું કંઈ જ ન આપે, જે અભણ, વિષથી અને જ્યાં ત્યાંથી ભેગું કરનાર હોય તેનું કદિપણ સન્માન ન કરે, મઠ અને અખાડાની વ્યવસ્થા પર દેખરેખ રાખે અને તેની આવક અને ખર્ચ ઉપર ધ્યાન આપે, નાનાં બાળકો કે જેમના સાધુ થઈ જવાથી સેંકડો ઘેર તાળાં દેવાય છે, અનર્થમાં વધારો ચાલે છે, અને ધર્મ વગોવાય છે તેમને સાધુ થતાં અટકાવે, સામાન્ય રીતે સાધુઓને પોતાના ઘરમાં રહેવા ન દે, કોઈપણ સાધુને જમાડવામાં રજેગુણી અને તમોગુણી પદાર્થો ન ખવરાવે તેમજ ભાંગ, ગાંજો, ચરસ વગેરે તેમના ચિત્તની વૃત્તિ બગાડી મૂકનાર ચીજો ન આપે—અપાવે તો સઘળા સાધુઓમાં તરત જ સુધારો ચાલે. સંન્યસ્ત આશ્રમની અધોગતિનું મુખ્ય કારણ ગૃહસ્થોએ આપેલું વિચાર વગરનું દાન અને માન છે. બીજું કારણ વિદ્વાની અછત, અસત વિચારોની વૃદ્ધિ અને પોષ્ટીયું જ્ઞાન છે, અને દુરા-

ચારીઓનો બહિષ્કાર ન કરવો એ તેનું ત્રીજું કારણ છે. આ સર્વ કારણો જ્યાંસુધી દૂર થશે નહિ ત્યાંસુધી એ આક્રમની વધારે ને વધારે અધોગતિ થતી જશે.

પ્ર૦—ચાલુ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનું ક્ષણ શું આવ્યું છે ?

ઉ૦—હિંદુઓની અવનતિ—હાલમાં જે હિંદુઓની અવનતિ થયેલી જોવામાં આવે છે તેના મોટા ભાગનું કારણ એ જ છે. જ્યાં-સુધી આપણામાંથી મિથ્યા જાતિ અભિમાન, મતભેદ, સંપ્રદાયભેદ દૂર થશે નહિ ત્યાંસુધી આપણે કોઈપણ કામ કરવાને યોગ્ય થઈશું નહિ. વર્તમાન વ્યવસ્થાએ આપણામાંથી એક ખીજાની સાથે મળીને કામ કરવાની અને કોઈ પુરૂષ ચાહે ગમે તેવો યોગ્ય હોય તોપણ તેને આપણો નેતા ગણીને તેની સાથે આગળ વધવાની શક્તિનો સર્વથા નાશ કરી દીધો છે. બ્રાહ્મણથી માંડીને શૂદ્ર સુધીમાં કોઈ એ મનુષ્યો પણ પરસ્પર એકત્ર મળીને કોઈ કામ કરી શકતા નથી અને આપણી સંખ્યામાં પ્રતિદિન ઘટાડો થતો જાય છે તેનું કારણ પણ એ ચાલુ વ્યવસ્થા જ છે. જે આ વ્યવસ્થા આમને આમ ચાલુ રહેશે તો હિન્દુ જાતિ થોડા દિવસોમાં ખડું જ ક્ષીણ થતી જશે.

भाग पांचमो.

संस्कार,

जन्मना जायते शूद्रो संस्काराद् द्विजोच्यते ।

પાઠ ૨૫ મો.

સોળ સંસ્કાર.

પ્ર૦—સંસ્કાર એટલે શું ?

ઉ૦—શુદ્ધિ કરનાર વૈદિક કર્મોનું નામ સંસ્કાર છે. એ સંસ્કારો વડે મનુષ્ય શુદ્ધ બનીને આલોક અને પરલોક બન્નેમાં સુખ મેળવે છે. જેવી રીતે એક ચિત્રની અંદર અનેક રંગ પૂરવાથી તેના સૌંદર્યમાં વધારો થાય છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય યથાવત્ સંસ્કારને લીધે આલોક અને પરલોકમાં વિશેષ સુખ પામે છે.

પ્ર૦—તે સંસ્કાર કયા કયા છે ?

ઉ૦—તે સંસ્કારો આ પ્રમાણે છે:—

૧ ગર્ભાધાન, ૨ પુંસવન, ૩ સીમન્ત, ૪ જાતકર્મ, ૫ નામકરણ, ૬ નિષ્ક્રમણ, ૭ અન્નપ્રાશન ૮ ચૂડકર્મ, ૯ કર્ણવેધ, ૧૦ ઉપનયન, ૧૧ વેદારમ્ભક્રિયા, ૧૨ સમાવર્તન, ૧૩ સ્નાન, ૧૪ વિવાહ, ૧૫ અગ્નિપરિગ્રહ, ૧૬ અન્ત્યેષ્ઠિ.

પ્ર૦—ગર્ભાધાનનો શો વિધિ છે ?

ઉ૦—યોગ્ય પુરુષને યોગ્ય સ્ત્રીમાં યોગ્ય ક્રિયા દ્વારા ગર્ભ ધારણ કરાવવો તેનું નામ ગર્ભાધાન છે. તેનો વિધિ એવો છે, કે જ્યારે સ્ત્રી અને પુરુષ સંતાનોત્પત્તિને યોગ્ય બને ત્યારે તેમને સમાગમમાં લાવવાં. જે પુરુષ ઘેર્ય વગરનો, રોગી, ભૂખ્યો, તરસ્યો, બાળક કે વૃદ્ધ હોય અને જે સ્ત્રી રોગી, રજસ્વલાવાળી, ખતીન, ધરડી કે કામ રહિત હોય તેમના દ્વારા ગર્ભ ધારણ થઈ શકતો નથી.

પ્ર૦—પુંસવન અને સીમન્તની મુખ્ય મતલબ શી છે ?

ઉ૦—ગર્ભ રહ્યા પછી બીજે કે ત્રીજે મહિને જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેને પુંસવન અને જે આઠમે મહિને દરવામાં આવે તેને સીમન્ત કહે છે. તે બન્ને સંસ્કારોનો ઉદ્દેશ ગર્ભની રક્ષા અને શુદ્ધિ થાય એવો છે. વૈદકશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, કે ગર્ભિણી સ્ત્રીએ

પહેલા દિવસથી જ આનંદમાં મગ્ન રહેવું; સ્વચ્છ લૂગકાં પહેરવાં; શુદ્ધ આહાર અને વડીલોની સેવા કરવી; મધુર, સ્નિગ્ધ, હૃદયને પ્રિય હલકા અને શુદ્ધ પદાર્થોનું સેવન કરવું. પરિશ્રમ, લાંધણું, મૈથુન, પુર-ખનો સંગ, બહુ ભોજન, રાત્રિજાગરણ, શોક, સવારી કરવી, મળમૂતના વેગને રોકવો, ઘૂંટણીએ બેસવું, ગંદી, કદરૂપી અને ખોડવાળી સ્ત્રીઓની પાસે બેસવું, દુર્ગંધવાળા પદાર્થો સૂંધવા, નહારા પદાર્થોને જોવા, એ સધળી બાબતોનો ગર્ભવતી સ્ત્રીઓએ ત્યાગ કરવો. તેમણે રાતનું વાસી અજ કદી પણ ન ખાવું, અપવિત્ર અને બયભીત સ્થાનમાં ન જવું, ઉંચે સ્વરે એટલે જૂઠા મારીને ન બોલવું, ક્રોધ ન કરવો, શરીર પર તેલ ન ચોળવું, કઠણ પથારી પર ન સૂવું અને કદિ પણ મનમાં નહારો વિચાર ન લાવવો.

૨૦—જાતકર્મ સંસ્કાર કોને કહે છે અને તે શી રીતે કરાવો જોઈએ ?

ઉ—જાણક જન્મતાંની સાથે જ જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેને જાતકર્મ કહે છે. જે ઘરમાં જાણકનો જન્મ થાય તે ઘર પૂર્વ અથવા ઉત્તર તરફના પાશ્વરુપ હોવું જોઈએ. તેમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં હવાની આવજા થવી જોઈએ. હાલની માફક ઝોરડો તદ્દન અધારમય ન રાખતાં તેમાં પ્રકાશની આવજા થવા દેવી જોઈએ. કેવળ અધારો તેમજ હવાની આવજા ન થઈ શકે તેવો ઝોરડો બહુધા હાનિકારક નીરડો છે. જ્યારે જાણક જન્મે ત્યારે સુવાવડી સ્ત્રી અને જાણકની યોગ્ય રીતે માવજત કરવી. દાઢ બહુ જ કુશળ અને વિશ્વાસપાત્ર હોવી જોઈએ. સુવાવડી સ્ત્રીને રોગ લાગુ પડવાનો સંભવ ઘણો વધારે છે. એટલા માટે તેના ખોરાક અને સારવાર ઉપર જોરથી ધ્યાન રાખવામાં આવે તેટલું ઓછું સમજવું. સુવાવડી સ્ત્રીએ એક મહિના સુધી પથ્ય અને માફકસર ખાવું. બહુ જ કાળજી પૂર્વક તેના શરીર ઉપર તેલ ચોળવું. યોગ્ય સમયે સ્નાન કરાવવું અને તે સમયે શરદી ન લાગે તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

હાલમાં ધરની અંદર સુવાવડી સીઓને ખાસ કરીને જે પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે છે તેમાંના ઘણા ખવરાવવાને યોગ્ય હોતા નથી. જે ધરમાં સુવાવડીનો ખાટલો હોય તે ધરને જેટલું વધારે સ્વચ્છ રાખવામાં આવે તેટલો તેને વિશેષ લાભ થાય છે. તે ધરની અંદર દશમે, પંદરમે અને વીશમે દિવસે હવન કરવાથી ઘણી જાતના રોગનો ભય જતો રહે છે.

પ્ર૦—નામકરણ એટલે શું ? અને નામ કેવું રાખવું જોઈએ ?

ઉ૦—નામ પાડવાના સંસ્કારને નામકરણ કહે છે. નામ એવું પાડવું જોઈએ, કે જે શાસ્ત્રને અનુકૂળ અને અર્થવાળું હોય. જે નામનો કરો અર્થ જ થતો હોય નહિ તેવાં નામ પાડવાં જોઈએ નહિ. ઘણા મોટા ભોકો પોતાને ઘેર છોકરો જન્મ્યાની ખુશાલીમાં હજારો રૂપિયાનો નિરર્થક ખર્ચ કરી નાંખે છે, પરંતુ બાળકની તંદુરસ્તી સાચવવાની કે તેને શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવા સંબંધે સર્વથા અજાણ બની રહે છે. આ પ્રમાણે કદિપણ બનવું જોઈએ નહિ. જે ખર્ચ કરવાનું મનમાં થઈ આવે તો બાળક અને તેની માતાની માવજતમાં અથવા તેમના શિક્ષણમાં ખર્ચ કરવું જોઈએ. વાહ વાહ કહેવરાવવા પાછળ નકામાં રૂપિયા ઉડાવી દેવાથી કરો જ લાભ નથી.

પ્ર૦—ચૂલકર્મ કાને કહે છે ? શી રીતે કરાય છે અને કરાવું જોઈએ ?

ઉ૦—બાળકને માથેથી વાળ ઉતારાવવા તેનું નામ ચૂલકર્મ છે. હાલના સમયમાં ઘણું કરીને એ સંસ્કાર કોઈ કુલ દેવતા અથવા જાત્રાના સ્થળે કરવામાં આવે છે. ત્યાં જઈ એક હજામને બોલાવી તેની પાસે વાળ ઉતારાવે છે. આમ કરવામાં કંઈ દોષ કે હરકત નથી. આમ છતાં એ સમયે જે જે નકારા રીતરિવાજો જોવામાં આવે છે અને વધારે પડતું નકારું ખર્ચ કરવામાં આવે છે તે સઘળું બંધ કરવું જોઈએ.

પાઠ ૨૬ મો.

બાળરક્ષાના નિયમો.

પ્ર૦—બાળકોની માવજતને માટે ક્યા ક્યા નિયમો પાળવા જોઈએ ?

પ્ર૦—જ્યાંસુધી બાળકો ધાવતાં હોય ત્યાંસુધી તેની મા અગર ધાવની તંદુરસ્તી એ જ તેની તંદુરસ્તી છે. વસ્તીની ગણતરીના પત્રક ઉપરથી એ વાત સાબીત થઈ છે, કે અર્ધ કરતાં વધારે બાળકો તેની ઉંમરના પહેલા વરસમાં જ મરણ પામે છે. આમ થવાનું કારણ તેમની માતાઓની તંદુરસ્તી અને સ્વચ્છતા તરફની બેદરકારી છે. બાળરક્ષા માટેના નિયમો આ પ્રમાણે હોવા જોઈએ:—

(૧) નાનાં છોકરાંની માએ કદિ પણ ભારે, વિકારી અને માફક ન આવે તેવું ખાવું નહિ. અયોગ્ય આહારવિહાર શરીરમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરીને ધાવણને બગાડી દે છે, અને તેથી બાળક માંડું પડે છે. માનો ખોરાક પુષ્ટિકારક છતાં ભારે ન હોવો જોઈએ. બની શકે ત્યાંસુધી તેને સાફ દૂધ પીવાને મળે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ.

(૨) બાળકને અને તેની માને રહેવાનું ઘર સારી હવાવાળું હોવું જોઈએ. હિન્દુઓમાં ઘણી સ્ત્રીઓ નહારી હવામાં રહેવાથી મરી જાય છે. વળી બાળકને ઘરમાં ઘરમાં પૂરી રાખવાથી ઘણી જાતના રોગો પેદા થાય છે. આથી જ્યારે ઋતુ સારી હોય ત્યારે ઝોઝામાં ઝોઝું દિવસમાં બે ત્રણ વાર તેને ખુલ્લી હવામાં લઈ જવું જોઈએ.

(૩) પીવાનું પાણી ચોક્કસ હોવું જોઈએ. ઘરની અંદર ક્યાંક પણ કચરો, પૂંજો, જળાં અને દુર્ગંધી રહેવાં જોઈએ નહિ. જો બની શકે તો નાના બાળકની માએ હંમેશાં થોડી વખત ખુલ્લી હવામાં રહેવા જવું જોઈએ. તેણે હંમેશાં સન્તુષ્ટ અને શાન્ત રહેવું જોઈએ. કોઈ કે બીજી વ્યક્તિ એવી માનું ધાવણ ધાવીને ઘણાં બાળકો મરણ કરણ થાય છે.

(૪) બની શકે ત્યાંસુધી બાળકને તેની માએ જ ધવરાવવું જોઈએ. જો ધાવ રાખવામાં આવી હોય તો તેના શરીરની પૂરતી અને બારીક તપાસ કરાવ્યા પછી જ તેને રાખેલી હોવી જોઈએ. રોગવાળી ધાવના ધાવણ કરતાં ગાયનું દૂધ પાવું એ વધારે સાફ છે. ગાયનું દૂધ પાતી વખતે પહેલે મહિને એક ભાગ દૂધ અને બે ભાગ ગરમ પાણી, બીજા અને ત્રીજા મહિનામાં અર્ધું દૂધ અને અર્ધું ગરમ પાણી અને તે પછી બે ભાગ દૂધ અને એક ભાગ ગરમ પાણીની મેળવણી કરીને પાવું જોઈએ. આમ છતાં માનું ધાવણ એ બાળકને માટે સર્વોત્તમ છે અને તેથી જ્યાંસુધી બની શકે ત્યાંસુધી બાળકને ધાવણ ઉપર જ રાખવું સાફ છે. મા અને ગાયના દૂધ સિવાય બાળકને બીજું કંઈપણ પાવાથી મોટી હાનિ થવાના સંભવ છે.

(૫) બાળકને દિવસમાં ઓછામાં ઓછું એક વખત ન્હવરાવવું જોઈએ. તેને ઉઘાડવાને માટે અછીણ વગેરે કંઈ પદાર્થો ન આપતાં સ્વાભાવિક રીતે જ સૂઈ રહે તેવી ટેવ પાડવી. બાળકને કપડાં છેક જ હલકાં પહેરાવવાં કે જોથી તેને પોતાના મેજે પોતાના હાથપગ હલાવવામાં મુશ્કેલી ન નડે. બાળકને ધરાણું પહેરાવવાં એ તેના જીવની હાનિ કરનાર અને તેના અવયવોની વૃદ્ધિને અટકાવનાર છે. જો કોઈપણ માબાપને એવું શુભાન હોય, કે ધરાણું પહેરાવવાથી અમારું બાળક વધારે સુંદર દેખાશે કે લોકો અમને બહુ પૈસાદાર લેખશે તો તે બૂલબરેલું અને કેવળ જૂઠું છે.

(૬) સેંકડો બાળકો કહેવાતા સંત, સાધુ, ફકીરો વગેરેને હાથે મરે છે અને તેમ નહિ તો જીંદગી સુધી રોગી બની રહે છે. માબાપ તેમને સિદ્ધ સમજી બાળકના રોગનો ઉપાય કરાવવાને તેમની પાસે જાય છે અને તેઓ દોરા, ચીટી, તાવીજ, જંત્રમંત્ર વગેરેની સાથે બાળકને ગમે તેવી દવા આપે છે અને તેથી તેનું મરણ નીપજે છે. માટે એવા લેભાગુઓથી હંમેશાં બચવું જોઈએ.

(૭) જ્યાંસુધી બાળક પોતાની મેજે ઉઠી, બેસી, ચાલી કે ફરી

સકે નહિ ત્યાંસુધી તેને બળાતકારે ઉઠાડવું, બેસાડવું, ચલાવવું કે ફેરવવું જોઈએ નહિ.

(૮) જો કોઈ બાળકને કંઈ રોગ થયો હોય તો તેનો જોવો જોઈએ તેવો યોગ્ય ઉપાય કરાવવો જોઈએ. મહ, જ્યોતિષ, જંત્ર, દોરા, ચીટ્ટી વગેરે પર આધાર રાખી બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. ધણું બાળકો શીતળાના રોગથી મરણ પામે છે તો તેવે સમયે તેમની પૂરતી સંભાળ રાખવી જોઈએ. શીળી ખોતરાવવાથી ધણું કરીને એ રોગની નિવૃત્તિ થાય છે. શીતળા નીકળે તે વખતે મચાણુ કે મંદિરોમાં જવાથી, નીચ જતનો સ્પર્શ કરવાથી, અને અશુદ્ધ પદાર્થો દેવને ચઢાવવાથી નુકસાન સિવાય બીજું કંઈ જ હાંસિલ થતું નથી.

(૯) જ્યારે બાળક કંઈક મોટું થાય ત્યારે તેને માટે ખુશી હવા, ચોડખું પાણી, જેમાં દૂધનો ભાગ વિશેષ હોય તેવું ચોગ્ય ભોજન, શરદી અને ગરમીથી રક્ષણુ થઈ શકે તેવાં સ્વચ્છ લૂગડાં, હંમેશાં ન્હાવું, નક્કી કરેલા વખતે રમત ગમત કરવી, ઓછામાં ઓછું દૈનિક કલાક સૂઈ રહેવું, અને સ્વચ્છ ધરમાં રહેવું એ ખાસ આવશ્યક છે. આ સર્વના અભાવે ધરાણાંના બોળ નીચે દાટી દીધેલાં એવાં ધણા પૈસાદારનાં બાળકો રોગી નીવડે છે યાતો મરી જાય છે અને માખાપની દોહત તેમને કશા જ ઉપયોગમાં આવતી નથી. બાલરક્ષાના સામાન્ય નિયમો દરેક સ્ત્રીપુરુષે જાણવા જોઈએ. તેનાથી અજાણુ રહેતાં બહુ નુકસાન થાય છે. બાળકોને કદિ પણ જૂઠું બોલતાં, ગાળો દેતાં, બહુ બોલ બોલ કરતાં, કોઈપણ બીજાની ડરીને નાશી જતાં, નકામું ગુસ્સે થતાં, ચાડી ખાતાં અને આચાર ન માનતાં ન શીખવો.

પાઠ ૨૭ મો.

યજ્ઞોપવિત.

પ્ર૦—ઉપનયન અને વેદારમ્ભ ક્રિયા કોને કહે છે અને તે કવી રીતે કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—જનોઈ ધારણ કરવું અને બ્રહ્મચારી બનવું તેનું નામ ઉપનયન અને વેદનો અભ્યાસ કરવાનો આરંભ કરવો તેનું નામ વેદારમ્ભ છે. પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે બ્રાહ્મણને પાંચથી આઠ વરસની ઉંમરે, ક્ષત્રિયને અગીઆરમે વરસે અને વૈશ્યને બારમે વરસે ઉપનયન સંસ્કાર કરવો જોઈએ. તેથી મોટો કરવો નહિ. પરંતુ હાલમાં ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાં જનોઈ આપવાના રિવાજનો લોપ થઈ ગયો છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ તેને અશુભ માનવા લાગ્યા છે અને કહે છે, કે બાપના મરી ગયા પછી જનોઈ પહેરવામાં આવે છે. ધણા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને લગ્નના દિવસે જનોઈ દેવામાં આવે છે અને એ કલાકની અંદર વેદારમ્ભ, વેદની સમાપ્તિ, બિસ્માટન અને સમાવર્તન આદિ સર્વ ક્રિયાઓ ખલાસ કરી દેવામાં આવે છે. ધણા બ્રાહ્મણો સન્ધ્યા એ શું તે જાણતા નથી અને જે જાણે છે તે કરતા નથી. જ્યારે બ્રાહ્મણોની આવી દશા છે તો પછી ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોનું તો કહેવું જ શું ? ઉપનયન સંસ્કારનો મૂળ ઉદ્દેશ સર્વથા વિસરાઈ ગયો છે અને મોટા લોકો તેને બીખના નામે હજારો રૂપિયા લેવાનો અવસર બનાવી બેઠા છે. વેદના અધ્યયનને બદલે ઘણું કરીને અમનચમન ઉડાવવામાં આવે છે અને કાશીએ બણવા મોકલવાનું તો ખરેખર એક જાતનું કારસ જ બજવાય છે. આ ઉપનયન સંસ્કાર શાસ્ત્રમાં કલા મુજબ હોમ અને વેદના મન્ત્રો વડે વિદ્વાન અને સદાચારી બ્રાહ્મણની પાસે કરાવવો જોઈએ. વળી બાળકને મંત્રની દીક્ષા એવા બ્રાહ્મણની પાસે અપાવવી જોઈએ, કે જેના પર તેની મદદ હોય. આ સંસ્કાર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રિવર્ણને

માટે દિન સંજાનું મૂળ છે. તેના વડે ગુરૂ અને શિષ્યની વચ્ચે પિતા પુત્ર જેવો સંબંધ પેદા થતો હતો. આ સંબંધ જ વિદ્યા અને ધર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ હતો. શિષ્યના ગુરૂ માટેના ભક્તિભાવથી અને તેમની સેવાથી તેમ જ ગુરૂની શિષ્યના ઉપરની પુત્રવત્ પ્રીતિથી જ અહીંના લોકો પરમ ધાર્મિક અને મહાન્ વિદ્વાન્ થતા હતા. બ્રહ્મચારી અથવા ગૃહસ્થને પવિત્ર યનાવનાર સાયં અને પ્રાતઃ સંધ્યાથી અધિક એવી કોઈ વસ્તુ માનવામાં આવતી ન હતી. બીજી શકે ત્યાંસુધી હાલ પણ એ સઘળી યાત્રાને આચારમાં મૂકવી જોઈએ.

પ્ર૦—એ ત્રણે જાતની ગાયત્રી એક જ છે કે જુદી જુદી ?

ઉ૦—ત્રણે વર્ણને માટે ગાયત્રી એક જ છે. કોઈ કોઈ સૂત્રકારનું કહેવું એવું છે, કે બ્રાહ્મણને ગાયત્રી છન્દાવળી ઋચાનો, ક્ષત્રિયને ત્રિષ્ટુપ છન્દાવળી ઋચાનો અને વૈશ્યને જગતી છન્દાવળી ઋચાનો ઉપદેશ કરવો અથવા ત્રણેને ગાયત્રીનો જ ઉપદેશ કરવો. પરંતુ વેદમાં તેમજ મનુ આદિ પ્રાચીન સ્મૃતિકારોએ એવો કોઈ નિયમ દેરાયો નથી.

પાઠ ૨૮ મો.

વિવાહ.

પ્ર૦—શાસ્ત્રમાં લગ્નની શી વિધિ છે ?

ઉ૦—વિદ્યા ભણી રહ્યા પછી જે માતાની સપિણ્ડી કે પિતાની સગોત્રી હોય નહિ, જે હલકા કૂળની હોય નહિ, જેના કૂળમાં ક્ષય, વધ વગેરે વારસામાં ઉતરી આવે એવા રોગ હોય નહિ, જેનું શરીર તંદુરસ્ત હોય અને જે સર્વ શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તેવી કન્યાની સાથે લગ્ન કરવું.

પ્ર૦—વિવાહ કેટલા પ્રકારના છે ?

ઉ૦—વિવાહ આઠ પ્રકારના છે: બ્રાહ્મ, દેવ, અર્ષિ, પ્રાજ્ઞપત્ય,

આસુર, ગાન્ધર્વ, રાક્ષસ અને પેશાય એવાં એનાં નામ મનુ ભગવાને
કસવેલાં છે.

પ્ર૦—તે પ્રત્યેકનાં લક્ષણ શાં શાં છે ?

ઉ૦—જે વિવાહમાં શીલવાન વિદ્વાન અને સદ્ગુણી વરને
બોલાવી તેના સન્માનપૂર્વક તેને વરૂ અને આબૂપણથી શણગારેલી
કન્યાનું દાન આપવામાં આવે છે તે વિવાહ બ્રાહ્મ વિવાહ કહેવાય
છે. આ વિવાહ સર્વોત્તમ છે અને થવો જોઈએ. જ્યાં યજ્ઞમાં ઋત્વિજને
આબૂપણ પહેરાવી કન્યા આપવામાં આવે છે તેનું નામ દેવવિવાહ
છે. આવો વિવાહ હાલમાં ઘણું કરીને થતો નથી. જેમાં ધર્મશાસ્ત્ર
પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા સાદુ વરની પાસેથી એક બે ગાયો અથવા
બળદની જોડ લઈ તેને કન્યા આપવામાં આવે છે તે આર્ષ વિવાહ
છે અને હાલમાં તે પ્રચારમાં નથી.

પ્રાણપત્ય વિવાહ એ છે, કે જેમાં વરકન્યા બન્નેને ‘ધર્મનું
આચરણ કરો’ એમ કહીને કન્યાનું દાન કરવામાં આવે છે. આ
વિવાહ સર્વોત્તમ છે અને જ્યાં તે ન થતો હોય ત્યાં થવો જોઈએ.

જેમાં કન્યાનાં બાઈમાંકું અથવા કન્યા પોતે સામા વાળા
પાસેથી પૈસા લઈને વિવાહ કરે છે તે વિવાહનું નામ આસુરવિવાહ
છે. આ લગ્ન સર્વથા નિન્દનીય છે. આજકાલ ઘણાં માયાપો પોતાની
છોકરીઓને પુષ્કળ પૈસા લઈ અયોગ્ય વરની સાથે પરણાવે છે, પરન્તુ
સજ્જનોએ અને એવા લોકોનાં ભાઈમાંકું, નાતજાતના લોકો વગેરે
સંઘર્ષોએ તેમની સાથેના સંઘર્ષો વ્યવહાર અને મુંબંધ છોડી દેવો
જોઈએ. કન્યાવિક્રય કરનાર આ લોકમાં નિન્દાને પાત્ર બને છે અને
પરલોકમાં નરકયાતના ભોગવે છે. સામાન્ય રીતે આજકાલ કન્યા
પોતાની જાતે રૂપિયા લઈને પોતાનું લગ્ન કરે એવી રીત
પ્રચલિત નથી.

જેને પ્રીતિ લગ્ન કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ જેમાં વર અને

કન્યા બન્ને પરસ્પરની ઇચ્છા અને પ્રીતિથી લગ્ન કરે છે તે ગાંધર્વ વિવાહ છે. અસંવ્રતના વખતમાં રાજાઓમાં આવાં લગ્ન સ્વયંવરના રૂપે થતાં હતાં. હાલમાં લગ્નની એ પ્રથા ખીલકુલ બંધ થઈ ગઈ છે અને સમય જોતાં હાલમાં એવાં લગ્ન કદિ પણ થઈ શકે તેમ નથી.

જે લગ્ન, કન્યાનું બળાતકારે હરણ કરીને કરવામાં આવે છે તે રાક્ષસ વિવાહ છે. આવાં લગ્ન સર્વથા નિષિદ્ધ છે. ઉંઘમાં પડેલી અથવા ઉન્મત્ત બની ગયેલી કન્યા કે જેને પોતાના શરીરની જરા પણ પણ શુદ્ધિ હોય નહિ તેની સાથે લગ્ન કરવું અથવા કન્યાની ચોરી કરી ઉપાડી લઈ જઈ તેની સાથે લગ્ન કરવું તે વિવાહનું નામ પૈશાચ્ય વિવાહ છે. આવાં લગ્નોને માટે પણ શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્ર૦—હાલની લગ્ન કરવાની પદ્ધતિ કેવી જાતની છે ?

ઉ૦—પ્રથમ વાગ્દાન અથવા સગાઈ કરવામાં આવે છે. તે પછી અમુક સમયે મુકરર થયેલા લગ્નના દિવસે વર પોતાનાં સગાં વહાલાં અને કુટુંબીઓની સાથે કન્યાના બાપને ઘેર જાય છે અને ત્યાં તેનું લગ્ન કરવામાં આવે છે. હાલમાં આ સંસ્કાર ધાર્ણ્ય કરીને એક ખેલ જેવો થઈ ગયો છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિનું તો તેમાં નામ માત્ર જ રહી ગયેલું જોવામાં આવે છે. મોટા વરઘોડા દાઢવા, વાળાં વગડાવવાં, નાચ તમાશા કરાવવા, આતશબાજી ઉડાવવી, મોટાં જમણવાર કરવાં, દીપમાળ પ્રગટાવવી, મોટા માંડવા રોપાવવા એ વગેરે ક્રિયાઓ વડે હજારો રૂપિયાનું પાણી કરવું એનું નામ જ જાણે વિવાહ હોય તેમ વર્તવામાં આવે છે. ૧૦-૧૧-૧૨ વરસના છોકરા સાથે ૮-૯-૧૦ વરસની છોકરીને પરણાવવામાં આવે છે. કેટલીક નાતોમાં તો છેક બપોળે વરસનાં બાળકોનું જોડું જોડી દે છે તો કેટલીકમાં ધણાં કન્યેદાં થતાં જોવામાં આવે છે. અબણ વરની સાથે વગર બણેલી કન્યાનો સંબંધ કરવામાં આવે છે. કેટલેક સ્થળે વર બણેયોગણેયો તો કન્યા અક્ષરશબ્દ અને

કેટલેક સ્થળે કન્યા કેળવાયેલી તો વર અમણુ જોવામાં આવે છે. કેટલીક નાતોમાં વરનો બાપ કન્યાના બાપ પાસેથી તો કેટલેક સ્થળે કન્યાનો બાપ વરના બાપ પાસેથી રૂપિયા લઈ સામાની પામખાલી કરી મૂકે છે. હિંદુઓમાં એક વિવાહથી ઘણી જાતની પામખાલી થવી એ કંઈ મોટી વાત નથી.

૩૦—આ બાબતમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો થવો જોઈએ ?

ઉ૦—છોકરાઓનું અરાઠ વરસની ઉંમર પહેલાં અને દીકરીઓનું બાર વરસની ઉંમર પહેલાં કદિ પણ લગ્ન કરવું નહિ. લગ્નમાં કન્યાવાળા તરફથી જે દ્રવ્ય પ્રીતિપૂર્વક આપવામાં આવે તેથી વિશેષ બીજાનું કંઈ પણ માગવું કે લેવું નહિ. અયોગ્ય લગ્નો બંધ કરવાં. કન્યાવિક્રય કરનારને નાત બહાર મૂકવા. લગ્નમાં છ માસની કમાણી કરતાં વિશેષ ખર્ચ કરવું નહિ એવો નિયમ રાખવો. દેવું કરીને તો એવી બાબતમાં બીલકુલ ખર્ચ કરવું નહિ. પ્રત્યેક લગ્નમાં વેદના મન્ત્રો અર્થ સહિત બોલાવા જોઈએ અને જે મન્ત્રો વર કન્યાની પરસ્પરની પ્રતિજ્ઞા અને કર્તવ્યને લગતા છે તે તો ખાસ કરીને સ્પષ્ટ રીતે બોલવાની સાથે તેના અર્થ પણ તેમને બરાબર સમજાવવા જોઈએ. જો આ પરસ્પરની પ્રતિજ્ઞા અને કર્તવ્યના મન્ત્રો વર અને કન્યા પોતાની જાતે બોલે તેવું થાય તો તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે.

લગ્નનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ એવો છે, કે કન્યાના પિતાએ અથવા બીજા કોઈ બન્ધુએ વરને પોતાને ઘેર આમંત્રી સિંહાસન પર બેસાડવો અને તે પછી આચમની વડે અર્ધ અને પાછથી તેની પૂજા કરવી. પૂજા વિધિ થઈ રહ્યા પછી તેને દહીં અને મધ મેળવી તૈયાર કરેલા મધુપર્કનું પ્રાશન કરાવવું. આ પછી વરે પોતાની યોગ્યતાનું કથન કરતાં પોતાના સર્વ અવયવોના સ્વાસ્થ્ય અને બલને ખાટે પ્રાર્થના કરવી. પછી જોદાન કરવું તે શાસ્ત્ર અનુસાર બીજા કોઈ બ્રાહ્મણને ન કરતાં કેવળ વરને જ કરવું. આ પછી સ્નાન વગે-

રેથી પવિત્ર બનાવીને અને શુદ્ધ નવાં વસ્ત્રો પહેરાવીને કન્યાને મંડ-
પ્રમાં પધરાવવી અને તેણે ત્યાં આવી મંગળાચરણની સાથે વરના
ગળામાં પુષ્પમાળા પહેરાવવી. અહીં વરકન્યાએ એક બીજાનો હાથ
પકડી વરે પૂર્વ તરફનું મોઢું રાખીને અને કન્યાએ ઉત્તર દિશા તરફ
મોઢું રાખીને એસવું, અને બ્રાહ્મણોએ વેદમન્ત્રના ઉચ્ચારણ સાથે
વરકન્યામાં અવિચ્છિન્ન પ્રીતિ વાત કરી રહે તેનો આશીર્વાદ દેવો.
બ્રાહ્મણનો આ આશીર્વાદ મળે એવાવાને વરે કન્યાને વસ્ત્ર પહેરાવવું
અને પ્રાર્થના કરવી કે, તે પોતાની સાથે જુદાવસ્થા પર્યંત જોડાયેલી
રહે, સો વરસ સુધી જીવે અને બહુ પુત્રોની માતા બને. આ પ્રાર્થના
કરતાં કરતાં વરે પોતે પણ વસ્ત્ર ધારણ કરવું અને તે પછી બન્નેએ સાથે મળી
પ્રાર્થના કરવી, કે અમારાં હૃદય જળ સમાન શાન્ત બને અને સર્વાન્તર્યામી
ધર્મર અમારું રક્ષણ કરે. પછી વરે કન્યાએ અનુક્રમે કહેવું, કે ધર્મર
અમને એક બીજાને અનુકૂળ બનાવો. આ પ્રમાણે બોલી રહ્યા પછી
વરે કન્યાના કણઠમાં માળા પહેરાવવી અને કન્યાનો બાપ અગર તેનો
બીજો કોઈ ભાઈ કે જેને કન્યાદાન કરવાનું હોય તેણે વરના કૂળ
અને ગોત્રનું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યા પછી પોતાના કૂળ અને ગોત્રનું
ઉચ્ચારણ કરીને કન્યાનો જન્મણો હાથ વરના જન્મણા હાથ ઉપર
મૂકવો અને તે પર જળધારા પૂર્વક કન્યાનું દાન કરવું. આ કન્યા-
દાનની સાથે ગાય, ઘન, ભૂમિ, શય્યા, આભૂષણ વગેરે જે કંઈ વરને
આપવાનું હોય તે પણ આપી દેવું. પછી વરે કામસ્તુતિ કરવી. આ
કામસ્તુતિનો ભાવાર્થ એવો છે, કે કામ (સંસારના અનુચ્છેદની
પ્રજ્ઞા) સિવાય બીજો કોઈ પણ પદાર્થ દાતા અને પ્રતિગૃહિતા
નથી. અહીં વરકન્યાએ પરસ્પરને જોઈને મન્ત્રો સહિત હવન
કરવો અને અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી તેમાં કસ્યાણી લાગાદિ
આપવી. વરે પ્રાર્થના કરવી, કે હે વધુ ! તું વીરોને હિંમત
કરનારી અને રોહિણી નજરે કુંડુંબ, પશુઓ, નોકરો વગેરે સર્વનું
કસ્યાણુ કરનારી થા. અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવાની સાથે વરે કન્યાનો

જમણા પગ પથર પર રાખીને કહેવું, કે જે પથર ઉપર તું ઉભી છે તે જેવો અમળ છે તેના જેવી અમળ તું મારામાં રહે. આ પછી સમપદીમાં વર કન્યા બન્નેએ સાથે સાથે ચાલવું અને વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રાર્થના કરવી, કે હે પ્રભો ! તું અમને એક બીજાને અનુકૂળ બનાવ. સમપદી વખતે જે પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવે છે તેનો સારાંશ એવો છે, કે બન્નેમાં પરસ્પર પ્રીતિ વધે, બન્ને સાથે મળીને ઘરનાં કામકાજ અને ઘડપણ સુધી કુટુંબનું પાલન કરે, સ્ત્રી હમેશાં પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારી બને, બન્ને એક બીજાના સુખમાં સુખ અને દુઃખમાં દુઃખ માને, બન્ને સુખપૂર્વક સંઘળાં કામ કરે અને એક થઈ રહે.

રાસ્ટ્રોક્ત વિવાહ પદ્ધતિ અને તેમાં બોલવામાં આવતા વેદના મન્ત્રોનો સારાંશ ઉપર મુજબ છે. જે તે પ્રમાણે બરાબર વર્તવામાં આવે, વેદના મન્ત્રોને કેવળ ચાલતી રૂઢી મુજબ બણી જવામાં ન આવે તો ભારતવાસીઓની વ્યવસ્થામાં એકદમ સુધારો થાય તેમાં કંઈ સંદેહ નથી. જે વરકન્યા વેદના મન્ત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવાને અને તેને સમજવાને યોગ્ય હશે તો બાળવિવાહનું મૂળ પણ્ય રહેવા પામશે નહિ. બન્નેના બ્રહ્મચર્યનું પાલન થવાથી બળ અને વિદ્યામાં વધારો થશે. વળી એથી ગૃહસ્થાશ્રમનું યોગ્ય પાલન થશે, બાળવિધવા થતી અટકશે, વિવાહમાં નકામું દ્રવ્ય ભૂંટાતું બચશે અને કુપ્રાત્રોને દાન દેવાનું બંધ થશે.

પ્ર૦—આ પ્રકારના સુધારાની શરૂઆત કોણે કરવી જોઈએ ?

ઉ૦—પ્રત્યેક ન્યાતાના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોએ પૈતૃપૌતાના ધેરથી એ પ્રકારના સુધારાની શરૂઆત કરવી જોઈએ. જે તેઓ એ પ્રમાણે કરશે તો બીજા લોકો પણ તેમનું અનુકરણ અવશ્ય કરશે. આ બાબતમાં ખરેખરો અને મહાન અપરાધ મોટા અને આગેવાન ગણાતા પુરુષોનો છે. જે તેઓ એટલો જ વિચાર કરે, કે લગ્નમાં જોટલું ધન વરણીડા, વાળ, આતશબાજી અને ખેલ તમારાની પાછળ

ખરચવામાં આવે છે તેટલું જ દ્રવ્ય વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ, દીન દુઃખીનું પાલન અને એવાં જ કોઈ ખીજાં સારાં કામો કરવામાં ખર્ચાયે તો જરૂર જ એકદમ જખરો સુધારો થવા પામે. જરા વિચાર કરી જુઓ તો ખરા, કે લગ્નમાં નકામું ખર્ચ કરવાનું અને વગર વિચારે કે વગર સમજે દાન દેવાનું કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે વા એમાં કયી જાતની વિદ્વતા યા મહત્તા સમાયેલી છે ? છોકરાઓએ પણ એ વાતની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ, કે તેમનું લગ્ન અરાઠ વરસ પહેલાં કોઈ અબણુ કન્યાની સાથે થવા ન પામે. જો તેઓ એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખશે તો તાકાત નથી કોઈની કે જે તેમને જખરદસ્તીથી પરણાવી શકે.

પાઠ ૨૯ મો.

અન્યેષ્ઠિ સંસ્કાર.

પ્ર૦—અન્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કોને કહે છે ?

ઉ૦—મૃત સરીરને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે અમિદાહ દેવો તેને અન્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કહે છે. હાલમાં આ સંસ્કાર શાસ્ત્રને અનુસરીને થતો બહુ જ યોડો જોવામાં આવે છે. ધણા લોકો ધરડાં મનુષ્યોની ઠાઠડી પાછળ રૂપિયા અને પૈસા ઉછાળે છે અને તેથી નીચ લોકોના સ્પર્શ થવા પામે છે. મરનારની પાછળ રાગ તાણી રાવાનો અને છાતી ઉઘાડી કરી ફૂટવાનો રિવાજ નિંદ્ય અને હાનિ કરે છે. ધણી શાંતિઓમાં લગ્નની માફક મરણની પાછળ મોટા મોટા જમણુવારો કરીને હજારો રૂપિયાનું નિરર્થક પાણી કરી દેવામાં આવે છે. આવાં પ્રેત ભોજનથી અનેકગણી હાનિ પહોંચે છે. ધણા લોકોમાં મરનારની પાછળ મહિનાઓના મહિનાઓ સુધી સ્ત્રીઓ શોક પાળી શોકકળ કરે છે. આથી તેઓ નેત્રો અને સરીર ગુમાવી બેસે છે યા મરી જાય છે. આ સર્વ રીતરિવાજ શ્રદ્ધ અને પ્રુદ્ધિથી વિરુદ્ધ હોઈ બંધ થવા જોઈએ.

મૃત શરીરને યથાવત સ્નાન કરાવી, વસ્ત્ર, ચન્દન વગેરેથી અલંકૃત કરીને બહુ શાન્તિથી ઈશ્વર સ્મરણ કરતાં કરતાં સ્મશાન-ભૂમિમાં લઈ જવું, ત્યાં ફરીને સ્નાન કરાવીને તેને ચિતા ઉપર મૂકવું અને યોગ્ય કાષ્ઠ, ચન્દન, ઘી વગેરે સહિત મન્ત્રપૂર્વક તેને અગ્નિદાહ દેવો.

આ સમયે ઉચ્ચારાતા શાસ્ત્રીય મન્ત્રોનો સારાંશ એવો છે, કે તે મરનાર પ્રાણીના શરીરના અવયવો તેના અધિષ્ઠાતા દેવ સાથે બળી જાયો અને તે શુભ ગતિ પામે. મૃત શરીર પૂરેપૂરી રીતે બળી રહ્યા પછી શેષ રહેલા હાડકાના કકડાઓને વીણી એકત્ર કરીને કાષ્ઠ નદીમાં વહેવરાવી દેવા.

પ્ર૦—આદ્ય કાને કહે છે ?

ઉ૦—જે શ્રદ્ધાથી કરવામાં કે આપવામાં આવે તેને આદ્ય કહે છે.

પ્ર૦—આદ્યના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ૦—આદ્યના છ પ્રકાર છે: જે હંમેશાં કરવામાં આવે છે તેને નિત્ય આદ્ય, જે દરેક પર્વે એટલે પ્રત્યેક અમાસ અને પૂનેમને દિવસે કરવામાં આવે છે તેને પાર્વણ, જે પ્રત્યેક માસે કરવામાં આવે તેને માસિક, જે એક વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે તેને એકાદિષ્ટ, જે કોઈ શુભ કર્મની શરૂઆત કરતા પહેલાં કરવામાં આવે છે તેને નાન્દી મુખ અને જે આદ્ય તીર્થમાં કરવામાં આવે છે તેને તીર્થઆદ્ય કહે છે.

પ્ર૦—આદ્ય જીવતા પિતૃઓને માટે કરવામાં આવે છે, કે મરેલાઓને માટે ?

ઉ૦—મનુ આદિ ઋષિયોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ આદ્ય કેવળ મરી ગયેલાઓને માટે જ કરાવું જોઈએ. જીવતાં માતાપ વગેરેની સેવા કરવી એ તો સમજાનો ધર્મ જ છે. આમ છતાં તેને આદ્ય કહી શકાય નહિ. સપત્નીક પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ અને સપત્નીક માતા-મહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધ પ્રમાતામહ વગેરેને ઉદ્દેશીને જે હવ્યકવ્ય આપ-

વામાં આવે છે તેને જ શ્રાદ્ધ કહે છે.

પ્ર૦—શ્રાદ્ધની શી વિધિ છે ?

ઉ૦—શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓનું આવાહન કરીને તેમનું પાદ, આચ-
મન, કુશાસન, ગન્ધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, અન્ન, મધ અને જળથી પૂજન
ક્યાં પછી બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. મનુ મહારાજની
એવી આજ્ઞા છે, કે શ્રાદ્ધમાં ઓત્રીય અને વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને જ ભોજન
કરાવવું જોઈએ,

પ્ર૦—હાલમાં એ પ્રમાણે કેમ વર્તવામાં આવતું નથી ?

ઉ૦—અવિદ્યાને લીધે. પ્રેતકર્મમાં અને શ્રાદ્ધમાં કૃપાત્રેને નકામું
દાન બહુ કરવામાં આવે છે. ઘણા બ્રાહ્મણો અને તીર્થના પંડાઓ
કે જેમને દાન કરવામાં આવે છે તેઓ કેવળ નિરક્ષર હોય છે. જે જે
વસ્તુ અહીં આપવામાં આવે છે તે પરલોકમાં મળે છે એવી માન્યતાને
લીધે એ પ્રથા એટલી બધી હદ સુધી વધી ગઈ છે, કે દાન કરવામાં હુઝો,
અદ્રીણ, છીંકણી, ગંછડેા, ચોપાટ વગેરે જેવી અનેક શાસ્ત્રવિરુદ્ધ
વસ્તુઓ આપવામાં આવે છે. આ રિવાજ એકદમ બંધ થઈ
જવો જોઈએ અને શાસ્ત્રમાં શ્રાદ્ધની જે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરવામાં
આવી છે (સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાર્થી કરેલાં કર્મ તેનું નામ શ્રાદ્ધ) તેને
અનુસરીને જ શ્રાદ્ધ થવું જોઈએ. શ્રાદ્ધ કરવાનો હેતુ એવો છે, કે
તેથી આપણને આપણા પૂર્વજોની સ્મૃતિ સદાને માટે કાયમ રહે અને
વર્તમાન સમયના વિદ્વાનોનું પાલન થાય. જો આ હેતુને લક્ષમાં
રાખીને તે કરવામાં આવે નહિ તો તે કરવું નકામું છે. શ્રાદ્ધ અવશ્ય
કરે પણ તેમાં મૂખ્યોને અથવા જે લોકો ઘેર ઘેર ખાતા ફેરે છે
તેવા નિરુદ્યમીઓને જમાડવામાં આવે નહિ એ વાત ખાસ કરીને હિંમેશાં
ધ્યાનમાં રાખો.

ભાગ છઠ્ઠો.

સ્ત્રીઓનો ધર્મ અને પુરૂષોનું કર્તવ્ય.

प्रत्याश्रयोहिमे धर्मोमतः स्त्रीणां सनातनः ।
सदेव सागतिर्नान्या तस्य काविप्रियं चरेत् ॥

સતી દ્વાપદી.

અર્થ:—મારા મતે પતિનો આશ્રય એ જ સ્ત્રીઓનો સના-
તન ધર્મ છે. પતિ વિના સ્ત્રીની અન્ય ગતિ નથી. પતિ જ સ્ત્રીઓનો
ઉપાસ્ય દેવ છે. માટે પતિને અપ્રિય એવું કંઈ પણ સ્ત્રીઓએ કદિ
કરવું જોઈએ નહિ.

* * * * *

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

ભગવાન મનુ.

અર્થ:—જ્યાં સ્ત્રીઓ પૂજાય છે ત્યાં દેવો રમણ કરે છે. અર્થાત્
જે કુટુંબોમાં સ્ત્રીઓ સુખી છે અને તેમના તરફ સાફ વર્તન રાખવામાં
આવે છે તે કુટુંબોને દેવો સુધન્ય કરે છે.

પાઠ ૩૦ મો.

શ્રીધર્મ અને શિક્ષણ.

પ્ર૦—શ્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ શો છે ?

ઉ૦—પતિવ્રત પાળવું, ધરતું કામકાજ સારી રીતે કરવું, ધરને ચારે તરફથી સ્વચ્છ રાખવું, ઉપજ ખર્ચના હિસાબ તરફ ધ્યાન આપવું, બાળકોનું ઉત્તમ રીતે પાલનપોષણ કરવું, બાળકો પાંચ વરસનાં થાય ત્યાંસુધી તેમને શિક્ષણ આપવું, ધરનાં વડીલ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોની સેવા કરવી, ધર્મકાર્યમાં તત્પર રહેવું, દાનશીલ થવું, દેશ અને જાતિના ભલા માટેનાં અને પરોપકારનાં કામોમાં પુરુષોને અડચણ-કારક ન નીવડતાં મદદમાર થવું અને પતિના કુટુંબ, મિત્રો અને બાહ્યોની સાથે હેતુથી વર્તવું એ શ્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે.

પ્ર૦—પોતાના ધર્મનું આ જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું તેમને માટે આવશ્યક સાધન કયું છે ?

ઉ૦—શિક્ષણ. શિક્ષણ વડે તેનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. એ શિક્ષણ ધર અને શાળા બન્ને ઠેકાણે મળે એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. જે માતાઓ અથવા ધરની સ્ત્રીઓ બહેલી હોય તો તેઓ નાનાં નાનાં બાળકોને શરૂઆતનું શિક્ષણ બહુ સારી રીતે આપી શકે. જ્યારે બાળાઓ પાંચ-છ વરસની થાય ત્યારે તેના શિક્ષણનું કામ કન્યાશાળામાં થવું જોઈએ. આને માટે મામેગામ એવી કન્યા-શાળાઓ હોવી જોઈએ, કે જેમાં બાળાઓ શરૂઆતથી છેવટ સુધીનું શિક્ષણ મેળવી શકે.

પ્ર૦—શ્રી શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ ?

ઉ૦—સામાન્ય રીતે એ શિક્ષણ એવી જાતનું હોવું જોઈએ, કે જેથી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ રામાયણ, મહાભારત વગેરે ધર્મનાં પુસ્તકોને સારી રીતે વાંચી અને સમજી શકે, ધરનો હિસાબ રાખી શકે અને ધરનાં કામકાજ કરવામાં પ્રવીણ બને. જે કોઈ સ્ત્રી ઉંચા

પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવાને યોગ્ય હોય તો તેને તે પણ આપવું. આમ છતાં પ્રત્યેક બાળા લખવા વાંચવા ઉપરાંત હિસાબ, હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સ્વાસ્થ્ય રક્ષા, ગૃહ વ્યવસ્થા, બાળકો અને રોગીઓની માવજત કરવાની રીત, શીવણ, ભરત અને રસોઈ કરતાં શીખે એટલું તો અવશ્ય થવું જોઈએ. આની સાથે ધર્મશિક્ષણ પણ આપવું જોઈએ. વળી ભારતની સત્તારીઓનાં ચરિત્ર, મહા પુરુષોની કથાઓ અને વર્તમાન પદાર્થવિજ્ઞાનના મુખ્ય મુખ્ય નિયમો પણ તેમને શિખવવા જોઈએ.

૫૦—ધર્મશિક્ષણ કેવી રીતે આપવું જોઈએ ?

ઉ—ધરની અંદર મા, કન્યા, સાસુ, વડુ અને ખીજી સ્ત્રીઓએ એકત્ર થઈને ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાં અને ભજન ગાવાં. શાળાઓમાં શાળાની શરૂઆતમાં ઇશ્વરની પ્રાર્થનાનાં ગીત ગાવાં. કન્યાઓને વખતો વખત ભારતની પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો સંભળાવવાં અને તેમની સાથે ધર્મ પર બાપણો આપવાં. બાળ રામાયણ, લઘુ ભારત, હિન્દુધર્મની પાઠમાળા, હિન્દુધર્મની બાળપોથી, આપણો ધર્મ, તુલસી-કૃત રામાયણ, વાલ્મીકિ રામાયણ, મહાભારત, બાળગીતા, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે પુસ્તકોનું વાચન તેમને માટે બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડશે. ચાલુ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સ્ત્રીબોધ, સુંદરી સુબોધ આદિ સ્ત્રી ઉપયોગી માસિક પત્રો પણ તેમને વાંચવાની સગવડ કરી આપવી. નાનાં બાળકોને અહીંના મહાપુરુષો, ઇશ્વરના અવતારો અને નરનારીઓની એવી એવી વાતો કહી સંભળાવવી કે જેથી તેમને લેશ પણ બોળે માલૂમ ન પડે અને આનંદ તેમજ ગમ્મતની સાથે તેમના ચિત્ત ઉપર ધર્મના સંસ્કારો દૃઢ થવા પામે.

૫૦—ઉચ્ચ શિક્ષણની હદ ક્યાં સુધીની હોઈ શકે ?

ઉ—સર્વ સાધારણને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની હદ મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષા સુધીની હોઈ શકે. જે સ્ત્રી બહુવામાં બહુ જ નિપૂણ હોય તે સેથી પણ આમળ પેતાનો અભ્યાસ વધારી શકે. ઉચ્ચ પ્રકારનું

શિક્ષણ સ્વભાષા દ્વારા મળે એ બહુ જ ધમ્મકવા ભેગ છે. આમ છતાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ હોવો એ સમયને અતુસરીને જરૂરનો છે. આ સર્વ કરતાં પણ સ્ત્રીશિક્ષણ વિષયે જે બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી જરૂરની છે તે એ છે, કે તેમને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે તે એવા પ્રકારનું તો ન જ હોવું જોઈએ, કે જેથી તે કેવળ પોતાની જ સુખ સગવડને પસંદ કરે, પોતાનું શરીર શલુ-ગારવામાં જ આનંદ માને, ધરતું કામકાજ કરવામાં હીણપત સમજે, પૈસાનો નિરર્થક વ્યય કરતાં શીખે અને નોકરો પર આધાર રાખવાની ટેવવાળી બની રહે. આ પ્રકારના શિક્ષણથી મહાન હાનિ થાય છે.

પ્ર૦—શું યુનિવર્સિટીઓની હાલની શિક્ષણ પ્રણાલી સ્ત્રીઓને માટે યોગ્ય છે ?

ઉ૦—ના. તેમાં સંશોધન થવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને માટે યુનિવર્સિટીઓમાં એવા વિષયો દાખલ કરવા જોઈએ, કે જે તેમને ખાસ અને વિશેષ ઉપયોગી હોય. પુરૂષ-શિક્ષણના વિષયો સ્ત્રીઓને સર્વથા ઉપયોગી નથી.

પાઠ ૩૧ મા.

સ્ત્રીલક્ષ્મની ઉમર.

પ્ર૦—કન્યાઓનું લગ્ન કેટલા વરસની ઉમરે કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—કન્યાઓનું લગ્ન બાર વરસની ઉમર પહેલાં કદિ પણ ન કરવું જોઈએ. એથી વહેલું લગ્ન કરવાથી સર્વથા હાનિ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં અનેક જાતના રોગોની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થવી, કમતાકાત અને અધ્યાત્મ સંતાનોનું પેદાથવું, ઘણી સ્ત્રીઓનું પહેલી વારની સુવાવડમાં મૃત્યુ થવું અથવા જીવતાં સુધી દુર્બળ બની રહેવું, વીરુ કે પચીસ વરસની ઉમરમાં વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થવું એ આદિ જે દેખાવો નજરે પડે છે તે સર્વ એ બાળલગ્નનું જ પરિણામ છે.

વળી લોકોમાં એક એવો વિચાર ચાલે છે, કે જો આઠ વરસની છોડીને પરણાવે તો ગૌરીદાનનું, નવ વરસનીને પરણાવે તો શાહણી દાનનું અને દશ વરસનીને પરણાવે તો કન્યાદાનનું ફળ મળે છે. પણ જો એ ઉમ્મર વીતી જાય અને લગ્ન થયા વગર કન્યા રહેવતી થાય તો તેને જોતાં તેનાં માઆપ નરકમાં પડે છે. આ વિચાર કેવળ જૂઠું છે અને તેનો પ્રચાર મુસલમાની સમયમાં જ્યારે સ્ત્રીઓ ઉપર જીલમ ગુજરવામાં આવતો હતો ત્યારથી થવા પામ્યો છે. અત્યારે એ સમયનો લોપ થઈ ગયો છે તો તેવા વિચારને હવે સર્વથા કાઢી નાંખવો ઘટે છે.

૫૦—બાલવિવાહ શાસ્ત્રસંમત છે નહિ ?

ઉ—નહિ. ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓને શુદ્ધ આદર્શરૂપ એવી સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, રુકિમણી વગેરે જે અનેક સતી સાધ્વીઓ થઈ ગઈ તે સર્વ સ્વયંવરમાંથી પોતાના પતિની પસંદગી કરી પરણી હતી. શું એમ કરવું એ ૯-૧૦ વરસની કન્યાને માટે શક્ય છે ? જો તેમનું બાળલગ્ન થયું હોત તો તેઓ પોતાના પતિઓની સાથે બેઠક બેઠકી જંગલમાં જઈને વરસોનાં વરસો સુધી વાસ કરી રહેત નહિ. વળી જેવી રીતે તેમણે પોતાના પતિવ્રતનું પાલન કર્યું તેવી રીતે તેનું પાલન કરત નહિ અને પોતાના પતિને આપત્તિના સમયમાં સહાયક પણ નીવડત નહિ. જો બાળલગ્ન કરાતાં હોત તો રુકિમણીજી પોતે પત્ર લખીને શ્રી કૃષ્ણને પોતાને લઈ જવાને શી રીતે વિનવત ? વિવાહમાં જે વેદ મન્ત્રો ઉચ્ચારવામાં આવે છે તે અસલના સમયમાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાની મેળે બોલતાં હવે જો બાળવિવાહ થતા હોત તો એમ શી રીતે બનત ? મહાભારતના અનુશાસન પર્વના અધ્યાય ૪૪ માંના શ્લોક ૩ અને ૪ માં કહ્યું છે, કે શીલ, આચાર, વિદ્યા, કૃણ અને કર્મની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ગુણયુક્ત વરને કન્યા આપવી. ઋતુમતી થયા પછી ત્રણ વરસ સુધી સ્ત્રીએ વરની પ્રતીક્ષા કરવી અને ચોથે વરસે પોતે પોતાની જાતે પોતાના પતિને શોધી લેવો. આથી સિદ્ધ થાય છે, કે બાળવિવાહ સર્વથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે.

પાઠ ૩૨ મો.

સ્ત્રીઓની દિનચર્યા.

પ્ર૦—સ્ત્રીઓની દિનચર્યા કેવી હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—સ્ત્રીઓએ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી સાસુ, સસરા આદિ વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને આદરપૂર્વક નમન કરવું. પછી સ્નાન કરીને વિષ્ણુસહસ્ર નામ આદિનો પાઠ કરી હાથશાસ્ત્રાદિ એટલે નમો નારાયણ ઓં નમો ભગવતે વાસુદેવાય । એ મન્ત્રનો જપ કરવો. આટલી ક્રિયા કર્યા પછી ઘરનાં કામકાજ કરવા મંડવું. એટલે, કે ઘરને વાળી ઝાડી સાફ કરવું, દરેક ચીજને વ્યવસ્થિત અને પોત પોતાને સ્થાને ગોઠવવી, નોકરોના કામ પર દેખરેખ રાખવી અને તેમના પર આધાર રાખી જરાએ બેસી રહેવું નહિ. વળી ઉપજ ખર્ચના હિસાબ ઉપર લક્ષ રાખવું, નકામું ખર્ચ કરવું નહિ, હંમેશાં આવકથી ઓછું ખર્ચ થાય તેમ કરવું, પતિને પોતાનો દેવ ગણી તેની સેવા કરવી, પતિથી કદિપણ આડું ચાલવું નહિ, બાળકોને શિક્ષણ આપવું અને સર્વને ખવરાવ્યા પીવરાવ્યા પછી પોતે ખાવું. આ પછી ત્રીજા પહેરે અવકાશ પ્રમાણે શાસ્ત્રનું પઠન પાઠન કરવું અથવા સાંભળવું અને તે પછી સાંજનું ભોજન તૈયાર કરવું અથવા કરાવવું. ભોજન તૈયાર થયેથી સર્વને જમાડીને જમવું અને જમ્યા પછી એકદમ સૂઈ ન રહેતાં ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવી. આ બાબતમાં તેમજ બીજા હરકોઈ બાબતમાં બાળસ તો જરાએ કરવું નહિ. થોડા સમય પહેલાંની મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ પણ ઘરનાં કામો મહેનત લઈને પોતાના હાથે કરતી હતી અને સઘળી રીતે નોકરોને જ અધીન રહેતી ન હતી. આના પરિણામે તેમના અવયવો સંપૂર્ણપણે ખીલતા અને તે શરીરે બળવાન અને સુખી રહેતી હતી. આજ કાલ મોટા ભાગે એથી ઉલટું જ જોવામાં આવે છે. ઘણા મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ આખો દિવસ પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસી રહે છે

અને કશું જ કામ કરતી નથી, એટલું જ નહિ પણ કામ કરવામાં હલકાર્ધ સમજે છે. આથી તેઓ શરીરે હંમેશાં જ રોગી રહે છે. નકામું ખેતી રહેવું એ જરાએ હીક નથી. જો પોતાના ધરતું કંઈ જ કામ ન હોય તો સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં, અન્ય સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું, પરોપકારી કામો કરવાં અને સુધરેલા દેશોની પેઠે ખીજાં સારાં સારાં કામોમાં સમય વ્યતીત કરવો.

પ્ર૦—ગરીબ અને દુઃખી મનુષ્યોને માટે સ્ત્રીઓએ શું કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—કોઈને દીન કે દુઃખી જોઈને તેને સહાયતા કરવી એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે. માંદાંની માવજત કરવી એ તેમનું મોટામાં મોટું કામ છે. અન્ય દેશોમાં જે સ્ત્રીઓને પેટની ખાતર કમાવાની ચિન્તા હોતી નથી તે હંમેશાં પોતાના શરીરનો ગરીબોની સેવા કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. મુંબઈમાં હાલ સેવાસદનમાં મોટા ધરની સ્ત્રીઓ એવાં જ કામો કરવા લાગી છે.

પ્ર૦—સ્ત્રીઓએ હંમેશાં કયી બાબતોથી પોતાની જાતને બચાવવી જોઈએ ?

ઉ૦—ધનનો નકામો ખર્ચ કરવો, પરસ્પર કુલ્લો કરવો, સાસરીયાં તરફ અભાવ રાખવો, ખીજાઓની નિન્દા કરવામાં નકામો સમય ગાળવો, પોતાનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણોમાં જ ધ્યાન રાખવું, શરીરની મહેનતથી અલગ રહેવું, પતિસેવા, કુટુંબ પોષણ અને બાળકોનું પાલન કરવાથી કંટાળવું, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ્યુદ્ધિ અને કુસંગ એટલી બાબતોથી સઘળી સ્ત્રીઓએ હંમેશાં પોતાની જાતને બચાવવી જોઈએ.

પ્ર૦—સુખ અને સમ્પત્તિ કેવાં ધરોની અંદર વાસ કરી રહે છે ?

ઉ૦—જે ધરની સ્ત્રીઓ ભગવતી લક્ષ્મીજીના નીચેના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તનારી હોય છે તે જ ધરની અંદર સુખ અને સમ્પત્તિ નિવાસ કરી રહે છે:—

એક સમયે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં પદરાણી રૂકિમણીજીએ લક્ષ્મી-જીને પૂછ્યું, કે હે દેવિ ! આપનો નિવાસ કયી કયી જગ્યાએ થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું, કે જે સ્ત્રીઓ સાચું બોલનારી, સીધા અને સાદા વર્તનવાળી, દેવ બ્રાહ્મણોમાં ભક્તિભાવ રાખનારી, પતિસેવા પરાયણ અને ગૃહકાર્યમાં હંમેશાં તત્પર હોય છે તેઓની અંદર હું વાસ કરીને રહું છું. આથી ઉલટું જે સ્ત્રીઓ ધરોધર ફરતી ફરે છે, પતિને પ્રતિકૂળ એવાં આચરણ કરે છે, નિર્લજ્જ, પાપ સ્વભાવવાળી અને અપવિત્ર હોય છે, અથવા જેનામાં ધૈર્ય અને સહન કરવાનો ગુણ હોતો નથી, બહુજ કલહપ્રિય હોય છે અને ઉદ્વેગશી હોય છે તેમનાથી હું દૂર રહું છું.

વળી અસહની સ્ત્રીઓ ગૃહકાર્યમાં, પતિ અને વડીલોની સેવામાં કેટલી તત્પર અને કેવી ભાવવાળી રહેતી હતી તેમજ તેના પરિણામે પતિની પ્રીતિ સાથે સુખ અને સમ્પત્તિ કેવી રીતે સંપાદન કરી શકતી હતી તે સતી દ્રૌપદીની નીચેની વાતથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે:—

એક સમયે વાતચીતના પ્રસંગમાં સતી દ્રૌપદીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં પત્ની સત્યભામાએ પૂછ્યું, કે હું મારા પતિની ઘણી સેવા કરું છું, પણ તે મારા વશમાં રહેતા નથી અને તમારા સ્વામી તમારા વશમાં રહે છે તેનું કારણ શું ? તમારી પાસે એવો તે કયો વશીકરણ મંત્ર છે, કે જેથી તમે એ પ્રકારનું સુખ અનુભવો છો ? આના જવાબમાં સતી દ્રૌપદીએ કહ્યું, કે હે દેવિ ! મારી પાસે કોઈ વશીકરણ મંત્ર નથી પણ મારા મત પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ ઉપાસ્ય દેવતા નથી. હું હંમેશાં મારા પતિઓની સેવા કરું છું. એ બાબતમાં હું કદિપણ પ્રમાદ કે આળસ કરતી નથી. હું હંમેશાં વીર પ્રસવિની, સત્ય વાદિની અને ધરિત્રી તુલ્ય આયાં મારાં ઘડ સાચુ કુન્તાજીની અન્નપાનાદિ વડે નમ્રતા પૂર્વક સેવા કરું છું. અમારે ત્યાં પહેલાં દરરોજ ૮૦૦૦ બ્રહ્મચારી ૮૦૦૦

સ્નાતક, અને ૧૦૦૦ સંન્યાસી સુવર્ણ પાત્રોમાં જન્મતા હતા અને તે સર્વની એક લાખ દાસીઓ સેવા કરતી હતી. આ લાખે દાસીનાં રૂપ અને નામથી હું જાણીતી હતી. યુધિષ્ઠિરને ત્યાં એક લાખ ઘોડા અને એક લાખ હાથીનો પ્રયંધ હું કરતી હતી. સધળા નોકરોની વ્યવસ્થા મારા હાથમાં હતી. રાતદહાડે બ્રૂખ નરસ સહન કરીને તેમજ સુખદુઃખની પર્વા ન કરીને સધળાં કામો પ્રીતિથી કરતી હતી. સવારમાં સર્વના પહેલાં ઉઠતી હતી અને રાત્રે સર્વની પાછળ સૂઈ રહેતી હતી. આ કારણથી હું મારા પતિઓને વહાલી હતી. પતિને વશ કરવાનું આ જ વશીકરણ હું જાણું છું. મને અસત્ સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાની કદિપણ ઇચ્છા થતી નથી. તમે પણ જો તમારા પતિની સાથે આ પ્રમાણે વર્તશો તો તે તમારા ઉપર જરૂર પ્રસન્ન રહેશે.

પાઠ ૩૩ મો.

સ્ત્રીઓએ આપત્તિના સમયે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ.

પ્ર૦—આપત્તિ સમયે સ્ત્રીઓએ શું કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—ધીરજથી પોતાના ધર્મને નાબાવવો અને પતિના દુઃખમાં ભાગ કરવો એ તેનો પરમ ધર્મ છે. આના મહાન્ અને જ્વલન્ત ઉદાહરણ તરીકે તારામતી, સીતાજી, સાવિત્રી, દમયન્તી અને દ્રૌપદી ચર્ચ ગયાં છે. જ્યારે રામચન્દ્રજી પિતાની પ્રતિજ્ઞા અને આજ્ઞા પાળવાની ખાતર વનમાં જવાને તૈયાર થયા ત્યારે સીતાજી પણ પોતાને તેમની સાથે લઈ જઈ તેમના દુઃખનાં ભાગીદાર બનાવવાનો આગ્રહ અને વિનંતી કરવા લાગ્યાં. આ વખતે રામચન્દ્રજીએ તેમને ચોદ વરસ કાલે જતાં રહેશે અને હું ફરી આવીને તમને મળીશ એવાં વચનો કહી સંભળાવી ધીરજ ધરવાનું તેમજ વનમાં પડતાં સંકટો જાણાવી તેમને ધેર રહેવાનું અને પોતાને એકલાને વનમાં જવા દેવાનું બહુ બહુ સમજાવ્યું છતાં પણ તેમને તે ખીલકુલ શ્વયં નહિ. તે તો માત્ર ગમે

તેટલાં સંકટો સહન કરવાં પડે તો પણ પોતાને સાથે જ લઈ જવાના આગ્રહ સાથે કહેવાં લાગ્યાં, કે:—

“પ્રાણ નાથ કરુણા યતન, સુંદર સુખદ સુખન;
તુમબિન રણકલ કુસુદ વિદુ, સુરપુર નરક સમાન.”

ભોગ રોગ સમ બ્રૂણુ બાર, યમ યાતના સરિસ સંસાર;
પ્રાણનાથ તુમબિનુ જગમાંહી, મો કહું સુખદ કૃતહું કોઈ નાહીં.
જિવબિનુ દેહ નદીબિનુ વારિ, તૈસેહિ નાથ પુરુષ બિનુ નારી;

ખગ મૃગ પરિજન નગર, વલ્કલ વસન દુકલ;
નાથ સાથ સુર સદન સમ, પર્ણ સાલ સુખ મૂલ.

—તુલસી રામાયણ.

દ્રૌપદીજી પણ પાણ્ડવોની સાથે વનમાં અનેક સંકટો સહન કરવા છતાં પણ પોતાના વ્રતથી જરાપણુ ડગ્યાં હતાં. દમયન્તીએ, રાજપાટથી ચ્યુત થવા છતાં પણ નળનો સાથ છોડ્યો નહિ અને દેહ ઉપર માત્ર એક વસ્ત્ર વીંટાળી તેની સાથે એકલી વનમાં ગઈ. આ પછી જ્યારે નળ તેને જંગલમાં એકલી છોડી જતો રહ્યો ત્યારે પણ તે પોતાના સત્યનું પાલન કરતી કરતી પોતાના પિતાના ઘેર ગઈ અને ત્યાં જઈ નળને શોધી કાઢ્યો. આવી જ સ્ત્રીઓના પુણ્ય પ્રતાપથી હિન્દુ જાતિની સ્ત્રીઓમાં આજસુધી પણ પ્રતિવ્રત ધર્મ કાયમ રહ્યો છે. તેમના પતિવ્રતથી જ હિન્દુઓ અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યા છે.

પાઠ ૩૪ મો

લાજ મર્યાદા.

પ્ર૦—પડદાનો રિવાજ કેટલે દરજ્જે ઠીક છે ?

ઉ૦—વર્તમાન સમયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ભાગ કરતાં ગુજરાતમાં પડદાનો રિવાજ હિન્દુઓમાં બહુ જ ઓછો છે, કે ખીલકુલ નથી

એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. જે કે એ વાત ખરી છે, કે સ્ત્રીઓએ પુરુષોની સાથે બહુ છૂટથી હળવું મળવું જોઈએ નહિ. તેમણે માત્ર પોતાના ધરમાં રહીને ધરનાં કામકાજ કરવાં એ જ યોગ્ય છે. વળી પુરુષોએ પણ ધરમાં જે ભાગમાં સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં બહુ જવું જોઈએ નહિ. સુધરેલા દેશોમાં પણ સુશીલ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ અમર નજીકના સંબંધીઓ સિવાય કોઈની સાથે છૂટથી વાતચીત કરતી નથી. ત્યાં પ્રત્યેક ધરમાં પુરુષોની બેઠક કરતાં સ્ત્રીઓની બેઠક મોટા ભાગે નીચાળી હોય છે. આમ છતાં સ્ત્રીઓને કેવળ ધરમાં જ પૂરી રાખવી એ રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. જે ગાંધિમાં પડદાનો રિવાજ હોય તેમણે ઓછામાં ઓછી એટલી તો કાળજી અવશ્ય રાખવી જોઈએ, કે તેથી સ્ત્રીની તંદુરસ્તીમાં તેમજ કામકાજમાં હાનિ થવા પામે નહિ. આપણે અહીં પડદા કરતાં લાજ કાઢવાનો રિવાજ વિશેષ છે. આ લાજ કાઢવામાં સ્ત્રીઓ પોતાના સાસરાનાં નજીકનાં સંબંધીઓને જોઈને મોઢું ઢાંકી લે છે અને તે સિવાયના અન્યની સામે મોઢું ઉઘાડું રાખીને ફરે છે. આ બાબતમાં સુધારો થવો આવશ્યક છે. લજ્જા એ સ્ત્રીનું બૂપણ છે અને તેથી તે રાખવી જરૂરની છે. આમ છતાં ધરનાં માણસોની લાજ કાઢવા કરતાં બહારના પરભાયાં પુરુષોથી લજ્જા રાખવી એ વધારે યોગ્ય છે. સ્ત્રીઓની ખરેખરી સમ્મતા, લાજ મર્યાદા અને સુશીલતા કેવળ મુખ્ય ઢાંકવામાં જ નહિ; પરંતુ અંતરના સાચા સહગુણો અને બહારના સદાચારોમાં રહેલી છે.

પાઠ ૩૫ મો.

સ્ત્રીઓનાં વ્રતનિયમ અને સ્વાતન્ત્ર્ય.

પ્ર૦—સ્ત્રીઓનાં વ્રત, ઉપવાસ વગેરેની હદ ક્યાંસુધીની હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—કુટુંબનું પાલન પોપણ કરવું અને પતિને દેવ ગણી તેની સેવા કરવી એ જ સધવા સ્ત્રીઓનું પરમ વ્રત છે. પોતાના ઘરનું સારી રીતે કામકાજ કરવું, હંમેશાં સુશીલ રહેવું અને સર્વની સેવા કરવી એથી અધિક બીજું કયું વ્રત હોઈ શકે ? મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે બાળકોને જન્મ આપવો, તેનું યથાવત પાલન કરવું અને દોકયાત્રાનો પ્રીતિની સાથે નિભાવ કરવો એ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ છે.

સીતાજીના કથન પ્રમાણે સ્ત્રીઓને માટે પોતાના પતિની સેવા સિવાય બીજી કોઈ યશસ્ક્રિયા, શ્રાદ્ધ કે ઉપવાસ નથી, કે જે વડે તે સ્વર્ગને પામે છે.

જે સ્ત્રીઓ વિધવા હોય તેમણે ઉપવાસ વગેરેથી શરીરને દમવું નોંધ્યે. પરંતુ જેનો પતિ હયાત હોય તેણે ઉપવાસ વગેરેથી શરીરને નિર્જળ બનાવવું નોંધ્યે નહિ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. મનુ ભગવાનનો પણ એ જ આદેશ છે, કે પતિવ્રત સિવાય સ્ત્રીઓને બીજો કોઈ ઉપવાસ નથી. જેણે પતિની સેવા કરી તેણે સ્વર્ગ પર જીત મેળવી. પોતાનો પતિ આહો સદાચારી હોય વા ન હોય, ગુણવાન હોય કે ગુણહીન હોય તોપણ તેને દેવતુલ્ય લેખી તેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓને માટે સર્વથા યોગ્ય છે.

૫૦—વિધવા સ્ત્રીનું કર્તવ્ય શું છે ?

ઉ૦—પોતાના શરીરનું વ્રત, ઉપવાસ વગેરેથી દમન કરવું, ફળ, શ્રૂળ વગેરેનું ભોજન કરવું, ક્ષમાશીલ અને બ્રહ્મચારિણી રહેવું, પોતાના ધર્મનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું, સર્વની સેવા કરવી અને પુણ્યદાન કરવાં એ વિધવા સ્ત્રીઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. જે વિધવા લખી વાંચી શકતી હોય તેણે બીજી સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાનું કામ કરવું. વળી વિધવા સ્ત્રીએ મરતાં સુધી પારકાએ અવગુણ કયોં હોય તો તેને ન ગણકારતાં ક્ષમાવાન રહેવું, વ્રત નિયમ પાળવાં, ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિષયોને દૂર કરી સદાચરણના નિયમ પાળવા અને સુખદુઃખના સધળા પ્રસં-

ગોમાં સ્વામીને એક સરખા ભાવથી વળગી રહેલી સતિ સ્ત્રીઓનાં દષ્ટાન્ત નજરની સામે રાખી ધ્વજરપરાયણ થઈ રહેવું. વિધવા થયા પછી પોતાનું જીવન તદ્દન શુદ્ધ, નિરૂપયોગી અને ભાર રૂપ છે એવા જે ખોટા ખ્યાલો તેમના મનમાં ભરાઈ ગયા હોય તે તેમણે કાઢી નાંખવા. એવી સ્થિતિમાં પણ તેમનું જીવન જેમ તેમને પોતાને તેમ દેશને પણ ધણું ઉપયોગી છે એમ તેમણે સમજવું જોઈએ અને યોગ્ય શિક્ષણદ્વારા સેવાધર્મનો અંગીકાર કરીને પરોપકારમાં જીવનનો આનંદ અનુભવવો જોઈએ.

પ્ર૦—સ્ત્રીઓએ ક્યાંસુધી સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ ?

ઉ૦—સ્ત્રીઓએ બાળપણમાં પિતાને, જુવાનીમાં પોતાના પતિને અને ઘડપણમાં પોતાના પુત્રને અધીન રહેવું જોઈએ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. જેને કાર્ષ્ણ્ય ન હોય તેણે ખીજ સભ્ય અને સુશીલ સ્ત્રીઓનાં આચરણ જોઈ તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. વિશેષમાં જમાનાની ઉપયોગિતા અને સ્ત્રીઓની યોગ્યતાને ધ્યાનમાં લઈ તેમને ગૌરવાન્વિત દયાશ્રોથી મુક્ત કરી ઘટતી સ્વતંત્રતા આપવી જરૂરની છે. તેમના શાણપણ, હૃદયના ક્રામળ ભાવો, અને ખીલતી યુદ્ધિને દયાવી દેનાર અવટિત પરતંત્રતાથી મુક્ત કરી તેમની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક કુદરતી શક્તિઓ ખીલવા પામે તેવી છૂટ આપવામાં સ્ત્રીપુરૂષ ઉભયનું હિત સમાજેલું છે. સ્વચ્છંદતા અને સ્વતંત્રતા એ બે વિપરીત ભાવો છે. માટે તેમની યોગ્યતાની પૂરી પિછાન કરી તેમના તનમનની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ખીલી ઉઠે, તેઓ બલિષ્ઠ, સુદૃઢ, નિરોગી, ધીરજવાન, ઉદાર, હિંમતવાન, યુદ્ધિમાન, સુંદર અને સદૃશ્યુ ખી અને અને કુદૃશ્ય, સમાજ તેમજ દેશહિતનાં કામોમાં ઉપયોગી નીવડે એ પ્રકારની સઘળી યોગ્ય સ્વતંત્રતા તેમને આપવી એ જરૂરનું છે.

પ્ર૦—સ્ત્રીઓએ તીર્થનાં સ્થળોમાં જવું યોગ્ય છે ના નહિ ?

ઉ૦—તીર્થનાં સ્થળોમાં જાત્રા કરવાને સ્ત્રીઓએ એકલાં જવું

યોગ્ય નથી. તેમ કરવાથી લાભને બદલે હાણું કરીને નુકસાન થાય છે. ધારણ કે આજકાલ જાતનાં સ્થળોમાં દુરાચારી, દંભી, પાપાંડી અને હમારા લોકો બહુ એકઠા થાય છે અને તેઓ સ્ત્રીઓ પાસેથી ધર્મને નામે રૂપિયા પડાવી લે છે અથવા તો તેમને દુરાચારમાં દોરે છે. વળી સ્ત્રીઓએ પોતાના દિલમાંથી એ વિચારનો તો ત્યાગ જ કરી દેવો જોઈએ, કે જેના કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર કે તીલક હોય તે સમજા સદાચારી બ્રાહ્મણ હોય છે અથવા તો ભગવાં ધારણ કરનારા સમજા મોક્ષનો રસ્તો બતાવનારા મહાત્મા હોય છે. આવા ખોટા અને ભ્રમિત વિચારને લીધે હજારો સ્ત્રીઓએ પોતાના જીવનને બરબાદ કરી મૂક્યું છે. જ્યાં આમ બનવા પામે ત્યાં તો તીર્થ કરતાં ઘર જ ઉત્તમ છે.

૩૦—કેવી સ્ત્રી શુભ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે ?

ઉ૦—જે સ્ત્રી સર્વની સેવા કરવી એ જ પોતાનો ધર્મ છે એમ જાણે છે તે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે જે સ્ત્રી પોતાના બન્ધુ અને નોકર વર્ગનું અમદાનાદિથી પોષણ કરે છે, જે પોતાના પતિના સુખ ઉપર પોતાનાં સુખ, ભોગ અને ઐશ્વર્યનો આધાર રાખે છે, જે હંમેશાં દેવતાઓ અને અતિથિયોની સેવામાં મશગુલ રહે છે અને જે સંપત્તિ અને વિપત્તિમાં પતિની એક સરખી રીતે સેવા કરે છે એટલે, કે જેવી સેવા પતિ તંદુરસ્ત પૈસાદાર અને સુખી હોય ત્યારે કરે છે તેવી જ સેવા જ્યારે પતિ દીન, દુઃખી, રોગી, દરિદ્ર અને વિપત્તિ-ગ્રસ્ત બને તે વખતે કરે છે તેજ સ્ત્રી સ્વર્ગને પામી શુભ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

પાઠ ૩૬ મો.

પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ-સાવિત્રી.

સ્ત્રી એ પુરુષની મિત્ર અને સહાયક છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને મૃદસ્થાનમાં રહેવાનાં બે પેદાં છે. આટલા માટે લગ્ન વખતે ઉચ્ચારાતા

વેદના મંત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણેની તે બન્નેમાં સમાનતા હોવી જોઈએ. હાલના સમયમાં ધરનાં સધળાં કામકાજો ઉપર સ્ત્રીઓ પોતાની સત્તા જમાવે છે. પણ તેઓ અબણ અને ઘણી બાબતોથી અબળ હોવાના કારણે તેમની એ સત્તા અન્ય દેશની વિદ્વાન્ સ્ત્રીઓની સરખામણીમાં હાનિકારક અને સુધારાના કામને અડચણકારક નીવડે છે. જે તેમને જોઈએ તેવું યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે તો એ અડચણ દૂર થવા પામે. સ્ત્રી પુરુષને માટે થું અને કેટલું કરી શકે છે તે સાવિત્રીના આખ્યાનથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

પતિવ્રતા સ્ત્રીઓમાં સાવિત્રીનું નામ હંમેશાંથી ચાલ્યું આવે છે અને સદાને માટે ચાલ્યું રહેશે. તે બદ્દ દેશના રાજ અશ્વપતિની કન્યા હતી. ૩૫ ગુણમાં તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હતી. યોગ્ય ઉન્નમરની થતાં તેને તેના પિતાએ પોતાને મન ગમતો પતિ પસંદ કરવાની આજ્ઞા આપી. પિતાની આજ્ઞાને અનુસરી તેણે શાલ્વ દેશના રાજ ધુમત્સેનના પુત્ર સત્યવાનને પોતાના પતિ તરીકે પસંદ કર્યો. ધુમત્સેન રાજ આ વખતે પોતાના શત્રુઓથી પદબ્રહ્મ કરાયેલો હતો, આંખે આંધળો હતો અને પોતાની સ્ત્રી યૌષ્ઠા અને પોતાના પુત્રને લઈને વનમાં વસતો હતો. આ પ્રમાણે રાજ્યથી પદબ્રહ્મ અને નિરાધાર સ્થિતિમાં આવી પડેલા એક રાજાના પુત્રને વર તરીકે પસંદ કર્યા પછી નારદજીએ આવીને સાવિત્રીના પિતાને કહ્યું, કે તારી પુત્રીએ જે વર પસંદ કર્યો છે તે સર્વ રીતે યોગ્ય છતાં અલ્પાયુ છે અને એક વરસમાં જ તેનું મૃત્યુ છે. સાવિત્રીએ આ હકીકત સાંભળી અને તેના પિતાએ પણ તેને એવું સાહસ ન કરતાં બીજો અનપસંદ પતિ શોધી લેવાને જણાવ્યું, છતાં સાવિત્રી એકની બે થઈ નહિ. તેના પિતાએ જ્યારે તેને બહુવિધ સમજાવ્યું ત્યારે તેણે પોતાના નિશ્ચયથી એક તપ્ત પણ ન ઇત્યાં પોતાના પિતાને કહ્યું, કે પિતાજી! વિધાતાના લેખ મિથ્યા થતા નથી. જોલ્યુ અજોલ્યું કરાવું નથી. એક વાર મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય

થઈ ગયા પછી સતી કદિ પણ સત ચૂકતી નથી. મેં જે પતિ પસંદ કર્યો છે. તે ચાહે દીધાર્યું હો, વા અધ્યાયુ હો, ચાહે ગુણવાન હો. ચા હુરુણી હો; પણ હું જેને મનથી એકવાર વરી ચૂકી છું તે જ મારો પતિ છે અને તેને કદિ પણ નહિ છોડું. હું સત્યવાનને મનથી વરી ચૂકી છું, તેને માફ સર્વસ્વ અર્પણ કરી ચૂકી છું તે હવે અન્યથા થાય જ શી રીતે ?

પુત્રીનો આવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ રાજા તેને જંગલમાં જ્યાં ઘુમ્મસેન રહેતો હતો ત્યાં લઈ ગયા અને સત્યવાનની સાથે તેનું લગ્ન કર્યું. પોતાના ઈચ્છિત પતિને મેળવતાં સાવિત્રી ખુદ જ ખુશી થઈ અને તરત જ વનવાસને યોગ્ય એવાં વસ્ત્રો અને કાપાચ વસ્ત્રો ધારણ કરી સાસુ, સસરા અને પતિની મન, વચન અને કર્મથી સેવા કરવા લાગી. દિવસો જતાં સત્યવાનના આયુષ્યનો અવધિ નજીક આવવા લાગ્યો. સાવિત્રી તેના મૃત્યુ થવાના દિવસથી જાણીતી હતી. આથી પતિના આયુષ્યના અવધિમાં ચાર દિવસ રહ્યા કે તેણે વટસાવિત્રી વ્રતનો આરંભ કર્યો. ત્રણ દિવસ અન્નનો ત્યાગ કરી ચોથે દિવસે શાસ્ત્ર ક્રિયા કરી સાસુ, સસરા અને વૃદ્ધ ઋષિમુનિઓને જમાડી સંતુષ્ટ કર્યાં. તેના આવા ભક્તિભાવથી પ્રસન્ન થઈ સર્વેએ તેનું સૌભાગ્ય અખંડ તથા એવો આશીર્વાદ આપ્યો. આજનો દિવસ એ સત્યવાનનો મૃત્યુ દિવસ હતો. આથી જ્યારે તે જંગલમાં લોકડાં લેવા જવાને ખાંધે કુહાડો ચઢાવી તૈયાર થયો ત્યારે સાવિત્રી પણ ખુદ જ આનંદપૂર્વક હસતી હસતી તેની સાથે જવાને તૈયાર થઈ. બન્ને જણ સાથે જંગલમાં ગયાં. અહીં લોકડાં કાપતાં કાપતાં સત્યવાનના માથામાં પીડા થવા લાગી, અને તે ઝાડથી નીચે ઉતરી સાવિત્રીના ખોળામાં માથું ઝૂકી સ્થઈ ગયો. થોડી વાર પછી એક તેજસ્વી શ્યામ અંગ અને લાલ લાલ આંખોવાળો માથે મુકુટ ધારણ કરેલો પુરુષ હાથમાં કાળપાશ લઈ તે બન્નેની સામે આવી ખડો થયો. સાવિત્રીએ તેમને નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું, કે આપ કોણ છો ? તેમણે ઉત્તર દીધો, કે

આ સત્યવાનને લેવા આવેલો હું યમ છું. આમ કહી સત્યવાનના શરીરમાંથી તેના જીવાત્માને તેમણે ખેંચી લીધો. આ પછી તે જીવાત્માને આંધીને પોતાની સાથે લઈ ચાલવા લાગ્યા, કે સાવિત્રી પણ તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. તેના પાછળ આવવાનું કારણ પૂછતાં સાવિત્રીએ જણાવ્યું, કે જ્યાં મારા પતિ જશે ત્યાં હું પણ જઈશ. એ જ સનાતન ધર્મ છે. તત્વદર્શી પુરોહ સમપદીને મૈત્રી કહે છે. એટલા માટે તપથી, વ્રતથી, ગુરુભક્તિથી અને પતિના સ્નેહથી તમે મારી ગતિને રોકી શકો તેમ નથી. પરંતુ હું જે કંઈ કહેવા માગું છું તે સાંભળો.

જે પુરોહતે પોતાના મન ઉપર વિજય મેળવ્યો નથી તે વનમાં રહી દુઃખ સહેવા છતાં પણ ધર્મનું સેવન કરી શકતા નથી. આત્મજ્ઞાન જ ધર્મનું દળ છે. એટલા માટે સન્નજનો ધર્મની જ પ્રશંસા કરે છે. સન્નજનોનો સિદ્ધાન્ત છે, કે એક આશ્રમનું પણ, જે ધર્મપૂર્વક પાલન કરવામાં આવે છે તે બીજા સર્વ આશ્રમો પળાઈ જાય છે. આટલા માટે સન્નજનો ધર્મને જ મુખ્ય ગણે છે. સાવિત્રીનું આ કથન સાંભળીને યમરાજે કહ્યું, કે તારી આ વાતો સાંભળીને હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. તારા પતિના જીવન સિવાય બીજું જે કંઈ તારે માગવું હોય તે માગી લે અને પાછી જા. સાવિત્રીએ કહ્યું, કે મારા સાસરા દુઃખસેન કે જે રાજ્યથી પદબ્રષ્ટ અને આંખથી આંધળા છે તે દેખતા અને બળવાન બને એવી આપની પાસે મારી પ્રાર્થના છે. યમે કહ્યું જા, એ પ્રમાણે થશે. હું બહુ દૂર ચાલી આવી છે અને તેથી થાકી ગઈ હોઈશ. માટે હવે પાછી જા. સાવિત્રીએ કહ્યું, કે મારા પતિ આગળ મારા થાકની કશી જ ગણુના નથી. જ્યાં મારા પતિ ત્યાં જ મારી ગતિ છે. તમે મારી એક બીજી વાત સાંભળો.

સન્નજનોનો એક વાર પણ સંગ થવો એ બહુ કલ્યાણકારી છે. તેનાથી પરમ જિવિતા થાય છે. સન્નજન પુરોહનો સંગ કદિ પણ નિષ્ફળ નીવડતો નથી. એટલા માટે હવે મેં સન્નજનોનો સંગ કરવો.

જોઈએ. યમે કહ્યું તારી વાત મને ખુબ જ અનુકૂળ પડતી છે. તારૂં વચન હિતથી ભરપૂર છે. તારા પતિના સિવાય બીજું ચાહે તે માગીશ તો હું તને તે આપીશ. સાવિત્રીએ કહ્યું, કે મારા સસરાનું જે રાજ્ય જતું રહ્યું છે તે તેમને પાછું મળે અને તેઓ ધર્મથી હશે નહિ એ જ માફ માગવું છે. યમે કહ્યું: જા, તે પ્રમાણે થશે. આ પછી સાવિત્રીએ કહ્યું, કે આપ પ્રજાના નિયંત્રા દેવોના દેવ છો. આપ મારી એક બીજી વાત પણ કૃપા કરીને સાંભળશો.

સંસારનાં મનુષ્યો મોટા ભાગે શક્તિહીન હોય છે. પરંતુ સર્વ પર દયા કરવી, દાન કરવું અને શરણે આવેલા શત્રુઓના ઉપર પણ અનુગ્રહ કરવો એ સજ્જનોના ધર્મ છે. યમે કહ્યું: તારૂં આ વચન તરસ્યાને પાણી મળ્યા જેટલું મારે માટે સુખકારી છે. તારા પતિના જીવન સિવાય જે માગવું હોય તે માગ અને પાછી જા. સાવિત્રીએ કહ્યું, કે મારા પિતા અનપત્ય છે. તેમને સો પુત્રો થાય એવા કૃપા કરો. યમે તથાસ્તુ કહી તેને જણાવ્યું, કે તું ખુબ જ દૂર સુધી ચાલી આવી છે તો હવે પાછી જા. સાવિત્રીએ કહ્યું, કે પતિની સન્મુખ રહેવામાં મને રસ્તો કઠણ જણાતો નથી. મારું મન તો આથી પણ દૂર દોડી રહ્યું છે. આપ મારી એક બીજી વાત પણ સાંભળો.

લોકોને સજ્જનોમાં જેટલો વિશ્વાસ હોય છે તેટલો તેમના પોતાનામાં હોતો નથી. આટલા માટે સઘળાં મનુષ્યો સજ્જનોના મેળાપની ઇચ્છા કરે છે. પ્રાણી માત્ર ઉપર મૈત્રી રાખવાથી વિશ્વાસ પેદા થાય છે અને લોકો ખાસ કરીને સજ્જનો ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. યમે કહ્યું: તારા જેવાં શુભ વચન મેં બીજે ક્યાંય પણ સાંભળ્યાં નથી. તું તારા પતિના જીવન સિવાય બીજું વરદાન માગી શે. સાવિત્રીએ કહ્યું: સત્યવાનથી મને બળ અને પરાક્રમવાળા તેમજ વંશને વધારનાર એવા સો પુત્રો થાય એમ હું માગી લઉં છું. યમે કહ્યું: તારે બળ અને પરાક્રમવાળા સો પુત્રો થશે તો હવે પાછી જા. સાવિત્રીએ કહ્યું: કે સજ્જનો જ હમેશાં

આશર ધર્મપૂર્વક વર્તનારા હોય છે. સજ્જન પુરૂષો દુઃખી થતા નથી તેમજ કશામાં કલેશ પણ માનતા નથી. સજ્જનોનો સજ્જનો સાથેનો સંગ કદિ પણ નિષ્ફળ થતો નથી. સજ્જનોનાં સજ્જનોથી કદિ ભય પણ ઉપજતો નથી. સજ્જન જ પોતાના સત્યથી સૂર્યને ચલાવે છે. સજ્જન જ પોતાના તપથી પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. સત્પુરૂષ જ ભૂત અને ભવિષ્યની ગતિ છે. સજ્જનોની વચ્ચે સજ્જન દુઃખી થતા નથી. કોઈ પણ જાતના બદલાની આશા વગર પરાપકાર કરવો એ ક્રોધ પુરૂષોની રીત છે એમ સમજીને સત્પુરૂષ બદલાની આશા વગર જ પરાપકાર ક્યાં કરે છે. સત્પુરૂષો ઉપર કરેલો ઉપકાર કદિ પણ નિષ્ફળ નીવડતો નથી, તેમજ તેથી માન કે અર્થને હાનિ પહોંચતી નથી. સજ્જન જ સર્વનું રક્ષણ કરનાર છે. સાવિત્રીનું આ કથન સાંભળીને યમે કહ્યું, કે જેમ જેમ તું ધર્મ સહિત મનને રચે એવા અર્થથી ભરેલાં વચનો સૂણાવે છે તેમ તેમ મારી તારામાં શ્રદ્ધા પેદા થતી જાય છે, તો હે પતિવ્રતે ! હવે તું તારે આહે તેનું ખીળું વરદાન માગ. સાવિત્રી કહે છે, કે:—

નતેऽપવર્ગઃ સુકૃતાદિના કૃતઃ

તથા યથાન્યેષુ વરેષુ માનદ ।

વરં વૃણે જીવતુ સત્યવાનયં

યથામૃતા શ્વેતમહં પતિં વિના

॥૧॥

ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતા સુખમ્

ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતા દિવમ્ ।

ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતાશ્રિયમ્

ન ભર્તૃહીના વ્યવસામિ જીવિતુમ્

॥૨॥

વરાતિ સર્ગઃ સ્વતપુત્રતા મમ્

સ્વયેવદત્તો હૃયતે ચ મેપતિઃ ।

વરં વૃણે જીવિતુ સત્યવાનયમ્

તર્વેવ સત્યં વચનં ભવિષ્યતિ

॥૩॥

અર્થ:—આપે જે પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું છે તે પતિ-પત્નીના ધર્મપૂર્વક સંયોગ સિવાય થઈ શકે નહિ. એટલા માટે હે માનદ ! બીજા વરોની અપેક્ષાએ હું એ વરદાન માગું છું; કે આ સત્યવાન જીવે. પતિ વિના હું મરેલી જ પડી છું. હું પતિથી વિયોગી બનીને સુખ ઇચ્છતી નથી. હું પતિથી અલગ રહીને સ્વર્ગને પણ રહાતી નથી. હું પતિ વગરની સ્થિતિમાં લક્ષ્મીને ઇચ્છતી નથી. હું ભરથર વિના જીવી શકતી નથી. તમે મને સો પુત્રોનું વરદાન આપ્યું; પરંતુ મારા પતિને તો તમે લઈ જાઓ છો. હું એ વર માગું છું, કે એ સત્યવાન જીવે અને તમારું વચન સત્ય ઠરે.

મહાભારત, વનપર્વ: અ. ૨૬૭.

આ સાંભળીને યમે પોતાના પાશથી સત્યવાનને છૂટો કરી હર્ષ પૂર્વક કહ્યું, કે હે ભદ્રે ! લે આ તારો પતિ મારા પાશથી મુક્ત થયો છે અને તે અરોગ, નીતિમાન અને સિદ્ધાર્થ બનીને તારી સાથે ચારસો વરસ સુધી રાજ્ય કરશે. તેને સો પુત્રો થશે. તે ધર્મ પરાયણ બનીને મહાન્ કીર્તિ મેળવશે. તારા પિતાને પણ સો પુત્રો થશે અને તે માળવા દેશમાં રાજ્ય કરશે.” આ પ્રમાણે વરદાન આપીને યમરાજ ચાલી નીકળ્યા અને જેમ કોઈ સૂતેલો મનુષ્ય ઉઠીને બેઠો થાય તેમ સત્યવાન ઉઠીને બેઠો થયો. તેના પિતા પણ દેખતા થયા અને તેમને ગયેલું રાજ્ય પાછું મળ્યું. આ પ્રકારે સાવિત્રીએ પોતાના તેમજ પોતાના પિતાના કૃણને ઉદ્ધાર કર્યો. આ સાવિત્રીની કથા સર્વ સ્ત્રીઓને માટે હમેશાંથી આદર્શરૂપ છે અને સદાને માટે ઉત્તમ આદર્શ તરીકે રહેશે.

પાઠ ૩૭ મો.

સીતા.

ધન્ય છે ! તે માયાપને કે જેને સીતા જેવું કન્યારત્ન સાંપડ્યું છે. ધન્ય છે ! તે કૃષ્ણને કે જેમાં સીતા જેવી કૃષ્ણવધુઓ આવી મળે છે. સીતા જેવી કન્યા અને કૃષ્ણવધુ પ્રાપ્ત કરવાનાં સદ્બાળ્ય કોઈ મહાન પુણ્ય અને ઉચ્ચ તપના કિલ્લે જ સાંપડે.

આ વિશ્વવંદ્ય સતીશિરોમણી આદર્શ પત્ની મિથિલાના રાજા મહાનુભાવ જનક વિદેહીની પુત્રી હતી. તેમનું લગ્ન સ્વયંવરમાં શિવ-ધનુનો ભંગ કરી જનકની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરનાર અયોધ્યા નરેશ દશરથના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીની સાથે થયું હતું. જનક જેવા મહાનુભાવની પુત્રી હોવું અને ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજીની પત્ની થવું એ સીતાજીને માટે ઓછા ગૌરવની વાત નથી. પણ તેમની ખરી મહાનતા અને પૂજ્યતા તો તેમની સ્ત્રીત્વની પરાકાષ્ટામાં જ સમાયેલી છે. નિરવધિ દુઃખોને સુખ ગણી આનંદથી એક સ્ત્રી તરીકેનું પૂરેપૂરું કર્તવ્ય અદા કરી સ્ત્રીત્વનો જે ઉંચામાં ઉંચો આદર્શ તેમણે પોતાની જાતના દૃષ્ટાન્તથી જગત સમીપ રજુ કર્યો છે તેમાંજ તેમની મહાનતા અને પૂજ્યતા સમાયેલી છે. તેમણે એક માત્ર રાજ્યકન્યા તરીકે સુગમાં ઉછરી રાજરાણી તરીકે મુખવિલાસમાં જીવન વીતાવ્યું હોત તો તેમના નામને આજ કોઈ બાળ્યેજ ઝાણું હોત. પણ જગત તેમને પૂજે છે, તેમના નામનો જયઘોષ કરે છે અને રાતદિન ભક્તિભાવે નંમના નામના જાપ જાપે છે. કારણ એ છે કે, આજે હમરો વરસ થયા તે જગત સમીપ કેવળ રાજકન્યા કે રાજરાણી તરીકે નહિ; પરંતુ એક આદર્શ પત્ની તરીકે પ્રકાશી રહ્યાં છે. તેમણે નિરવધિ કષ્ટો સહીને પોતાની જાતના ભોગે આદર્શ સતી રમણીનાં કર્તવ્યોને ઉચ્ચ પ્રકારે અદા કરી આને પતિ એ જ ધર્મ, પતિની સેવા એ જ વ્રત, પતિનું

સુખ એ જ પોતાનું સુખ અને પતિના દુઃખમાં જ પોતે દુઃખી અર્થાત્ સતીને પતિ સિવાય અન્ય ગતિ નથી એવા સ્ત્રીધર્મના ઉમદા સિદ્ધાન્તને સત્ય કરી બતાવી સ્ત્રીજાતિના કલ્યાણનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો છે તેને લીધે જ તે આજે ઘેર ઘેર પૂજાય છે. મહાન્ દુઃખોના પ્રસંગે તેમના વિશાળ હૃદયમાંથી જે અનન્ય પતિભક્તિ, અલૌકિક સહનશીલતા, ધીરજ, મહાનતા આદિ દૈવી સહગુણો પ્રકાશી નીકળ્યા હતા તેને લીધે જ તે આજે જગતભરમાં એક દેવી તરીકે પૂજાય છે.

પિતાની આજ્ઞા પાળવા રામચંદ્રજીને વનમાં જવાનું હતું. પતિને જીવન સર્વસ્વ સમજનાર સતી પણ પતિ સાથે વનમાં જવાને તૈયાર થયાં. રામચંદ્રજીએ તેમ ન કરવા બહુ બહુ સમજાવ્યું. વનનાં સંકટો અને ભય કહી બતાવ્યાં. આ પ્રસંગે પોતાને સાથે લેવાની વિનંતી કરતાં સતીએ જે વચનો ઉચ્ચારેલાં તે પાછલા પાઠમાં જોયાં છે. સુકોમળ દેહે વનમાં સંચરતાં માર્ગમાંના કાંટા કાંકરાથી નાળુક પગ છૂંદાઈ જતા, ચાલવાના થાકથી નાળુક દેહલતા અખડાઈ પડતી; છતાં સુખ પરતું લાસ્ય જેવું ને તેવું આપી રહેતું. વનનાં કંદમૂળ, ફળાકૂલ તેમને મન પકવાન્ન સમ અનુભવાતાં. પતિ સંગે જંગલની ઝુંપડી રાજમહેલથી તેમને અધિક સુખદ ભાસતી હતી. ચતિના સંગમાં તેમને બહારનાં દુઃખો દુઃખ નહિ પણ રાજ-વૈભવથીયે અધિક સુખમય લાગતાં. આ પછીના દિવસો દોઢલા વીત્યા. રાવણુ છળ કરી હરી ગયો અને તેમના ધર્મનો ભંગ કરવાનો ભય દેખાડવા લાગ્યો. અહીં તેમના પતિવ્રતપણાની કસોટી હતી, અને તેમાં તે ઉત્તીર્ણ થયાં. એ મહાન્ વિપત્તિના પ્રસંગે તેમણે ધીરજ છોડી નહિ. રાવણુ જેવા રાક્ષસના પંજમાં ફસાઈ ભય અને ત્રાસની વચ્ચે આવી પડવા છતાં પણ પોતાના ધર્મથી તે તમ્મ પણ વિચલિત થયાં નહિ. તેમની અસાધારણ સહિષ્ણુતા, ધીરજ અને સતીત્વના પ્રભાવે રાવણુ મહાન થયો. આ વિજ્ય જ તેમના જયલોકનું કારણ છે.

આટલાં દુઃખોને ધીરજથી સહન કરનાર સતીને એક વાત

અસહ્ય થઈ પડી. રાવણનો નાશ કર્યા પછી જ્યારે તેમને રામની સમીપ આણવામાં આવ્યાં ત્યારે રામે તેમના પતિવ્રતને માટે શંકા ઉઠાવી. આ વખતે તેમના હૃદય ઉપર વજ્રપાતથી પણ અધિક એવું દુઃખ થઈ આવ્યું અને તે તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યું. રામનાં વચનોએ તેમના હૃદયને છેક જ વીધી નાંખ્યું. તે બળતા જીગરે બોલ્યાં : તેણે મારી અશક્તિના કારણે મારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો છે એ વાત ખરી; પણ તે પરથી આપ શું એમ ધારો છો, કે તે મારા હૃદયને પણ સ્પર્શ કરી શક્યો છે ? હું દેવળ આપને જ ભજતી રહી છું. નાથ ! આપના દિલમાં આવી શંકા કેમ ઉદ્ભવી ? શું તમે એમ ધારો છો, કે તેણે મારા હૃદયને જરા પણ સ્પર્શ કર્યો હોત તો હું આમ જીવતી આવી તમારી સામે ઉભી રહેત ? રામને નિરુત્તર જોઈ તેમણે ચિંતા ખડકાવી બળી ભરવાની તૈયારી કરી. અગ્નિને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી, કે જે મારા હૃદયમાંથી રામનું કદિપણુ વિસ્મરણ થયું ન હોય તો હે સર્વના સાક્ષી ! સર્વને વિશુદ્ધ કરનાર હુતાશન ! તમે માફ રક્ષણ કરજો. જે મેં મન, વચન અને કાયાથી રામનું કદિપણુ ઉલ્લંઘન કર્યું ન હોય તો હે ત્રિકોકને વિશુદ્ધ કરનાર અગ્નિદેવ ! તમે માફ રક્ષણ કરજો. આમ પ્રાર્થના કરી સતી ચિંતામાં પ્રવેશ્યાં અને વિશુદ્ધ બની બહાર નીકળ્યાં.

આથી પણ મહાન દુઃખ આ સતીને પ્રજ્ઞરંજનની ખાતર રામચંદ્રજીએ વનમાં મોકલ્યાં ત્યારે આવી પડ્યું. રચની અંદર બેસાડી તપોવનની અંદર ગંગા કિનારે જઈ પહોંચતાં લક્ષ્મણે જ્યારે રડતી આંખે અને બળતા જીગરે રામચંદ્રજીએ તેમનો ત્યાગ કર્યો છે એવા અશુભ સમાચાર કહ્યા ત્યારે તે મૂર્છા ખાધ ધરણીપર ઢળી પડ્યાં. જાન આવતાં તે વિલાપ કરવા લાગ્યાં, કે : “હાય ! વિધાતાએ મને દુઃખ સહેવાને જ પેદા કરી છે ! મેં અભાગણીએ કેટકેટલાં પાપ કર્યા હશે, કેટલાનાં ઘર ભગાવ્યાં હશે કે મારે આ પતિવિયોગના દિ આવ્યા ! વનવાસ એ મારે મન દુઃખ નથી. પણ હાય ! હું અહીં

પતિવિહાણી એકલી શી રીતે દિન નિર્ગમીશ ! હું કાનું મુખ જોઈ
જમ, દુઃખ અને થાકને ટાળીશ ? ઋષિઓ મને ત્યજવાનું કારણ પૂછશે
તો હું શો જવાબ દઈશ ? હું શું કરું ? ક્યાં જઈ ? કદિવાકુવંશનું
સંતાન મારા પેટમાં છે નહિ તો હમણાં જ આ જન્મવીના
જળમાં ઝંપલાવી પ્રાણ વિસર્જન કરી દેત !” કંઈ કંઈ થયો. આંસુ
વહેવા લાગ્યાં.

આવી ત્યજાએલી મહાન દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ સતીના દિલમાં
પતિ તરફનાં માન અને પ્રેમ ઘટતાં નથી ! લક્ષમણને વિદાય કરતાં
તે કહે છે, કે “ હું રામનું હૃદય જાણું છું. તે પરમ સ્નેહાળુ છે.
તે મારામાં દોષારોપણ કરી કદિપણ મારો ત્યાગ કરે જ નહિ. દેવળ
રાજ તરીકેના કર્તવ્યને લીધે તેમને આમ કરવું પડ્યું છે. મારા
વિયોગથી અને દુઃખના વિચારથી તેમને જરૂર દુઃખ થશે. તમે એમને
દુઃખી થવા દેશો નહિ. જાઓ. તેમને મારા પ્રણામ કરાજો. અને
કહેજો કે તમારા આ કૃત્યને માટે સીતા કદિપણ તમને દોષ દેશે
નહિ. અહીં તે તમારા જ ધ્યાન અને આરધનમાં લીન બની તમારી
જ મંજળ કામના કર્યા કરશે.” આવી દુઃખદ સ્થિતિમાં પણ બહાસાના
દોષો દિલ વમે નહિ એવી પતિભક્તિ અને પ્રેમપરાયણતાને
ધન્ય છે !

આ પછીના પ્રસંગો જાણીતા છે. છેવટે જ્યારે અશ્વમેધ યજ્ઞના
પ્રસંગે વાલ્મીકી ઋષિ રામચંદ્રજીને લવ અને કુશનું ઝોળખાણ કરાવી
સીતાને ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરે છે ત્યારે સીતાના સ્મરનથી રામનું
હૃદય દ્રવે છે. રામ સીતાને અયોધ્યાની પ્રજા સમીપ તે પોતાની
નિર્દોષતા સિદ્ધ કરી બતાવે તો ગ્રહણ કરવા કબૂલ થાય છે. સીતાને
અયોધ્યામાં લાવવામાં આવે છે અને સખાની વચ્ચે રામની શરત
તેમને કહી સંભળાવ છે. હવે તેમની સહિષ્ણુતાની હદ આવી જાય છે.
તેમનું હૃદય ચીરાઈ જાય છે. તેમનાથી હવે વધારે સત્ય જાતું નથી. શિર
નીચું ટાળી પૃથ્વી માર્ગ દેતો સમાધિ જઈ એવા વિચારથી પૃથ્વીને

પ્રાર્થના કરતાં સતી બોલ્યાં:—

“ મારા સંમસ્ત જીવનેમાં મેં રામ સિવાય બીજા કોઈને પણ મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું નથી. એ જ ધર્મબળની ખાતર હે પૃથ્વીમાતા ! તું તારા ગર્ભમાં મને સ્થાન આપ. મેં મન, વચન અને કાયાથી જીવતાં સુધી કેવળ રામની જ પૂજા કરી છે, એ સત્યના પ્રભાવે હે ભગવતી વસુંધરે ! તું તારા બોળામાં જ આજ તારી આ દુઃખી કન્યકાને લઈ લે. હે જનનિ ! હું સંપથ ખાઈને કહું છું, કે માફ જીવન નિષ્કલંક છે. મારા પ્રભુ, મારા જીવન સર્વસ્વ રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઈ પુરુષનું મેં સ્વપ્નમાં પણ ધ્યાન કર્યું નથી. મારાં આ વચનોની સત્યતાની ખાતર હે ધરતીમાતા ! તારા હમણાં જ એ ભાગ થઈ જાઓ અને આ અભાગિનીને તારા ગર્ભમાં સ્થાન મળે.”

જેતજેતાંમાં પૃથ્વીના એ ભાગ થઈ ગયા. સીતા અંતર્ધ્યાન થઈ ગયાં.

આ સતીના ચરિત્રનો મહિમા ગાતાં સ્વામી વિવેકાનન્દજી કહે છે, કે “ સીતા ! સીતાના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે ? તમે આખા જગતનું તમામ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધી વળો, તોપણ હું તમને હિંમતપૂર્વક કહી શકીશ કે સીતા જેવું બીજું સ્ત્રીપાત્ર શોધવા માટે જગતનું ભવિષ્યનું સાહિત્ય પણ તમારે ઉઘાપવું પડશે અને તેમ કરતાંએ તમે તેવું પાત્ર શોધી શકશો કે કેમ એ સવાલ છે. સીતાનું ચારિત્ર્ય અસામાન્ય છે. એવું ચિત્ર તો જગતમાં એક જ વાર ચિતરાયું છે. ફરી કદી કોઈએ ચિતર્યું નથી અને કોઈ ચિતરી શકશે પણ નહિ. કદાચ રામ જેવા પુરુષો કેટલાક થઈ ગયા હોય પણ સીતા જેની નારી તો બીજી કદિ પણ થઈ નથી. ભરતખંડની સ્ત્રીઓએ સીતાનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખીને તેના જેવા થવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. સ્ત્રીચારિત્ર્ય સંબંધે ભરતખંડની પ્રજાએ જે આદર્શ ધડ્યો છે તે આદર્શ સીતામાં સર્વાંશે ઉતર્યો છે અને ભરતખંડની અથવા કોઈપણ દેશની ઉત્તમ સ્ત્રીઓનાં ચારિત્ર્ય સીતાના ચારિ-

અમાં સમાઈ જાય એવી સીતા અદ્વિતીય છે. આજ હજારો વર્ષ થયાં. આ દેશનાં નાનાં મોટાં સર્વ માણસો સીતાનું પૂજન કરતાં આવ્યાં છે. અપૂર્વ મહિમાવાન સીતા, પવિત્રતા કરનાં પણ વધારે પવિત્ર, સહિષ્ણુતાની શ્રવણમૂર્તિ સીતા અનંતકાળ સુધી ભરતખંડનાં સ્ત્રીપુર-
 પોને હાથે પૂજયા જ કરશે. જોણે લેશમાત્ર કંટાળો લાવ્યા વગર અત્યંત દુઃખમય જીવન વ્યતીત કર્યું, તે પરમ સાધ્વી, પરમ વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યવતી, આદર્શપત્ની સીતા એકલી મનુષ્યજાતિને માટે જ નહિ પણ દેવતાઓ માટે પણ આદર્શરૂપ ગણાશે અને આપણા દેશમાં પ્રગ્ભકીય દેવતા તરીકે અનંતકાળ પર્યંત પૂજાતી જ રહેશે. આપણાં સધળાં પુરાણો નષ્ટ થઈ જાય, વેદ સુદ્ધાં તમામ શાસ્ત્રોનો નાશ થઈ જાય, આપણી સંસ્કૃત ભાષાનું નામ હંમેશને માટે જગતમાંથી ભૂંસાઈ જાય, તોપણ હું કહું છું તે ધ્યાન રાખીને સાંભળજો કે જ્યાં-
 સુધી આપણા દેશમાં આમ્ય ભાષા બોલનારા અજ્ઞાન પાંચ જ હિન્દુઓ જીવતા રહેશે ત્યાંસુધી સીતાની કથા તો થવાની જ. સીતા આપણા દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોની નાડીએનાડીમાં અને રંગેરંગમાં સંચરી ગઈ છે. પ્રત્યેક હિન્દુ સ્ત્રીપુરુષના સ્થિરમાં સીતાનું રક્ત ધબકારા મારે છે. આપણે સધળાં સીતાનાં સંતાન છીએ. આપણી સ્ત્રીઓને હાલના નવા જમાનાનો રંગ ચડાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે પણ જો એ પ્રયત્નથી એટલે આધુનિક કેળવણીથી તેમને સીતાના ચરિત્રના આદર્શ-
 માંથી ભ્રષ્ટ કરવામાં આવશે તો જરૂર માનજો કે એ કેળવણી-એ શ્રમ બરબાદ જશે. એનાં દૃષ્ટાન્ત આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ. ભરતખંડની સ્ત્રીઓ માત્ર સીતાને પગલે ચાલીને જ પોતાની ઉન્નતિ સાધે એ જ ઇષ્ટ છે. હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિનો આ એક જ માર્ગ છે. ”

પાઠ ૩૮ મો.

દમયન્તી.

સતી સીતાને પગલે ચાલી પોતાની ઉન્નતિ સાધી જગતને આદર્શરૂપ નીવડેલી સાધ્વી સ્ત્રીઓમાં દમયન્તી મુખ્ય છે. આ સતીના જન્મ વિદર્ભ દેશના રાજા ભીમકને ત્યાં થયો હતો. તે પરમ રૂપવતી અને સદ્ગુણના ભંડારરૂપ હતી. તેના રૂપગુણથી મોહિત થઈ દેવો પણ તેને વરવાની ઇચ્છા કરી રહ્યા હતા. છતાં દમયન્તી એક હંસના મુખે નિપદ્ય દેશના રાજા વીરસેનના પુત્ર નળનાં રૂપ અને ગુણની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના મનથી તેને વરી ચૂકી હતી.

દમયન્તી યોગ્ય ઉંમરની થતાં તેના લગ્નને માટે સ્વયંવર રચવામાં આવ્યો હતો. તેમાં દેશદેશના રાજાઓને આમંત્ર્ય હતા. નળ ખચર મળતાં સ્વયંવરમાં જવા તૈયાર થઈ ચાલી નીકળ્યો. તે દમયન્તીની સાથે લગ્ન કરવાને ધણો જ આતુર હતો. માર્ગમાં તેને ઈંદ્ર, અગ્નિ, યમ અને વરુણ કે જેઓ દમયન્તીને વરવાની ઇચ્છાથી સ્વયંવરમાં જતા હતા તે મળ્યા. તેમણે નળની પાસે માગણી કરી, કે તું દમયન્તીની પાસે જઈ અમારામાંના ગમે તે એકની સાથે તે વરે એવી આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરી આવ. નળે જણાવ્યું, કે મારી ઇચ્છા પણ દમયન્તીને વરવાની છે. તેથી તમારી માગણી મુજબ વર્તવાનું મારાથી બની શકશે નહિ. દેવોએ કહ્યું, કે અમે તને બરાબર ઓળખીએ છીએ. તારા જેવા પરોપકાર કરવામાં પાછા હઠતા નથી. માટે તું જ અમારું આ કામ કર. નળ વિશેષ આનાકાની ન કરતાં દેવોના વરદાનથી કોઈ ન દેખે તેમ દમયન્તીની પાસે જઈ પહોંચ્યો. તેણે દેવોના સંદેશો તેને કહી સંભળાવી ગમે તે એક દેવને વરવાની આગ્રહયુક્ત ભલામણ કરી. વિશેષ પૂછપરછ કરતાં દમયન્તીને જણાયું, કે દેવોનો સંદેશો લઈ આવનાર નળ પોતે જ છે. આથી તે બોલી: “ મહારાજ ! હું

મનથી આપને વરી ચૂકી છું. તેથી હવે આપ સિવાય અન્યને વરવું મારા માટે શક્ય નથી. આમ છતાં દેવોને સ્વયંવરમાં પધારવા કહેશે. અને તે પ્રસંગે ઈશ્વર મને જેવી બુદ્ધિ આપશે તે પ્રમાણે હું મારું કામ કાઢી લઈશ. ” નળે પાછા આવી દેવોને દમયન્તીના સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. તેઓ સ્વયંવરમાં નળનું રૂપ ધરીને હાજર થયા. પાંચ વળમાંથી ખરા નળને ઓળખવાનું કામ સુસ્કેલ થઈ પડ્યું. તેણે દેવોને પ્રાર્થના કરી અને ખરા નળને પિછાની તેના ગળામાં વરમાળ આરોપી. દેવો દમયન્તીના ટેક અને સહયુલ્લેખી પ્રસન્ન થયા અને તેમણે નળને “તારી ઈચ્છા હશે તે વખતે ગમે ત્યાં અગ્નિ સળગશે, જળ આવશે અને તું ગમે તેવી રસોઈ તારા હાથે કરીશ તો તે સ્વાદિષ્ટ થશે ” એવાં વરદાન આપ્યાં. સ્વયંવર પૂરો થયો અને દમયન્તીનું નળની સાથે મોટા સમારંભથી લગ્ન થયું.

આ દંપતીનાં લગ્ન પછીનાં બાર વરસ બહુ સુખપૂર્વક વીત્યાં. તે દરમિયાન તેમને એક પુત્ર અને એક પુત્રી સાંપડ્યાં. આ પછી “ વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ ” એ કહેવત પ્રમાણે રાજા નળની બુદ્ધિ બગડી. તેને ઘુત રમવાની ઈચ્છા થઈ આવી. જુગાર એ એક એવી રમત છે, કે જે મનુષ્યને પાયમાલ કરી મૂકે છે. ભારતના ગૌરવ અને રાજ્યશ્રી નષ્ટ કરનાર એ ઘુત જ છે. કૌરવપાંડવના ધોર વિનાશનું મૂળ એ જુગારું જ હતું. એક વાર ઘુતે મનમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ મનુષ્યનાં સ્નેહ, સહયુદ્ધિ અને સૌજન્યનો લોપ થાય છે. રાજા નળને જુગારું ન રમવા પ્રગ્નના આગેવાનો અને દમયન્તીએ ધર્મ સમજાવ્યું, પણ તેના અંગમાં કળીએ પ્રવેશ કરેલો. હોવાથી તેણે કોઈનું માન્યું નહિ. તેના ભાઈ પુષ્કરની સાથે જુગારું ખેલતાં રાજપાટ-સર્વસ્વ-હારી ગયો. પુષ્કરે તેમને રાજાની હદ છોડી જવા કહ્યું અને પ્રગ્નમાંથી કોઈએ તેમને આશ્રય આપવો નહિ એવો જાહેર દંદરો પીટાવ્યો.

દમયન્તીએ અમાહથી ચેતીને બાળકોને પોતાના પિયર રવાના

કરી દીધાં હતાં. હવે તે બન્ને સ્ત્રીપુરુષ એકેક વસ્ત્રે નગરની બહાર નીકળ્યાં અને જંગલ તરફ ચાલ્યાં. ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા. જૂખ, તરસ, થાક, ઠાક, તાપ એ વગેરે દુઃખોથી શરીર છેક જ લેવાઈ ગયું. એક ઝાડની નીચે બેઠાં. થોડી વારે નળની નજર એક પક્ષી તરફ ગઈ. જૂખનું દુઃખ ટાળવાનો વિચાર કરી તેને પકડવાને નળે તેના ઉપર પોતાનું પહેરેલું એકનું એક વસ્ત્ર કાઢીને ફેંક્યું અને પક્ષી વસ્ત્ર સહિત ઉડી ગયું !! દમયન્તીએ પોતાના વસ્ત્રનો છેડો કાઢીને આખો અને તે વડે તેણે પોતાનું અંગ ઢાંક્યું.

પોતાની આવી મહાન્ દુઃખદ સ્થિતિ જોઈને નળને પોતાના દુષ્કૃત્યને માટે બહુ જ પસ્તાવો થવા લાગ્યો. દમયન્તીનું દુઃખ દેખી તેનું હૃદય ચીરાઈ જવા લાગ્યું. તે સંકટમાંથી મુક્ત થાય એવા વિચારથી તેણે તેને તેના બાપને ત્યાં જવાનો અત્યંત આગ્રહ કર્યો. નળના આવા આગ્રહથી દમયન્તીને સુખને બદલે વધારે દુઃખ થયું. તે બોલી: “નાથ ! આપના મુખમાંથી આવાં કઠોર વચન કેમ નીકળ્યાં ? શું આપ એમ ધારો છો, કે આપને આવા દુઃખમાં છોડી દે પિતાને ત્યાં સુખથી રહી શકીશ ? આપનાં દર્શન એ જ મારે મન મહાન્ મુખ છે. આપનાં દર્શન વિનાનું સ્વર્ગીય સુખ પણ મારે મન નારહીય દુઃખ છે. મારે સર્વ પ્રકારનું સુખ આપના સહવાસમાં જ સમાયેલું છે, તો આપ મને વિદર્ભના રસ્તો ખતાવી દુઃખી કાં કરી મૂકો છો ? આપ મને છોડી જઈ શકો તો બલે, પણ હું તો પ્રાણ સુધી આપને છોડી શકીશ નહિ.” નળનું દક્ષિમિન્દુ જીવં હવું અને તેથી દમયન્તીનું આ કહેવું તેને રૂચ્યું નહિ. તે બોલ્યા વગર આગળ ચાલવા લાગ્યો. સાંજ પડી. એક ઝાડ નીચે જઈ તે બન્ને આડાં થયાં. જૂખ, તરસ, થાક આદિના દુઃખે ઉંઘી ગયાં. થોડી વારે નળ જાગ્યો અને પોતાની દશા ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો.

“હા ! કેવી વિપરીત દશા ! મારું રાજ ગયું ! પાટ ગયું ! સર્વથી ત્યજ્યો ! બેહાલ બન્યો ! હજી પણ કોણ જાણે આ ભાગ્યમાં શું

શું વીતવું સરળયું હશે ! ખેર ! મારી તો ચિંતા નથી, પણ આ કોમલાંગીનું દુઃખ મારાથી જોયું જતું નથી. આવા સુકોમળ દેહે તે વિદેશનાં કાઠજુ દુઃખો શી રીતે વેઠી શકશે ? તે માનતી નથી, પણ તેના બાપને ત્યાં જાય તો કેવું સાઈ ! તેને અહીં આમ ઉંઘતી મૂકી ચાલ્યા જવું એ જ એક એનો ઉપાય છે ! ” ખસ, આ વિચારને અનુસરી તે પોતાની વહાલી પત્નીને ઘોર અરણ્યની વચ્ચે કેવળ નિરાધાર સ્થિતિમાં એકલી મૂકી તેના વસ્ત્રમાંથી અધું વસ્ત્ર ફાડી લઈ ચાલી નીકળ્યો ! !

સવાર થયું. દમયન્તીની આંખ ઉઘડી ગઈ. જોયું તો નળ પાસે નથી. વસ્ત્ર અધું ફાડેલું જણાયું. આસપાસ શોધ કરવા લાગી. પત્ની ન લાગતાં છાતીફાટ રડવા લાગી. તેના રૂદ્ધનથી વનનાં જડ એતન સૌ કોષ કળકળી ઉઠ્યાં. ગાંડાની માફક તે નળ, નળ પોકારતી જંગલમાં ધૂમવા લાગી. ખેલાન દશામાં એક અજગરના મુખમાં તેનો પગ પડ્યો. તે તેને ગળા જાય તે પહેલાં તેનાં મુખમાંથી એક કારમી ચીસ નીકળી પડી. એક પારધી તેની ચીસ સાંભળી દોડી આવ્યો અને અજગરને ઠાર મારી તેણે દમયન્તીનો જીવ બચાવ્યો. પણ તેનું આ રીતનું બચવું તેને સુખદાયક નહિ; પરંતુ ઉલટું વિશેષ દુખકારક નીવડ્યું. પારધી તેના રૂપથી મોહિત થઈ અત્યાચાર કરવા તૈયાર થયો. દમયન્તીએ તેને બહુ બહુ સમજાવ્યો, ધણા કાલાવાલા કર્યા; પણ તે દુષ્ટે કંઈ જ ખાન્યું નહિ. અતે જોવો તે તેના દેહને સ્પર્શ કરવાને જાય છે, કે તરત જ તે એક છંછેડાયેલી સિંહ-જુની પેઠે ગરજ ઉઠી: “ દુષ્ટ, નરાધમ ! દૂર થા. ” પારધી સતીના તેજમાં સેવાઈ ગયો અને હાથ આઘ પૃથ્વી પર પછડાયો. તેના સતીત્વના પ્રભાવે તે દુષ્ટનો નાશ થયો અને નિરાધારના આધાર હિંદુ તેના સતીત્વની રક્ષા કરી તેની લજ્જા રાખી. કેવો અજગર સતીત્વનો પ્રભાવ !

આ મહાન આદતમાંથી બચ્યા પછી તે પાછી નળની શોધમાં

લાગી. ક્યાંએ પત્નો લાગ્યો નહિ. તેથી નિરાશ થઈ રાત્રી કકળતી પહોડો અને જંગલોનાં અનેક દુઃખો વેદતી તે એકી દેશના રાજા મુખાહુના નગરમાં આવી પહોંચી. અહીં તે રાજાની પ્રેમ સુનંદાની પાસે પોતાની કશી પણ ઓળખાણ આપ્યા વગર એક પતિવ્રતાને જાણે તેવી શરતે સખી તરીકે રહી. કેટલાક દિવસે ભીમક રાજા તરફથી તેની શોધમાં નીકળેલો એક બ્રાહ્મણ આ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. દમયન્તી અને તેના પરસ્પર મેળાપ થયો અને તે તેને સમજાવીને કુંડિનપુરમાં લઈ ગયો.

ખીજી તરફથી નજા અનેક દુઃખો વેદતો અયોધ્યામાં જઈ પહોંચ્યો. આ વખતે તેના શરીરનાં રૂપરંગ છેક જ બદલાઈ ગયા હતાં. કોઈ તેને ઓળખી શકે તેવું રહ્યું ન હતું. તેના દેખાવ બાહુક જેવો થઈ ગયો હતો અને તેણે પોતાનું નામ પણ બાહુક જ રાખ્યું હતું. અહીં તે ઋતુપર્ણી રાજાના સારથી તરીકે રહ્યો. વારે વારે દમયન્તીનું સ્મરણ થઈ આવતું. તેની શી સ્થિતિ થઈ હશે તેના વિચારથી તેની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં હતાં.

દમયન્તી આવ્યા પછી નગરને માટે ભીમક રાજા વધારે ચિંતાતુર બન્યો. દમયન્તી પણ અહીં પતિ વિયોગે ઝૂંસવા લાગી. તેણે કેટલીક નિશાનીઓ આપીને દેશેદેશ બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. તે બ્રાહ્મણોને તેણે એક શ્લોક બનાવી આપ્યો હતો અને જ્યાં જ્યાં માણસ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તે મોટેથી બોલવા જણાવ્યું હતું, તે શ્લોકની મતલબ એવી હતી કે—

“તમે સતી સ્ત્રીને અરણ્યમાં એકલી મૂકી ક્યાં વસ્યા છો? અર્ધા વસ્ત્રે તે કેવળ રાતદિવસ તમારે માટે ઝૂંસે છે. તમે એ સવાલનો ઉત્તર આપો. સ્વામીએ સ્ત્રીનું પાલનપોષણ કરવું જોઈએ છતાં તમે ધર્મજી થઈને સ્ત્રીને નિરાધાર હાલતમાં છોડીને કેવી રીતે ચાલ્યા ગયા? દયાળુ થઈને નિર્દય કેમ બન્યા? હવે હવે થઈ ગઈ છે. દયા કરી હવે ઋદ્ધન ઘો, નહિ તો તમારા વિયોગે એ હવે વધુ

વખત છવી શકશે નહિ. ”

બ્રાહ્મણોમાંનો એક પણાદ નામનો બ્રાહ્મણ અયોધ્યામાં જઈ પહોંચ્યો. તે નગરમાં ટેલ નાખવા લાગ્યો. ટેલમાંના શબ્દો સાંભળી નળની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ ચાડ્યાં. તેણે તે બ્રાહ્મણને એકાન્તમાં બોલાવી કહ્યું: “ સાર! કુળની સ્ત્રીઓ વિપત્તિમાં ધીરજ ખોતી નથી. તે પોતાના સતીત્વના બળે પોતાનું રક્ષણ કરે છે. સ્વામી તેના ત્યાગ કરે તોપણ તેના અપરાધ તેના દિલે વસતો નથી. નળે દુઃખી હૃદયે દમયન્તીના બલને માટે જ તેના ત્યાગ કર્યો હતો. નળ અત્યારે રાજ, ધન, એશ્વર્ય, રૂપ, રંગ સર્વ પિનાનો બની સેવક તરીકે દુઃખે દિવસો ગુજારે છે. તેની આવી દુઃખી હાલત સાંભળી દમયન્તી તેને માફી આપશે. ” બ્રાહ્મણ સાંભળી રહ્યો. તેના દેખાવ ઉપરથી તે નળ હોવાનું અનુમાન કરવું એ તેને માટે અશક્ય હતું. તેણે ઘણી પ્રજ્વલિત કરી પણ નળે તેનો કશો પણ પરિચય આપ્યો નહિ. બીજે તપાસ કરતાં જણાયું, કે તે અશ્વવિદ્યામાં અને રસોધના કામમાં બહુ જ કુશળ છે. આટલી હકીકત મેળવી તે વિદર્ભમાં પાછો આવ્યો અને દમયન્તીને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી.

દમયન્તીને બ્રાહ્મણની વાત ઉપરથી લાગ્યું, કે તે નળ હોવો જોઈએ. આમ છતાં તેની વિશેષ ખાતરી કરી શકાય તે માટે તે કુંડિનપુરમાં આવે એવી એણે તદ્દખીર રચી. એક બ્રાહ્મણને અયોધ્યા જવા તૈયાર કર્યો. તેની સાથે ઋતુપર્ણને કહેવરાવ્યું, કે નળનો પત્તો લાગે તેમ નથી. માટે દમયન્તીનો ફરીને સ્વયંવર રચવામાં આવ્યો છે. આ સ્વયંવરમાં આવવાનું આમંત્રણ કરવાને દમયન્તીએ અને ખાસ મોકલ્યો છે તો શીઘ્રતાથી આપ અયોધ્યા જઈ પહોંચો. બ્રાહ્મણે આવી ઋતુપર્ણને દમયન્તીનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. ઋતુપર્ણ કુંડિનપુર જવાને તલપાપક થઈ રહ્યો, પણ સ્વયંવર વખતે ત્યાં પહોંચ્યું એ તેને મુશ્કેલ જણાયું. તેણે બાહુકને બોલાવી સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી અને પોતાને ગમે તેમ કરીને તે સ્વયંવરમાં વખતસર

પહોંચાડવાની આજ્ઞા કરી. નળ, દમયન્તીના ખીજ વખતના સ્વયં-
વરની વાત સાંભળી બહુ જ દુઃખી થયો. તે વિચારવા લાગ્યો, કે
દમયન્તી જેવી સતી સ્ત્રીને મારે શું આ શક્ય છે? એક આર્થ સ્ત્રીને.
કેવળ જ અણુકાળનું કૃત્ય તે કદિપણુ કરે એ શું બનવા ભોગ છે?
હોય, એમ પણ હોય. માણસની દશા પ્રેરે ત્યારે શું બને અને શું ન
બને એ કંઈ જ કહી શકાય નહિ. પણ તેમાં તેનો શો દોષ ? તેને
એવી સ્થિતિમાં મૂકનાર હું જ છું. તે મારી સાથેનાં કણે સહેવાને
તૈયાર થઈ, મને છોડી જવાને નામુશ્ચ બની; છતાં મેં દુષ્ટે કેવું કષ્ટ
કયું ? બર કંઈમાં ધોર અરાધ્યની વચ્ચે અર્ધ વચ્ચે તે સુકોમળ સતી
રમણીને ત્યજી ચાલતો થયો એ શું ઝોછી ધૂર્તતા છે? આવી સ્થિતિ-
માં તે ફરીને લગ્ન કરવા તૈયાર થાય તો તેમાં તેનો શો દોષ છે?
...પણ નહિ, એમ બને જ નહિ. દમયન્તી જેવી સ્ત્રીથી એમ બને એ
સંભવિત નથી. તે પતિપરાયણ સતી સ્ત્રી છે. અંહિક સુખભોગની
ખાતર તે પોતાના ધર્મને તજે એ શક્ય નથી. જરૂર જ આમાં
કંઈ કંઈ એક છે. ખેર! જે હશે તે ત્યાં જતાવેંત તરત જ જણાઈ
આવશે. આમ વિચાર કરી તેણે રાગને કહ્યું: “આપ નિશ્ચિન્ત રહો-
હું મહત્ત્વ પહેલાં આપને ત્યાં પહોંચાડી દઈશ. ”

મુદત પહેલાં નળ અને ઋતુપર્ણ કુંડિનપુરમાં આવી પહોંચ્યા-
રાગ બીમકે ઋતુપર્ણનું ઘણું બારે-સન્માન કર્યું, પણ સ્વયંવરનો
કરો પણ દેખાવ નજરે ન પડતાં તેને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. અહીં
ઋતુપર્ણ આટલી ત્વરાથી કુંડિનપુરમાં આવી પહોંચ્યો તે જોઈ
દમયન્તીને લાગ્યું, કે સારથી બાહુક તે ખીજે કોઈ જ નહિ પણ નળ
જ હોવો જોઈએ. કારણ કે નળ જેવી અશ્વવિદ્યામાં કુશળતા ખીજ
કોઈની નથી એવી તેની ખાત્રી હતી. વિશેષમાં કેશિની નામની
પોતાની સખી મારફતે નળની બહુવિધ પરીક્ષા કરવામાં આવી-
દેવોએ આપેલાં વરદાન આદિ ખીજ સઘળી નિશાનીઓ મળતી આવેલી
જોઈ છેવટે તે નળ જ છે એવી દમયન્તીની વિશેષ ખાત્રી થઈ આવી.

માતપિતાની આજ્ઞા મેળવી તે નળને મળવા ચાલી નીકળી. અહીં પરોક્ષ રીતે સામસામી ઘણા સવાલ જવાબો થયા. તેમાં પરોક્ષ રીતે એક ખીજનની સ્થિતિ જાણવામાં આવી. નળની દુઃખદ સ્થિતિ સાંભળતાં દમયન્તીને મૂઝાં આવી અને દમયન્તીના દુઃખની વાતોથી નળનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. અતે સાવધ બની દમયન્તી બોલી:—

“મારી ખાત્રી થાય છે, કે આપ બાહુક નહિ, પણ પુણ્યશ્લોક નળરાય જ છો. મહારાજ ! આપ રાજા હો કે રંક હો, આપ રૂપાળા હો કે કદરૂપા હો, આપ ચાંદ તેવી સ્થિતિમાં હો તોપણ આપ જ માઈ સર્વસ્વ છો. આપ, આપની આ દાસીને સ્વીકાર કરો. સતી સ્ત્રીઓને પતિ એ જ તેનું સર્વસ્વ છે. આપના માટેનો આ હૃદયનો ચાહ અને પ્રેમ સદાને માટે જેવોને તેવો અચળ છે. આપના વિયોગે હું નરકયાતના પેદી રહી છું. કૃપા કરી હવે આ દાસીને આપના શરણમાં લ્યો. પુનર્લગ્ન એ પતિવ્રતાને માટે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. આપ જુઓ છો, કે અહીં સ્વયંવરની કશી જ તૈયારી નથી. સ્વયંવરની વાત એ આપને અહીં તેડી મંગાવવાની માત્ર તદખીર જ હતી. જો એમાં દોષ જણાતો હોય તો નાથ ! એ અપરાધને માફ કરવા હું આપને પ્રાર્થના કરૂં છું.”

નળથી હવે સ્ત્રી શકાયું નહિ. જન્મે પરસ્પરને હર્ષાશ્રુ સહિત બેઠયાં. નગરમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. સૌ કોઈ દમયન્તીને સહસ્ત્ર-ધા ધન્યવાદ દેવા લાગ્યાં. ઋતુપર્ણુ ખુશી થઈ પોતાના નગરમાં પાછો ગયો. આ પ્રમાણે અંતમાં સતીનું સત્ કૃપ્યું, ગયેલું રાજપાટ મળ્યું અને પ્રથમની માફક તેઓ આનંદમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યાં.

એક સ્ત્રીહૃદયની આ શી સહિષ્ણુતા ! કેવી ધીરજ ! શી તેની પતિપરાયણતા ! કેવી યુદ્ધિ ! અને શી તેની મહાનતા ! તેનું આ અનુપમ ચરિત્ર એ જ શિખર છે, કે “પતિ એ જ સતીનું સર્વસ્વ છે.” ગમે તેવા સંકટમાં ધૈર્ય ધારણ કરવું, પોતાના ધર્મથી તમુ પણ વિચલિત ન થવું, પતિના દોષો વીસરી જવા, સર્વ સ્થિતિમાં

પતિ માટેનાં માન અને પ્રેમ એક સરખાં અવિચળ રાખવાં, પતિનું સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થવું અને સરસતા, પવિત્રતા અને નિષ્કલંકતાથી જીવન ગુજરી પતિમાં જ જીવવું. એવા મહાન સદ્-ગુણોને લીધે જ આજે સેંકડો વરસ થયાં દમયન્તી સતીના નામે પૂજન્ય છે. તેના જીવનને લક્ષ્ય બનાવી તેના જેવાં થવાને યત્ન કરવામાં જ દમયન્તીની સાચી પૂજા છે.

પાઠ ૩૬ મો.

તારામતી.

તારામતી, જગવિખ્યાત સત્યવાદી નરેશ હરિશ્ચંદ્રની સ્ત્રી હતી. હરિશ્ચંદ્રને જગતમાં સત્યવાદી તરીકે ઓળખાવવામાં આ દેવીએ અમાનુષિય સહાય્ય કરી હતી. પતિનો ટેક એ જ પોતાનો ટેક છે એવી પતિપરાયણતાની ભાવનાથી હરિશ્ચંદ્રનો ટેક રાખવાની ખાતર તારામતીએ ધોર સંકટ સહ્યું હતું. એક સતી સ્ત્રી પોતાના પતિનું તેના બ્યાવહારિક વા પારમાર્થિક કાર્યમાં કેટલી હદ સુધી સહાયક નીવડે છે અને સુપત્નીની સહાયથી પતિ તેના સત્કાર્યમાં કેવો વિજયી નીવડે છે તે તારામતીના જીવન ઉપરથી સુસ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

એક વખત હરિશ્ચંદ્ર રાજ્યએ યજ્ઞ કર્યો હતો. આ યજ્ઞમાં અનેક ઋષિયો આવ્યા હતા, અને રાજ્યએ તેમને મનમાનતી દક્ષિણા આપી પુષ્કળ સતોષ્યા હતા. માત્ર એક વિશ્વામિત્રને તે વખતે દક્ષિણા આપવી રહી ગઈ હતી.

કેટલાક સમય પછી વિશ્વામિત્રે આવી રાજ્યની પાસે દક્ષિણા માગી. આ વખતે રાજ્યએ કહ્યું, કે તે તો આપને આપવાની છે જ, પણ તે સિવાય બીજું જે માગવું હોય તે આપ માગો. ઋષિયો રાજ્યના સત્યની કસોટી કરવાના ઇરાદાથી તેનું આખું રાજ્ય માગ્યું.

રાજાએ ઘણી ખુશીની સાથે ઋષિની એ માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય તેમને દાનમાં આપી દીધું. રાજ્યની માલીકી થતાં ઋષિએ રાજા તરીકે હરિશ્ચન્દ્રને ફરમાવ્યું કે તમે મારા રાજ્યમાંથી નીકળી જાઓ. રાજા તે જ ક્ષણે રાણી પાસે ગયો અને તેને તેણે સઘળી હકીકતથી જાણીતી કરી. રાણી હકીકત સાંભળી જરા પણ ગભરાઈ નહિ. તેણે શાન્ત અને ગંભીરપણે જવાબ આપ્યો, કે બહુ સારું. જેવી ઇચ્છાની ઇચ્છા. આપણે હવે જલદીથી આ રાજ્યની હદ છોડી દેવી જોઈએ. રાણીનાં આ ધીર ગંભીર વચ્ચનો સાંભળી બહુ જ પ્રસન્ન ચિત્તે રાજા હરિશ્ચન્દ્ર પોતાની પત્ની તારામતી અને કુંવર રોહિતને લઈને કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં વિશ્વામિત્રે માર્ગ રોકી દક્ષિણા માગી. રાજાની પાસે કંઈ જ ન હતું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો, કે પાસેનું સર્વ આપી દીધા પછી હવે દક્ષિણા ક્યાંથી આપવી ? નથી, એમ પણ કેમ કહેવાય ? આથી તેણે ઋષિને એક મહિને આપવાનો વાયદો કરી મુદત માગી. વિશ્વામિત્ર કબૂલ થયા અને ત્રણે જણે કાશીએ જઈ પહોંચ્યાં.

મુદત પુરી થવા આવી. દક્ષિણાની કંઈ જોગવાઈ થઈ નહિ. આવી સ્થિતિમાં લાચારીની સાથે અગ્નિમાં બળી મરવાનો રાજાએ નિશ્ચય કર્યો. રાજાનો વિચાર જાણવામાં આવતાં તારામતીએ કહ્યું : “નાથ ! ચિન્તા છોડી સત્યનું પાલન કરો. એ રીતે આત્મઘાત કરવો એ કાયરતાની નિશાની છે. ધીરજ ધરી સત્યનું પાલન કરો. કારણ સત્યપાલન સમાન જગતમાં કોઈ પુણ્ય નથી. ” આ પ્રમાણે પતિને ધીરજ આપતી પતિનો ધર્મ જતો જોઈ આંસુભરી આંખે બોલવા લાગી :

“હે પ્રાણેશ્વર ! આ દેહ શા કામની છે ? પિતાનું ઋણ ખેડવું એ પુત્રનો પણ ધર્મ છે. તો આપ મને અને પુત્રને વેચીને દક્ષિણા આપો. ધન્ય છે તારામતીની પતિ-મહિતને અને ધન્ય છે તેની ધર્મપરાયણતાને ! દુનિયાના સાહિત્યમાં

આવે દાખલો મળી આવે વિરલ છે. પોતાની જાત અને પુત્રને વેચી પતિનું ઝણુ ચૂકાવનારી અને એ રીતે પતિના સત્કાર્ય-માં સહાયક નીવડનારી તારામતી તો જગતમાં એક જ થઈ છે.

હરિશ્ચંદ્ર ધણો જ લાચાર થઈ ગયો. સ્ત્રીપુત્રને વેચવાની વાતથી તેના હૃદયમાં કારી ઘા લાગ્યો. છતાં પોતાનાં ટેક અને સત્યનું છાપડું નીચે એકું અને અંતમાં વચન પાળવાની ખાતર મનને દૃઢ કરી પત્ની અને પુત્રને વેચવાને કારીના અગ્નરમાં ગયો. એ દૈશિક નામના બ્રાહ્મણે તારામતીની દાસી તરીકે માગણી કરી તેનું મૂલ પૂછ્યું. અહાહા ! તારામતીનું મૂલ ! ત્રિલોકની સંપત્તિ જેની આગળ તુચ્છ છે એવી તારામતીનું મૂલ કેટલું અને શી રીતે કહી શકાય ? રાજા મુગો રહ્યો. બ્રાહ્મણે તેના છેડે થોડીં સોના મહોર આંધી અને તારામતી તેમજ રોહિતાશ્વને પોતાની સાથે લઈ તે ધર તરફ ચાલતો ગયો. બ્રાહ્મણને ત્યાં જતી વખતે તારામતી પોતાના પ્રાણપતિ હરિશ્ચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી શોકથી વ્યાકુળ અને દીન બની કહેવા લાગી : “ જો મેં કંઈ દાન કર્યું હોય, જો મેં યજ્ઞ કર્યો હોય અને જો મેં બ્રાહ્મણોને તપ્ત કર્યા હોય તો તે પુણ્યના પ્રભાવે હરિશ્ચંદ્ર ફરીને મને મારા પતિ તરીકે આપી મળે.” હા ! અયોધ્યાની મહારાણી અને રાજકુમાર નણ્વી કાંમતે વેચાઈ ગયાં ! હા દૈવ !

જ્યારે તારામતી પતિથી વિખુટી પડી બ્રાહ્મણને ઘેર જવા લાગી ત્યારે તેનું દૈર્ઘ્ય છૂટી ગયું. તે અયોધ્યાની મહારાણી મંદી સ્ત્રીપ્રારણ બની હતી તોપણ તેણે એક ક્ષણને ખાટે દૈર્ઘ્ય છોડ્યું ન હતું. પરંતુ અત્યારે તેની ધીરજ ન રહી. તેની જાતી કાટી જવા લાગી. ચિત્ત અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું. તે વસ્ત્રોના છેડા મોં પર ઢાંકી રેવા લાગી. સતી તારામતી સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવાને શક્તિમાન હતી. જે ઉપવાસ અને ક્રમગરા કરી પતિને ઝણુમુક્ત કરવામાં જરા પણ દુઃખ માનતી ન હતી, જે પતિની

ખોતર પ્રાણ અર્પણ કરવામાં પણ આનંદ માનતી હતી, તે અત્યારે રદન કરી રહી છે ! તે કેમ રદન કરી રહી છે ? તે સર્વ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરી શકતી હતી, પણ પતિવિયોગનું દુઃખ તેનાથી કમે કરી સહી શકાયું નહિ. તે કારણથી આજે મહારાણી તારામતી, નહિ નહિ, નિરાધાર તારા, અધીર બની રદન કરવા લાગી. આટલા દિવસ સુધી તે પોતાનું જીવન પોતાના પતિ અર્થે જ ધારણ કરી રહી હતી. તે પોતાના પતિના જીવનમાં જ જીવતી રહી તેની સેવા અને ભક્તિમાં આનંદ માની રહી હતી. આજ એ તારામતી પતિના વિયોગ દુઃખથી પીડિત છાતીફાટ રદન કરવા લાગી. આજે જાણે મૃત્યુ સામે આવી હોયું રહ્યું હોયની એમ એને જણાવા લાગ્યું. પોતાના અંતઃકરણને બાળી ભસ્મ કરી મૂકનાર એવા આ દાવાનળ નમ દુઃખમાં મનુષ્ય કદિપણ શાન્ત રહી શકે નહિ. આવી તીવ્ર વીષ-ગ્વાળથી જર્જરિત એવી કોઈ પણ રમણી જીવવાની ઇચ્છા કરી શકે નહિ, એવું જીવન જીવન નહિ પણ એક પતિપરાયણા સાધવી જીવે તો બચાનક મૃત્યુ જ છે. એ મૃત્યુ-વિયોગ દુઃખથી હાડકાંના ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે, હૃદયની અંધીઓ તુડી જાય છે અને સમસ્ત વિશ્વ બળીને ખાખ થઈ જાય છે. જે રમણીને કંઈ પ્રાણ આવ્યા હોય એવી રમણી પણ એવા બચાનક મૃત્યુની સામે ખડી રહી શકતી નથી. હાય ! સતી સ્ત્રીને માટે પતિવિયોગ એ એક કેવું નયંકર મૃત્યુ છે !

અહા ! કેવું શોચનીય દૃશ્ય ! એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અયોધ્યાની મહારાણીને એક દાસી સમાન ખરીદ કરીને પોતાના ઘર તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે. સાધવી દેવી તારામતી પોતાના પતિને મળીમુક્ત કરીને અને પોતાની જગતને દાસીપણની ગૂંપલામાં બાંધીને પાછળ પાછળ ગમન કરી રહી છે. આ આશ્ચર્યમય દૃશ્યને એકવાર હૃદયમાં ધારણ કરીને જુઓ, કે સતી હૃદયનું પવિત્ર માધુર્ય, સતી ચરિત્રનું અનુપમ સૌંદર્ય જગતમાં કેવું પવિત્ર, કેવું મહિમાવન્ત અને કેવું એક છે ?

સતી તારામતીએ પોતાના ચરિત્રના અનુપમ સૌન્દર્યમાં જીવનમોહિની-
નો વેષ ધારણ કર્યો છે. એક વાર આ પતિપ્રાણી જીવનમોહિની
અને ધર્માતુરાગિણી સતી તારામતીનું વ્રક્ષપૂર્વક અવલોકન તો
કરે. તારામતી શૈખ્યા ઐશ્વર્યની છાયામાં ઝિઝરેલી હતી અને રાજ-
રાણી થઈને પણ ઐશ્વર્યસુખ ભોગવી રહી હતી. મહાન સુખમાં
સ્વીપતી રહેલી તે તારામતી આજ પતિવ્રત ધર્મનું રક્ષણ કરવાની
ખાતર સ્વયં મહાન દુઃખમાં પ્રવેશ કરી રહી છે ! આજકાલ કેટ-
લીએ સ્ત્રીઓ દરદાગીનાને માટે કલહ કરતાં પોતાના પતિ એથી
કેટલાં ઝણુખંધનમાં આવી પડશે તેનો વિચાર સરખો પણ કરતી
નથી, જ્યારે આ ધર્મપ્રાણી, પતિહિતૈષિણી તારામતી પોતાની
મતે વેચાઈ પતિને ઝણુના ખંધનમાંથી મુક્ત કરવાને સમર્થ નીવડી
કેવો આદર્શ ધર્મભાવ ! તારામતી તને ધન્ય છે ! તારા જેવી આદર્શ
પતિવ્રતા અને ધાર્મિક સ્ત્રીનું સંસારમાં પેદા થવું અત્યંત દુર્લભ છે.

તારામતીનું દુઃખ આટલેથી જ અટક્યું નહિ. જે પુત્રને
જન્મદીને તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહેતું હતું, જેને છાતી સાથે લગાવી
પોતાના ખાતા હૃદયને શાન્ત કરતી હતી એવા સ્નેહધન રોહિતાષ્ટ્ર
પણ તેના હૃદય હૃદયમાં વિશેષ દાહ દીધો. આ વખતે તારામતીને
જગતમાં સર્વત્ર ગન્યકાર અને અધિકાર ભાર્યો. રોહિત કુમાર
યાગમાં પુષ્પ અને તુલસીદત્ત જેવા ગણેશદેવો ત્યાં તેને સાંપ કરડ્યો
અને મૃત્યુ પામ્યો. દુઃખિત્રીના એક માત્ર આધાર-અમૂલ્ય ધન તેનો
પણ નાશ થયો ! નિર્દય કાળે જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં એક પુષ્પ સમાન કામળ
રાજકુમારના પ્રાણ હરી લીધા ! શરદ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં
કાળા મેઘોથી છવાઈ ગયો ! ખરે જ ! સંસારની ગતિ બહુ
જ વિચિત્ર છે.

પોતાના પ્રાણસખ પ્યારા પુત્ર રોહિતાષ્ટ્ર મરણના દુઃખદાયી
સમાચાર કાને પડતાંની સાથે જ તારામતી મૂર્છિત બની ધરણી પર

દળી પડી થોડા સમય પછી જ્યારે અહીં કંઈક વળી ત્યારે અત્યંત રૂદ્ધ કરવા લાગી. પછી પુત્રના મૃત દેહ પાસે જવાની દૈશિકની આશા લઈ દોડતી દોડતી તથોવનમાં ગઈ. અહીં પુત્રના શબને જોતાંની સાથે જ તેની આંખે અંધારાં આવ્યાં અને મગજ ભગવા લાગ્યું. હૃદય ચીરાઈ ફાટું ફાટું થઈ રહ્યું ! તેણે જોયું કે અભાગણીનું નસીબ ફૂટી ગયું ! મૂર્છિત બની જમીન પર પડી ગઈ. મૂર્છા વળતાં વિલાપ કરવા લાગી. તેના કરણ અને વેદનાપૂર્ણ વિલાપથી વન ઉપવન રૂદ્ધ કરી દેઠ્યાં. પક્ષીઓ પણ રડવા લાગ્યાં. જગત અંધ-કારથી છવાઈ ગયું. વાયુ ધ્રુવશાળુ મચાવી રહ્યો અને પૃથ્વી પર પ્રલય મચી રહ્યો હોય તેવાં ચિત્રો જણાવા લાગ્યાં. આજે મહારાણી તારામતીના સર્વસ્વનો નાશ થયો ! પતિ વિયોગની દુઃખ જ્વાળાથી હૃદય જળી રહ્યું હતું તેવે પ્રસંગે પોતાના આ એકના એક પ્રાણધન પુત્રને જોઈને તે પરમ દુઃખિની આજ સુધી જીવન ધારણ કરી રહી હતી. હા ! ભાગ્ય ! આજે તે પ્રાણધાર એકના એક પુત્રસ્તનને પણ તે તેના હાથમાંથી છીનવી લીધું ! તેનું એટલું પણ સુખ તારાથી સહન થઈ શક્યું નહિ ! તે ખિચારી પુત્રને જોઈ આશામાં જીવન ગાળતી હતી. તેની તે આશા પણ નિરાશામાં પલટાઈ ગઈ ! માથા ઉપર દુઃખનો ડુંગર આવી પડ્યો. એ દુઃખભાર સમેત મૃત પુત્રનું શિર ખોળામાં લઈ મહાન હૃદયવિદારક શોકકળ કરવા લાગી. “ હાય ! આ શું થઈ ગયું ! કેવો અત્યાચાર ! હાય હાય ! આજ હું કેવળ નિરાધાર ! માઈ સર્વસ્વ ફૂટાઈ ગયું ! હાય ! હવે હું શું કરું ! હવે હું ક્યાં જાઉં ? હે દુષ્ટ સર્પ ! આવા સુક્રમાર નિરપરાધી બાળકનો જીવ તે શા સારૂ લીધો ? એથી તારા હાથમાં શું આવ્યું ? શું નિરપરાધી પ્રાણીઓને પણ દુઃખ દેવું એ તારા જેવાં દૂર પ્રાણીઓનો સ્વભાવ છે ? હે સર્પ ! જો એમ જ હોય તો અત્યારે અહીં આવી મને પણ સાથે ડાંશ દે કે જેથી અમારા બન્નેની વચ્ચે વિશેષ અંતર પડતું મટે. પ્રિય પુત્ર ! એક વખત તો

બોલ ! મને આમ નિરાધાર કરીને તું ક્યાં ચાલી ગયો ? તારા વિના બીજા કોતું સુંદર મુખ જોઈને હું તારા પિતાના વિયોગદુઃખને વીસરીશ ? પ્રાણાધાર પુત્ર ! ઉઠ. એક વાર મને માતાના નામથી સંબોધી કિતર દે. તેમ નહિ નો હું પણ તારી પાછળ પાછળ આવું છું. ” આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી તેને શ્મશાનમાં ઉપાડી લાવી, અને ત્યાં બેસી એના એ જ વિલાપની સાથે રૂદન કરવા લાગી.

રાજા હરિશ્ચંદ્ર આ વખતે શ્મશાનમાં જ હતો, પરંતુ ઘણા દિવસોના વિયોગ પછી બન્નેની સ્થિતિ વિપરીત થઈ ગયેલી હોવાથી તેઓ એક બીજાને સહસા ઓળખી શક્યાં નહિ. શ્મશાનમાં સ્ત્રીના કરુણ અને હૃદયવિદારક વિલાપો સાંભળી રાજા તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું, કે “તું કોણ છે ? અત્યારે મધરાતના સમયે તું ક્યાંથી આવી છે ? શું મારા માલીકનો કર આપ્યા વગર જ તું તારા પુત્રના શબને અગ્નિદાહ દેવાના ઇરાદો રાખે છે ? હું મારા માલિક તરફથી અગ્નિ કર ઉધરાવવાને જ ચેડી દરી રહ્યો છું. આટલા માટે પ્રથમ કર આપીને તે પછી જ તારા પુત્રને અગ્નિદાહ દેવાનો વિચાર રાખજો.”

તારામતી આ વચનો સાંભળીને ખાત્રી આપતી બોલી, કે “મારી પાસે કર આપું એવું હાંધું જ નથી. દયા કરીને મારા પુત્રને અગ્નિદાહ દેવાની રજા આપો. હાથ ! ક્યાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ સત્યવાદી મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની સ્ત્રી બનું ક્યાં આ બચંકર દશા ! પોતાના પુત્રને બાળવા માટે શ્મશાનમાં કર આપવાની પણ શક્તિ નથી ! હા ! કેવી વિપરીત સ્થિતિ ! શી બચંકર દશા ! દેવની ગતિ ખરે જ વિચિત્ર છે ! ”

આ હૃદયવિદારક વચનો સાંભળતાંની સાથે જ રાજા મુર્છિત બની પૃથ્વી પર પડ્યો. ઘણા વખત પછી મૂર્છા વળી અને જ્યાં સ્ત્રીના મુખ સામું જુઓ છે કે પાછી તરત જ મૂર્છા આવી. ફરીને વળી કંઈકે શુદ્ધિ આવી ત્યારે હરિશ્ચંદ્ર દુઃખિત બની શોક કરવા

લાગ્યો: “ પુત્ર ! તું ક્યાં ચાલ્યો ગયો ? આમ દયાહીન બનીને તારી માતા સામે પલુ કાં જોતો નથી ? પ્રિય પુત્ર ! એક વખત તારી મનોહર આનંદદાયી સુકોમળ મધુર વાણી સાંભળાવ ! સહભાગ્ય છે તારી માતાનાં કે જેને આજ્ઞાન સુધી તારાં વચનો સાંભળવાનું સુખ મળ્યું; પરંતુ હું તો ઘણા સમય પૂર્વે તારાં જે વચનો સાંભળ્યાં હતાં તેના સ્મરણમાં જ આટલા દિવસો ગાળતો ફરતો હતો ! અત્યારે તારો મેળાપ થયો અને હું તું એક શબ્દ પલુ નહિ બોલે ! પ્રાણુધાર ! એક વાર તો આ તારા પિતાની સામે દષ્ટિ કર ! તેમ નહિ તો થોડા જ વખતમાં તને સ્વર્ગમાં આવી મળીશ. ” આ પ્રમાણે બહુ બહુ વિલાપો કર્યા પછી નિસાસા નાંખતો તે પોતાની પત્નીને કહેવા લાગ્યો, કે “ હૈ પ્રિયે ! તું પ્રાણુનાથના નામે જેતું સ્મરણ કરી રહી છે તે વજ્રહથ્ય હરિશ્ચન્દ્ર હું છું. હૈ પ્રભો ! ક્યાં માફ તે રાજપદ અને ક્યાં આ ચંદ્રાળની નોકરી ! આખી પૃથ્વી પર મારા જેવો દુઃખી કોઈ જ હશે નહિ ! તું મને પ્રાણુથી અધિક પ્રિય છે અને આ મારો પુત્ર પણ મને તેટલો જ પ્રિય છે. આમ છતાં કર્તવ્યપાલનની ખાતર હું મારા માલિકના કર્યો તને મુક્ત કરી શકતો નથી ! જે મનુષ્ય કર્તવ્યથી બ્રષ્ટ બની પોતાની ગત, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સ્વજનને માટે પોતાના માલિકનું અધિત કરે છે તે મહા અધમ છે. આથી તું ગમે ત્યાંથી ભિક્ષા માગી માફ પાપણ કરનારનો કર આપ કે જેથી મારા ધર્મની રક્ષા થાય. ”

તારામતી ધીરજ ધરીને પોતાના પતિના કહેવા મુજબ કાશીમાં ગઈ. રસ્તામાં કોઈ મરેલું ગાયક પકડ્યું હતું તે તેના જોવામાં આવ્યું. દયાને વશ થઈ તેણે તે ગાયકને જમીન પરથી ઊઠાવી લીધું અને તેને જોવા લાગી. એટલામાં પાઞ્જાવી સિપાઈઓએ આવડને તેને પકડી લીધી. તેઓ કહેવા લાગ્યા, કે રાજાના પુત્રનું ખૂન કરનાર સ્ત્રી તે આ જ છે. તેને હવે રાજાની પાસે લઈ જવી જોઈએ. આમ કહી તેઓ તેને રાજાની પાસે લઈ ગયા. રાજાએ હકીકત સાંભળતાંની

સાથે જ તેનો વધ કરવાનો હુકમ કરી દીધો. તરત જ ચંડાળ કાળ-
સેનને બોલાવવામાં આવ્યો અને તેને રાજાનો હુકમ સંભળાવી દીધો.
કાળસેને હરિશ્ચંદ્રને તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી. હરિશ્ચંદ્રે માલિકની
આજ્ઞા શિરમાન્ય કરીને તેનો વધ કરવાને તેણે તલવાર તાણી આ-
સમયે તારામતી બોલી, કે:-“ પ્રાણેશ્વર ! આપના હાથે થયેલો
તલવારનો ઘા મોતીની માળા સમાન થઈ પડશે માટે સધળા
વિચારોનો ત્યાગ કરી ઘા કરો.” હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું, કે “ મેં નિષ્ક્રમ
ભાવે રક્ષીને મારા માલિકની આજ્ઞા ઉઠાવી છે તો ઈશ્વર કલ્યાણ જ
કરશે. આપણે તરતમાં જ સ્વર્ગમાં જઈ એકત્ર થઈશું. આ તલવાર
બહુ વખત સુધી વિયોગ સહન કરી શકશે નહિ. ” આ પ્રમાણે
બોલીને હરિશ્ચંદ્રે જેવો તલવારનો ઘા કરવાને જાય છે કે તરત જ
વિશ્વામિત્ર સહિત સ્વર્ગના સધળા દેવોએ આવીને તેનો હાથ પકડી
લીધો અને કહ્યું કે, રાજા ! તમે પ્રાણ જતાં સુધી ધર્મનો ત્યાગ
કર્યો નહિ એટલા માટે તમને ધન્ય છે ! તમે જાતે ધોર સંકટો વેઠી
જગતને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, કે સૃષ્ટિમાં સત્ય-ધર્મ સમાન
કેમ બીજી કોઈ સીજ નથી. ધન્ય છે તમારી ધર્મપરાયણતાને !
આટલું બોલી તેમણે તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું દીધું અને અસંખ્ય
આશીર્વાદો આપ્યા. પુત્ર પણ સજીવ બની ખડો થયો અને તેને
સજીવ જોતાં રાજારાણી બન્ને બહુ જ પ્રસન્ન થયાં. દેવોને નમન
કરી તેઓ પોતાની રાજધાની તરફ ગયાં અને આનંદપૂર્વક દિવસો
ગાળવા લાગ્યાં.

ધન્ય છે સતીશિરોમણી તારામતીને ! અને ધન્ય છે તેના
નિર્ભય પતિપ્રેમને ! પોને પોતાના પતિનાં સત્યધર્મની રક્ષાને માટે
પોતાના બહાલા પુત્ર સહિત વેચાઈ, પોતાના પતિની ખાતર ખાન-
પાન, વસ્ત્ર આદિના અભાવથી થતાં દુઃખોનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો,
પુત્રના વિયોગદુઃખને વેઠ્યું અને અંતમાં પતિના હાથે મરવાને
તૈયાર થઈ ! આટલાં દુઃખો વેઠવા છતાં પણ તેનો પતિ તરફનો

પ્રેમ લેશ પણ કમી ન થયો ! એ સાધ્વી રાણી બ્રાહ્મણને ઘેર એક દાસી તરીકે વેચાઈ હતી છતાં પણ પોતાના પતિપ્રતને જાળવી રહી હતી ! ધન્ય છે રાણી તારામતીના અટલ પતિપ્રેમને ! આવી સતી-શિરોમણી સાધ્વી સ્ત્રીઓના સત્ય અને પતિપ્રત ધર્મના પ્રભાવે જ ભારતવર્ષ સદાને માટે પૃથ્વી ભરમાં યશસ્વી અને ઉજ્જમાળા યની રહ્યો છે. એ ક્ષીણ થતા જતા યશ અને ઉજ્જસને સતેજ યનાવે એવી સન્નારીઓ ધરીને અહીં ઉદય પામે એજ પ્રભુને અંતીમ પ્રાર્થના.

પાઠ ૪૦ મો.

દ્રૌપદી.

આર્યોની સ્ત્રીઓ વિષેની ઉંચામાં ઉંચી ભાવના સીતાજીના જીવનમાં ઉતરેલી છે. આર્ય બાલામાં જે શક્તિ રહેલી છે તે શક્તિના બળે તેઓ પોતાની અંદરના જે સદ્ગુણો ખીલવી શકે તે સધળા સીતાજીના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને તેથી સીતાજીના જીવનને આદર્શ યનાવી તે પછીના કાળની દમયંતી આદિ સતી સ્ત્રીઓ વર્તી હોય એમ તેમનું ચરિત્ર સાક્ષી પૂરે છે. પણ મહાભારતમાં સ્ત્રીઆદર્શનો એક જુદો જ નમૂનો આપણી સામે ખડો થાય છે. પતિભક્તિ, સહજ ક્રોધાગ્ર પ્રકૃતિ, લાગ્ન્યગુતા, ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, ક્ષમાશીલતા આદિ સદ્ગુણોની સાથે મહાભારતની આદર્શ રમણીમાં એક નવું જ તત્ત્વ અદ્ભુત સ્વરૂપે દેખા દઈ રહ્યું છે. આ અદ્ભુત તત્ત્વ તે એક ક્ષત્રિયાણીને જાનવું તેનું તેજ, શૌર્ય અને જાહેર હિંમતપાણું છે.

મહાભારતની આ અનન્ય પ્રભાવશાળી અને સર્વગુણ સંપન્ન આદર્શ રમણી તે બીજી કોઈજ નહિ, પણ દ્રૌપદી છે. તે સીતા જેવી સદ્ગુણી છતાં પ્રતાપશાળી હતી. અન્યાય, અત્યાચાર અને અવિચારની સામે થવાનું તેનામાં અથાગ તેજ અને બળ હતું.

અન્યાય આદિ સહન કરનારને તે માણસ ક્ષેપતી નહિ. ચાહે પતિ કે પિતા, બાઈ કે ચુરજન ગમે તે હોય તોપણ તેમની નિર્બળતાને તે માફ કરી શકતી નહિ. વડીલોને પણ ન્યાયનું રક્ષણ કરવામાં કે અન્યાયને દાખી દેવામાં પછાત પડેલા જોતી તો તેમને તે જાહેરમાં ઠોક દેતાં જરા પણ આંચકો ખાતી નહિ. આમ છતાં તેનામાં દંબ, મિથ્યાભિમાન કે નિષ્ફૂરતાનો લેશ પણ ન હતો.

ગમે તેવા મદોન્મત અત્યાચારીની સામે તેછંછેડાયેલી સિંહણની માફક ખડી રહેતી અને તેના મદને ચૂર્ણ કરી શરણે આવતાં તેને કિદારતાથી માફ કરતી ! રાવણ હરી ગયો ત્યારે સીતાની જગાએ દ્રૌપદી હોત તો જયદ્રથની માફક તેને નમાવ્યો હોત અને તેમ નહિ તો પ્રીત્યક્તી માફક તેના ચૂરા થયા હોત. તેનામાં આટલું આત્મ-ગૌરવ અને સ્વાત્માભિમાન હોવા છતાં તેનું જીવન એક આદર્શ પત્ની, ગૃહિણી અને સ્ત્રીને સર્વાંશે જાણવું હતું. એક આદર્શ પત્ની અને ગૃહિણી તરીકે આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવામાં, પતિ અને વડીલોની સેવા કરવામાં, અતિથિઓને સત્કારવામાં, ધરની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા રાખવામાં તે કેવી અને કેટલી કાળજી ધરાવતી હતી તે પાછલા પાઠમાં જોયું છે. તે પ્રખર બુદ્ધિમતી તેમજ ધર્મનીતિ અને રાજનીતિની પણ અતિ જાણકાર હતી.

આત્માના યોજસથી દીપતી આ સર્વશુણ્ણસંપન્ન વીરાડ્ડના પંચાલ દેશના રાજા દુપદની કન્યા હતી. તેના જીવનની બારીક વિગતોમાં ઉતરવું મુશ્કેલ છે. આથી તેના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દા અને તે ઉપરથી જણાઈ આવતા તેના હૃદયના વિશેષ આગળ પડતા સહશુણ્ણો ને જ અહીં વિચારી જઈશું. દ્રૌપદીના લગ્નને માટે સ્વયંવર કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં જે પુરુષ મચ્છવેષ કરી શકે તેને દ્રૌપદી પરણાવવી એવી રાજા દુપદે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. સ્વયંવરમાં દેશ દેશના રાજા અને ઋષિઓ આવ્યા હતા. જરાસંધ, શિશુપાળ, દુર્યોધન આદિ મોટા મોટા રાજાઓ મચ્છ વીંધવાને ક્રિયા થયા પણ નિષ્ફળ નીવડી.

નીચા મોઢિ ખેસી ગયા. પછી અંગ દેશનો રાજા કરણ ઉભો થયો. કરણ ધનુર્વિદ્યામાં અબ્જુનની બરોબરી કરી શકે તેવો હતો. તે ઉભો થઈ મન્થ વીધવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો કે તરત જ કશા પણ સંકોચ વગર દ્રૌપદીએ સભાને નિર્ભયતાથી જાહેર કર્યું કે “હું સુતપુત્રને વરીશ નહિ.”

દ્રૌપદીના ચરિત્રની આથી પણ વિશેષ મહત્તા દુર્યોધનની સભામાં વ્યક્ત થાય છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિર દ્રુતમાં હારી ગયા અને પાંડવો ગુલામ જેવા બની સભામાં નીચું મોં કરી ખેસી રહ્યા હતા ત્યારે દુર્યોધને દ્રૌપદીને સભાની વચ્ચે ખેંચી લાવવાને એક દૂતને મોકલ્યો. દ્રૌપદી આ મહાન વિપત્તિના વખતે જરા પણ ગભરાઈ નહિ અને પોતાના શિયળનું કેવી રીતે રક્ષણ કરવું તેનો વિચાર કરીને આવનાર માણસને કહ્યું કે હે દૂત ! પ્રથમ તું ધર્મરાય પાસે જઈને પૂછી આવ કે તેમણે પ્રથમ, દાવમાં તેમને પોતાને મુક્તિ હતા કે મને મૂકી હતી ? આ સવાલ તેનાં ધૈર્ય અને અગાધ બુદ્ધિનું સૂચન કરે છે. દૂતે સભામાં પાછા આવીને દ્રૌપદીએ પૂછેલા સવાલનો જવાબ માગ્યો. યુધિષ્ઠિર પ્રશ્નનો ખર્મ સમજી ચુપ રહ્યા. દુર્યોધને તેને જે કંઈ પૂછવું હોય તે સભામાં આવીને પૂછે એમ કહેવા જણાવ્યું. દૂત પાછો ગયો અને દ્રૌપદીને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. આથી તેણે કરીને એ પ્રશ્ન સભાસદોને પૂછી આવવા જણાવ્યું. દૂતે પાછા આવીને સભાસદોને દ્રૌપદીના સવાલનો કિતર આપવા જણાવ્યું. સભામાં બીજા, વિદૂર, દ્રોણ આદિ બેઠા હતા. શે કિતર આપવો તેની તેમને કંઈ સૂઝ પડી નહિ. કારણ કે યુધિષ્ઠિરે પ્રથમ હોડમાં પોતાની જાતને મૂકીને દ્રૌપદી પરનો પતિ તરીકેના પોતાના હક ગુમાવ્યો હતો અને બીજી તરફથી સ્ત્રીએ સઘળી અવસ્થામાં પતિને અનુસરવું જોઈએ એ પણ ધર્મ હતો. આમ બેવડું ધર્મસંકટ આવી પડવાથી તેઓ કંઈ જ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. અતે દુઃશાસન આજ્ઞા થતાં સતીનો ચોટલો બાંધી તેને સભામાં ખેંચી લાવ્યો. આ વખતે તેના શરીર ઉપર એક માત્ર

વસ્ત્ર હતું. વળી તે રજસ્વળાવાળી હતી. બરસામાં વડીલે ની સમીપ પોતાની આખર લૂંટાતી જોઈ તે ટુકડું સિંહણુની પેટ ગરજી બીડી: “ આશુ! આજ શ્વસુર પક્ષના મુરખ્ખીઓ સમક્ષ, દુરવંશના વીરપુરુષો સમક્ષ મારું આટલું અપમાન! તમે બધા ચૂપચાપ બેસી રહીને એને અનુમોદન આપો છો? કોઈ પણ નિર્દોષ કુળવધુ માન સાચવવા ખાતર એક શબ્દ પણ બોલતું નથી? આજ બધાએ ક્ષત્રિય ધર્મ શુભાવ્યો છે? બીજા, દ્રોણ, વિદુર કોઈનામાં પણ મનુષ્યત્વ નથી? કેવી રીતે આજ એ કોકો આ અધર્મને પોતાની આંખે જોઈ રહ્યા છે? ”

પાંડવોને મર્માધાન થયો. દ્રૌપદીના ચાન્દમાણથી તેમનું હૃદય ત્રીધાઈ ગયું. પણ શું કરે? વચનથી ખંધાઈ લાચાર બન્યા હતા. બીજા વજેરે પણ દ્રૌપદીના પ્રશ્નથી હતકુહિ થઈ ગયા હયા. બધા લાચાર બની નીચું ધાલી બેસી રહ્યા. દુર્યોધને સતીની લાજ લૂંટવાની આશા કરી. દુઃશાસન તેને સભાની વચ્ચે નગ્ન કરવાને તેનું ચીર ખંચવા લાગ્યા. આટલું છતાં તે હિંમત હારી નહિ. તેણે દુઃશાસનને ધમકાવી દૂર કર્યો અને એક આત્મગૌરવથી વિભૂષિત વીરંગનાના હૃદયનો પરિચય આપતી તે બોલી: “ હું સતી છું. ધર્મરાયની પત્ની છું. રાજા દુપદની કન્યા અને શ્રી કૃષ્ણની સખી છું. આજ અનાથ સ્ત્રીની પેઠે આ સભામાં સવળાના દેખતાં આ પ્રમાણે અપમાન ભોગવું છું. રાજાઓ! આજ આપનો રાજધર્મ ક્યાં છે? કુરુવંશીઓ! તમારો કુળધર્મ આજે ક્યાં ગયો? આજ કોઈ પણ મારા આ દારણ અપમાનને રોકી શકતું નથી? જો એ પણ નથી કરી શકતું તો શું કોઈનામાં જોટલું પણ સાહસ નથી, કે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે? વીર પતિની સમક્ષમાં, મહાત્મા સાસરીયાંની સમક્ષમાં, ભારતના રાજાઓની સમક્ષમાં, સભા મધ્યે નિર્દોષ કુરુ કુળવધુ હું તમને પ્રશ્ન કરું છું, કે ધર્મથી હું છતાઈ છું કે નહિ? આપ સર્વ કહો, કે પરવશ દાસ તરીકે યુધિષ્ઠિરને મને હોડમાં મૂકવાનો અધિકાર હતો કે નહિ? આપ જો કહેશો તે કરવા હું તૈયાર છું. ”

પાંડવો વચનથી બધાએલા હતા. વચન પાળવું એ તેમને મન તેમનું જીવન સર્વસ્વ હતું. તેઓ દ્વિધા કરી શક્યા નહિ. બીજાને પણ શે કિતર દેવો તે સૂઝ્યું નહિ. તેથી તેનો ઉત્તર દેવાનું તેમણે યુધિષ્ઠિરને સોંપ્યું. સૌ કોઈ ચૂપચાપ બેસી રહ્યું. દ્રૌપદી હતાશ અને બીડમંજન અંતર્યામી પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણને પોતાની લગ્ન રાખવા આર્ત સ્વરે વીનવવા લાગી. પ્રભુએ સહાય કરી સતીની લાજ રાખી. દુઃશાસન ચીર બેચનાં થાકી ગયાં. સભા દીંગ બની ગઈ.

વળી અત્યાચારીના મદનું મર્દન કરવામાં તે જેટલી તીવ્ર હતી તેટલી જ તે શરણે આવેલા અપરાધીને માફ કરવામાં ઉદાર હતી. જ્યારે પાંડવો હારીને શરત મુજબ વનમાં જઈ વસ્યા ત્યારે દ્રૌપદી પણ તેમની સાથે ગઈ હતી. એક વખત પાંડવો આહારની શોધમાં જંગલમાં ગયા હતા અને ઘેર સતી એકલી હતી. આ સમયનો લાગ સાધીને જ્યદ્રથ સતીને ડિપાડી લઈ જવા આમ્યો. સતી તેનો પાપી વિચાર કળી ગઈ અને તેને પાપકર્મથી દૂર રહેવાને સમજાવ્યું. જ્યદ્રથે માન્યું નહિ અને બળનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યો. સતીએ ક્રોધિત બની તેની છાતીમાં લાત મારી તેને જમીનદોસ્ત કર્યો. તે ઉઠ્યો અને બળપૂર્વક સતીનું હરણ કરીને ચાલતો થયો. આ વખતે પણ તે હતાશ કે નિરાશ થઈ નહિ, પણ માર્ગમાં પાંડવો આવી પહોંચવાની પ્રતીક્ષા કરી રહી. પાંડવો દેખાતાં જ હિંમતથી તેણે પોતાની સ્થિતિથી તેમને વાંદ્ર કરી દીધા. જ્યદ્રથની બેચી પકડી અને અપરાધી તરીકે તેને યુધિષ્ઠિરના સામે ખડો કરી દીધો. જ્યદ્રથ યુધિષ્ઠિરને પગે પડી માફ માગવા લાગ્યો. દ્રૌપદીએ કહ્યું, “જ્યારે તે પાપી શરણે આવી માફ માગે છે તો તેને જીવતો છોડી મૂકો.” કેવી ઉદારતા ! આથી પણ આ સતીના હૃદયની વિશેષ મહાતુભાવતા આગળ ઉપર પ્રત્યક્ષ થાય છે. મહાભારતના યુદ્ધના અંતિમ વખતે અશ્વત્થામાએ જ્યારે સતીના પાંચ નિરપરાધી બાળકોને મારી નાંખ્યા ત્યારે તે શોકથી વ્યાકુળ બની રૂદન કરવા લાગી.

અનુનથી સતીનું દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે અશ્વત્થામાનું શિર કાપ્યા વિના અનજન ન લેવું. આ પ્રતિજ્ઞા કરી તે અશ્વત્થામાને જીવતો પકડી લાવ્યો અને તેને સતીની સામે ખડો કરી દીધો. અશ્વત્થામા નીચું મોં કરી ઉભો રહ્યો છે. સામે સતી શોકથી જળી રહી છે. આવી સ્થિતિમાં બીજી કોઈ સ્ત્રી હોત તો અશ્વત્થામાનું શું થાત તે સમજવું સહેલ છે. પણ દ્રૌપદીનું હૃદય અત્યંત ઉદાર અને ક્ષમાશીલ હતું. તે તરત જ પોતાનું દુઃખ વીસરી જઈ અશ્વત્થામાના મરણથી તેની માને કેટલું દુઃખ થશે તે વિચારવા લાગી ! તેની આંખમાં પારકાના દુઃખે આંસુ ઉભરાઈ આવ્યાં ! તે બોલી : અરે ! એને છોડી દો. તેના માથાનો મણિ કાઢી લઈ તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરો; પણ તેને જીવથી મારો નહિ. અરે ! એની મા જ્ઞાતમી પતિવિયોગે અધમૂઘ બની છે તેમાં વળી જો આ તેના એકના એક પુત્રનું મૃત્યુ સાંભળશે તો કોણ જાણે તેની શી દશા થશે ? ! પુત્રશોક જનનીને કેટલો દુઃખદાયી થઈ પડે છે તે માફ આ પથર જેવું કઠોર હૃદય બહુ સારી રીતે અનુભવ કરી રહ્યું છે ! શી તેની ઉદારતા અને શી તેના હૃદયની મહાનુભાવતા !!

આ ઉપરાંત બાર વરસ વનમાં ગાળી તેરમું વરસ જ્યારે વિરાટ નગરમાં ગુપ્તવેશે રહ્યાં ત્યારે રાજના સાળા કીચકે તેના ઉપર જે અત્યાચાર કર્યો હતો તેની સામે બીમસેનને ખડો કરી દેવામાં અને દોરવોના અન્યાયની સામે થવાને યુધિષ્ઠિરને ઉત્તેજવામાં તેણે જે કુશળતા દર્શાવી હતી તે તેના અત્યાચાર અને અન્યાય માટેના પરિમાર્જનની આતુર લાગણીની તેમ જ પ્રખર યુદ્ધિમતાની સાક્ષી પૂરે છે. આવી અનન્ય સાધારણ સતી સ્ત્રીઓના પ્રભાવે જ આર્ય-વર્ત આખી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. આવી સતીઓનાં ચરિત્રને આદર્શ બનાવી જીવન જોમવવામાં જ સ્ત્રીજીવનની કૃત્યકૃત્યતા છે.

પાઠ ૪૧ મો.

પતિનો પત્ની પ્રત્યેનો ધર્મ.

પ્ર૦—સંસારમાં સ્ત્રીનો શો દરજ્જો છે ? અને પતિના પોતાની પત્ની તરફ શા શા ધર્મો છે ?

ઉ૦—“સ્ત્રિયો દેવ્યો ગૃહસ્થિયઃ”—“સ્ત્રીઓ દેવી અને ઘરની લક્ષ્મી-રૂપ છે.” ઘર તે ઘર નથી પણ ગૃહિણી-ઘરની સ્ત્રી એ જ ઘર છે. સ્ત્રી વિના ઘર અરણ્ય જેવું ઉજડ લાગે છે. જે કુળમાં સ્ત્રીઓ દુઃખી થાય છે, તે કુળનો ઝટ નાશ થાય છે, તેની સમૃદ્ધિ હણાય છે, અને કલ્યાણનો નાશ થાય છે. પુરૂષના સઘળા સુખનો આધાર સ્ત્રી પર જ છે. સમૃદ્ધિ, સુખ, વંશ અને કલ્યાણની વૃદ્ધિ કરવાવાળી આવી જે પોતાની સ્ત્રી તેને પુરૂષે અન્ન, વસ્ત્ર, ભૂષણ વગેરેથી કોઈ પ્રકારે નૂન નહિ રાખતાં સર્વ પ્રકારે સંતોષી સત્કાર કરવો, સંરક્ષણ કરવું, સ્નેહ રાખવો હિત કરવું, વિશ્વાસ રાખવો, કદિ પણ અનાદર કે તિરસ્કાર કરવો નહિ, તેને શુભામડી નહિ પણ ગૃહનો કાર્યભારી, લક્ષ્મી અને સંસાર-સાગર તરવાનો સાથી ગણવી. એની પાસે જોરજુલમથી કોઈ કાર્ય નહિ કરાવતાં, શક્તિ પ્રમાણે કાર્ય સોંપવું. સ્ત્રી અર્ધાંગના રૂપ છે. માટે જેવી રીતે આપણું શરીર શોભાવવાની અને સુખી રાખવાની કાળજી રાખીએ, તેવી જ રીતે તેને પણ શોભાવવી અને સુખી રાખવી. જેમ અરધું શરીર સાફ ન હોય તો સઘળો વ્યવહાર અટકી પડે છે, તેમ સ્ત્રી જે દુઃખી હશે, તો પુરૂષ કદિ સુખી થવાનો નહિ. માટે તેને તન, મન અને કર્મથી પોતાના પ્રાણુસમાન ગણવી; કેમકે પુરૂષને આ સંસારમાં ખરો સાથી-મિત્ર સ્ત્રી છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે:-

નાસ્તિ માર્યાસમો બન્ધુ નાસ્તિ માર્યાસમા મૃતિઃ

નાસ્તિ માર્યાસમો લોકે, સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥

પુરૂષને ભાર્યાસમાન બીજો મિત્ર નથી, ભાર્યા-સમાન બીજી મૃતિ

નથી અને આ લોકમાં ભાર્યાના સમાન ખીજું કોઈ ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાયકારી નથી.

કેટલાક અગ્રાની અવિચારી પુરૂષો સ્ત્રીને દુઃખ દે છે અને પોતે સુખ ભોગવી આડે માર્ગે ચાલે છે. આવા પુરૂષોના પાપ તરફ વિચાર કરતાં તેમને ‘પતિપણું’ કદિ ધટતું નથી. આવા પાપી પુરૂષો પોતાના પાપને લીધે સ્ત્રી વિનાના થાય છે, અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવે છે અને અકલ્યાણને પામે છે. મનુ મહારાજે કહ્યું છે, કે:-“યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । સ્ત્રીઓ જે ધરમાં માન પામે છે, તે ધરમાં દેવતાઓ સંતુષ્ટ થાય છે. ” “ સ્ત્રીનાં આંસુથી જે ધરની જમીન બીની થાય છે તે ધરમાં કલ્યાણ નથી. ” ખરેખર સ્ત્રીના પ્રસન્ન સુખની શોભા જ ધરનો અંધકાર દૂર કરે છે, માટે સ્ત્રીઓને સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન રાખવી એ કુલીન પુરૂષનું દામ છે. કુલીન પુરૂષ પોતાની ધર્મપત્ની પર જ ખરી પ્રીતિ રાખવી, તેને જ પોતાનું જીવિત સર્વસ્વ ગણવી જોઈએ. તે ગમે તો લુલી હોય કે પાંગળી, તે ગમે તો બહેરી હો કે મુંગી, ગમે તો આંધળી હો કે કંઈ પણ જેનો હાથ દેવ, અગ્નિ અને લોકોની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લેધ ગ્રહણ કર્યો છે, તેને યાવત જીવિત પ્રેમ સહિત પાળવી એ ધર્મ છે. લગ્ન વખતે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, કે:-ધર્મેષ્વર્યેષુ કામેષુ સહચરેયં સહચરેયં । “ ધર્મોમાં, અર્થોમાં અને સુખોમાં હું મારી ધર્મપત્નીને સાથે રાખીશ, સાથે રાખીશ. ” આ મંત્ર ત્રણ વાર જોઈ વચન આપેલ છે. આવું વચન જે તોડે છે, તે ખરેખર ધ્વિરનો ગુન્હેગાર થાય છે. જે જ્ઞાતા અને કુલીન પુરૂષ છે, તે તો પોતાના પ્રાણ જતા સુધી પણ પોતાનું વચન ભંગ કરતા નથી, કે એક ધર્મપત્ની સિવાય ખીજી સ્ત્રી પર ભાવ લાવતા નથી. વળી જેમ સ્ત્રીને પોતાના પતિ સિવાય ખીજા પુરૂષનું સુખ જોવું પણ કહ્યું નથી, તેમ પુરૂષે પણ પોતાની ધર્મપત્ની સિવાય ખીજી સ્ત્રીનું સુખ પણ કુદાઈએ જોવું ન જોઈએ. જેમ સ્ત્રીએ પોતાના પતિને

જ રૂપ, ગુણ અને શીલથી ઉત્તમ ગણવો જોઈએ, તેમ પુરૂષે પણ પોતાની જ એક ધર્મપત્નીને જ રૂપ, ગુણ અને શીલથી ઉત્તમ ગણવી જોઈએ. સ્ત્રીએ જેમ પતિવ્રત પાળવું જોઈએ, તેમ પુરૂષે પણ એક પત્નીવ્રત પાળવું જોઈએ એવો શાર્ત્ત્વ લેખ છે. જેવો પતિનો સ્ત્રી પર હક છે, તેવો જ સ્ત્રીનો પતિ પર હક છે. જેવા સ્ત્રીને પતિ સાથે વર્તવાના કઠણ ધર્મ છે, તેવા જ પતિને સ્ત્રી સાથે વર્તવાના કઠણ ધર્મ છે. આવો પોતાનો કઠણ ધર્મ ત્યાગી પોતાની પ્રિયાને વગર કારણે તજનારને વિપરીત કળ મળે છે. માર્કંડેય ઋષિએ કહ્યું છે, કે વિપશ્ચિતે પોતાની સ્ત્રીના વિના અપરાધે ત્યાગ કર્યો હતો, તેથી તેને નરક જોવાની અસહ્ય પીડા થઈ પડી છે.*

વળી સર્વ પ્રકારનાં દુઃખનું કારણ અજ્ઞાન જ છે. પતિ જ્યારે પત્ની તરફના કર્તવ્યથી ખેમાલૂમ હોય છે ત્યારે જ તે સાસુ, નણંદ આદિ ધરનાં માણસોથી હડધૂત બની દુઃખી દુઃખી થઈ રહે છે. અર્થાત્ ઉલટું સ્ત્રી પોતાના ધર્મોથી અળગણ હોય છે તો પુરૂષનો સઘળો સંસાર ધૂળ મળે છે. આટલા માટે પતિપત્ની ઉભયના ઝોટલે કે સંસાર સમસ્તના સુખને માટે જરૂરનું છે, કે તેમણે સૌથી પ્રથમ એક બીજા તરફનાં કર્તવ્યોથી સારી રીતે જાણીતા થવું.

કર્તવ્યો કર્તવ્ય રૂપે ભાસે અને તે પ્રેમ તથા શ્રદ્ધાની સાથે જીવનમાં કિતરી શકે તેટલા માટે શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓનો વિકાસ થવો આવશ્યક છે. આ વિકાસ તન, મન અને ધર્મની કેળવણીથી જ થઈ શકે. આટલા માટે સ્ત્રીઓને તન, મન અને ધર્મની કેળવણી મળે અને સ્ત્રીત્વને છાજતી તેમની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ ખીલી ઉઠે એ પ્રકારની સઘળી બની શકતી અનુકૂળતા કરી આપવી એ પણ પુરૂષોનો ધર્મ છે.

સ્ત્રીઓ અભણ, મૂર્ખ અને વહેમી રહેવાથી દેશ અને ધર્મને

બહુ જ હાનિ પહોંચે છે. સ્ત્રીપુરુષના ભાવોની આબેહૂય પ્રકૃતિ તે બાળકો-ભાવિનાં વીર દેશોદ્ધારક મહાજનો છે. આ બન્નેમાંય માતૃ-હૃદયના ભાવોની છાપ બાળમગજમાં બહુ જ ડંડી પડે છે. બાળ મગજમાં ઉડે ઉતરી જતા આસંસ્કારો જેટલા વિશુદ્ધ અને કલ્યાણ-કારી હોય છે તેટલા અંશે તે બાળક પણ વિશુદ્ધ—પરમ ચારિત્ર્ય-વાન અને જનકલ્યાણક નીવડે છે. આમ દેશના ખરા કલ્યાણને આધાર મોટા ભાગે માતાઓ ઉપર જ અવલંબી રહેલો છે. જે દેશની માતાઓ આદર્શ પત્ની, આદર્શ ગૃહિણી અને આદર્શ માતા હોય છે તે દેશ પૃથ્વીપરના નન્દનવનની જેમ દીપી ઉડે છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ આ બાબતની સખળ સાક્ષી પૂરે છે. સમાજ અને ધર્મમાં જે દોષો પેસી જવા પામ્યા છે અને જેને લીધે આપણે અવનતિનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ તેનું કારણ મોટા ભાગે આપણા દેશની હાલની સ્ત્રીઓની અજ્ઞાનતા જ છે. આટલા માટે પ્રાચીન આર્ય-માતાઓના દૃષ્ટાન્તને નજર સમીપ રાખી દેશ અને કાળને ઢિચિત એવી સાચા સ્ત્રીત્વને વીકસાવનારી સ્ત્રીકેળવણીનું આયોજન કરવું એ પુરુષોનું સ્ત્રીઓ પ્રતિનું અતિ અગત્યનું કર્તવ્ય છે.

સ્ત્રીઓને તુચ્છ અમળા ગણી તેમના તરફના આ અતિ-અગત્યના કર્તવ્યથી વિમુખ રહેવું એ દેશ અને ધર્મનું મહાન હાનિ પહોંચાડનારું છે. પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીહૃદયમાં પણ સ્વમાન આદિ ઉન્નત ભાવો હોય છે. તે ભાવોનો વિકાસ થતાં અમળા ગણાતી સ્ત્રી પ્રયત્નમાં પ્રયત્ન અત્યાચારીના જીલમની સામી ખડી રહી તેને મ્હાત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. સીતા, દ્રૌપદી, દમયંતી આદિ તેનાં જ્વલન્ત દૃષ્ટાન્તો છે. પ્રાચીન કાળની પૃથ્વીભરમાં પૂજાતી એ આર્યમાતાઓના અગાધ સામર્થ્ય અને તેજનું કારણ તેમના પતિ દ્વારા થયેલો તેમના હૃદયનો વિકાસ એ જ હતું. આટલામાટે સ્ત્રીહૃદયના અતિ ઉચ્ચભાવો પૂર્ણ રીતે ખીલી ઉઠે એ દિશામાં સાચા અને સખળમાં સખળ યત્નો કરવા એ પુરુષોનું સ્ત્રી પ્રતિનાં સર્વ કર્તવ્યોમાંનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

ભાગ સાતમો.

આચાર.

આચારઃ પ્રથમો ધર્મઃ ।

આચાર એ પરમ ધર્મ છે.

શૌચાચાર વિહિનસ્ય સમસ્તા નિષ્ફલા ક્રિયાઃ

પવિત્ર આચરણ વિના કરેલી સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય.

પાઠ ૪૨ મો.

સામાન્ય આચાર.

પ્ર૦—આચાર એટલે શું ?

ઉ૦—જીવનમાં જે બાબતો આચરવા યોગ્ય છે તેને આચાર કહે છે. જે આચરણોથી અંદરની અને બહારની શુદ્ધિ થાય છે તે જ ખરો આચાર છે.

પ્ર૦—આચારના કેટલા પ્રકાર છે ?

ઉ૦—સામાન્ય રીતે તો આચારના બે જ ભેદ છે : સદાચાર અને દુરાચાર. આમ છતાં વિશેષરૂપે તેના લોકાચાર, કુળાચાર, દેશાચાર, સમયાચાર વગેરે અનેક ભેદો થઈ શકે છે.

પ્ર૦—સદાચારનાં મુખ્ય લક્ષણો કયાં છે ?

ઉ૦—જે આચરણો વડે મનુષ્યનું જીવન આ લોકમાં આનંદથી વ્યતીત થાય અને પરલોકમાં પણ સુખી બને તે સદાચાર છે. દુરાચારનું પરિણામ આથી ઉલટું આવે છે. મનુષ્યોએ સદાને માટે બીજાની હિંસા કરવાથી, કાઠને દુઃખ દેવાથી, પારકું ધન હરણ કરવાથી અને પરસ્ત્રી ગમનથી દૂર રહેવું જોઈએ. તેણે વાણીથી કવચન કાઢવું નહિ, નહારી વાતો કહેવી નહિ, બીજાઓના દોષો જોવાની વૃત્તિ રાખવી નહિ, અસત્ય બોલવું નહિ, મનથી પણ પારકાના ધનની ઈચ્છા કરવી નહિ, બીજાનું ભૂલું ધણવું નહિ અને ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા કદિપણ છોડવી નહિ. આ સર્વ સદાચારનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. સત્ય, અક્રોધ, દાન, અહિંસા અને પ્રજ્ઞેત્પત્તિ એટલા વર્ણમાત્રના સામાન્ય ધર્મ છે.

પ્ર૦—સામાન્ય રીતે મનુષ્યોએ એક બીજાની સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?

ઉ૦—સામાન્ય રીતે સર્વને આત્મવત્ત જોવું એ મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે જે સર્વને આત્મવત્ત જુએ

છે તે જ દેખતા છે. વ્યાસ ભગવાન કહે છે, કે ધર્મની સઘળી વાતો સાંભળો, સાંભળીને તેને હૃદયમાં ધારણ કરો અને જે પોતાને રચવું ન હોય તેવું આચરણ બીજાના તરફ કદિ પણ ન કરો. આ ધર્મનું મૂળ છે અને સઘળા દેશોમાં તે હંમેશાંથી મનાવું આવ્યું છે.

પાઠ ૪૩ મો.

વિશેષ આચાર.

પ્ર૦—મનુષ્યના સાંસારિક સંબંધોનું મૂળ શું છે ?

ઉ૦—પ્રીતિ, સ્નેહ અને ભક્તિ. સંતાન અને માતાપિતા, પતિ અને પત્ની, ભાઈ ભાઈ, દૃષ્ટિ મિત્રો, રાજા અને પ્રજા વગેરે સઘળા સાંસારિક સંબંધો એ ત્રણના ઉપર જ નિર્ભર છે.

પ્ર૦—સંતાન અને માતાપિતા એમનો પરસ્પરનો વિશેષ સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે ?

ઉ૦—હંમેશાં માતાપિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ સંતાનનો ખાસ ધર્મ છે. આ દેશમાં જેટલા ઋષિ, મુનિ અને દૃષ્ટિરીય અવતાર થયા છે તે સર્વ પોતાનાં માતા, પિતા અને ગુરુઓને દૃષ્ટિ દેવની પેઠે પૂજતા રહ્યા છે. શ્રી રામચન્દ્રજીએ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને પ્રસન્ન ચિત્તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનવાસનો સ્વીકાર કર્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કંસને મારી મથુરાનું રાજ્ય પોતાના દાદા ઉગ્રસેનને આપી કહ્યું હતું, કે હું આપની દાસની માફક સેવા કરીશ. યુધિષ્ઠિરે મહાભારતના યુદ્ધની શરૂઆતમાં બીષ્મ, દ્રોણ વગેરેની પ્રાર્થના કરી તેમનો આશીર્વાદ મેળવ્યો હતો. પ્રહલાદને તેના પિતાએ અનેક રીતે મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં વિષ્ણુ ભગવાન પાસે તેણે તેના અપરાધો માફ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી. મહાભારતમાં ધર્મવ્યાધે કહ્યું હતું, કે માતા-પિતાની સેવા એજ મારા જ્ઞાનનું કારણ છે. પુત્ર રાજાએ પોતાની

યુવાવસ્થા પોતાના પિતાને આપીને તેમની વૃદ્ધાવસ્થા પોતે લીધી હતી. પોતાનાં માતપિતાના સહયુક્તેને ધારણ કરવામાં જ સંતાનેનું કલ્યાણ છે. એક વિદ્વાન કહ્યું છે, કે પિતાના ધનની નહિ, પરંતુ તેમના સહયુક્તોની ઇચ્છા કરો. શાસ્ત્રમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે, કે સધળે ઠેકાણેથી જયની પરંતુ પુત્રથી પરાજયની ઇચ્છા કરો. પોતાનાં સંતાનેને લાયક બનાવવાં એ માતપિતાનો ધર્મ છે. બાળકોનું કેવળ ભરણપોષણ કરવું એ જ બસ નથી; પરંતુ તેમને ધાર્મિક બનાવવાં એ તેઓનું મહાન કર્તવ્ય છે.

૫૦- પતિપત્નીનું પરસ્પરનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ ?

ઉ૦—પ્રથમ કહી ગયા તે પ્રમાણે પતિને પોતાનો દેવ ગણવો એ સ્ત્રીનો અને સ્ત્રીને પોતાની અર્ધાંગના અને સહધર્મચારિણી ગણી સ્નેહપૂર્વક તેની સાથેના સંબંધનું પાલન કરવું એ પતિનો ધર્મ છે.

૫૦—રાજ અને પ્રજાનો પરસ્પરનો ધર્મ શો છે ?

ઉ૦—પોતાનાથી જે નાના હોય તેમના મનને રાજ રાખવું અને તેમનું રક્ષણ કરવું એ વડીલોનો ધર્મ છે, અને વડીલોનું માન સાચવી તેમની સેવા કરવી એ નાનાઓનો ધર્મ છે. આ દેશના સધળા નાના અને મોટા પુરૂષો ઉપરના નિયમને અનુસરતા આવ્યા છે. રામ, યુધિષ્ઠિર વગેરે સધળા મહાત્માઓ પણ એ નિયમને અનુસરીને જ પોતાની પ્રજાનું યથાયોગ્ય પાલન કરતા હતા અને જેવું તેઓ પાલન કરતા હતા તેવી જ પ્રજા પણ તેમના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થતી હતી. સર્વત્ર આ પ્રમાણે થવું જોઈએ. એટલે, કે રાજ તરફથી પ્રજાનું યથાયોગ્ય પરિપાલન અને તેના મનનું સર્વથા અતુરંજન થવું જોઈએ, તેમ જ પ્રજા તરફથી રાજકીય પરમ ભક્તિ હોવી જોઈએ. રાજ અને પ્રજા બન્નેનું પરસ્પરનું આ પ્રકારનું વર્તન જ મૂળથી સધળા દેશોની ઉન્નતિનું કારણ બન્યું છે.

૫૦—સમાનકોટિનાં મનુષ્યોએ પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?

ઉ૦—પોતાના બરોબરીયાની સાથે હિંમેશાં હેતથી વર્તો, બની

શકે ત્યાંસુધી કોઈના પણ અંતઃકરણને ન દુખવે, હંમેશાં હિતવાદી, મિતવાદી અને સત્યવાદી બને અને કોઈનું પણ અહિત ન કરતાં સર્વનું હંમેશાં ભલું કરે. જ્યોતે નુકસાન વેડી લઈને પણ જે બીજા-ઓને લાભ કરે છે તે જ સત્યુચ્ચ છે.

૫૦—પોતાનાથી ઉતરતી કોટિવાળાની સાથે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?

ઉ૦—પોતાનાથી ઉતરતી પંક્તિનાં માણસો ઉપર હંમેશાં કૃપા-દષ્ટિ રાખો અને તેમની ગરીબાઈ, કૃષણતા અને દુઃખ જોઈને મનમાં અભિમાન ન લાવતાં તેમની રક્ષા કરો. રાજા યુધિષ્ઠિરે પોતાની સાથેના કૂતરાને મૂકીને સ્વર્ગમાં જવાની ના પાડી અને કહ્યું, કે “ મારા શરણમાં પડેલાનું રક્ષણ કરવું એ મારો નિયમ છે. જે પુરુષ ધર્માત્મા છે તે અધર્મ શી રીતે કરી શકે ? શરણાગતને ત્યજી દેવા જેવું કોઈ પાપ નથી. જે બચબીત બનેલો હોય, મારે આશરે આવેલો હોય, મારી રક્ષા કરો એમ કહેતો હોય, રોગથી ઘેરાયેલો હોય, પોતાનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત હોય અને જે જીવિતદાન માટે માગણી કરતો હોય એવા કોઈપણ પ્રાણીને હું જીવતા લગી છોડીશ નહિ. ” શ્રી રામચન્દ્રજીનો પણ એ જ નિયમ હતો. જ્યારે રાવણને ત્યામ કરીને વિભીષણ તેમના શરણે આવ્યો ત્યારે દેટલાકના દિલમાં શંકા ઉપજી અને તેમણે રામચન્દ્રજીને કહ્યું કે તેના આવવામાં કંઈક કપટ હોય એમ લાગે છે. પોતાના સાર્થીઓનું આવું કથન સાંભળીને રામચન્દ્રજીએ તેમને કહ્યું, કે “ હાથ જોડી દીન બની શરણમાં આવેલા શત્રુનું પણ હું રક્ષણ કરું છું. જો કોઈ પ્રાણી એક વખત પણ એવું કંઈ નાખે કે હું તમારો છું તો તેને સર્વ પ્રકારે અભયદાન દેવું એ મારો નિયમ છે. ” તુલસીદાસજી કહે છે, કે—

“ કોટી વિપ્રવધ લાગે બહુ, આયે શરણ તજો નહિ તાહ;

સન્મુખ હોય જીવ મોહિ જન્મદી, જન્મ કોટિ અધનાશદું તબદી.”

વળી શરણાગતનું રક્ષણ કરવાને માટે કાશીના રાજા શિખિએ

પોતાના શરીરનું માંસ ગીધને આપીને કપોતને બચાવ્યો હતો એ વાત જગવિખ્યાત છે. ચાલુ સમયમાં નીચ અને અધમ જાતિઓના શી રીતે ઉદ્ધાર કરવો એ બાબતમાં પુષ્કળ વિચારો અને ચર્ચા ચાલી રહ્યાં છે. એ વાતમાં તો કંઈ સંશય જ નથી, કે એ જાતિની વર્તમાન દશાથી ખાસ કરીને તેમને અને સામાન્ય રીતે સમસ્ત હિંદુ જાતિને નુકસાન થયું છે અને હિન્દુઓની સંખ્યામાં દિવસે દિવસે થતા જતા ઘટાડાનું કારણ પણ તેમની હાલની એ દશા જ છે. આમ છતાં સ્પર્શસ્પર્શના નિયમોના સહસા ભંગ કરી દેવાથી જેમની એ દશામાં સુધારો થવા પામશે નહિ. તેને માટે તો શિક્ષણની વધારે સારી યોજનાઓ વડે તેમને વધારે સારી રીતે તેમના કામને લાયક બનાવવા જોઈએ, તેમના ગુજરાનનાં સાધનોના માર્ગો ખુલ્લા કરી આપવા જોઈએ અને તેમના તરફ તિરસ્કાર કે તુચ્છ દૃષ્ટિથી જોવું ન જોઈએ. ચાર વર્ણ એ વિરાટસ્વરૂપ પરમાત્માના અવયવો છે. બ્રાહ્મણ મુખ, ક્ષત્રિય બાહુ, વૈશ્ય ઉરુ અને શૂદ્ર તે પગ છે. શરીરના અવયવોની પેઠે આ ચારે વર્ણને એક બીજાના આધારની જરૂર છે. આથી કોઈપણ વર્ણને પોતાને ઉંચ અને અન્યને નીચ માનીને તેનો તિરસ્કાર કરવાનો અધિકાર નથી. શાસ્ત્રો પણ કોઈને હલકા ગણી તિરસ્કાર કરવાનો ઉપદેશ આપતાં નથી. જેમ બ્રાહ્મણોની તેમ શૂદ્રોની, અર્થાત્ સઘળા વર્ણરૂપી અવયવોની ઉન્નતિમાં જ સમાજરૂપી દેહની ઉન્નતિ રહેલી છે. આથી શૂદ્રોને પણ હિન્દુસમાજની ઉન્નતિનું સહાયક એવું એક અગત્યનું અંગ સમજીને તેમની સાથે પ્રીતિભાવથી વર્તીને તેમની સ્થિતિ સુધારવાના યત્નો કરવામાં જ સમસ્ત હિન્દુ સમાજનું હિત સમાયેલું છે. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમનાનાં સુધારે થશે—આ ઉપર સઘળાઓએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

૫૦—કોને કોને હંમેશાં નમન કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—માતા, પિતા, ગુરુ અને તે ઉપરાન્ત વેદવેતા, સહાચારી, તપસ્વી, દબ્બત અને ત્યાગી પુરૂષોને હંમેશાં નમન કરવું જોઈએ.

નારદજી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને કહે છે, કે હું હંમેશાં એવા મહાપુરુષોને નમન કરું છું, કે જે સત્યવાદી, ધ્યાનનિષ્ઠ, સર્વ ઉપર સમદષ્ટિ રાખનાર, શાન્તાત્મા અને અતિચિત્તેવાપરાયણ છે. વળી જે મહાનુભાવો રાગદોષ રહિત છે, બીજાઓના મોહને દૂર કરનાર છે, પરાપકારી અને બીજાઓને સુખ આપનાર છે, વાદવિવાદ અને દ્રોહથી રહિત છે, પોતાના બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી તપમાં મગ્ન છે અને હે કૃષ્ણ ! જે આપની પેઠે માતા, પિતા, ગુરુ, વૃદ્ધ અને વડીલ જનોને માન આપે છે તે સર્વને હું હંમેશાં નમસ્કાર કરું છું. આ પ્રમાણે વર્તવું એ સદાચારી પુરુષોનો ધર્મ છે માટે તેને કદિપણ ન છોડો.

પાઠ ૪૪ મો.

દિનચર્યા.

પ્ર૦—સત્પુરુષોની દિનચર્યા કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—દિનચર્યા એવી હોવી જોઈએ, કે જેથી શરીર સુખી, મન પ્રસન્ન અને આત્મા ઉન્નત બને.

પ્ર૦—શું સધળા વર્ણાશ્રમોની દિનચર્યા એક સરખી હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—કેટલીક સર્વને માટે સમાન તો કેટલીક પ્રત્યેક વર્ણાશ્રમને માટે જુદી જુદી હોવી જોઈએ.

પ્ર૦—કયી જાતની દિનચર્યા સર્વને માટે એક સરખી હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—બ્રાહ્મયુદ્ધર્તમાં અથવા પાછલી ચાર ધડી રાતે ઉઠીને સર્વથી પ્રથમ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરવું, પછી શૌચ જવું, હાથ, મોં ધોવાં, દાંતણું કરવું, સ્નાન, સન્ધ્યા તથા ધ્યાન કરવાં એ સર્વને માટે એક સરખી દિનચર્યા છે.

પ્ર૦—પ્રાતઃકાળમાં સૂતેલા ઉઠીને ઇશ્વરનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું?

ઉ૦—જે સર્વ જગતનું આદિ કારણ છે, જેના મહિમાને વેદો ગાઈ રહ્યા છે, જે નિર્ધનનું ધન, શૂન્યાની તૃપ્તિ, અને અશરણનું શરણ છે તે પરમેશ્વરનું હું પ્રાતઃકાળમાં સ્મરણ કરું છું. જેના કૃપા-કટાક્ષથી પ્રાણી આ ભવસાગરને તરી નય છે તે પરમેશ્વરનું હું સવારના પહોરમાં ધ્યાન કરું છું. હું આ પ્રાતઃકાળે તે પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરું છું કે જે સર્વના હૃદયમાં વિરાજમાન, સત્યચિત સ્વરૂપ અને અનંતયામી છે, તેમજ વેદો જેને નેતિ નેતિથી પોકારી રહ્યા છે. હું પ્રાતઃકાળમાં મારો આ આત્મા તે પ્રભુને સમર્પણ કરું છું, કે જે અજ્ઞાનથી પર સનાતન પુરુષોત્તમ છે, જેમાં આ સર્વ જગત સ્થિત છે, જે ચેતન સ્વરૂપ આણ્વી આણુ અને મહાનથી મહાન સર્વવ્યાપી છે. હે ચૈતન્ય ! હે આદિ દેવ ! હે લોકેશ ! હે પુરુષોત્તમ ! હું આજ ઉંઘ-માંથી ઉઠીને મારી જીવનયાત્રા આપના પ્રીત્યર્થ કરું એવી સહજુદ્ધિ આપના કૃપા કરો.

પ્ર૦—શરીરની શુદ્ધિ કેવી રીતે થવી જોઈએ ?

ઉ૦—હંમેશાં નમ્રી કરેલા વખતે જાડે જવું, મળમૂત્રના વેગને અટકાવવો નહિ અને શૌચ જઈ આવ્યા પછી માટી લઈ હાથ પગ ધોવા. માટી અને જળથી જેવી શુદ્ધિ થાય છે તેવી શુદ્ધિ સાચુ આદિથી થતી નથી. મોટા મોટા ડાકટરોની પણ આ બાબતમાં સમ્મતિ છે. તેઓ કહે છે, કે સાચુથી શરીર પરની સ્વાભાવિક ચીકાશનો નાશ થાય છે અને તેના પરિણામે જીંદી જીંદી જાતના રોગો પેદા થવા પામે છે. આટલા માટે જની શકે ત્યાંસુધી સાચુનો ઉપયોગ ન કરતાં એકલા પાણીથી જ શરીરને શુદ્ધ કરો. મુખશુદ્ધિ કરવામાં વડ, બાવળ, લીમડો, ઝીલડો, કંબોઈ આદિ નિરોગી ઝાડના દાંતણુનો ઉપયોગ કરવો. દાંત ઉપર સિંધવ, મીઠું અને સરસવનું તેલ ઘસવું શુભકારી છે. જો કંઈજ ન મળે તો છેવટે એકલી માટી, કોલસા કે રાખના મંજનથી મોઢું શુદ્ધ કરવું અને તે પછી સ્વચ્છ

જળથી સ્નાન કરવું. જે લોક સવારમાં વહેલા સ્નાન કરે છે તેઓ હંમેશાં નિરોગી રહે છે. સ્નાન કર્યા પછી દીલને લૂછી સાફ કરી 'ચોખ્ખું' વસ્ત્ર પહેરીને પોત પોતાના નિત્યકર્મમાં તત્પર થવું.

પાઠ ૪૫ મો.

નિત્યકર્મ.

પ્ર૦—નિત્યકર્મ ક્યાં ક્યાં છે ?

જ૦—સન્ધ્યા, ગાયત્રી અને પંચમહાયજ્ઞ આદિ નિત્યકર્મો છે.

પ્ર૦—સન્ધ્યા કેવી રીતે કરવી જોઈએ ?

ઉ૦—સૌથી પ્રથમ પવિત્ર અને એકાન્ત સ્થળમાં દર્ભ અથવા જીન અથવા ખીજ કોઈ વસ્તુના શુદ્ધ આસન પર બેસીને આચમન વગેરે કરો. પછી ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તને એકાગ્ર કરીને પ્રાણાયામ કરો. પ્રાણાયામ કરવામાં પ્રથમ ડાબા નસકોરા વાટે ધીમે ધીમે શ્વાસને અંદર ખેંચીને રોકી રાખો. પછી તેને ધીમે ધીમે જમણા નસકોરા વાટે બહાર કાઢો. આ પૂરક, કુમ્ભક અને રેચક પ્રાણાયામ થયો. કુમ્ભકમાં ત્રણ વાર વ્યાહતિ અને શિરોમન્ત્ર સહિત ગાયત્રી મન્ત્ર બોલો. એવી રીતે ત્રણ વાર કરવું જોઈએ. આ પછી ગાયત્રીના જપ કરો. આટલી સન્ધ્યા ખાસ આવશ્યક છે. જે સમય અનુકૂળ અને પૂરતો હોય તો પૂરેપૂરી સન્ધ્યા કરવી જોઈએ.

પ્ર૦—પ્રાણાયામ કરવાથી શો ફાયદો થાય છે ?

ઉ૦—જે થોડા પણ વખતને માટે પ્રાણાયામ કરવામાં આવે તો તે શરીરના સઘળા દોષોને દૂર કરી દેશે, બળ અને પુરુષત્વમાં વધારો કરશે અને પેટ તેમજ ફેફસાંની અંદર જે અનેક જાતના રોગ પેદા થવા પામે છે તે ઉપજતા બંધ પડી જશે. ધણા ડૉક્ટરોએ પણ આ વાતને સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

પ્ર૦—સપ્ત વ્યાહતિઓ કયી છે અને તેનો શો ઉદ્દેશ છે ?

ઉ૦—ઓમ્ ભૂઃ ઓમ્ ભુવઃ ઓમ્ સ્વઃ ઓમ્ મહઃ

ઓમ્ જનઃ ઓમ્ તપઃ ઓમ્ સત્યમ્ એ સાત વ્યાહતિઓ છે. તેનો ઉદ્દેશ એ છે, કે પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ, સ્વર્ગ અને તેથી પર મહઃ જનઃ તપ અને સત્ય એવા જેટલા લોક છે તે સર્વ ઓમ્ કાર રૂપ પરમાત્મા જ છે.

પ્રન—ગાયત્રી અને તેનો લક્ષ્યાર્થ શો છે ?

ઉ૦—ઓમ્ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ તત્સવિતુર્વરણ્યમ્ ભર્ગો
દેવસ્ય ધીમહિ ધિયો યોનઃ પ્રચોદયાત્ ।

એ ગાયત્રી મન્ત્ર છે અને તેનો અર્થ નાએ મુજબ છે:—

અર્થ:—જે પ્રકાશાત્મક દેવ સર્વની કૃત્પત્તિ, પાલન અને સંહારના હેતુથી અમારી પુદ્ધિને ધર્માદિ વિષયોમાં પ્રેરે છે તે પરમાત્માના સર્વ શ્રુતિ પ્રસિદ્ધ અન્તર્યામી રૂપે સ્થિત, સર્વથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય, જાણુવા યોગ્ય અને જાણવા યોગ્ય તેજની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. તે અમારી પુદ્ધિને અભેદ રૂપે પ્રકાશિત કરે.

પ્ર૦—ગાયત્રીના શિરોમન્ત્રની શી મતલબ છે ?

ઉ૦—ઓમ્ આપોજ્યોતિ રસોમૃતં બ્રહ્મભૂર્ભુવઃ સ્વરોમ્ ।

એ ગાયત્રીનો શિરોમન્ત્ર છે. તેનો અર્થ એવો છે, કે જળ, તેજ, રસ, અમૃત, અને બ્રહ્મસ્વરૂપ ઓમ્કાર છે. ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ એ પણ ઓમ્કાર સ્વરૂપ જ છે.

પ્ર૦—એ ગાયત્રીનું માહાત્મ્ય કેવું છે ?

ઉ૦—ગૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે ગાયત્રીનું પહેલું પાદ ત્રણે લોક, બીજું ત્રણે વેદ, ત્રીજું પાણી, અપાન અને વ્યાન એ ત્રણે વાયુ અને ચોથું સૂર્યમંડળમાં વિરાજમાન પુરૂષ છે. એ પ્રમાણે ધ્યાન કરવાથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેના આશ્રમે ઋષિઓ સર્વ પ્રકારનાં બંધનો છેદીને મોક્ષપદને પામ્યા છે.

પ્ર૦—ગાયત્રીના જપ કેટલા કરવા જોઈએ ?

ઉ૦—અર્થના અનુસન્ધાન પૂર્વક શ્રદ્ધા ભક્તિથી ઓછામાં ઓછા તેના ૧૦૮ વાર જપ કરવા જોઈએ. સામાન્ય જપ ૩૨૪ છે.

સ૦—પંચ મહાયજ્ઞ કયા કયા છે ?

ઉ૦—દેવેાને પરમાત્માની વિભૂતિ માની તેમનું પૂજન કરવું. પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા રાખવી અને તેમનું પાલણુ પોષણ કરવું. સ્વર્ગે સંચરેલા પૂર્વજોનું સ્મરણ હંમેશાં તાણું રાખી તેમની સાથેના સંબંધ અને કર્તવ્યનું હંમેશાં સ્મરણ કરવું, શાસ્ત્રાધ્યયન વડે હુદ્ધિને સતેજ કરવી અને મનુષ્ય માત્રનો પ્રેમપૂર્વક સત્કાર કરવો એ પાંચ પ્રકારનાં નિત્યનાં કર્તવ્યો તે પંચ મહાયજ્ઞ છે અને તેને અનુક્રમે દેવયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞ અને મનુષ્યયજ્ઞ કહેવામાં આવે છે.

પ્ર૦—બ્રહ્મયજ્ઞ કવી રીતે કરવો જોઈએ ? અને તેથી શા લાભ થાય છે ?

ઉ૦—સન્ધ્યા કર્યા પછી વેદનું અધ્યયન કરો. તે વિધિપૂર્વક નિયમ સહિત કરવાથી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થશે અને હુદ્ધિ સતેજ થશે. તમે તમારી જાતે તેનો પાઠ કરી શકો નહિ તો કોઈ વિદ્વાનની સહાય લઈને તેનો પાઠ કરો. આ વેદનો પાઠ કરવામાં ગીતાદિ શાસ્ત્રોના પાઠનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. વેદનો હંમેશાં સમજણ પૂર્વક પાઠ કરવાથી મનુષ્ય થોડા જ દિવસોમાં વિદ્વાન બની જાય છે.

પ્ર૦—પિતૃયજ્ઞ શી રીતે કરાય છે અને તેનો શો હેતુ છે ?

ઉ૦—તર્પણનું નામ પિતૃયજ્ઞ છે. દેવ, ઋષિ અને પિતૃઓને જે જલાંજલિ આપવામાં આવે તેને તર્પણ કહે છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રૂદ્ર, પ્રજાપતિ આદિ દેવતા; સનક, સનન્દન, સનાતન બ્રહ્મવિદ્વાના પ્રવર્તક; કપિલ, આસુરી, પંચશિખા સાંખ્ય શાસ્ત્રના પ્રવર્તક; મરીચિ, અત્રિ, આર્કિરસ. પુલસ્ત્ય, કતુ, પ્રચેતા, વસિષ્ઠ, ધૃત્યુ, નારદ આદિ ઋષિઓ, સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોના પ્રવર્તક, યમ, ધર્મરાજ, ઉપરાન્ત પિતા, પિતામહ, વૃદ્ધ પ્રપિતામહ, માતામહ, પ્રમાતામહ, વૃદ્ધ પ્રમાતામહ, માતા, પિતામહી, પ્રપિતામહી, માતામહી, પ્રમાતામહી, વૃદ્ધ

પ્રમાતામહી વગેરે પિતૃઓ અને જે કોઇ આપણા હાથે અંજલિ પામી શકે તેમ હોય તે સર્વને અંજલિ પ્રદાન કરવાનું નામ તર્પણ છે. આપણા પૂર્વજોની સ્મૃતિ અને તેમની સાથેનો આપણો સંબંધ કદિ પણ ભૂનવો નહિ એ આ તર્પણનો લક્ષ્યાર્થ છે.

૫૦—દેવયજ્ઞના વિધિને સમજાવશો ?

૬૦—અગ્નિ દ્વારા દેવતાઓને જે દ્રવ્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે તેને દેવયજ્ઞ કહે છે. તેનું ખીજું નામ અગ્નિહોત્ર પણ છે. જ્ઞ કે અગ્નિહોત્રની વિધિ બહુ લાંબી છે તોપણ પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન ધરીને ઓઝામાં ઓઝી ગાયત્રી મંત્ર વડે અગ્નિમાં અગ્નીઆર આહુતિ આપો. અહ્નચારી, ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થને માટે આટલી દિનચર્યા એક સરખી છે. સાયં સંધ્યા અને મધિર આરાધન પણ સર્વને માટે સમાન છે. સંન્યાસીને માટે સ્નાન વગેરે ચર્યા સમાન છે. તે પછી તેમને માટે ધ્યાન અને શાસ્ત્ર વિચાર કરવાનું છે.

પાઠ ૪૬ મો.

વિશેષ દિનચર્યા.

૫૦—પ્રત્યેકને માટે ખાસ એવી દિનચર્યા કયી હશે ?

૬૦—અહ્નચારીએ બણવું, ગૃહસ્થે ધંધો રોજગાર કરવો, વાનપ્રસ્થે તપ કરવું અને સંન્યાસીએ ધ્યાન ધરવું તેમજ શાસ્ત્ર વિચાર અને ઉપદેશ કરવો એ પ્રત્યેક આશ્રમીની ખાસ દિનચર્યા છે. બપોરે અહ્નચારીને જો ખીજું કંઈ કામ ન હોય તો તેણે ભિક્ષા માગી લાવવી જોઈએ. વળી ગૃહસ્થને માટે બલિ, વંશદેવ અને પાછળ કહેલા-યજ્ઞો પૈકી ભૂતયજ્ઞ તથા અતિથિયજ્ઞ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે. આ ક્રિયાઓ કરવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે ગૃહસ્થ વડે સર્વતું પોષણ થવું જોઈએ. વાનપ્રસ્થને પણ ભૂત અને અતિથિ એ બન્ને યજ્ઞો કરવાનો અધિકાર છે. તે કયા પછી તેણે ભોજન કરવું જોઈએ. જો

કોઈ નોકરીમાં અગર કોઈ ખીજા ધંધારોજગારમાં જોડાયેલો હોય તો આ સધળી ક્રિયાઓ તે બપોર પહેલાં પણ કરી શકે છે. સંન્યાસીને માટે એ ચત્ત કરવાનું વિધાન નથી.

પાઠ ૪૭ મો.

ભોજન.

પ્ર૦—ભોજનને માટે શા નિયમો હોવા જોઈએ ?

ઉ૦—ભોજન માત્ર બપોરે અને સાંજે એમ બે વખત કરવાનું શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે. વચ્ચેના વખતમાં ખાવાનો નિષેધ છે. ખાવા બેસતા પહેલાં હાથ પગ ધોઈને આચમન કરવું જોઈએ. જે પદાર્થો ખાવાની શાસ્ત્રોમાં મના કરવામાં આવી છે તે ન ખાવા જોઈએ. રસોઈ તૈયાર થયા પછી તેમાંના પદાર્થો પ્રથમ દેવાઓ, અતિથિઓ તથા ઘરનાં માણસોને ખવરાવ્યા સિવાય પોતે ખાવું જોઈએ નહિ.

પ્ર૦—કેવી જાતનું ભોજન હિતકારી અને કેવી જાતનું નુકસાનકારી છે ?

ઉ૦—જે ખોરાક શરીરના દોષોને ક્તિજિત કરે અને શરીરની અંદર જ ભરાઈ રહે તે કદિ પણ ખાવો નહિ. જે આહાર મનને પસંદ પડતો હોય, જેનો રંગ આંખને ગમે તેવો હોય, જે સુગંધી સુક્રા અને રસદાર હોય જેનો સ્પર્શ કરવામાં કોમળ હોય તેવો ખોરાક ખાવાથી શરીરનાં ધાતુ, બળ, વીર્ય અને પરાક્રમમાં વધારો થાય છે. હંમેશાં માપસર ખાવું જોઈએ. જે પદાર્થ ખાવામાં ભારે હોય તે થોડો, ને જે હલકો હોય તે તૃપ્તિ થતાં સુધી ખાવો જોઈએ. પરસ્પર વિરુદ્ધ શુભના પદાર્થો એકી સાથે ખાવા ન જોઈએ. મધ, તલ, ગોળ, અડદ, મૂળા, દૂધ, દહીં એકી સાથે ખાવાં ન જોઈએ.

કેરી, લીંબુ, ખેર, આંબલી, કાકમ, ટોપડું, આંબળાં, અનાર, નારંગી વગેરે દૂધની સાથે ન ખાવાં જોઈએ, એવો વૈદ્યક શાસ્ત્રનો આદેશ છે. એ જ રીતે બહુ ખારા, ખાટા, કડવા, કસાયેલા, બહુ ગરમ, બહુ ઠંડા, વાસી અને જેમાંથી દુર્ગંધ મારતી હોય એવા પદાર્થોનું ભોજન કરવું નહિ. સ્વચ્છ જગ્યાએ પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરીને પ્રસન્ન મનથી ખાવું જોઈએ. ચરકમાં કહ્યું છે, કે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ વિષય ભોજનના દોષોનો વિચાર કરીને કાયદાકારક પદાર્થો પ્રમાણસર અને નિયમિત વખતે ખાવા જોઈએ. જે બપોરે ખાધેલું સાંજ સુધીમાં બરાબર ન પચ્યું હોય તો કદાચ સાંજે ખાઈ શકાય છે; પરંતુ જ્યાં સુધી સાંજનું ખાધેલું પૂરેપૂરું પચ્યું ન હોય ત્યાંસુધી કદાપિ દિવસે પણ ખાવું જોઈએ નહિ.

ખાવાનો સામાન્ય નિયમ એવો છે, કે પેટના બે ભાગ ખોરાક-થી અને એક ભાગ પાણીથી ભરવા. બાકીનો એક ભાગ વાયુ સંચારને માટે રાખવો જોઈએ. આ બે નિયમો ધ્યાનમાં રાખી વર્તવાથી ઘણા શારીરિક રોગોથી બચવા પામશે. ઘોયા વગર જે ચોખ્ખા રાંધ્યા હોય તે ખાવા જોઈએ નહિ. જે શાક કીડાઓએ ખોતરેલું હોય, સૂકાઈ ગયેલું હોય, સડી ગયેલું હોય તે ખાવાના ઉપયોગમાં લેવું નહિ. માંસ અને દારૂને પડછાયે પણ જવું નહિ એ હંમેશાં સુખદાયક છે. તે મનુષ્યમાત્રના શરીરમાં દોષ ઉત્પન્ન કરવા સિવાય બીજા કશો પણ લાભ કરનાર નથી. અકીણ, તંબાકુ, ગાંજો, ભાંગ વગેરે સઘળી કેદી વસ્તુઓથી દૂર રહેવું જોઈએ. મદ્યપાનથી બહુ જ ખુવારી થઈ છે. સમસ્ત યાદવ કૃષ્ણનો નાશ તેનાથી જ થયો છે. આહાર શુદ્ધિ એ સર્વ પ્રકારના સુખનું મૂળ છે. વિચાર એ પણ એક જાતનો આહાર જ છે. જેમ અયોગ્ય ખોરાક-થી શરીર બગડે છે તેમ નહારા વિચારોથી મન માંદું પડે છે. શરીર અને મન બન્ને નિરોગ હોય ત્યારે જ મનુષ્ય નિરોગી બની પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે. માટે શુદ્ધ આહારની સાથે શુદ્ધ વિચારોની

પણ તેટલી જ બધકે તેથી પણ વિશેષ જરૂર છે. શાસ્ત્રમાં સત્વશુદ્ધિને માટે આહારશુદ્ધિની જે જરૂર બતાવી છે તેમાં કેવળ અન્નાદિનો નહિ પણ વિચારરૂપી ખોરાકનોએ સમાવેશ કરેલો છે.

પાઠ ૪૮ મો.

વ્યાયામ.

પ્ર૦—વ્યાયામ એટલે શું? તેનાથી શા ફાયદા થાય છે? તેને માટે શ: નિયમો હોવા જોઈએ?

ઉ૦—શરીરની જે એટાથી સ્થિરતા તથા બળમાં વધારો થાય તેને વ્યાયામ કહે છે. તેનાથી શરીર હલકું થાય છે, શરીરના કામ કરવાના સામર્થ્યમાં, દૃઢતામાં અને સહનશક્તિમાં વધારો થાય છે અને શરીરના સઘળા દોષો ક્ષીણ થવાની સાથે પાચન શક્તિમાં વધારો થાય છે. વ્યાયામ નિયમપૂર્વક અને અવશ્ય કરવો જોઈએ. જે પ્રકારના વ્યાયામથી શરીરમાં શિથિલતા, ક્ષીણતા, તૃષ્ણા, શ્વાસ, ખાંસી, જ્વર વગેરે ઉત્પન્ન થવા પામે તેવો વ્યાયામ કરવો નહિ.

પ્ર૦—વ્યાયામ કેવી રીતે કરવો જોઈએ?

ઉ૦—એક ડૉક્ટર કહે છે, કે ૧૮૭૦ના ક્રાન્સ સાથેના વિગ્રહમાં જર્મની કેમ જીત્યું? એટલા માટે, કે જર્મનીની પ્રજા વ્યાયામ અને ખેલવા કૂદવામાં નિપૂણ હતી જ્યારે ક્રાન્સમાં એમાંનું કશું ન હતું. શારીરિક પરિશ્રમ શરીરની શક્તિ અને ઉન્નતિને અતુલસરિને કરાવો જોઈએ; પરંતુ જે માણસો એમ કહે છે, કે અમને વ્યાયામ કરવાની કુરસત નથી મળતી તેઓને થોડા દિવસોમાં રોગી થવાની કુરસત મેળવવી પડશે. આટલા માટે વ્યાયામ કરવાનું કઠિપણ છોડી દેવું નહિ. બહારની ખુલ્લી જગ્યા અને શુદ્ધ હવામાં રોજ સવાર સાંજ પગે ચાલવું યા થોડા ઉપર સવારી કરવી એ

ઉત્તમ વ્યાયામ છે. ઓછામાં ઓછા ત્રણ ચાર માઇલ સુધી દરવા જવું જોઈએ. તેનાથી શરીરના સધળા દોષો શાન્ત થઈ જાય છે. દરરોજ સાત આઠ માઇલની સવારી કરવાથી મહાન લાભ થાય છે. આપણી અહીંની કસરતોમાં દણ્ડ પીલવા, મગદળ ફેરવવા, બેઠકદંડ કરવા, ઉઠ બેસ કરવી એ વગેરે કસરતો શરીરના બળમાં ઘણો વધારો કરે એવી છે. બાળકોને માટે ચક્રભિલ્લુ, સંતા કુકરી, સાત તાળી, ડાહીનો ઘોડો વગેરે રમતો પણ બહુ ઉપયોગી છે. અંગ્રેજી રમતોમાં પણ ટેનિસ, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, હૉકી વગેરે સારી છે; પરંતુ તેમાં વાગી એસવાનો ભય વધારે છે તેથી સધળાં મનુષ્યો તેનો સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરી શકતાં નથી. જે મનુષ્યો એવી રમતો રમી શકે તેમ હોય નહિ તેવાને માટે ચાલવું, ફરવું અને તે ઉપરાન્ત આપણી અહીંની કસરતો કરવી જરૂરની છે. મોટા વર્ગના લોકો અને તેમનાં બાળકો હંમેશાં રોગી રહે છે તેનું કારણ કસરત ન કરવી એ છે.

પ્ર૦—ગૃહસ્થે પોતાના બ્રહ્મચર્યનું પાલન કેવી રીતે કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—ગૃહસ્થને માટે બ્રહ્મચર્ય પાલનનો સામાન્ય નિયમ એ છે, કે તેણે ઋતુકાળમાં ભાર્યાગામી થવું. એ રીતે વર્તવાથી જ પ્રાચીન સમયના લોકોની સન્તતિ બલવીર્યસંપન્ન અને દીર્ઘાયુષી થતી હતી. તેઓ સ્ત્રીને ગર્ભ રચ્યા પછી સંભોગનો ત્યાગ કરતા હતા. જે આટલી હદ સુધી બની ન શકે, તો પ્રત્યેક આઠમ, વાદશ, અમાસ અને પૂનમને દિવસે બ્રહ્મચર્યનું અવશ્ય પાલન કરવું અને તે સિવાયના દિવસોમાં ચત્વર દિવસને અંતરે ભાર્યાગામી થવું. રજસ્વળામાં અને દિવસના ભાગમાં કદિ પણ સ્ત્રીસંગ ન સેવવો. તેથી અનેક પ્રકારના દોષ અને રોગ પેદા થવા પામે છે. જે લોકો બહુવા-બહુવવાનું કામ અને માનસિક મહેનત કરે છે તેમણે

શાસ્ત્રના ઉપર કહેલા સૌથી પહેલા નિયમને અનુસરવું એ તેમને પોતાને તેમજ તેમની સન્તતિને માટે બહુ લાભપ્રદ છે.

પ્ર૦—કર્મો ત્યાજ્ય છે ?

ઉ૦—જે કર્મો પોતાની હદ ઓળંગીને આગળ વધે તે સધળાં સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. બહુ બોલવું, કેવળ ચુપ રહેવું, બહુ હસવું, બહુ ખાવું, બહુ પીવું, બહુ જાગવું, બહુ ઉંઘવું, હંમેશાં કામમાં જ લાગ્યા રહેવું એ આદિ અતિચારો સર્વથા ત્યાજ્ય છે.

પ્ર૦—કેવો મનુષ્ય નિરોગી રહી શકે છે ?

ઉ૦—જે મનુષ્ય મળમૂત્રના વેગને રોકતો નથી, સાહસ કરીને કામ કરતો નથી, વગર સમજે કે વગર વિચારે બોલતો નથી, જે લોભ, મોહ, ક્રોધ, માન, નિર્લજ્જતા, ઈર્ષ્યા, અતિરાગ, પરદ્રવ્ય લાલસા, સ્પૃહા, કટુવચન, ચોરી વગેરે મનની વૃત્તિઓના વેગને રોકે છે, જે મન, વચન કે કર્મથી પાપ કરતો નથી, જે યુક્ત આહાર-વિહાર કરે છે, જે નિયમિત અને યોગ્ય સમયે સૂઈ જાય છે અને ઉઠે છે, અને જે બરાબર રીતે વ્યાયામ કરે છે તે નિરોગ રહી શકે છે. કામને સમયે કામ અને વિનોદની વખતે વિનોદ કરવાનો નિયમ હોવો જોઈએ. જેમ હંમેશા કામના બોજ નીચે દબાઈ મરવું એ યોગ્ય તથા તેમજ સદા મોજમજામાં જ મગ્યા રહેવું તે પણ વાજબી નથી. જે લોકોનો ધણો સમય અભ્યાસ કરવામાં જતો હોય તેઓને માટે જરૂરનું છે, કે તેમણે થોડો વખત રમત, ગમત આદિ વિનોદ વડે મનને આરામ આપવો. શરીર એ નગર છે અને મનુષ્ય તેનો રાજા છે. જેવી રીતે રાજા નગરનું રક્ષણ કરવાથી સુખી રહે છે તેવી જ રીતે મનુષ્ય પણ શરીરનું રક્ષણ કરવાથી સુખી બને છે.

પાઠ ૪૯ મો.

ભાષાશુદ્ધિ.

પ્ર૦—બોલવામાં ભાષા કેવી હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—સાધારણ બોલ ચાલમાં પણ બની શકે ત્યાંસુધી શુદ્ધ વાણીથી બોલવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. વિનોદની ખાતર પણ કદિ અશ્લીલ વાત કિચ્ચારવી જોઈએ નહિ. જે અંગ્રેજી બોલવાની જરૂર જણાય તો શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં જ બોલવું અને તેવી જ રીતે ગુજરાતીમાં બોલતી વખતે કેવળ ગુજરાતીમાં જ બોલવું જોઈએ. આજકાલ ઘણું કરીને અંગ્રેજી ભણેલાઓની વાતચીતના પ્રસંગમાં એવું થતું જોવામાં આવે છે, કે તેઓ બોલવામાં બેચાર ગુજરાતી શબ્દોની સાથે એક બે અંગ્રેજી શબ્દો જોડી દે છે. અર્થાત્ તેઓને જાણે શુદ્ધ ગુજરાતી બોલતાં આવડતું જ હોય નહિ તેવો પ્રકાર નજરે પડે છે. વળી ચાલુ સમયમાં ભણ્યા ગણ્યા સમ્ય પુરૂષો બોલવામાં જે વાક્યો વાપરે છે તેમાં તેઓ એક નવાઈ જેવો ખીચડો કરી મૂકે છે. તે વાક્યોમાં ગુજરાતી, ફારસી વગેરે ભાષાનાં ક્રિયાપદો સાથે અંગ્રેજી શબ્દોને એવી રીતે જોડી દે છે, કે તેથી અંગ્રેજી ન ભણેલાઓને તે સમજતું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બોલવાની આવી પ્રચાથી નથી થતી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કે નથી થતી અંગ્રેજીની ખીલવણી. આ કારણને લીધે ચાલુ સમયના વિદ્વાનોમાં શુદ્ધ અંગ્રેજી લખનારાઓના કરતાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખી શકનાર ઓછા

* ૧ એમ કરવું હાથ નથી.

૨ તમે કહો છો તે Right હશે પરંતુ હું તે સાથે agree થઈ શકતો નથી.

૩ તમે કોની Treatment માં છો ?

૪ એ શબ્દ appropriate નથી. વગેરે.

ચતા જાય છે. લગ્ન, ગોર્યો અને એવા બીજા પ્રસંગોએ ધરતી અંદર અથવા બગરતી વચ્ચેનાં સ્ત્રીઓએ ફટાણાં ગાવાં અથવા અપ-શબ્દો ઉચ્ચારવા એ બહુ જ નિંદ્ય અને નહાઈ કામ છે, અને એવું કદિ પણ ન થવું જોઈએ.

પાઠ ૫૦ મો.

બપોર પછીના સમયનો ઉપયોગ.

પ્ર૦—બપોર પછી શું કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—બ્રહ્મચારીએ સહેજ આરામ લઈ અધ્યયન કરવા એસવું. ગૃહસ્થે સાંસારિક કામકાજ કરવાં. જે કંઈ કામ કરવાનું ન હોય તો લખવું, વાંચવું અને દેશોપકારના કામમાં તત્પર થવું. વાનપ્રસ્થે તપસ્યા કરવી. આ પછી વન ઉપવનમાં ફરવા જવું જોઈએ અને ફરતાં ફરતાં નદીના કિનારા ઉપર જઈ શુદ્ધ જલપ્રદેશમાં અને તેવો સવડ ન હોય તો હરકોઈ પવિત્ર સ્થાનમાં સાયંસન્ધ્યા કરવી જોઈએ.

પ્ર૦—સાંજે ક્યાં કામો કરવાં જોઈએ ?

ઉ૦—ભોજન વગેરેથી પરવારીને બ્રહ્મચારીએ બાણવા એસવું. ગૃહસ્થે શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું, સત્સંગ કરવો, સત્પુરુષોના સમૂહમાં બેસીને દેશોદ્ધારનો વિચાર કરવો અથવા દેવમન્દિરોમાં જઈ હરિ-કીર્તન કરવું અને તે પછી સૂઈ રહેવું. સંન્યાસીને માટે કેવળ ઇશ્વર-નું આરાધન, ધ્યાન, બ્રહ્મવિચાર, અને તપનું જ વિધાન છે.

પાઠ ૫૧ મો.

પોષાક.

પ્ર૦—વસ્ત્રો પહેરવામાં શો નિયમ હોવો જોઈએ ?

૬૦—આપણાં શસ્ત્રોમાં વસ્ત્ર પહેરવા સંબંધે જે વિધાન કરવામાં આવેલું છે તે પરથી જણાય છે, કે આપણે પોષાક બહુ જ સાદો, હલકો અને ઓછા ખર્ચવાળો રાખવામાં આવ્યો છે. પહેરવાને માટે ઠંડા દેશોમાં વધારે અને ગરમ મુલકોમાં બહુ ઓછાં કપડાંની જરૂર પડે છે. ઘોનલી, અંગરખું, બંડી, પાધડી, જોડા, વગેરે પરિધાનનો શસ્ત્રોની અંદર ઉલ્લેખ કરાયેલો જેવામાં આવે છે. પ્રથમ કોકો હાથેશાં રૂ, ઉન, શણ, રેશમ, વાળ, ચામડું ઝાડતી છાલ અને પાંદડાંનાં લૂગડાં પહેરતા હતા. મુસલમાનોના સમયમાં જામો, પાય-જામો, કુરતું, સુરવાળ એ આદિ વસ્ત્રો પહેરવાની શરૂઆત થઈ. હાલમાં વિત્રાયતી લૂગડાં અને વિત્રાયતી જોડા પહેરવાનો રિવાજ બહુ જ વધતો જાય છે. સ્ત્રીઓના પોષાકમાં પણ ઘણા મોટા ફેરફાર થઈ ગયા છે અને કોઈ કોઈ સ્થળે તો તેમના પોષાકમાં પ્રથમનું કંઈ ચિન્હ પણ જેવામાં આવતું નથી. દેશ, કાળ અને ધંધાને અનુસરીને કપડાં હોવાં જોઈએ તેને બદલે હાલમાં ખાસ કરીને કેવળ ફેશન ઉપર જ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે. શરીરની તંદુરસ્તી અને ખર્ચના ઉપર કોણ ધ્યાન આપે છે ? આજકાલ જે ખર્ચ એક સુધરેલો પુરૂષ અથવા સ્ત્રીનાં લૂગડાંની પાછળ થાય છે તેટલા ખર્ચમાં અગાઉ એક આખા કુટુંબના લૂગડાં થતાં હતાં. જેટલામાં હાલ એક જોડ રેશમી કપડાં બને છે અને જેને બે ચાર વખત પહેર્યાં ન પહેર્યાં કરીને ફેંકી દેવામાં આવે છે તેટલા પૈસા વડે એક સ્ત્રીનાં બાર માસનાં લૂગડાંનું ખર્ચ નીકળતું હતું. કોટ પાટલુનોથી કોઈ ખાસ લાભ નથી. પરંતુ ખર્ચ વધવા સિવાય તે આપણી રહેવાની રીતભાત અને ટેવને પણ પ્રતિકૂળ છે. લાંડનના એક પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર કહે છે, કે શરીર ઉપર ખમીસ, બર્ફાટ, કોટ, ઓવરકોટ, ગળાબન્ધ વગેરે ઘણાં લૂગડાં લાદનારને શરીર વગેરે જેટલા રોગો થાય છે તેટલા રોગો જોઈએ તે કરતાં વધારે કપડાં નહિ લાદનારને થતા નથી. ફેલ્ટની ટોપીઓ

સંબંધે તે કહે છે, કે તેમાં જળી હોવા છતાં પણ માથા ઉપર જોઈએ તેટલી હવા પહોંચતી નથી અને રોગો થાય છે. વિલાયતી ખૂટ ત્રિષે તે કહે છે, કે તેવા જોડા પહેરવાથી ઘણા પગ નકામા થઈ જાય છે. આપણે આ સઘળી બાબતોને ધ્યાનમાં લઈને આપણી ટુંકી કમાણી તથા દેશ, કાળ અને ધંધાને સર્વથા યોગ્ય હોય તેવો પોષાક પસંદ કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ અથવા ખીજા લોકોની નકલ કરવી જોઈએ નહિ. એવું ખોટું અનુકરણ કરવાથી આપણને સુખ થતું નથી તેમ તેઓ પણ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થતા નથી. નાનાં બાળકોને એવાં કપડાં પહેરાવવાં જોઈએ, કે જેથી તેના વિકાસ પામતા શરીરના અવયવોમાં જરા પણ સંકોચ થવા પામે નહિ. સાધારણ રીતે જે કપડું પહેરવાથી શરીરની સ્વાભાવિક ગરમી પર બહારની ગરમી યા ઠંડીની અસર થવા પામે નહિ તેવું કપડું પહેરવું જોઈએ. સ્ત્રીઓએ આરપાર શરીર જણાય તેવાં છેક જ બારીક વસ્ત્રો પહેરવાં એ તો સદાને માટે અનુચિત છે.

પાઠ પર મો.

ધરોની બાંધણી.

પ્ર૦--ધર બંધાવવામાં કથી બાબતો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ ?

ઉ૦--હવા અને અજવાળું એ બે બાબતો ઉપર. આ બે બાબતો એવી છે, કે જેના તરફ દુર્લક્ષિ કરવાથી લગભગ સ્ત્રીપુરુષો હંમેશાં મૃત્યુના સુખમાં જઈ પડે છે, અથવા છાંદગીબર રોગી થઈ રહે છે. જે સ્થળની હવા સ્વચ્છ હોય છે અને જ્યાંનાં મકાનોમાં હવા અજવાળાની પૂરતી આવજા થતી હોય છે ત્યાં પ્લેગ વગેરે ભયંકર રોગો થતા નથી. જે લોકો આખો દિવસ બંધીયાર મકાનોમાં એક

જગ્યા ઉપર બેસી રહે છે તે શી રીતે નિરોગ રહી શકે ? આવી સ્થિતિ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સંબંધમાં વધારે બનવા પામે છે. કારણ કે તેમને બહાર જવાનો વખત બાંહે જ હોય છે. એક જ મકાનની અંદર ઘણાં મનુષ્યોનું વસવું અને ત્યાં હવા અને અજવાળાનું પૂરેપૂરું ન આવવું એ સઘળી બીમારીનું કારણ છે. આટલા માટે મકાન અંધાવતી વખતે બહારની શોભા કરતાં હવા અને અજવાળું પૂરેપૂરી રીતે તેમાં આવજા કરી શકે તેને માટે સૌથી પ્રથમ યોજના કરવી જોઈએ. જ્યારે વસ્તી આટલી વધી ન હતી ત્યારે લોકો ઘણા બળવાન બનતા હતા અને રોગ ઓછા થતા હતા. અત્યારે વસ્તીના વધવાથી રહેવાની પૂરતી જગ્યા મળતી નથી અને વંધા રોજગારની દિકરથી લોકો તંદુરસ્તીની કાળજી ઓછી રાખે છે. લોકો વધારે માંદા થાય છે, તેનું આ કારણ છે.

પાઠ ૫૩ મો.

ઋતુચર્યા.

પ્ર૦—પ્રત્યેક ઋતુમાં કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ ?

ઉ૦—આપણા દેશમાં બધાં જાસની એક એવી વરસાદની છે ઋતુઓ મનાય છે. મહા અને કાગણમાં શિશિર, ગ્રેષ્મ અને વૈશાખમાં વસંત, જેઠ અને અસાદમાં શ્રીષ્ઠ, આવણ અને બાદપદમાં વર્ષા, આસો અને કારતકમાં શરદ અને માગસર તેમ જ પોષમાં હેમન્ત ઋતુ આવે છે. પહેલી ત્રણ ઋતુઓમાં કિતરાયણ અને બીજી ત્રણ ઋતુઓમાં દક્ષિણાયન હોય છે. વર્ષા ઋતુમાં પૂર્વ દિશાના પવનનું સેવન કરવું, વરસાદમાં પલળવું, તડકામાં ફરવું, ઝાકળામાં સૂઈ રહેવું, બહુ મહેનત કરવી, નદી કિનારે રહેવું, બહુ મૈથુન કરવું અને દિવસે સૂઈ રહેવું એ બહુ નુકસાનકારક છે. તે વખતે વાયુ બહુ

જેરમાં વાય છે માટે મધુર, ખાટા અને કડવા રસોનું સેવન કરવું હિતકારી છે.

શરદ ઋતુમાં દહીં ખાવું, બહુ વ્યાયામ કરવો, તડકે તપવું, ખાટા, ઉષ્ણ ગરમ પદાર્થો ખાવા એ નુકસાનકારક છે. ધી ખાવું, મધુર પદાર્થો ખાવા, દૂધ પીવું અને હલકું ભોજન કરવું હિતકારી છે.

હેમંત ઋતુમાં શરીરે તેલ ચોળવું, પરિશ્રમ કરવો, કેસર, અગર, કરતુરી વગેરે ચોપડવું, શરીરને ગરમ રાખવું અને ગરમ કપડાં પહેરવાં લાભકારી છે. શિશિર ઋતુમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ રહેવું જોઈએ. તેમાં પવનથી પોતાની જાતને હંમેશાં બચાવતા રહેવું.

વસંત ઋતુમાં મીઠા, ખાટા, ચીકણા અને ભારે પદાર્થો ખાવા નહિ. એ ઋતુમાં કોઈ કોઈ દિવસે મધની સાથે નાની હરડે ખાવી અને કદનાશક પદાર્થોનું સેવન કરવું એ સાફ છે.

શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં તુરા, ખારા, ખાટા પદાર્થો ન ખાવા. ગરમીમાં રહેવું નહિ, બહુ મહેનત કરવી નહિ અને સ્નિગ્ધ, શીતળ, સ્વાદીષ્ઠ અને હલકા પદાર્થો જેવા, કે ખીર, દૂધ, કેરી, ચોખા, શીતળ જળ, સ્નાન વગેરેનું સેવન કરવું જોઈએ.

ઋતુઓને અનુકૂળ વર્તવાથી રોગ થતા નથી. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં એવું કહેલું છે, કે જે પુરુષ સૂર્યોદય થતા પહેલાં હંમેશાં આઠ અંજલિ વાસી જળ પીવાની ટેવ પાડે છે તેને હરસ, સંગ્રહણી, મૂત્રાધાત, કષ્ઠરોગ, નેત્રરોગ, માથાનાં દરદો અને વાત પિત્તથી વધેલા રોગો થતા નથી. જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઉઠીને એક નસકોરાથી ત્રણ અંજલિ પાણી પીને બીજા નસકોરા વાટે બહાર કાઢે છે તેનાં માથાનાં અને નેત્રનાં દરદો તત્કાળ નાબુદ થઈ જાય છે એ અનુભવની વાત છે.

પાઠ ૫૪ મો.

વ્યવહાર શુદ્ધિ.

પ્ર૦—વ્યવહારમાં સફળ થવાનાં મુખ્ય સાધન ક્યાં છે ?

ઉ૦—(૧) સમય પાલન, (૨) સત્ય તથા આર્જવ, (૩) પરાક્રમ અને વ્યવસાય.

પ્ર૦—સમયનું પાલન શી રીતે કરવું ?

ઉ૦—ખાવું, પીવું, બેસવું, વાંચવું, લખવું, ભજન કરવું. અધ્યયન કરવું, પૂજા કરવી, શયન કરવું, વિનોદ કરવો એ વગેરે સઘળાં કામો કરાવેલા સમયે થવાં જોઈએ. જે કોઈકે સ્વાભાવિક રીતે નક્કી કરી કાબેલા વખતે કામ કરવાને ટેવાઈ જાય છે તેમનાં ધણું કામો થોડા સમયમાં જ પૂરાં થઈ જાય છે, અને તે પછી પણ ખીજાં કામો કરવાનો તેમને વખત મળે છે. જે પુરૂષ ચિરંજીવી થવાને ઇચ્છતો હોય તેને માટે જરૂરનું છે, કે તેણે પોતાના સમયનું પૂરેપૂરું નિયમન કરવું. જો તે પોતાનું પ્રત્યેક કાર્ય ઠરવેલા વખતે કરશે તો તેનો સર્વ ઉદ્યોગ સફળ થશે. વિદ્યાર્થીઓએ તો સમયના નિયમનું પાલન સૌથી પહેલું કરવું જોઈએ. ધણા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં નાપાસ થાય છે તેનું કારણ એ જ છે, કે તેઓ પ્રથમ વાંચવાનું બાબુએ રાખી સમયને નકામો વહી જવા દે છે અને પરીક્ષાનો વખત પાસે આવતાં પુષ્કળ મહેનત કરવા મંડી પડે છે. વેપારીઓ અને કારીગરોમાં પણ સમયનું યોગ્ય પાલન થતું ન હોવાથી બહુ હાનિ થાય છે, એટલે, કે તેઓ ધણી કમાણી ખોઈ

એસેછે. આથી તેઓને માટે પણ નિયમિતપણે કામ કરવું અને પોતે કરેલો વામદો સાચો હરે એ રીતે વર્તવું આવશ્યક છે. નિયમિતપણે કામ કરવાની આબતમાં આપણે અંગ્રેજ પ્રજા પાસેથી શિખવું ઉચિત છે, કે તેઓ પોતાના સમયને માટે કેટલા બધા મક્કમ અને કાળજીવાળા છે. આપણે સમયને નકામો ગુમાવીએ છીએ અને આપણામાં ઠેરવેલા વખતે કામ કરવાની ટેવ નથી, તેથી આપણાં ઘણાં કામો નિષ્ફળ નીવડે છે. માતા, પિતા અને ગુરુ બાળકોને જે શિક્ષણ આપે છે તેમાં જે કોઈપણ જાતનું શિક્ષણ સર્વોત્તમ હોય તો તે એ જ હોઈ શકે, કે તેમનામાં બાળપણથી જ વ્યવસ્થિત અને ઠેરવેલા સમયે કામ કરવાની ટેવ પાડવી. જે તેઓ પોતે પોતાનાં સઘળાં કામો ઠેરવેલા વખતે કરીને કામ કેવી રીતે કરવું થોડ્ય છે તે આબતનો પોતાના બાળકોની સામે પોતાની જાતનો કિતમ નમુનો રજુ કરશે તો તે બાળકો આપોઆપ-સ્વાભાવિક રીતે જ થોડ્ય બનશે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે કાલનું કામ આજે કરો. પાછલા પહોરે કરવાનું કામ આગલા પહોરે કરો. કારણ કે કોણે શું કર્યું અને ન કર્યું તેની રાહ જોવાને મૃત્યુ એસી રહેતું નથી. અમેરિકાના એક મહાનુભાવ ફ્રંક્લીને કહ્યું છે, કે જો તમને જીવન વહાલું હોય તો સમયને નકામો ન ખુઓ. કારણ કે સમયનો સમુદાય એ જ જીવન છે.

પ્ર૦—સત્ય પાલનને માટે શા નિયમો હોવા જોઈએ ?

ઉ૦—જેવી રીતે સત્ય અને ધર્મ એ બન્ને પરમાર્થનું મૂળ છે તેવી જ રીતે તે બન્ને વ્યવહારનું પણ મૂળ છે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે, કે સત્ય એજ ધર્મ છે, સત્ય કહેવું એટલે જ ધર્મ કહેવો. મહાભારતમાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે, કે સત્યથી પર કોઈ ધર્મ વા તપ નથી, સત્યથી જ મૃત્યુને જીતી શકાય છે, જ્ઞાનનો સાર એ છે, કે મૃત્યુનો માર્ગ વડો મુકો અને બ્રહ્મનો માર્ગ

(આર્જવ) સીધા છે, જે સર્વ વેદોમાં પારંગત હોય અને જે સર્વની સાથે સીધું સાચું (આર્જવયુક્ત) વર્તન ચલાવતો હોય તે બંને સમાન છે અથવા આર્જવયુક્ત પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે. આર્જવને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. કૃતિલતા અધર્મ છે. જે સીધા સાચા વર્તન વાળો છે તે જ ધર્મી છે. ગ્રીસનો એક પ્લૂટાર્ક નામનો વિદ્વાન કહે છે, કે સત્યથી હઠતાં મનુષ્ય એમ બતાવે છે, કે તે ઇન્દ્રિયને તુચ્છ સમજે છે અને મનુષ્યથી ડરે છે. જગતમાં જેટલા મહાપુરૂષો થઈ ગયા છે તે સર્વ પોતાના સત્યના પ્રભાવથી મહત્તા મેળવવા પામ્યા છે. જે આંતર અને બાહ્યથી એક છે તે જ મહાપુરૂષ છે. જે પોતાના અંદરના શુદ્ધ સ્વરૂપે જ બહારની દુનિયામાં પ્રત્યક્ષ થાય છે તે જ મહાપુરૂષ છે. અગ્રેજ મહા કવિ શેક્સપિયર કહે છે, કે સૌથી પહેલાં પોતે પોતાને માટે સાચા બનો અને તે પછી જેમ દિવસ રાતને અનુસરે જ છે તેમ તમે કોઈને માટે જુદા થઈ શકશો નહિ. આવી વાતો સર્વના જાણવામાં છે; પરંતુ સ્વાર્થ, લોભ, અને મોહને વશ બની મનુષ્યો એ પ્રમાણે વર્તતાં નથી. આના પરિણામે ભારતવાસીઓની ઉન્નતિ દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે. ક્રીમત કહેવી કંઈ અને લેવી કંઈ, કોઈને કંઈ ક્રીમત કહેવી, અને કોઈને કંઈ, ઓછું ભરી આપવું, તોળવામાં પણ ઓછું આપવું, એક વસ્તુ બનાવવી અને બીજી આપવી, નમુનો બતાવવો એક જાતનો ને માલ બીજી જાતનો મોકલવો, અસત્યને અસત્ય ન સમજતાં તેને વ્યવહારને માટે જરૂરનું જાણવું, આ સઘળી બાબતો અહીંના દુકાનદારો, સોદાગરો, આકતીઆઓ અને શાહુકારોમાં રોજ જોવામાં આવે છે અને મોટા મોટા લોકોને પણ તે બાબતમાં સંકોચ થતો નથી નજીવા લાભની ખાતર ખત, પત્ર અને ચોપડા પણ જૂઠા બની જાય છે, અનામત ચાપણુ-ને માટે નામકર જતાં સંકોચ થતો નથી અને ભૂલચાપ આપવી, છળ કરવો એ વેપારમાં ચતુરાઈનું ચિહ્ન ગણાય છે. પ્રથમ માત્ર

મુખ્ય અને કલકત્તામાં જ હતી, પણ અત્યારે આખા હિન્દુસ્તાનમાં સદાના વેપારની બધી બહુ જોસબેર વધતી જાય છે. ખાંડ, અધીણ, ધાત્રી, રૂ, ચાંદી, સોનું, સ્ટોક, શેર વગેરે ઉપરાન્ત વરસાદ સુધીનો પણ સંદો કરવામાં આવે છે. આ બધાના પરિણામે ખુદિ એટલી બધી બહેર મારી જાય છે, કે સઘળી રીતે પાયમાલ થવા છતાં પણ લોકો તેને છોડતા નથી. હંમેશાં મોટી મોટી પેઢીઓ દેવાળાં કાઢવાનો ભોગ થઈ પડે છે અને છતાં પણ પાછી તેની જ પાછળ લાગી રહે છે. અધર્મથી મેળવેલા પૈસાથી કોઈની આખાદી થઈએ નથી અને થવાની પણ નથી. આટલા માટે વ્યવહારમાં સત્ય જોલવું — સત્યથી કદી પણ ન હઠવું. દુકાનદારોએ સઘળા પાસેથી એક સરખી દીંમત લેવી, માપ તોલાં ઓછાં ન રાખવાં, ગ્રાહકને ઠગવા એ પોતાની જાતને ઠગ્યા બરાબર છે એમ માનવું, શેરસદાથી દૂર રહેવું અને એકદમ પૈસાદાર થઈ જવાની આશા રૂપી આગને શાન્ત કરવી. આ પ્રમાણે વત્યાં સિવાય વ્યવહારમાં કદી પણ ઉન્નતિ થશે નહિ. કેવી દીલગીરીની વાત છે, કે સરકારી યા ખીજી હરકોઈ નોકરી કરનારાઓ લાંચ લેવી એ ખુદ કામ છે એમ સમજીને તે તરફ તીરસ્કારથી જોવાને બદલે ઘણું કરીને તેને હક સમજી લોકોની પાસેથી તેની માગણી કરે છે અને સઘળી લાંચની આવકને વધારાની પેદાશ ગણી મનમાં ઠીક થયું એમ માને છે. લાંચ લેવાથી, શેઠનું દ્રવ્ય લૂંટવાથી, પોતાની દસ્તુરી કે દલાલીના નામે શેઠને તુક-સાન કરવાથી પોતાની જાતને બચાવ્યા સિવાય કોઈ નોકરની આખાદી થઈ શકતી નથી. સત્યનું પાલન કરવું એ સર્વ ધર્મ-શિક્ષાનો મૂળ મંત્ર છે.

પ્ર૦—વ્યવસાય વા ઉદ્યોગને માટે શા નિયમ હોવો જોઈએ ?

ઉ૦—દર ઉદ્યોગ એ સંસારમાં ઉન્નત થવાનો મુખ્ય ઉપાય

છે. જે કામ હાથમાં લેવામાં આવે તે સમજી વિચાર કરીને લેવું અને પછી તેનાથી પાછા ન હઠવું એમાં સઘળાં કામોની સફળતાનું મૂળ છે. પોતાના પગ ઉપર ટટાર રહેવું, બીજાઓના ઉપર આધાર ન રાખવો, પોતાના જ પુરુષાર્થ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો અને જે કામ કરવું તે અંતઃકરણને પૂરતો સંતોષ થતાં સુધી કરવું એ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિની જડ છે. આવી દહતા રાજ્યપ્રકરણમાં પ્રવીણ ગણાતા એવા મેઘાવી પુરુષોની વિચારશક્તિ કરતાં, યોદ્ધાઓની વીરતાના કરતાં અને પંડિતોની પ્રખર જુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાના કરતાં પણ વિશેષ ફળદાયી છે. એવી દહતા વગરનો સઘળો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ જાય છે. કામ કરવામાં પ્રકૃતિના નિયમોને અનુસરીને કામ કરો અને 'તમારો અધિકાર કર્મમાં જ છે, કામાં નહિ; ફળપ્રાપ્તિ ઈશ્વરના ઉપર રાખો' એ ગીતાજીના સિદ્ધાંતને હરહંમેશ સ્મરણમાં રાખવો જોઈએ.

પાઠ ૫૫ મો.

બાહ્ય શૌચ.

પ્ર૦—આહારની સુચિતાની હદ ક્યાં સુધીની હોવી જોઈએ ?

ઉ૦—જેટલી હદ સુધી તે અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવી ભક્તિ અને જ્ઞાનનું ઉદ્દીપન કરવામાં જરૂરની થઈ પડે તેટલી હદ સુધી તેની ખાસ આવશ્યકતા છે.

પ્ર૦—બાહ્યશૌચમાં કયાં કયાં બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?

ઉ૦—સ્નાનાદિ ક્રિયાઓથી શરીરને સ્વચ્છ રાખવું, અપવિત્રતા સંગથી દૂર રહેવું અને શુદ્ધ નિરામય આહારનું સેવન કરવું.

પ્ર૦—શુદ્ધ આહાર કેને કહેવો ?

ઉ૦—શાસ્ત્રકારોએ આહારના ત્રણ દોષો ગણાવ્યા છે. (૧) જે

પદાર્થ મૂળે જ દોષવાળા છે તેને નિતિદોષવાળા પદાર્થો ગણવામાં આવે છે અને તેમાં લસણ, કુંગળી આદિના સમાવેશ થાય છે. આ પદાર્થો તમે ગુણુપ્રધાન છે અને તેથી તેનો આહારમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કામ, ક્રોધ, આદિ તામસિક વૃત્તિઓ પ્રવળ થાય છે. (૨) ગંદકીવાળા જગામાં ખેસી જમવું, એંદાં અને મેલાં વાસણોમાં ખાવું અને જીવજંતુ અને દુર્ગંધીની વચ્ચે આરામવું એ બીજા પ્રકારનો દોષ છે, અને તે નિમિત્તદોષના નામે ઓળખાય છે. આથી જમવા ખેસવાની જગા ધણી સ્વચ્છ, સુગંધપૂર્ણ અને પવિત્ર હોવી જોઈએ. (૩) અપવિત્ર માણસના ધરનો તેમજ તેના હાથ સ્પર્શ કરાયેલો જે આહાર હોય છે તેને આશ્રયદોષ લાગે છે અપવિત્ર માણસના ધરનો કે તેનાથી સ્પર્શ કરાયેલો ખોરાક ખાવાથી અંતઃકરણમાં અપવિત્ર વિચારો પેદા થાય છે અને તેથી જે કાર્મ વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ છતાં દુરાચારી હોય તો તેના પણ હાથનું અન્નન લેવાનો શાસ્ત્રમાં આદેશ છે. ઉપરના ત્રણ દોષ વગરનો આહાર તે શુદ્ધ આહાર છે.

પણ આ સ્થળે જણાવવું જરૂરનું છે, કે આહારના સંબંધમાં સઘળા પ્રાચીન વિધિઓનું પૂરેપૂરું વિસ્મરણ થઈ ગયું છે. હવે તો માત્ર અમુકની સાથે ખેસીને ખવાય અને અમુકની સાથે ખેસીને ન ખવાય એટલી જ માત્ર ઝાંખી બાવના રહી ગયેલી જોવામાં આવે છે. અત્યારે તો સઘળી પવિત્રતા માત્ર ન્હાવાઘોવામાં, અડવા આબડવામાં, અમુકનું ખાવા ન ખાવામાં અને સ્પર્શસ્પર્શના વિચારોમાં જ બાકી ગઈ છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણોએ જ સંપૂર્ણ ધર્મ, એટલે માની લેવામાં આવ્યું છે. બહારની સ્વચ્છતા અને તેને અંગે સ્પર્શસ્પર્શના નિયમો સાચવવાની અવશ્ય જરૂર છે; પરંતુ એ સંબંધમાં હાલ એટલી ઓછ જોવામાં આવે છે તેટલી અગત્ય ન હતી. પવિત્રતાને માટે સેંકડો વરસ ઉપર જે સુંદર અને મનન કરવા યોગ્ય નિયમોની ધમ્મરત તરફ ધ્યાન આપીને રચી હતી તે હાલ ખાખાવીખી દસામાં છિન્નમિન્ન થઈ

ગમેલી જોવામાં આવે છે. “ સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા ” એ કહેવત વાળું બની ગયું છે. ખાનપાનના સંબંધમાં હાલ જેટલા કિલક નિયમો સમાજમાં પ્રવર્તે છે તેટલા સ્મૃતિઓમાં કે ઇતિહાસોમાં ક્યાંએ પણ જોવામાં આવતા નથી. મહાભારત આદિ શાસ્ત્રો ઉપરથી જણાય છે, કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણનાં મનુષ્યો એક ખીજના હાથનું રાંધેલું ખાતા હતા. હાલના સમયમાં આપણે એટલી હદે ન વધીએ તોપણ એક જ જાતિમાં જોવામાં આવતા ભેદ પ્રભેદો તરફ તો નજર લાંબાવવી ઘટે છે.

એક જ જાતિની અંદર હાલ ઘણા ભેદ પ્રભેદ પડી ગયા છે અને તેને લીધે અંદરો અંદર ઉચ્ચનીચની ગણના પેસી જવા પામી છે. પરિણામે ઉંચા ગણાતા જાતભાઈઓ પોતાનાથી નીચા ગણાતા જાતભાઈઓના હાથનું ખાવામાં દોષ માને છે ! ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં તો એક જ વિપરીત જોવામાં આવે છે. એટલે કે એક જ કુટુંબનાં શોકો પણ એક ખીજના હાથનું ખાતા નથી. પ્રથમના સમયમાં ખાનપાનના સંબંધમાં આવું સખ્ત નિયમન ક્યાંએ પણ ન હતું. હવે સમય બદલાયો છે અને અત્યારે તો એવો સમય આવી લાગ્યો છે, કે જો એ વધુ પડતી પ્રથામાં યથોચિત સુધારો કરવામાં આવશે નહિ તો વળી એના કરતાંયે વિશેષ અવનતિ થતી જશે. “ બાર ભેમા અને તેર ચાકા ” ની પ્રથાએ આપણી ધાર્મિક ઉન્નતિ ઉપર ચોકો લગાવી દીધો છે. ભોજન કરવાનું સ્થાન પવિત્ર રાખો, શુદ્ધ સત્ત્વશુદ્ધી આહારનું સેવન કરો, મલિન અને અપવિત્ર પુરૂષના હાથનું ન જમો; પરંતુ અતિચારને છોડો.

પાઠ પદ મે.

આદર્શ મહાપુરુષો-શ્રી રામચંદ્ર.

પ્ર૦—સદાચારમાં શ્રેષ્ઠ અને જગતને આદર્શરૂપ એવા કોઈ એક મહા પુરુષોનું ચરિત્ર કહી સંભળાવશો ?

ઉ૦—ધણી પુશીયી. ભારતમાં જો કોઈપણ વસ્તુને સદાકાળથી શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવી હોય તો તે સદાચાર જ છે. ભગવાન શ્રી રામચંદ્રે કહ્યું છે, કે આ સંસારમાં જે સધળા બ્રાહ્મણો છે તે આચારથી જ બ્રાહ્મણ છે. જો શૂદ્ર પણ સદાચારી હોય તો તે બ્રાહ્મણ છે, સધળા વેદોને જાણવા અને સર્વની સાથે આર્જવયુક્ત સીધું સાચું વર્તન રાખવું એ બંને સમાન છે, અથવા એ બંનેમાં આર્જવ શ્રેષ્ઠ છે. જે આળસ રહિત ધર્માત્મા પુરુષ પોતાની શક્તિ અનુસાર સન્માર્ગ પર ચાલે છે તેજ બ્રહ્મપદને પામે છે. શ્રી રામચંદ્રજી, હનુમાનજી, લીળમ્પિતામહ આદિ મહાત્માઓ એનાં મહાન્ જ્વલન્ત દષ્ટાન્ત છે. આ મહા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો જાણીતાં હોવાં ઘટે છે. એટલા માટે અહીં તેમના જીવનના સિદ્ધાન્તો સ્પષ્ટ થઈ શકે એવી રીતે માત્ર તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત કહી સંભળાવું છું.

શિવધનુનો ભંગ કરી રામ સીતાજીને વર્યા તે પછી અયોધ્યામાં તેમના રાજ્યાભિષેકનો જે બનાવ ઉપસ્થિત થાય છે તેમાં તેમનું ખરૂં ચારિત્ર્ય દીપ્તિ આવે છે. રાજા દશરથે યુવરાજ તરીકે રામચંદ્રજીને રાજ્યાભિષેક કરવાનો વિચાર જાહેર કર્યો. પ્રજા આ વિચાર સંભળતાંની સાથે જ ધણા આનંદમાં આવી ગઈ. કારણ કે રામચંદ્રજી માટે પ્રજામાં પુષ્કળ પ્રેમ અને અથાગ માન હતો. તે એકે અવાજે રામના ગુણાનુવાદ ગાવા લાગી, કે " રામ, સંસારમાં સત્પુરુષ, સત્યાત્મા અને સત્યપરાયણ છે. શ્રીની સાથે સત્યનો-ધર્મનો ઉદ્દામ આશ્રાત શ્રીરામચંદ્રજીથી જ થયો છે. તે ધર્મજી, સત્યવત, સુશીલ,

અચારહિત, ક્ષમાવાન, સર્વને આશ્વાસન આપનાર, મૃદુ સ્વભાવ-
વાળા, કૃતજ્ઞ અને જીતેન્દ્રિય છે. મનુષ્યોનાં દુઃખ જોઈને તે બહુ જ
દુઃખી થાય છે અને તેમના ઉત્સવોમાં પિતાની માફક આનંદ માને છે.
શૌર્ય, વીર્ય અને પરાક્રમથી લોકોનાં ચિત્તને રંજન કરનાર રામજી
પ્રજાપાલનમાં તત્પર છે. તેમની ઇન્દ્રિયો રાગથી દૂષિત થયેલી નથી.
સંયમપરાયણ, પ્રજાને સુખ આપનાર અને મનુષ્યોમાં પ્રીતિ પેદા
કરનાર તે પોતાના શુભ ગુણોથી કિરણોથી સૂર્યની જેમ શોભી ઉઠે
છે. ” વિશેષમાં મહર્ષિ વાલ્મિકીજી ઉમેરે છે, કે “ રામ શાસ્ત્ર અને
સંસારના તત્ત્વને જાણનાર, અદ્વિતીય સાધુજન, દૃઢ ભક્તિવાળા,
પોતાના દોષોને જાણનાર, કંઠાર વચન સાંભળીને તેને પણ સહન
કરનાર, ખીજાઓના ઉપકારને સદા સ્મરણમાં રાખનાર, અને પોતે
કરેલા ઉપકારને ભૂલી જનાર છે. ” આ સધળા સદ્ગુણો તેમનામાં
એકી સાથે વાસ કરી રહેલા હતા એમ આ ઉપરથી ચોક્કસ રીતે
સિદ્ધ થાય છે.

એક તરફ પ્રજા રાજ્યાભિષેકની વાતથી આનંદમાં આવી ઉપર
પ્રમાણે ગુણાનુવાદ ગાવા મંડી પડી હતી જ્યારે બીજી તરફથી કેકેયીની
દાસી મંથરા તેના દિલમાં ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ સળગાવવાનું તરકટ
રચી રહી હતી. તે કાવી. પ્રજાનો આનંદ નષ્ટ થયો. રાજ્યાભિષેકને
બદલે રામને ચાદ વસ્ત્ર વનમાં જવાનું થયું. રામને મન આ બંને
બનાવો સરખા હતા. રાજ્યાભિષેકથી જેમ તે હરખાઈ કે ફૂલાઈ
ગયા ન હતા તેમ વનવાસની વાતથી તેમના દિલમાં રંચ માત્ર પણ
બેદ થવા પામ્યો ન હતો. તેમનું નિશ્ચય માત્ર કર્તવ્ય તરફ જ
હતું. પિતાની આજ્ઞા ઉઠાવવી તે તેમને મન મહાન કર્તવ્ય હતું અને
તેને ગમે તે ભોગે અદા કરવું એ તેમના જીવનનું લક્ષ્ય હતું.

પિતાની આજ્ઞા ચતાંની સાથે જ તે રાજ્ય, લક્ષ્મી, વૈભવ
આદિ સુખોપભોગનાં સાધનોનો તજવત્ ત્યાગ કરી વનમાં ચાલ્યા ગયા.
અત્યંત એ આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેમણે તેમને પાછા વળવાનો

અને રાજ્ય ચલાવવાનો બહુ બહુ આગ્રહ કર્યો; પણ તે પોતાના વતથી તસુ પણ ડગ્યા નહિ. તે ભરતજીને કહેવા લાગ્યા, કે ‘જો મને ધર્મ, અર્થ કામ તથા પૃથ્વી એ સર્વને માટે ચાહના થતી હોય તો તે કેવળ તમારે માટે જ છે. એ મારી પ્રતિજ્ઞા છે. હું રાજ્યને ભાઇઓનું સારી રીતે પાલન કરવાના અને તેમના સુખના કારણે જ ચાહું છું. સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વી છતવી એ મારે માટે કંઠણ નથી; છતાં શાસ્ત્રોની સાથે પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહું છું કે હું અધર્મથી ઇન્દ્રવને પણ ઇચ્છતો નથી. ”

પિતાની આજ્ઞા પાળવાના સંબંધમાં તે કહે છે, કે “બ્રહ્મા સમાન મનુષ્યોને પૂજ્ય એવા પિતાજીએ જે આજ્ઞા કરી તેને હું મારા પોતાને માટે અત્યંત હિતકારી ગણું છું. સર્વ લોકના આધિપત્યની મને ચાહના નથી. જે ધર્માત્મા અને મહુ સ્વભાવવાળા પ્રજા પરલોકની ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેમને માટે જરૂરનું છે, કે તેમણે પોતાના વડીલોની સેવા કરવી અને ધર્મમાં રત રહેવું. હંમેશાં સત્પુરુષોની સંગ કરનાર, તેજસ્વી, દાનપરાયણ, અહિંસક અને અંતઃકરણથી પવિત્ર પૂજ્ય પુરુષ જ આલોકમાં મુનિશ્રેષ્ઠ બને છે. ”

“હું પિતાના વચનથી અગ્નિમાં પડવું પડે તોપણ પડું, તીક્ષ્ણ વિષ ખાવું પડે તોપણ ખાઈ અને સમુદ્રમાં ઝંપલાવવું પડે તોપણ ઝંપલાવું. મારાથી પિતાનું જે કંઈ પ્રિય બની શકે, તે કરવામાં હું મારા પ્રાણના રક્ષણની પણ અપેક્ષા રાખું એમ નથી. પિતાની સેવા કરવી અને તેમની આજ્ઞા પાળવી, એ સમાન બીજી કંઈ પણ ધર્મક્રિયા નથી. જો કે પિતાનાં કરતાં જનની દાશસ્થા મને વધારે માન્ય છે તોપણ તેમના મને અહીં રાખવાના આગ્રહને હું સ્વીકારી શકતો નથી. કેમકે પિતાની આજ્ઞા પ્રથમથી થયેલી છે. પિતાની આજ્ઞા પાળવાથી ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે. પિતા ક્રોધથી, હર્ષથી કે ગમે તેવા બીજા કારણથી જે કંઈ આજ્ઞા કરે તેને કયો મુણવાન પુત્ર ન પાળે ?

મેં આજ દિવસ સુધી જાણતાં કે અજાણતાં પણ પિતાનું કે માતાનું કાંઈ અપ્રિય કરેલું હોય તો મને સાંભરતું નથી. પુત્રે પિતાના તથા માતાના તંત્રમાં રહેવું એ ધર્મ છે, માટે પિતાની આજ્ઞાનું ઉપધન થાય તો મને જીવવાની પણ ઇચ્છા ન રહે. માતા તથા પિતારૂપ દેવતા કે જે પ્રત્યક્ષ છે, તેમને છોડી દઇ ખીજ પરાક્ષ દેવનું આરાધન કરવા પુત્રે શા માટે દોડવું જોઈએ ? માતાપિતાના આરાધન જેવું ખીજ કોઈપણ દેવનું આરાધન પવિત્ર નથી. માતાપિતાના આરાધનથી ત્રૈલોક્યના આરાધન જેટલું પુણ્ય થાય છે. સત્ય, દાન કે યજ્ઞાદિ કોઈપણ તેમની સેવા સમાન નથી. માતાપિતાની મરજી રાખવાથી ધન, ધાન્ય, વિદ્યા, પુત્રો કે સુખો એમાંનું કોઈપણ દુર્લભ રહેતું નથી, એટલું જ નહિ પણ દેવલોક તથા બ્રહ્મલોક પણ એથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. મારા જેવો કુલિન અને ધર્માત્મા કહેવાતો પુરૂષ રાજ્યને માટે પિતાની આજ્ઞાને તોડવારૂપ પાપ શી રીતે કરે ? ”

આ પછી વનમાં સીતાનું રાવણ હરણ કરી જાય છે. વાનરોના સૈન્ય સાથે સમુદ્ર ઓળંગી રાવણનો રામ પરાજય કરે છે. ખરેખર ! રામરાવણનું યુદ્ધ તે રામરાવણને યોગ્ય જ હતું. રામનું આણુ કદિ પણ પાશું કરતું કે નિષ્ફળ નીવડતું નહિ. આટલા માટે ધારેલી આખા અસર ઉપગવનારી શક્તિવાળી દરેકે દરેક ચીજ કે કૃતિને “રામચાણુ” ની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

જેમ શત્રુને જીતવામાં યુદ્ધવિદ્યામાં તેમ રાજનીતિમાં પણ તે પૂરા પ્રવીણ હતા. સીતા સહિત વનમાંથી પાછા ફરતાં તે અયોધ્યાના રાજસિંહાસન ઉપર ખીરાજે છે. ગાદીએ બેઠા પછી તે હંમેશાં પ્રગલ્ભિતનાં કામોમાં જ તત્પર રહ્યા હતા. પ્રજા તેમના રાજછત્ર નીચે બહુ જ આબાદ અને સુખી હતી.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ રામરાજ્યના સમયનું વર્ણન કરતાં કહે છે, કે “રામરાજ્યમાં વિધવાઓ શોક કરતી ન હતી, સર્વ સમાન એરી

જનાવરોનો તેમજ છવસેણુ બાધિઓનો કોઈને ભય ન હતો. ચોરનું તો નામ નિશાને ન હતું. કોઈને અનર્થ સ્પર્શ કરતો ન હતો. વડીલોને બાળકોનાં મરણકાર્ય કરવાં પડતાં ન હતાં, અર્થાત્ બાળકનાં અકાળ મરણ થતાં ન હતાં. સઘળા લોકો સંતોષી અને ધર્મપરાયણ હતા. રામને જ જોતા તેઓ પરસ્પર હિંસા કરતા ન હતા. સઘળી પ્રજા પોતાનાં કર્મથી સંતુષ્ટ રહી પોતાનું જ કામ કરતી હતી અને પ્રજામાત્ર ધર્મપરાયણ અને શુભ લક્ષણોવાળી હતી. ” આટલા માટે જ “ રામરાજ્ય ” હંમેશને માટે ઉપમાયોગ્ય થઈ પડયું છે.

રામચંદ્રજીને પોતાની પ્રજા માટે એટલું ગૌરવ અને ધર્મ માટે એટલું બધું માન હતું, કે તેની ખાતર તેમણે પોતાની પ્રાણસમ પ્યારી પત્ની સાધ્વી સીતાજીનો પણ ત્યાગ કરી દીધો હતો અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે પોતાના પ્રિય બંધુ સક્ષમણજીના વિયોગને પણ અંગીકાર કર્યો હતો. જો કે વાસ્તવિક રામચંદ્રજીમાં ઉત્તરકાંડ ક્ષેપક હોવાનું પ્રતીત થાય છે તોપણ તેમાં રામચંદ્રજીનાં પ્રસ્થાનનું જો જુદાં છે તે બતાવે છે, કે મહાપુરુષોએ આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ. જ્યારે રામચંદ્રજીના દિલમાં નક્કી થઈ ગયું, કે હવે આલોકમાંના મારે જવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે તેમણે સઘળાં રાજચિન્નોનો ત્યાગ કર્યો અને એક ઝીણું પંચાયું પહેરી લીધું. સૂર્યસમ દેદિધ્યમાન શોભતા એવા તે હાથમાં દર્ભ ધારણ કરીને કોઈની પણ સાથે બોલ્યા ચાલ્યા નગર એટલે નહિત કેવળ બ્રહ્મચર્યનું ઉચ્ચારણ કરતા કરતા સર્વ તીરે ગયા. તેમજ શુભોચી રંજિત એવાં આબાલવૃદ્ધ સર્વ નગરજનો તેમની સાથે સાથે ગયાં. નદીએ જઈ સઘળાંએ સ્નાન કર્યું. કોઈના ચિત્તમાં શેષ પણ ગ્લાનિ ન હતી. સર્વ રામચંદ્રજીના ગમનનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યાં હતાં. પછી સ્વર્ગમાંથી બ્રહ્માસહિત સઘળા દેવતાઓ રામચંદ્રજીનું સ્વાગત કરવાને આવ્યા. પુણ્યવાયુ વાવા લાગ્યું, પુષ્પની વૃષ્ટિ થઈ અને શ્રીરામજીએ સર્વના જળમાં પગથી પ્રવેશ કર્યો. બ્રહ્માજીએ તેમની

સ્તુતિ કરીને કહ્યું, કે હવે આપની ઇચ્છામાં આવે તે સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરો. આથી તેમણે વિષ્ણુસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કર્યો.

ધન્ય છે તે મહાપુરુષને કે જેના હૃદયમાં શ્રીરામચંદ્રજીના ગુણ અંકુરિત છે. ભારતને માટે ધર્મમાં, બલમાં, પુરુષત્વમાં, નીતિમાં, ત્યાગમાં, પરાપકારમાં, સર્વને આત્મવત્ નીરખવા. અને જ્ઞાનમાં એથી અધિક બીજું કયું ઉદાહરણ હશે ? અધ્યાતમ દૃષ્ટિથી રામ નામ અમૃત છે તેવું જ લૌકિક દૃષ્ટિથી રામચરિત્ર પણ અમૃત છે.

પાઠ ૫૭ મો.

મહારાજ હનુમાનજી.

હનુમાનજી વાયુના પુત્ર ગણાય છે. તેમની માતાનું નામ અંજની હતું. તે રામચંદ્રજીના પરમ ભક્ત અને સાચા સેવક હતા. તેમનાં બળ, પરાક્રમ, અને પુરુષત્વ વગેરેથી અનન્ય એવું કોણ છે ? તેમની યોગ્યતાના સંબંધમાં શ્રીરામચંદ્રજી કહે છે, કે તેમના મુખમાં, નેત્રોમાં, લલાટમાં, જુમાં અથવા બીજા કોઈ અવયવમાં કોઈપણ દોષ પ્રતીત થતો ન હતો. ટુંકી છતાં નિશ્ચયવાળી, વિચારપૂર્વક નીકળનારી, સાંભળનારના કાનને પ્રિય લાગનારી, મધ્યમા રૂપે હર દેશમાં રહેનારી, વૈષ્ણવી રૂપે કંઠમાં વસી રહેલી અને મધ્યમ સ્વરયુક્ત એવી તેમની વાણી કલ્યાણકારી અને હૃદયને પ્રિય છે. હર, કંઠ અને મસ્તક પ્રદેશમાં સ્થિત એવી આ અદ્ભુત વાણીથી કાનું ચિત્ત આર્જીવિત થતું નથી ? શત્રુ હાથમાં ખર્જ ઉઠાવી તૈયાર થઈ રહેલો હોય તોપણ જે રાગની પાસે આવો દૂત હોય તેનું કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ?

ન્યારે સીતાજીની શોધ કરતાં કરતાં સધળા સમુદ્રની પાસે આવી પહોંચ્યા અને સુગ્રીવના સેન્યમાંથી કોઈપણ વ્યક્તિએ સમુદ્રને ઓળંગી સહી પારે જવાની હામ બીડી થકી નહિ ત્યારે જાનુવતે હનુમાનજીને

કહ્યું, કે “આપ સર્વ પ્રાણીઓથી બળ, બુદ્ધિ, તેજ અને પરાક્રમમાં અધિક છો, આપ બાળપણમાં જ સૂર્યોદયને ફળ સમજી તેને પકડવાને દોડી ગયા હતા અને તેના તેજથી જરા પણ ગભરાયા ન હતા, આપ ઇચ્છામૃત્યુ છો, આપ વાયુ સમાન શીઘ્રગામી છો અને વિષ્ણુ સમાન ત્રણે ભોક પર આક્રમણ કરવાને સમર્થ છો, તો આપ સમુદ્રની પાર પહોંચી જાઓ.” આ સાંભળતાંની સાથે જ હનુમાનજી સમુદ્ર ઓળંગવાને તૈયાર થયા. પોતાનાં અંગોને સંકુચિત કરી, પ્રાણને લેદયમ રોકી, પગને બરાબર ગોઠવી તેમણે વીર્ય અને પરાક્રમને એકઠું કર્યું અને જેવી રીતે રામચંદ્રજીનું બાણ છૂટે તેવી રીતે પોતાની ચાલને છોડી દીધી. જતી વખતે તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી, કે કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના અને ગમે ત્યાંથી પણ સીતાજીની શોધ કર્યા વિના હું પાછો ફરીશ નહિ. આ પછી સમુદ્રનાં અનેક વિધોને હડાવી બ્યારે તે સાગી પારે આવી પહોંચ્યા ત્યારે તેમને જોઈને સધળાં પ્રાણીઓ કહેવા લાગ્યાં કે જેને આપ જેવા બુદ્ધિમાન, ધીરજવાન અને કાર્યકુશળ સેવક છે તે કદિ પણ દુઃખી નીવડશે નહિ; બ્યાં વાયુનો પણ સંચાર થઈ શકતો ન હતો એવી લંકામાં તે એકલા બેઘડક ચાલ્યા ગયા અને રાવણના શયન ભુવન સુધાં સધળે જોઈ વળ્યા. છેવટે અશોક વાડીમાં સીતાજીને શોધી કાઢ્યાં. અહીં તેમણે સીતાજીને જે પ્રકારે આશ્વાસન આપ્યું હતું અને તેમ કરવામાં તેમણે પોતાની જે બુદ્ધિમત્તા દર્શાવી હતી તે અસામાન્ય હતાં. એવું બુદ્ધિદૌશિષ્ય સામાન્ય પુરુષોમાં હોઈ શકે જ નહિ. તેમજ આ અલૌકિક ક્ષાપણ જોઈને સીતાજીએ જે વચનો ઉચ્ચારેલાં તે સત્ય જ હતાં, કે “તમે વીર અને સમર્થ બુદ્ધિશાળી છો, તમે શત જંતજન વિસ્તારના સમુદ્રને બાબોચીયાની પેઠે ઓળંગ્યો, તમે કાષ્ઠ પ્રકૃત પુરુષ હો એમ હું માનતી નથી. કારણ કે તમને રાવણનો પણ ખ્યાલ લાગ્યો નહિ.” આ પછી રાવણની સખામાં જઈ તે તેને નિંદરતાથી કહેવા લાગ્યા, કે “તે જે અશ્વર્ય તારા તપોબલ અને

ધર્મથી મેળવ્યું છે તેનો અધર્મથી નાશ ન કર. તેં ધર્મનું ફળ મેળવ્યું પણ હવે પરત્વી હરણના પાપનું ફળ પણ તને અવશ્ય મળશે. જેને તું સીતા સમજે છે તે કાળરાત્રિ તારા નાશને માટે આવી છે. હું એકલો જ આ સમય લંકાનો નાશ કરવાને સમર્થ છું; પરંતુ રામચન્દ્રજીની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ. તે જ તારો નાશ કરશે. શત્રુઓની વચમાં રહીને ચારે તરફથી સુરક્ષિત એવી લંકાપુરીને એકલા હાથે બાળીને ભસ્મ કરી નાંખવી અને એક લોહાના થંભથી બચ્યા બળવાન રાક્ષસોનો સંહાર કરવો એ માત્ર તેમનાથી જ બની શકે.” આટલા માટે રામચન્દ્રજીનું એ કથન સાચું હોય છે, કે હનુમાનજી સિવાય બીજાને એવો કોણ છે, કે જે આ પ્રકારે રાક્ષસોની વચ્ચેથી અને લંકા જેવી સુરક્ષિત નગરીમાંથી જીવતો પાછો ફરે ?

યુદ્ધના વખતે જ્યારે રાક્ષસોએ રામચન્દ્રજીની સેનાને બાંહેડી કરી અને સઘળા લોકો સંજોના ધાથી ધાયલ થઈ પડ્યા ત્યારે હનુમાનજીએ જ કૈલાસ પર્વતમાંથી સંજીવની દવા લાવી સઘળાને સુખી અને સાજા કર્યા. કૈલાસ પર્વત તરફ જતી વખતની હનુમાનજીની શોભાનું વર્ણન જેવી રીતે વાલ્મીકિજીએ કર્યું છે તેવી રીતનું વર્ણન કરવાની તાકાત બીજા કોનામાં હોવી શક્ય છે ? હનુમાનજી નદીઓ, સમુદ્રો, પર્વતો અને અનેક દેશોને ઝોળાંગતા ઝોળાંગતા ઋષિ મુનિઓના અનેક આશ્રમોથી સુશોભિત એવા હિમાલય પર્વત પર જઈ પહોંચ્યા. અહીં તેમણે પર્વતને અનેક પ્રકારની ઓપધિઓથી શોભામય બનેલો; પરંતુ તેઓ સંજીવની ઓપધિને ઝોળાખી ન શક્યા તેથી આખા પર્વતને ઉપાડી ચાલતા થયા. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે, કે:— ‘ સૂર્ય જેવા પ્રકાશવાળું તે શિખર લઈ હનુમાન જ્યારે સૂર્યના માર્ગમાં આવ્યા. ત્યારે પર્વતના તેજથી તે બીજા સૂર્ય જેવા જ શોભતા હતા. અથવા પવનસુત હનુમાન, સહસ્ર ધારવાળા તથા સમાવક ચક્કથી જેમ વિષ્ણુ શોભે તેવા શોભતા હતા.’ તેમનું પરાક્રમ રામચન્દ્રજીના વિજયનું મહાન કારણ હતું. રામ-

અંદરનું એ કથન યથાર્થ જ હતું કે હું તમારો ઉત્તમ સ્ત્રી કદિ પણ થઈ શકું એમ નથી. જ્યાંસુધી રામકથાનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસુધી શ્રીહનુ-માનજીની કીર્તિ પણ અચળ છે. આવા જ મહાપુરુષ, યોગી અને જ્ઞાનવાળા તથા સ્વામી ભક્ત આ દેશની ઉન્નતિનું કારણ છે. તેમનાં ચરિત્રોને વિચારવામાં જ તેમની સાચી પૂજા છે.

પાઠ ૫૮ મો.

ભીષ્મપિતામહ.

ભીષ્મપિતામહનાં દૃઢવ્રત, શૌર્ય અને ત્યાગ સર્વત્ર સુવિખ્યાત છે. એક માછીરાજની પુત્રી સત્યવતીની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાના પિતા રાજા શાન્તનુની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાની ખાતર તેમણે જીવતા લગી બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવાની ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા કરી હતી. જ્યારે શાન્તનુનો પુત્ર વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર મરણ પામ્યો અને વંશમાં કોઈ પણ રક્તું નહિ ત્યારે તેમની માતા સત્યવતી અને અન્ય સર્વ ઇષ્ટ મિત્રોએ તેમને લગ્ન કરી રાજ્યનું પાલન કરવાને બહુ આગ્રહ કર્યો છતાં તે પોતાના વ્રતથી છૂટ્યા નહિ અને સર્વને કહેવા લાગ્યા, કે હું ત્રિલોકનો અથવા સ્વર્ગના રાજ્યનો અથવા તેથી પણ જે કંઈ મહાન હોય તેનો ત્યાગ કરીશ; પરંતુ સત્યને છોડીશ નહિ.

મહાભારતના યુદ્ધમાં દૌરવેનો અધર્મ હતો. પોંતે ધર્માત્મા હતા અને અધર્મનો હર્ષેશ જ પરાજય છે એમ જાણતા હતા. આથી દૌરવેને યુદ્ધ ન જગવવા તેમણે બહુ બહુ સમજાવ્યું; છતાં રાજ્યવક્ત્રી અને શક્તિના મદદમાં અંધ બનેલા દૌરવે એકના બે ન થયા અને યુદ્ધ મંડાવ્યું. આ સમયે તેમણે જે કર્તવ્યનિષ્ઠા દાખવી તેમાં તેમના હૃદયની જે મહાનુભાવતા જગાઈ આવે છે તેના કરતાં પણ અધિક મહાનુભાવતા તેઓશ્રી પોતાના હૃદયની આ સમયની સ્થિતિ ખુલા સપ્તદોશ પ્રકટ કરે છે તેમાં કમી હોય છે.

અધર્મના પક્ષ કરવામાં રહેલી પોતાના દિલની દુર્બળતાને જરાપણ હાંકપિછેડો ક્યાં વગર ખુશા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરતાં તે કહે છે કે 'મેં રાજ્યનું લાજુ ખાધું છે, મારી સ્થિતિ દાસની છે અને દાસને ધર્મ ક્યાંથી સૂઝે ?' કેટલી મહાનતા ! શી નિરભિમાનતા ! આમ ખુલ્લી રીતે પોતાની દુર્બળતા જણાવી તેમણે કૈરવેની સેનાનું આધિપત્ય લીધું.

રાજુભૂમિમાં દાખવેલું તેમનું શૌર્ય અને પરાક્રમ જોઈને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને પણ કોઈના પક્ષમાં ઊભા રહી યુદ્ધ ન કરવાની અને હાથમાં શસ્ત્ર ન ઝાલવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવો પડ્યો હતો. જ્યારે કૃષ્ણ રથનું ચક્ર ઊઠાવી તેમને મારવાને દોડ્યા ત્યારે બીજમજ કહેવા લાગ્યા, કે " હે કમલનયન કૃષ્ણભગવાન પધારો, પધારો, હે દેવના દેવ આપને નમસ્કાર છે, હે સાત્વતોમાં શ્રેષ્ઠ ! આજ આ મહાયુદ્ધમાં આપે મારો પરાભવ કર્યો. હે દેવ ! હે નિષ્પાપ કૃષ્ણ !

આપના હાથે યુદ્ધમાં મરવાથી માઈ નકકી સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ જ થશે. આજ હું આ સંગ્રામથી ત્રણે દોઢમાં માનીતો થયો. આપ મને ઇચ્છામાં આવે તે રીતે મારો. હું આપનો દાસ છું." આ પછી યુદ્ધની અંદર બાણોથી તેમનું શરીર એવી રીતે વીંધાઈ ગયું હતું, કે તેમના શરીર ઉપર એક તલ માત્ર પણ જગા બાણ સિવાયની બાકી રહી ન હતી. આવી સ્થિતિમાં તે પૃથ્વીપર ન પડતાં ઇન્દ્ર ધનુષના આકારે બાણ ઉપર શય્યા કરી દિવ્ય બાવને પ્રાપ્ત થયા. આ વખતે સૂર્ય દક્ષિણાયનનો હતો તેથી તેમના દર્શનાર્થે આવેલા સઘળા ઋષિમુનિઓને તેમણે જણાવ્યું, કે માઈ મૃત્યુ મારે અધીન છે તો હું ઉત્તરાયણ થતાં સુધી પ્રાણોને ધારણુ કરી રહીશ. પોતાની આ ઇચ્છા-

નુસાર તેઓ યોગ ધારણા સહિત મહા ઉપનિષદ અર્થાત્ ઈન્કાર મુક્તિનો ઈશ્વર જાણતાં જપતાં કાળની પ્રતીક્ષા કરતા રહ્યા.

જ્યારે પાંચમી રાત્રી કૈરવે તેમનાં દર્શન કરવાને માટે આવ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું, કે માઈ મૈત્રી નીચે લટકે છે તો તે અંદર રહી શકે તેવું કરો. તેમનું આ દર્શન સંભિગ્ન કંઈલાકે સુંદર અને કોમળ માંસ

મથુરીયાં અને ઓશીકાં લાવીને તેમની આગળ ધર્યાં. તેમના આ પ્રકારના વર્તનથી તેઓ હસ્યા અને કહેવા લાગ્યા, કે વીરશય્યા ઉપર શયન કરનારાઓને માટે એવાં સાધનો યોગ્ય નથી. હે અર્જુન ! મને ઉચિત એવું ઓશીકું તું મારા માટે તૈયાર કર. પિતામહની આ આજ્ઞા સાંભળતાંની સાથે જ અર્જુનને તેમના શિર નીચે ત્રણ બાણો ભોંકી તકીયો તૈયાર કર્યો, અને તે તકીયા પર શિર રાખીને તેઓ પ્રસન્નતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યા, કે ધનુર્ધરી વીર પુરૂષોને માટે આવી જ શય્યા યોગ્ય છે. આ પછી જ્યારે દુર્યોધનના તેડાવ્યાથી શર ખેંચી કાઢવામાં કુશળ એવા ધણુ વૈદ્યો આવીને તેમની સામે ઉભા રહ્યા ત્યારે બીજા પિતામહે તેમને કહ્યું, “કે હું ક્ષાત્ર ધર્મથી પરાગતિને પામ્યો છું. આ બાણોને શરીરમાંથી ખેંચી કઢાવવાં એ મારો ધર્મ નથી. તે બાણો સંહિત મને અગ્નિદાહ થવો લેઈએ. માફ મુખ તૃપ્તથી સૂકાઈ જાય છે તો મને પાણી આપો.” ધણુઓએ સ્વચ્છ, થંડું, મીઠું પાણી લાવી હાજર કર્યું; પરંતુ અર્જુન સિવાય બીજા કોઈએ બાણો પાણી તેમણે ગ્રહણ કર્યું નહિ. આથી અર્જુનને રથ ઉપર ચઢી ગાંડિવ ધનુષ ઉપર શર સંધાન કર્યું અને પિતામહની પાસેની જમીન વીંધી. જમીન વીંધાતાંની સાથે જ અંદરથી શીતલ અમૃતસમાન દિવ્ય ગન્ધયુક્ત જળની ધારા ઊડી તેમના મુખમાં જઈ પડી. આથી તૃપ્તિ પામી અર્જુનના બુદ્ધિકૌશલ્ય અને પરક્રમનાં વખાણ કરવા સાથે તેમણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો.

બીજાપિતામહે બાણશય્યા ઉપર રહીને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની જે સ્તુતિ કરેલી તે “બીજા સ્તવરાજ” ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સ્તુતિમાં તેઓ સપ્તેમ ગદગદ અંતઃકરણે કહે છે, કે “કૃષ્ણ એ જેનું પ્રત છે તે રાત્રે તેમજ શયનથી ઉઠીને ફરી સવારે કૃષ્ણનું સ્મરણ કરતાં કરતાં કૃષ્ણરૂપ બનીને અભિમાં પ્રવેશ કરતા મનુષ્યથી શુદ્ધ કરેલા પુત્રની માફક શ્રી કૃષ્ણમાં અંતર્ધાન પામે છે. આ સંસારમાં ‘હરિ’ એ નામના જે અક્ષરો પ્રાણરૂપી જંગલના ભોમીઆ,

સંસારના ઉચ્છેદનની દવા તેમજ દુઃખ અને શોકનો નાશ કરનારા છે. ” તેમના ધ્યાનના પ્રભાવથી હસ્તિનાપુરમાં વિરાજમાન શ્રી કૃષ્ણ તરત જ તેમના ધ્યાનમાં મગ્ન થઇ ગયા. પછી શ્રી કૃષ્ણના આમાનુસાર તેમણે રાજા યુધિષ્ઠિરને રાજ્યધર્મ, આપદધર્મ, નીતિ, જ્ઞાન અને મોક્ષનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપદેશ એવો તો અત્યંત છે, કે જે મેં મેં મેં જ મહાભારતના અખંડ ભંડાર રૂપે અને સંસારના ઐહિક તેમજ પારલૌકિક સુખના કારણ રૂપે સ્થિત રહેશે. ભીષ્મપિતામહના સરલ શબ્દોમાં જે વિદ્યતા, ઉચ્ચભાવ અને ગામ્ભીર્ય છે તે હજારો ઋષિ, મુનિ અને દેવતાઓનાં વચનોમાં પણ નથી. જે પુરુષ જીવનને સુખપૂર્વક વ્યતીત કરી પોતાનો પરલોક સુધારવા ઇચ્છતો હોય અથવા જેને મોક્ષનો સીધો રાહ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેને મહાભારતનાં શાન્તિ અને અનુશાસન પર્વથી અધિક કોઇ બીજાં ગુરૂ મળી આવશે નહિ.

ભીષ્મપિતામહનો સિદ્ધાંત છે, કે કોઇપણ પ્રાણી ઉપર મન, વચન યા કર્મથી દ્રોહ ન કરવો, સર્વના ઉપર અનુ-ગ્રહ કરવો, અને દાન કરવું એ સજ્જનોનું વ્રત છે. સત્ય સમાન કોઈ ધર્મ નથી અને અસત્ય સમાન કોઈ પાપ નથી. આટલા માટે સત્યને વળગી રહે. મોક્ષ વિષયે તે કહે છે, કે સંસાર જન્મ, જરા અને મૃત્યુ તેમજ આધિ આધિથી પીડિત છે એમ જોઇને મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્ન વડે મનને જ્ઞાનમાં પરોવો. જેના દર્શન વડે ઇશ્વર પ્રાપ્તિ થાય છે એવા દેવો માત્ર તે જ પુરુષને દર્શન દે છે, કે જેણે પોતાના મનને વશ કર્યું છે. મૃદતા અને સંજોના અભાવ, કામ, ક્રોધ અને દીનતાનો ત્યાગ, ઇચ્છાનો સંપૂર્ણ અભાવ, ગર્વ અને અહંકારનો નાશ, નિર્ભયતા અને એકાન્ત વાસ એ મોક્ષનો શુદ્ધ અને પવિત્ર માર્ગ છે. ધર્મ અને અધર્મ, સત્ય અને અસત્ય એ સર્વનો ત્યાગ કરો અને આંતરમાં જે વડે તેમને ત્યાગે તેનો પણ ત્યાગ કરો એ સિદ્ધાન્ત છે.

ભીષ્મપિતામહના સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે હું

મનથી તેની પાસે ગયો હતો, કે જે મહા તેજસ્વી, અને પુદ્ગિમાન હોવાની સાથે દિવ્ય અશ્ત્રો અને ચારે વેદવેદાંગને ધારણ કરે છે. જે જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામજીના પ્રિય શિષ્ય અને સર્વ વિદ્યોના આધારભૂત છે તેની સમીપ મનથી ગયો હતો તે ધર્મ-વેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ છે અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને સારી રીતે જાણે છે. આવા એક પુરૂષની પાસે હું મનથી ગયો હતો. મનુષ્યોમાં સિંહ સમાન મહાપુરૂષ આ બીજમજી જ્યારે પોતાનાં કર્મોથી સ્વર્ગમાં જશે ત્યારે તેમની પાછળ આ પૃથ્વી ચંદ્રના અસ્ત થયા પછીની રાત્રિ જેવી થઈ જશે. “ હે બીજમ ! તમે જ એક મહાન્ રાજ્યની મધ્યમાં સર્વાંગે નિરોગ અને હજારો સ્ત્રીઓની વચમાં વસતા છતાં પણ ઉર્દ્ધ રેતસુ (અહચારી) બનીને રહ્યા. હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા સમાન કોઈ જોયો કે સાંભળ્યો નથી. હે રાજન ! તમે તમારા ગુણોથી દેવતાઓ કરતાં પણ મહાન્ છો. તમે તમારા તપના પ્રભાવે ચરાચર લોકને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવો છો. ”

અંતમાં, સત્યનું સદા પાલન કરો; જે કર્મો કરવામાં કુર નથી, જે અહમમાં રત છે અને તપમાં નિષ્ઠાવાન છે તેણે તો સત્યનું ખાસ કરીને પાલન કરવું જ જોઈએ. એવો પાંડવોને ઉપદેશ કરીને તેમણે યોગમળથી પ્રાણનો ત્યાગ કરવાના નિમિત્તે પ્રત્યેક અંગમાં આત્માને ધારણ કર્યો. પછી તે મહાત્માનો નિરુદ્ધ પ્રાણ ઉંચે ચડ્યો અને તે વખતે કૃષ્ણ, વ્યાસ આદિ ઋષિઓના દેખતાં દેખતાં એવા અદ્ભુત બનાવ બન્યા કે જે જે અંગનો બીજમજી ત્યાગ કરતા ગયા તે તે અંગમાંથી બાહ્ય નીકળી પડવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે અંતમાં આંખનું શરીર બાહ્ય રહિત બની રહ્યું. પછી તેમણે પ્રાણ સહિત મનનો સર્વ સ્થાનોમાં નિરોધ કર્યો અને તે તેમનું શિર તોડી આકાશ પ્રતિ ચાલી નીકળ્યું અને જીવ પણ તેજ દારમાં થઈને મહાન્ ખરતા તારાની માફક આકાશમાં બળી ગયો. એક કવિનું કથન સત્ય છે, કે સ્થાન તો તેનું તે જ છે; પરંતુ જે મનુષ્યો ભારતના જીવનપ્રાણ હતા તે રહ્યા નથી !

ભાગ આઠમો.

પ્રચલિત ધર્મવ્યવસ્થા.

યદ્યદ્વિશૂનિમન્ સત્ત્વં શ્રીમદુર્જિતમેવ વા ।
તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં મમ તેજોશ સંભવમ્ ॥

ગીતા.

‘ જ્યાં તું કંઈપણ લોકોત્તર પવિત્રતા કે સામર્થ્ય જુએ કે જે માણસ જાતની શુભ કિર્તિ અને પવિત્રતાની વૃદ્ધિને ખાટે વપરાતાં હોય ત્યાં તું મહાદેવ ન અસ્તિત્વ જો. ’

પાઠ ૫૯ મો.

ધર્મનું હાલનું સ્વરૂપ.

પ્ર૦—હિન્દુધર્મમાં હાલમાં કયી કયી મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે ?

ઉ૦—હાલના સમયમાં હિન્દુધર્મમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવે છે:—

(૧) વિવિધ જાતના દેવોની પૂજા, વૃક્ષોની પૂજા, પશુઓની પૂજા અને મનુષ્યોની પૂજા.

(૨) જુદી જુદી જાતના મંત્રોના જપ કરવા કે કરાવવા.

(૩) વિવિધ ધર્મગ્રંથોના પાઠ કરવા કે કરાવવા અગર તેની કથા કરાવવી.

(૪) જુદી જુદી જાતનાં વ્રતો કરવાં અને ઉત્સવ તેમજ તહેવારો ઉજવવા.

(૫) તીર્થયાત્રા કરવી—વગેરે.

પ્ર૦—ઉપરની સઘણી બાબતો વેદને અનુસરતી છે ?

ઉ૦—હિન્દુધર્મનું હાલનું સ્વરૂપ કેવળ વૈદિક નથી. તેમાંના થોડો ભાગ વૈદિક તો મોટો ભાગ પૌરાણિક છે. આ ઉપરાંત પ્રચીન ગ્રંથો અને સ્માર્ત ધર્મને સ્થાને લોકાચાર, કુળાચાર, દેશાચાર વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘણી બાબતો દાખલ થઈ ગઈ છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તો એ બહારનો આચાર એટલી બધી હદે પહોંચી ગયેલો છે કે તેના વિચારના બોજની નીચે વૈદિક અથવા સ્માર્ત ધર્મ દબાઈને લુપ્ત થઈ ગયો છે.

પ્ર૦—વર્તમાન સમયમાં કરાતી સેવાપૂજાનો પ્રકાર વૈદિક છે ?

ઉ૦—આજ કાલ કરાતી સેવાપૂજાનો મોટો ભાગ પૌરાણિક છે. પુરાણોમાં જો કે સાંખ્ય, વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન અને સ્માર્ત ધર્મના

આચારોનું છૂટુંછવાયું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે; છતાં સાધારણ વર્ગને પણ સુક્તિનો માર્ગ સુલભ થઈ શકે એવી રીતે તેમાં ભક્તિ-માર્ગનું જ નિરૂપણ મોટા ભાગે કરવામાં આવેલું છે. ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશ માટે તેમાં પરમાત્માનાં જીદાં જીદાં સ્વરૂપો, ઇશ્વરનો અગાધ મહિમા અને તેને પામવાનાં જીદાં જીદાં સાધનોનું કથા અને સંવાદોના રૂપમાં ધ્યાન જ મનોહર અને રસભરી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્ર૦—પુરાણોમાં મુખ્યત્વે કરીને પરમાત્માનાં ક્યાં ક્યાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉ૦—પુરાણોની અંદર અગ્નિ, સોમ, આદિત્ય, ઇન્દ્ર, વરુણ, આદિ વૈદિક દેવોને બદલે પરમાત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ દર્શાવનાર બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એવાં ત્રણ સ્વરૂપો કલ્પ્યાં છે.

પ્ર૦—પરમાત્માનાં આ ત્રણ સ્વરૂપોની ભાવના શી રીતે હિંદુભવી હશે ?

ઉ૦—પુરાણોની અંદર પરમાત્માનાં આ ત્રણ સ્વરૂપોની કલ્પના પરમાત્મા સૃષ્ટિની કૃપત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે એવા વિચારમાંથી હિંદુભવેલી છે. બ્રહ્મા એ રજ્જેશુ અથવા દામનાની મૂર્તિ છે અને તેમનાથી આ સૃષ્ટિની કૃપત્તિ થયેલી છે. જે વડે સૃષ્ટિનો સંહાર થાય છે તે તમોશુ અર્થાત ક્રોધની અગ્નિમૂર્તિ તે પરમાત્માનું શિવસ્વરૂપ છે. વિષ્ણુ એ પરમાત્માનું સત્ત્વશુભી સ્વરૂપ છે. પરમાત્માનું એ સત્ત્વશુભી સ્વરૂપ અર્થાત પ્રેમ અને દયા જ આ સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ અને પાલનપોષણનું કારણ છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનું રજ્જેશુ સ્વરૂપ તે બ્રહ્મા, તમોશુ સ્વરૂપ તે શિવ અને સત્ત્વશુભી સ્વરૂપ તે વિષ્ણુ છે. આ કારણથી હાલના સમયમાં હિંદુધર્મમાં આ ત્રણ પૌરાણિક દેવો મુખ્ય દેવો તરીકે મનાય છે અને ત્રિમૂર્તિના નામે પૂજાય છે.

પાઠ ૬૦ મો.

ત્રિમૂર્તિ—પંચાચતન.

૫૦—પુરાણમાંની આ ત્રિમૂર્તિ દેવોની કલ્પના વેદના કોઈ દેવો ઉપરથી થયેલી છે કે સ્વતંત્ર ?

ઉ૦—પુરાણમાંના આ ત્રિમૂર્તિ દેવોની કલ્પના પૌરાણિક કાળમાં પહેલવહેલી કે સ્વતંત્ર ઉદ્ભવી નથી. તેની કલ્પના વેદના કેટલાક મુખ્ય દેવોમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે.

૫૦—વેદના કયા કયા મુખ્ય દેવોમાંથી એ ત્રિમૂર્તિ દેવોની ભાવના જન્મેલી છે ? તે કયા અને કેવા સ્વરૂપે પૂજાય છે ? તેમનાં મુખ્ય સ્થાનો કયાં આવેલાં છે ? વગેરે બાબતો વિસ્તારથી સમજાવશો ?

ઉ૦—(૧) બ્રહ્મા—આ દેવની કલ્પના પરમ તત્ત્વ બ્રહ્મના ક્રુદ્ધ એટલે વિસ્તાર પામવું એ ધાતુ ઉપરથી થઈ હોય એ સંભવિત છે. જગતમાં વિસ્તાર પામેલી અર્થાત્ દ્રિપદ થયેલી સઘળી વસ્તુઓ તેમાંથી પેદા થઈ અંતે તેમાં જ લય પામે છે. આથી તે સૃષ્ટા, પ્રજાપતિ, વિધાતા આદિ નામોથી પૂજાય છે. પુરાણો અને મહાભારતમાં તેમની ઉત્પત્તિ વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી થયેલી વર્ણવી છે.

પરમાત્માનાં ત્રણ મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપોમાં બ્રહ્મા મુખ્ય છે. આમ છતાં હાલમાં હિન્દુધર્મમાં બ્રહ્માની ઉપાસના બહુ પ્રચલિત નથી. હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર તેમનાં બે જ મંદિરો છે. એક અજમેર પાસે પુષ્કરમાં અને બીજું ઇંદોર આગળ. (૨) વિષ્ણુ—વિષ્ણુ અને શિવના ઉપાસક ઘણા છે. આથી હિન્દુધર્મમાં હાલમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બે સંપ્રદાયો પ્રધાનપણે જોવામાં આવે છે. વિષ્ણુ એ શબ્દમાં શિવ ધાતુ છે અને તેનો અર્થ ' પેસવું, એવો થાય છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિમાં પેસીને—સૃષ્ટિ સાથે બેળાઈને—તે સૃષ્ટિનું રક્ષણ અને પોષણ કરે છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુનું મુખ્ય કામ જગતમાં વ્યાપીને જગતનું રક્ષણ કરવાનું

હોઈને તે પ્રસંગે પ્રસંગે ખાસ કામેને માટે જગતના જડ અને ચેતન સઘળા સૃષ્ટ પદાર્થોમાં પોતાના અંશ પ્રેરે છે. પત્થરોમાં શાસ્ત્રિઆમરૂપે, નદીઓમાં ઝંઝા આદિની પવિત્રતારૂપે, વૃક્ષોમાં તુલસીઅશ્વત્થરૂપે, જળઅર પ્રાણીઓમાં મચ્છકચ્છરૂપે, ભૂચરમાં વરાહનૃસિંહરૂપે અને મનુષ્યોમાં રામકૃષ્ણ આદિરૂપે ઇશ્વરી અંશો પ્રેરાયા છે અને તેમ થવામાં દુષ્ટોને હાડી અધર્મનો વિનાશ કરી સત્પુરૂષોના રક્ષણ વડે ધર્મની સંસ્થાપના કરવાનો ઉદ્દેશ રહેલો છે એમ ગીતા સ્પષ્ટ પ્રમેય છે. આટલામાટે જ વિષ્ણુના વિવિધ અવતારો મનાય છે. જ્યારે જ્યારે જગતમાં ધર્મ ઝલાંનિ પામી અધર્મ પ્રવર્તે છે ત્યારે ત્યારે દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાને અને સત્પુરૂષોનું રક્ષણ કરવાને પરમાત્મા પોતાનામાંથી સરજાએલા બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કરે છે, અર્થાત્ અવતારરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે વિષ્ણુના એકંદરે ચોવીસ અવતારો થયેલા મનાય છે. આમાંના દશ અવતારો મુખ્ય અવતાર તરીકે પૂજાય છે. તે દશ અવતારો વરાહ, મત્સ્ય, કુર્મ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને કલ્કને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

વિષ્ણુને નારાયણના નામથી પણ ભજવામાં આવે છે. મનુ-સ્મૃતિ અધ્યાય ૧ લાના શ્લોક દશમાં આ ' નારાયણ ' શબ્દનો અર્થ સમગ્રવર્તા કહે છે, કે ' જલને નારા કહે છે. કારણકે ' જલ ' એ ' નર ' એટલે પરમાત્માથી પેદા થયું અને તે જલ એટલે નારાને વિષે પૂર્વે પરમાત્માનું અયન એટલે સ્થાન હતું, માટે પરમાત્માને નારાયણ કહે છે. '

વિષ્ણુના બધા અવતારોમાં કૃષ્ણાવતાર વિષ્ણુના સર્વાંશરૂપ મનાય છે. આથી કૃષ્ણની ચતુર્ભુજ મૂર્તિનું વિષ્ણુરૂપે વૈષ્ણવો પૂજન કરે છે. ગોકુળ, મથુરાં, વૃન્દાવન, હારિકાં, કાકોર આદિ તેમનાં મુખ્ય સ્થાન મનાય છે. ' વિષ્ણુપુરાણ ', ' ભાગવત ' આદિ તેમના ધર્મગ્રંથો છે.

શ્રીકૃષ્ણની કૃપા થાય અને તેમની ભક્તિપૂજા ફલવતી નીવડે

તે માટેનાં સાધનોના ઉલ્લેખ કરતાં 'વિષ્ણુપુરાણ' માં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે, કે:-“વર્ણાશ્રમધર્મ અને સંસ્કારો પાળનાર મનુષ્ય વિષ્ણુને પામે છે. આ સિવાય એને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો કોઈ ઉત્તમ માર્ગ નથી. યજ્ઞ કરવામાં વિષ્ણુનું યજ્ઞન અને જપ કરવામાં વિષ્ણુના જ જપ રહેલા છે. જે પ્રાણીઓને દુઃખ દે છે તે વિષ્ણુને દુઃખ દે છે. કારણ સર્વ વિષ્ણુમય છે. જે બીજાનું ભલું કરે છે, કદિ અપશબ્દનું ઉચ્ચારણ કરતો નથી, નિંદા કરતો નથી, અસત્ય બોલતો નથી, પરધન કે પરસ્ત્રીની લેશ પણ હિંસા કરાવતો નથી, જે કોઈનો પણ દ્રેપ કરતો નથી, જડ કે ચેતન કોઈપણ પદાર્થ કે પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, જે હંમેશાં દેવ, બ્રાહ્મણ અને ધર્મગુરુની સેવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે; જે હંમેશાં પ્રાણીમાત્રનું, કુટુંબનું અને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા હચ્છે છે અને જેના પવિત્ર અંતઃકરણમાં રાગ કે દેવરૂપ અપૂર્ણતાથી કંઈપણ આનંદ થતો નથી તેના ઉપર કેશવ યાત્રી વિષ્ણુ ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે. શાસ્ત્રમાં ઉપદેશી વર્ણાશ્રમના ધર્મને અનુસરનાર જ વિષ્ણુને ઉત્તમ રીતે પૂજે છે. આ પ્રિય વૃક્ષ વિષ્ણુ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો માર્ગ નથી.”

‘ભાગવત’ માં વિષ્ણુ ભગવાનને પામવાનાં પ્રેમ અને ભક્તિ એ મુખ્ય સાધનો વર્ણવ્યાં છે. અનન્યભાવે ઈશ્વરમાં લીન થઈ જવું તેનું નામ પ્રેમ અને ભક્તિ કહેલાં છે. લોભી ધનને માટે, માતા પાળકને માટે અને પ્રેમી પોતાની પ્રિયાને માટે જેવા સ્નેહથી તલસ્પર્શ કરે છે તેવા પ્રેમપૂર્ણ અનન્યભાવે પ્રભુને ભજવાનું ઉપદેશ્યું છે.

(૩) શિવ—પરમાત્માનું મહાન મૂર્તિમન્ત ત્રીજું સ્વરૂપ તે શિવ છે. તે સૃષ્ટિના સંહારક દેવ તરીકે પૂજાય છે. તેમના એ સ્વરૂપની ભાવના વેદમાંના તોદાનના દેવ રૂદ્ર ઉપરથી થયેલી છે. આથી તેમનું બીજું નામ રૂદ્ર પણ કહેવાય છે. તોદાનમાં પ્રત્યક્ષ થતા પરમાત્માના ક્રોધ સ્વરૂપ રૂદ્રનો વરસાદના દેવ હિન્દ્ર સાથે અને એથી પણ વધારે અગ્નિ સાથે સંબંધ છે. અગ્નિનો સ્વભાવ સર્વ વસ્તુને

આળી ભસ્મ કરી દેવાનો, સર્વત્ર ફેલાવાનો અને ભડભડાટ અવાજ કરવાનો છે. તેજ રીતે રૂદ્ર પણ પરમાત્માની સંહારક શક્તિરૂપે પૂજાય છે. અગ્નિ સાથેની રૂદ્રની આવી માઠ એકતાને પરિણામે શિવલિંગ, જળાધારી, ભસ્મ, જટા, આદિ શિવસ્વરૂપની કલ્પના ઉદ્ભવ પામેલી છે. અગ્નિની ઉંચે જતી જવાળા તે શિવલિંગને અનુરૂપ છે. અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાની વેદિ તે જળાધારીરૂપ છે. તેની ભસ્મ તે વિભુતિના નામે શરીર ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે, અને સર્વત્ર ફેલાઈ જતા ધૂમાડાના ગોટા જટા સ્વરૂપ બાંસે છે.

શિવ એ પરમાત્માનું સંહારક મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ છે. આમ છતાં સંહારમાં જ પુનરુત્પત્તિનું મૂળ રહેલું છે. મરણથી કોઈપણ વસ્તુનો સમૂળગો નાશ થતો નથી, પણ તેથી અવિનાશી તત્ત્વોની પુનર્વ્યવસ્થા થાય છે. મરણથી માત્ર રૂપાંતર જ સૂચવાય છે અને એ રીતે જોતાં એ, જીવનના એક સ્વરૂપમાંથી બીજા સ્વરૂપમાં જવાનું કાર જ છે. આમ મરણ એ પુનર્જીવનનું કાર છે, સંહારમાં ઉદ્ધારક બળ રહેલું છે અને તેટલા માટે શિવ સંહારક અને ઉદ્ધારક બન્ને છે. આથી જ એ પ્રકાશમાન અને તેજસ્વી દેવને શિવ એવું કલ્યાણ કરનાર અને શાંકર એવું શુભ આપનાર નામ આપેલું છે.

શિવ એ પરમાત્માનું મહાન્ તેજસ્વી સ્વરૂપ છે. જગતના કલ્યાણનો એ તેજ ઉપર આધાર છે. આટલા માટે હિન્દુધર્મમાં શિવ, મહાદેવ તરીકે પૂજાય છે. હિન્દુધર્મમાં શિવના ઉપાસકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનની વસ્તીનો મોટો ભાગ શિવ સંપ્રદાયનો અનુયાયી છે. તેનાં બાર મુખ્ય ધામ છે અને તે બાર જ્યોતિર્લિંગને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તે સર્વમાં પવિત્રમાં પવિત્ર મુખ્ય ધામ કાશી ગણાય છે.

૨૦—હિન્દુધર્મમાં હાલ માત્ર શિવ અને વિષ્ણુ એ જ દેવોની મુખ્ય દેવો તરીકે પૂજા કરવામાં આવે છે.

૩૦—ના. તેની સાથે સૂર્ય, ગણપતિ અને શક્તિ એ

ત્રણ દેવોની પણ પૂજા કરવામાં આવે છે. સૂર્યનું બીજું નામ સન્કિત છે. તે તેજ અને ઉજ્યુતારૂપ તેમજ બુદ્ધિપ્રેરક પરમાત્મ સ્વરૂપ છે. સૂર્યનાં જો કે હાથ કોઇ ખાસ મંદિર કે મૂર્તિ નથી છતાં દરેક બ્રાહ્મણ પ્રાતઃકાળે પૂર્વાભિમુખે એસી સંધ્યાપાસનામાં ગાયત્રી મંત્ર વડે તેની ઉપાસના કરે છે. આ ગાયત્રી મંત્રના અર્થાત સૂર્યોપાસનનો મહિમા અપાર છે. તેના બ્રાહ્મણો દરરોજ જાપ જપે છે.

ગણપતિ એ શિવ અને પાર્વતીના પુત્ર છે. તે સિદ્ધિબુદ્ધિના આપનાર અને સર્વ વિધ્નવિદારક દેવરૂપે પૂજાય છે.

શિવ સાથે સંહારક મહાકાળીરૂપે, વિષ્ણુ સાથે લક્ષ્મીરૂપે અને બ્રહ્મા સાથે સરસ્વતીરૂપે જે શક્તિ રહેલી છે તેની મહાકાળી, મહાલક્ષ્મી કે મહા સરસ્વતીરૂપે પૂજા કરવામાં આવે છે.

આ ત્રણે જુદા જુદા દેવો નથી. પણ શિવ અને વિષ્ણુની માફક જુદા જુદા નામ રૂપે એક જ પરમાત્માની મહા શક્તિનું સૂચન કરે છે. આ પ્રમાણે હાલના સમયમાં સ્માર્ત હિન્દુઓમાં ઉપરના પંચદેવની પૂજા કરવામાં આવે છે અને તે પંચાયતન દેવના નામે જાણીતા છે.

૫૦—આ પંચાયતન દેવની પૂજા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—પંચાયતન દેવની પૂજામાં દરેક બ્રાહ્મણ પોતાના મંદિરવને મધ્યમાં અને બાકીના ચારે દેવોને ફરતી ચારે દિશામાં પધરાવે છે. તેમની પૂજા પોડશોપચાર સહિત કરવામાં આવે છે. આ પોડશોપચારમાં આવાહન, આસન, પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમન, સ્નાન વસ્ત્ર, યજ્ઞોપવિત્તાન, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, નમસ્કાર, પ્રદક્ષિણા અને વિસર્જન એ સોળ આગતો હોય છે. પૂજનો આ સંધ્યા વિધિ મંત્રના ઉચ્ચારણ સાથે કરવામાં આવે છે. આ મંત્રોમાંના કેટલાક વેદિક તો કેટલાક પૌરાણિક હોય છે.

પાઠ ૬૧ મો.

શક્તિ-ઉપાસના.

પ્ર૦—શાસ્ત્રોમાં શક્તિની ઉપાસના સંબંધે શું વિધાન છે ?

ઉ૦—વેદોમાં ઈશ્વરની સંસાર રચવાની શક્તિને પ્રકૃતિ અથવા માયા કહેવામાં આવી છે. ખરી રીતે જોતાં શક્તિ અને શક્તિમાન એમ બે ભિન્ન સ્વરૂપો નથી અને તેથી વેદમાં શક્તિની ઉપાસનાનું કોઈ જુદું વિધાન નથી. શક્તિની ઉપાસના માટે જે વૈદિક મન્ત્રોની યોજના થયેલી છે તેના શબ્દોના અર્થ ઉપરથી ખાતરી થાય છે, કે તે મુખ્ય નથી.

પ્ર૦—શક્તિની ઉપાસનાની શરૂઆત ક્યારથી થયેલી સંભવે છે ?

ઉ૦—શક્તિની વિશેષરૂપે ઉપાસનાની શરૂઆત પાછળથી થયેલી છે. તાંત્રિક યુગમાં તેનો વિશેષ પ્રચાર થયેલો જણાય છે. તાંત્રોમાં શિવ અને શક્તિનો, તેમાંય શક્તિનો મહિમા ઘણો વધારે મળવામાં આવ્યો છે.

પ્ર૦—શક્તિની ઉપાસના કેવી ભાવના વડે કરવી ઉચિત છે ?

ઉ૦—શક્તિની ઉપાસના જે ભાવનાથી કરવી ઉચિત તેથી શકાય તે એ જ હોઈ શકે, કે દુર્ગા પરમેશ્વરની માયા છે અને તે આ જગતમાં શક્તિ અને બ્રહ્મવિદ્યા એમ બે રૂપે પ્રકટ થાય છે. શક્તિરૂપે તે આ મહાન જગતની રચના કરે છે અને બ્રહ્મવિદ્યા રૂપે તે પ્રાણીઓને સંસારમાંથી મુક્ત કરે છે. આ બ્રહ્મવિદ્યા વિષ્ણુ અર્થાત્ પરમાત્માના સ્વરૂપમાંથી કૃત્યન્ન થઈ મધુકેટલ અર્થાત્ કામ અને કર્મને જીતે છે. પછી તે બ્રહ્મવિદ્યા અહંકારરૂપી મહિમા-સુર અને રક્તખીજ રૂપી મન કે જે પ્રત્યેક ક્ષણે નવાં નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે તેને પોતાની અનેક શક્તિઓ વડે સંહારે છે. આ વખતે દુર્જેય એવા મોહ અને મહા મોહરૂપી શુભ્લ અને નિશુભ્લ

તેને વશ કરવા ઇચ્છે છે; પણ તેનેય તે અંતે જીતી લે છે અને દેવો અર્થાત્ અધિકારી મનુષ્યોને સુખી કરે છે.

પ્ર૦—શક્તિની ઉપાસના આવી ઉત્તમ ભાવનાથી કરવી ઉચિત છે તો પછી તેમાં કેટલેક સ્થળે જે દુરાચારો પેસી ગયેલા જણાય છે તેનું કેમ ?

ઉ૦—ધર્મના ખરા તાત્વિક અર્થને બાળુએ મૂકી સ્થૂળ અર્થને ગ્રહણ કરી મનુષ્યો ન્યારે સ્થૂળ ક્રિયામાં રમી રહે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં દુરાચાર પ્રવેશવા પામે. શક્તિ પૂજના સંબંધમાં એમ જ બનવા પામ્યું છે તેને સ્થૂળ ભાવે નીરખવાથી ધર્મ અને દેશને મહાન હાનિ પહોંચાડનાર તેમાં વામાચાર પેસી જવા પામ્યો છે.

પ્ર૦—વામાચાર એટલે શું ?

ઉ૦—તંત્રોમાં એ પ્રકારના આચાર વર્ણવ્યા છે. (૧) 'દક્ષિણ અને (૨) વામ. 'દક્ષિણ' આચાર પ્રવૃત્તિ પ્રધાન અને વામ આચાર નિવૃત્તિ પ્રધાન છે. દક્ષિણ માર્ગીની પૂજા કરવાની રીત પ્રસંશનીય છે. તેમાં દેવોને પશુને બદલે દૂધ, ઘી, અન્નાદિનું બલિદાન આપવામાં આવે છે. પણ વામમાર્ગની પૂજા કરવાની રીત ક્રમક્રમાટ ઉપજીતે તેવી છે. તેમાં પંચમહાર-મત્સ્ય, માંસ, મદિરા, મુદ્રા અને મૈથુન-પેસી ગયા છે અને તેથી તે માર્ગમાં દુરાચાર ઘર કરી ગયો છે.

પ્ર૦—વામાચારીઓનાં એ આચરણો શાસ્ત્રસંગત છે ?

ઉ૦—દાર પીવો, માંસ બ્રહ્મણ કરવું અને તે ઉપરાંત બીજા જે જે દુરાચારો વામમાર્ગીઓ કરે છે તેનું કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં ક્યાંઈએ વિધાન નથી. આ વામમાર્ગ દ્વારા મનુષ્યો પશુ જેવાં આચરણોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે. શરૂઆતમાં વામમાર્ગીઓ ઉઘાડી રીતે દુરાચાર કરતા હતા. હાલમાં તે છાની રીતે કરવામાં આવે છે. મતલબ કે દેશના દુર્ભાગ્યથી હાલ પણ તે માર્ગના અનુયાયીઓ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. જો સહભાગ્ય મણ્ડીએ તો માત્ર એટલું જ

કે તેમની સંખ્યા ખુબ વિસ્તારવાળી નથી. આ માર્ગમાં હજારો પશુઓનો વધ કરવામાં આવે છે, દારૂની હજારો પાટલીઓ ખલાસ કરી દેવામાં આવે છે અને પશુ પક્ષુ ન આવ્યે એવા દુરાચારો સેવવામાં આવે છે. આ સર્વ કરતાં વધારે ખેદની વાત તો એ છે, કે તેમાં આ સઘળા દુરાચારો અને ધોર કર્મો શક્તિની ઉપાસનાના નામ નીચે કરવામાં આવે છે. ધર્મની આથી વિશેષ અવનતિ બીજી કયી હોઈ શકે ? જે હોડો આ પ્રમાણે મધ, માંસ વગેરેથી શક્તિની પૂજન કરે છે તેમનાથી હંમેશાં બચીને ચાલવું જોઈએ. તેમનાં શાસ્ત્રોને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ધટાવી તેની પ્રશંસા કરવી એ સર્વથા હાનિકારક છે. દુર્ગા સપ્તસતીના પાઠની સાથે જે મંત્રો બોલવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે:—

ओं ह्रीं स्फुर स्फुर ओं फी ओं हुं फट् मर्दय मर्दय हुं
ऐं नमः ब्रह्मरन्ध्र्यै ह्रीं नमः दक्षनेत्रे ह्रीं नमः वामनेत्रे चां नमः
दक्षणे कर्णे मुं नमः वामकर्णे ॐ दक्ष नासा पुटे यै वामनासा
पुटे वि मुखे ॐ गुह्ये ।

આ મંત્રોને જો વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તે અશુદ્ધ છે અને અર્થની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ તે નિરર્થ છે. આવા મંત્રોના ઉચ્ચારણથી શો શુદ્ધ કે કવચ બાપ પેદા થઈ શકે ?

પ્ર૦—આવા આચારો શક્તિની ઉપાસનામાં શી રીતે પેસી જવા પામ્યા હશે ?

ઉ૦—પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સ્થૂળતા એ જ એવું કારણ છે. તન્મયોની માન્યતા પ્રમાણે તાન્ત્રિક ક્રિયામાં બાગ લેનાર પુરુષ તે શિવ અને સ્ત્રી તે શક્તિ ગણાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ અર્થાત્ શિવ અને શક્તિના યોગથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ થાય છે એ તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરવાના સ્થૂળ યત્નમાં દોરાતાં તેમાં દુરાચારને સ્થાન મળ્યું છે. કામને ઉત્તેજક એવાં સાધનોના સંગમાં રહી કામ ઉપર વિજય મેળવવાના યત્નો કરવા જતાં વામમાર્ગીઓ કામના દાસ બની

ગયા છે અને પરિણામે તે માર્ગમાં 'પંચમકાર' રૂપી દુરાચરો પેસી જવા પામ્યા છે. આ સિવાય વામમાર્ગ આચરવાનું અથવા પશુઓની હિંસા કરવાનું, મઘમાંસ આરોગવાનું અને બીજા અનેક દુરાચારો સેવવાનું કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી.

પાઠ ૬૨ મો.

અન્ય દેવોની પૂજા.

પ્ર૦—પંચાયતન દેવ સિવાય હિન્દુઓમાં બીજા કયા કયા દેવોની પૂજા પ્રચલિત છે ?

ઉ૦—પંચાયતન દેવ ઉપરાંત વરુણ, લક્ષ્મી, કંકાર, ચેસક જોગણીઓ, સોળ માતૃકા, નવ કૂળનાગ, નવ ગ્રહો, કૂળ દેવતા, આમદેવતા, પિતૃઓ અને પૂર્વજોની પણ પૂજા કરવામાં આવે છે. કારીગરો પોતાનાં ઓળરતે, ખેડૂત હજા અને બળદને, સિપાઈઓ અને રાજાઓ પોતાનાં શસ્ત્રોને અને વ્યાપારીઓ પોતાના ચોપડાઓને પ્રસંગે પ્રસંગે પૂજે છે. શીતળા, ભૈરવ, સતી, પીર, મેલડી વગેરેની પણ કેટલેક સ્થળે માત્ર અગ્નિ અને હલકા વર્ગના લોકો પૂજા કરે છે.

પ્ર૦—સંઘળા હિન્દુઓ ઉપરના સર્વ દેવોને પૂજે છે ?

ઉ૦—ના. સૌ કોઈ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર દેવોને પૂજે છે. કેટલાક માત્ર પોતાના એક જ ઇદ દેવને પૂજે છે જ્યારે કેટલાક એકથી વધિક દેવની ઉપાસના કરે છે. આ ઉપરાંત એક એવો પણ વર્ગ છે, કે જે કોઈ પણ જાતના ખાસ નામ વગર કેવળ પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે છે.

પ્ર૦—આ વિવિધ દેવોની ઉપાસના વેદધર્મને અનુસરતી છે ?

ઉ૦—વેદમાં આ દેવોની પૂજા કરવાનું કંઈ વિધાન નથી. આ દેવો પૈકી કેટલાક દેવોની પૂજા પુરાણ અને તત્ત્વના સમયમાં થયેલી છે અને કેટલાક દેવોની પૂજા આર્યના અગ્નિ અને વહેમી વર્ગમાં

અનાયોના સહવાસથી દાખલ થવા પામી હોય એમ લાગે છે.

૩૦ - આ જુદા જુદા દેવોને પૂજવાની ભાવના શામાંથી પેદા થવા પામી હશે ?

ઉ૦—મનુષ્યોની સ્વતંત્ર અથવા મુક્ત થવાની અભિલાષામાંથી. મનુષ્ય અને સંસારના બીજા સૃષ્ટિપદાર્થોમાં જે મહાન્ તદ્દાવત છે તે એ છે, કે બીજા પદાર્થો અમુક બંધન અને નિયમોને અધીન છે જ્યારે મનુષ્યો એ બંધનોને છેદી તેની પાર જવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. આ સ્વતંત્ર થવાના માર્ગમાં પોતાનાથી જે જે બળવાન સત્તાઓ, સત્ત્વો અને પદાર્થો તેને અડચણકારક જણાય છે તેની પૂજા કરી પોતાનો સ્વતંત્રતાનો માર્ગ મોકળો કરવાનો તે યત્ન કરે છે. એક જંગલીમાં જંગલીથી માંડીને એક મહાન્ જ્ઞાની પર્યન્ત દરેક મનુષ્ય સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે. સર્વ પ્રકારનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થવું એ મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્દેશ હોય છે. આમ છતાં દરેકનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિશક્તિ, અધિકાર અને રચિઓ એક સરખાં ન હોવાના પરિણામે પ્રત્યેકને પોતાના માર્ગનાં અવરોધક તત્ત્વો જુદાં જુદાં ભાસે છે. મદાગાની પુરૂષોને બહારની ઉપાધિ લેશ પણ બાધકારક જણાતી નથી અને તેથી તે હંમેશાં પોતાના અંતરમાં વિરાજતા પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં રત રહે છે. આથી ઓછા જ્ઞાનવાળાં મધ્યમવર્ગનાં અધિકારી મનુષ્યો પરમાત્માની વિભુતિરૂપ કુદરતનાં લવ્ય અને તેજસ્વી સત્ત્વોની પૂજા કરવામાં પ્રેરાય છે. કનિષ્ઠ વર્ગના અધિકારીઓને સ્કૂલ ઉપાધિઓ બંધન કરતાં થઈ પડે છે અને તેના ત્રાસમાંથી છૂટવાને પોતાની માન્યતા અને રચિ અનુસાર જુદા જુદા દેવોની આરાધના કરે છે. એક જંગલી અર્થાત્ અજ્ઞાની અને વહેમી વર્ગ જૂત, પ્રેત, પિશાચ મેલડી, સુરધન, જાતિય કે કૂળદેવતા, સર્પ વગેરેની પૂજા કરે છે. આ અજ્ઞાન વર્ગના લોકની સામાન્યપણે એવી માન્યતા હોય છે, કે જૂત, પ્રેત આદિ વધારે બલિષ્ઠ છે અને તે પોતાના સુખના માર્ગમાં વિઘ્નો નાખે છે. આથી જો તેમની પૂજા કરીને તેમને પ્રસન્ન કર-

વામાં આવે અને એ રીતે તેમને સહાયક બનાવવામાં આવે તો પોતાની ધારણી મુરદ સહેલથી પાર પડી શકે. આમ અધિકાર અને જ્ઞાન બેદને લીધે જ આ જુદા જુદા દેવોની પૂજા પ્રચાર પામી છે. આમ છતાં તે સર્વની પૂજા કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ એક જ અને તે સ્વતંત્ર અને સુખી થવાનો છે.

પ્ર૦—આ ઉપરથી હિંદુઓ અનેકદેવવાદી છે એમ કહી શકાય કે નહિ ?

ઉ૦—ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે; છતાં વાસ્તવિક તેમ નથી. હિન્દુઓ પોતાનાં જ્ઞાન અને રચિતે અનુસરી હાલમાં જુદા જુદા દેવોને પૂજે છે એ વાત ખરી; પરંતુ તે સર્વ દેવપૂજનમાં પ્રથમ જોયું તેમ એક જ ઉદ્દેશ રહેલો છે. વળી તે દેવોની પૂજા પૃથક પૃથક ઈશ્વર તરીકે નહિ, પણ એક જ પરમાત્માની જુદી જુદી વિભુતિરૂપે કરે છે. તેમના પૂજનમાં નામ ભેદ છે પણ ભાવનાનો ભેદ નથી. એક હિન્દુને 'મન આપ્તુ' જગત પ્રહામય છે અને જ્યાં જ્યાં તેને વિભવયુક્ત શ્રીયુક્ત, અને તેજસ્વી એવું કંઈ માલૂમ પડે છે ત્યાં ત્યાં તેનું હૃદય પરમાત્માની વિભુતિરૂપે તેની પૂજા કરવાને દબે છે આથી હિન્દુઓ અનેક દેવવાદી નહિ, પણ વિશ્વેશ્વરવાદી છે એમ સ્પષ્ટ થશે. આ વિશ્વેશ્વરવાદને લીધે જ હિન્દુ પ્રજા અન્ય ધર્મ પ્રતિ માન અને પૂજ્ય ભાવ રાખી શકે છે અને ધર્મના કારણે અન્ય ધર્મીઓ સાથે વેર અને ઈર્ષ્યાની ભાવના ધારણ કરી કદિયે અપકામાં ઉતરતી નથી.

પ્ર૦—આ સઘળા દેવોની પૂજા એક સરખી ઉચ્ચ ભાવનામાંથી જ જન્મી છે ?

ઉ૦—ના. કેટલાક દેવોની પૂજા અજ્ઞાન અને વહેમી વૃત્તિમાંથી જન્મેલી હોય એમ પણ જણાય છે. સેંકડો વરસ થયાં હિંદુ પ્રજામાં કેટલાક કુસંસ્કાર અને વહેમો દાખલ થવા પામ્યા છે અને તેને પરિણામે કેટલીક હાસ્યાસ્પદ અને નિંદ્ય પૂજન વિધિઓ દાખલ થઈ

ધર્મની અને પ્રજાની અવનતિ થઈ છે. આમ થવામાં અજ્ઞાન અને વહેમ જ મુખ્ય કારણ છે. જ્યારે મનુષ્ય-કુટુંબ અજ્ઞાનને લીધે કુ-સંસ્કારો અને વહેમોને વશ વર્તે છે ત્યારે પુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ શુભ થઈ જાય છે, મગજ ઉંચી જાતના વિચારોને માટે નાલાયક બની જાય છે, ઉત્સર્ગ શક્તિનો લોપ થાય છે અને સ્વતંત્રપણે વિચાર ચલાવવાની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી પ્રજા નિર્માલ્ય બની જાય છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ તે ગ્રામદેવતાઓ, દૂળદેવતાઓ, ભૂત, પ્રેત, પિશુચ, સુરધન, મેલડી, પીર, શીતળા આદિ રોગોના દેવો વગેરેની પૂજા, બાધા અને આખડીઓ સ્વતંત્ર થવાના વિચારની સાથે જોડાયેલાં અજ્ઞાન અને વહેમ-ને લીધે જ દાખલ થવા પામી છે અને ખાસ કરીને તેનો વિશેષ પ્રચાર અજ્ઞાની અને વહેમી વર્ગમાં જ જોવામાં આવે છે. ધર્મને નામે પ્રચલિત એવી કુપ્રથાઓ દૂર કરવાને પ્રજાને કેળવી ધર્મનું શુદ્ધ જ્ઞાન ફેલાવવાની બહુ જરૂર છે. એવી કુપ્રથાઓને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ધટાવી લોકોના વહેમ અને અજ્ઞાનને વધારે દઢ કરવાનો યત્ન ન કરતાં વહેમ અને અજ્ઞાન ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમાં જ ધર્મની અને પ્રજાની ઉન્નતિ રહેલી છે.

પ્ર૦—શીતળાની પૂજા શાસ્ત્રોક્ત નથી ?

ઉ૦—વેદો, સ્મૃતિયો કે ઇતિહાસોમાં શીતળાની પૂજા કરવાના સંબંધમાં કંઈ જ પ્રમાણ નથી. આમ છતાં વર્તમાન સમયમાં સિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવોના ઉપાસકો કરતાં પણ શીતળાના પૂજારીઓ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવશે. પુરુષવર્ગ ચાહે માને અગર ન માને તોપણ શીતળાની ઉપાસક એવી સ્ત્રીઓ તો સર્વ વર્ણમાં અને સઘળાં ધરોમાં જોઈ શકાય છે. એવું એક પણ ધર ભાગ્યે જ જડી આવશે કે જેની અંદરની સ્ત્રીઓ શીતળાને માનતી ન હોય. બળીઆ, ઝોરી, અછબડા વગેરે નામોથી શીતળા પૂજાય છે. ગામે-ગામે તેની સ્થાપના કરાયેલી હોય છે, અને કોઈ કોઈ સ્થળે તો તેની

મૂર્તિને મોટા મંદિરોમાં પધરાવેલી હોય છે. આવાં મંદિરવાળાં સ્થળોનાં મહિમા વિશેષ મનાય છે અને તેથી દરદરનાં માણસો ત્યાં જઈ માનતા કરી આવે છે.

જ્યારે કોઈને ત્યાં બાળક અવનરે છે અથવા કોઈ બાળકને બળીઆ નીકળે છે ત્યારે શીતળાની પુજા ખાસ કરીને કરવામાં આવે છે. બાળકને શીતળા નીકળે છે કે તરત જ બાધા આપડીઓ રાખવામાં આવે છે અને બારણામાં લીમડાનાં પાંદડાંનાં તોરણો બાંધવામાં આવે છે. જ્યારે બળીઆ નથી જન્ય છે અર્થાત્ શાંત પડે છે ત્યારે બાળકને કોઈનો પણ પડખો ન પડે એવી રીતે મોટા મળસ્કે પોતે બાધા રાખી હોય તે પ્રમાણે બોલ્યાચાલ્યા વગર ચા વાગતા દોલે માથા ઉપર બળતી સમડીઓ લઈને શીતળાના સ્થાનકે લઈ જાય છે. અહીં માતાની પુજા કરી નાગિએર વધેરવામાં આવે છે અને તે સાથે ખિઠાઈ તેમજ ઘેરથી તૈયાર કરી આણેલી ફદીયાં, ટાકા વગેરે વાનીઓનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે. વળી કોઈ કોઈ માણસો તો પોતાના બાળકને બંગી, ચમાર આદિનો સ્પર્શ કરાવે છે.

શીતળાનાં મંદિરોમાં કોઈ સુંદર ચા દર્શનીય મૂર્તિ હોતી નથી. માત્ર એક પથ્થરનો કંકડો અથવા સામાન્ય મૂર્તિના ડોકા બેંચુ હોય છે. હાલમાં કોઈએ શીતળાનું સ્તોત્ર પણ બનાવ્યું છે:-

શીતલે ત્વં જગન્માતા શીતલે ત્વં જગત્પિતા

શીતલે ત્વં જગદ્વાત્રી શીતલાયૈ નમોનમઃ ॥

રાસભોગર્દભશ્ચૈવ સ્વરો વૈજ્ઞાત્રવનન્દનઃ ।

શીતલા વાહનશ્ચૈવ દુર્વાનન્દનિકુન્તનઃ ॥

एतानि स्वरनामानि प्रातरुत्थाययः पठेत् ।

तस्य मेहे क्षिप्रं नाशश्चीतलारुग्ण जायते ॥

અર્થ:—હે શીતળે ! તું જગતની માતા છે, તું જગતનો પિતા છે; હે શીતળે ! તું જગતને ધારણ કરનાર છે, તને નમસ્કાર છે. જે મનુષ્ય રાસબ, ગર્દભ, ખર, વૈશાખનન્દન, શીતળાવાહન અને દ્વર્વાનન્દનિકન્દન એ સર્વ ગર્દભનાં નામો શીતળાની સમીપ બણી જાય તેના ઘરમાં અને બાળકોને શીતળાની પીડા થવા પામતી નથી.

આ મૂર્ખ મનુષ્યોએ ઉપજીવી કાઢેલું શાસ્ત્ર છે. તે કેવળ ધર્મની વિકૃત્ત અને હાંસીરૂપ છે. એમાંની વાત બુદ્ધિમાં ઉતરે એવી નથી. આવી કપોળકલ્પિત બાબતો ઉપર વિશ્વાસ લાવી તેને કદિપણ સાચી માની લેવી જોઈએ નહિ. અંધશ્રદ્ધાળુ ખત્રી ગતિગતિક થવા કરતાં જેને શીતળા નીકળે તેની માવજત કરવી, શુદ્ધિ અને આપધિને પ્રેરપ્રેર બદોબસ્ત કરવો, ઘરને સ્વચ્છ રાખવું અને બાળકોને શીળી ખોતરાવવી કે જેથી શીતળાનું જોર નાણુદ થાય. આવી અગત્યની બાબતોને કોરે કરી બાહ્ય જાનજરરી વાતોને મોખરે આણુવી એ હકાપણ બરેલું નથી.

પ્ર૦—ભૈરવની પૂજા પ્રાચીન છે કે આધુનિક ?

ઉ૦—પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ભૈરવની પૂજા જોવામાં આવતી નથી; પરંતુ હાલમાં ધણાં દેવસ્થાનોની અંદર તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. સામાન્ય વર્ગનાં મનુષ્યો તેને કાશીના કોટવાળ અથવા મહાદેવનો ગણુ કહે છે. કલિંજરની અંદર ભૈરવનું જે મંદિર છે તે વિષે અમુલ્લક્ષણે ‘આધિને અદ્યપરી’ માં પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. કાશીમાં બટુકનાથનું મંદિર બહુ પ્રસિદ્ધ છે. તેને વિષે એવું કહેવામાં આવે છે, કે તે કાશીનાં સઘળાં દેવાલયોનું રક્ષણ કરે છે. ધણાં ગામોમાં ભૈરવની પૂજા જોમાંયા આદિના નામથી કરવામાં આવે છે. આ પૂજા શાસ્ત્રોક્ત નહિ પણ ગ્રામદેવતા તરીકેની છે.

પ્ર૦—સતીપૂજા એટલે શું ? સતીપૂજા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે અને કેવી રીતે કરાવી જોઈએ ?

ઉ૦—જે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની પાછળ સતી ધર્મ

હોય તેની પૂજા એનું નામ સતીપૂજા. હાલમાં સતી થવાનો રિવાજ ખંધ પડ્યો છે. કારણ કે કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ શુદ્ધ પાતિવ્રતથી સતી થતી હતી, જ્યારે કેટલીકને બળાત્કારે અગ્નિમાં જીવતી ધોરણી દેવામાં આવતી હતી.

સતીપૂજા હાલમાં કેટલાંક સ્થળોમાં કરવામાં આવે છે. લોકો ઘારેલું કાર્ય પાર પડવાના હેતુથી તેની માનતા માને છે અને કામ પાર પડતાં સતીના મંદિરમાં જઈ આધ્યા મૂકી આવે છે.

ખરી સતીપૂજા સતીઓના ગુણોનું સ્મરણ કરવામાં અને તેવા ગુણો પોતાનામાં પેદા થવા પામે તેનું વર્તન રાખવામાં છે. સતી પૂજામાં પાતિવ્રત ધર્મનું શિક્ષણ મેળવવાનો ખાસ હિંદુશ રહેલો છે. આ હિંદુશને બૂલી જઈ માત્ર ગતાનુગતિક થવાથી કરો જ લાભ નથી. સતીપૂજા કેવળ પતિપરાયણા બનવાના હિંદુને લક્ષમાં રાખી કરાવી જોઈએ.

પાઠ ૬૩ મો.

મૂર્તિપૂજા.

પ્ર૦—શાસ્ત્રોમાં મૂર્તિપૂજનનું શું વિધાન છે ?

ઉ૦—વેદમાં કશું છે, કે પરમાત્મા નેત્રોનો વિષય નથી, તે વાણી અથવા કોઈ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી, તેમ તેને માટે કોઈ ખાસ સ્થાન હોય એમ પણ નથી. ચંદુર્વેદમાં કશું છે, કે—

તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્ય સ્તદ્વાયુ સ્તદુ ચન્દ્રમા ।

તત્રેવ શુક્રં તદ્વજ્ર તા આપઃ સ વાનાપતિઃ ॥

અર્થાત્ તે અગ્નિ છે, તે સૂર્ય છે, તે ચન્દ્રમા છે, તે શુક્ર છે, તે વજ્ર છે, તે બળ છે, તે જ પ્રજાપતિ છે.

ન તસ્વ પ્રતિમાઽસ્તિ यस્યમામ મહદ્વશુઃ ।

જેનું નામ મહત્ત્વ યથા અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ યથસ્વી છે તે પુરૂષની કોઈ પ્રતિમા નથી. આ જ પ્રમાણે શ્વેતાશ્વેતર ઉપનિષદમાં પણ કહ્યું છે, કે:—

અપાણિ પાદો જવનોઽહિતા

પદ્યત્ય ચક્ષુઃ સ શ્રુણોત્યકર્ણઃ ।

સ વેચિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાઽસ્તિ વેત્તા

તમાહરચ્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥

અર્થાત્ તે પરમાત્માને હાથપગ નથી તથાપિ તે બહુ વેગથી ચાલનાર અને મહત્ત્વ કરનાર છે. તે આંખ વગર દેખે છે, કાન વગર સાંભળે છે, તે જાણવાને યોગ્ય એવું સમર્થ જાણે છે. તેને કોઈ જાણનાર નથી, તેને શ્રેષ્ઠ અને મહાન્ પુરૂષ કહે છે.

આ મંત્રોર્થા સિદ્ધ થાય છે, કે વેદમાં ઇશ્વરનું કોઈ ખાસ સ્થાન માનવામાં આવ્યું નથી; પરન્તુ તેને સર્વવ્યાપી નિરાકાર કહેવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રમાં જે મૂર્તિપૂજા કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે અધિકારભેદે કરીને છે. પ્રથમ અધિકારીએ પોતાના ચિત્તને મૂર્તિ ઉપર સ્થિર કરવું અને તે પછી મૂર્તિને જાણુ પર મૂકી એમને એમ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો. નિયમ એવા છે, કે **અહદદિ ચતુર્ચાત્** । નિકૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટની લાવના કરવાથી નિકૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટરૂપ બની જાય છે. આટલા મારે મૂર્તિપૂજા કરનારે તેમાં અહભાવનું આરોપણ કરીને દષ્ટિને ઉચ્ચગામી બનાવવી; પરન્તુ અહમાં મૂર્તિભાવે નિહાળીને તેને નીચે લાવવી નહિ. જે હરકોઈ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા આ નિયમને અનુસરીને કરવામાં આવે તો મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ અધિકારીઓને મારે એવી ઉપાસના જિલકુલ હાનિકારક નીવડતી નથી. મૂર્તિમાં હમેશાં જ અહદદિ રાખો અને અહમાં કદિપણ મૂર્તિભાવ રાખો નહિ. જે અહમાં મૂર્તિભાવ ધારણ કરવામાં આવશે તો તે

અલ્પ અને પરિચિન્ન થઇ જશે. આટલા માટે જે અધિકારી ભગ-
વત્ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવા ચ્હાતો હોય તેને માટે જરૂરનું છે, કે
તેણે પ્રથમ રામકૃષ્ણ આદિ પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્થૂળ મૂર્તિનું ધ્યાન
ધરવું અને તે પછી મૂર્તિના કોઇ એક અંગ ઉપર ચિત્તને સ્થિર
કરવું. આ પ્રમાણે એક સ્થળે ચિત્ત સ્થિર થયા પછી તે મૂર્તિના
કારણરૂપ એવા ઇશ્વરનું અમૂર્તરૂપે ધ્યાન ધરવું અને ઇશ્વરને શરીરી
અને જમતને તેના શરીરરૂપે જોવું. જેમાં સર્વ પ્રાણીઓનો નિવાસ
છે અને જે પ્રાણીમાત્રમાં નિવાસ કરીને રહે છે તે જ ભગવાન
વાસુદેવ છે, એવું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં જ્યારે તે ક્રિયા સિદ્ધ થઇ જાય
ત્યારે ચિત્તનો નિર્ગુણમાં લય કરી દેવો જે ઉત્તમ અધિકારી છે, તેને
મૂર્તિપૂજની વા કોઈ મંદિર યા ખાસ સ્થાનની જરૂર નથી. કારણકે
યત્રૈકાગ્રતા તત્ત્વાવિશેષાત્ । જે સ્થાને અને જે કાળે ચિત્ત સ્થિર
થઇ જાય તે જ સ્થાને અને તે જ કાળે ધ્યાન કરવું એવો નિયમ
છે. આટલા માટે મૂર્તિપૂજના વિષયમાં જે વાદવિવાદ ચાલે છે તે
અર્થ છે. વળી દિવ્યોહમૂર્તિઃ પુરુષઃ । તે પુરુષ (પરમાત્મા) પ્રકાશ
સ્વરૂપ અને અમૂર્ત છે એ સિદ્ધાન્ત છે. ચાલુ સમયમાં મંદિરો ધણા
અને છે; પરંતુ તેમાં જેમ બહારના ભભકા સિવાય બીજું કશું
જોવામાં આવતું નથી, તેમ પાછળથી તેના પર જોઇએ તેવી દંખરેખ
પણ રખાતી નહિ હોવાથી તે બગડી જવા પામે છે. તેમાં નથી થતી
ધર્મની વૃદ્ધિ કે નથી થતી વિદ્યાની ઉન્નતિ.

પાઠ ૬૪ મો.

વૃક્ષોની પૂજા.

પ્ર૦—કયી કયી જાતનાં વૃક્ષોની પૂજા કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—વૃક્ષોમાં વડ, પીંપળો અને તુલસીની પૂજા કરવાનો

આલ વિશેષ છે. પીંપળામાં સર્વ દેવોનો વાસ છે એમ માનવામાં આવે છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે, કે વૃક્ષોમાં અશ્વત્થ (પીંપળો) હું છું. તેને રોપવામાં પુણ્ય અને કાપવામાં પાપ ગણાય છે. વળી એવું કહેવાય છે, કે તેની ઉત્તરમાં બ્રહ્મા, પૂર્વમાં ઈન્દ્રાદિ દેવો અને તેના મૂળમાં યમ, સમુદ્ર અને વેદ રહેલા છે. વટવૃક્ષની પૂજા સ્ત્રીઓ કરે છે, અને કેટલાંક ગામોમાં તેની નીચે દેવતાનું સ્થાનક હોય છે. તુળસીની પૂજા કરવાનો આજ પુરાણોના સમયથી નીકળ્યો છે, અને 'તુળસી કવચ' એ નામનું સ્તોત્ર પણ બની ગયું છે. તેને શ્રી કૃષ્ણજીની પ્રિય પત્ની માનવામાં આવે છે. ઘણી વિધવા અગર સંતાન વગરની બીજી સ્ત્રીઓ સેંકડો રૂપિયા ખર્ચ કરીને તુળસીવિવાહ કરે છે. તુળસીનો આ વિવાહ શાલીગ્રામની સાથે સઘળી વિધિપુરઃસર કરવામાં આવે છે. આમ છતાં એ વિવાહ શાસ્ત્રોક્ત નથી. તુળસીજી બહુ ગુણકારી છે. તેના છોડ દરેક ઘરમાં હોવાની ખાસ જરૂર છે. તે જંતુનાશક છે અને તેનાથી હવા શુદ્ધ રહે છે. વડના ઝાડની છાયા બહુ સુખદાયક છે. કોઈ કોઈ સ્થળે તે એટલા બધા વિસ્તારમાં ફેલાયેલો હોય છે, કે તેની નીચે હજારો મનુષ્યો એકી સાથે બેસી શકે છે. પીંપળો, લીમડો, આંબો વગેરે ઝાડો બહુ ઉપકારક છે. તેને રોપવાં, ઉછેરવાં અને જાળવવાં એ જ તેની પૂજા છે.

પાઠ ૬૫ મો.

પશુપૂજા.

પ્ર૦—પશુઓમાં કોની કોની પૂજા કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—પશુઓમાં મુખ્ય પૂજા ગાયની કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦—હનુમાનજીની પૂજા શામાં ગણાય છે ?

ઉ૦—પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ 'રામાયણ'માં હનુમાન સુમીવ વગેરેને માટે જે વાનર સમૂહનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે ભોકો વાનર નહિ; પરંતુ મનુષ્ય હતા. હનુમાનજીનાં પરાક્રમ, પાંડિત્ય અને જ્ઞાન વિષેની સવિગત હકીકત પાછળ કહેવામાં આવી છે. તેમની સહાયથી રાવણને જીતવામાં આવ્યો હતો. તેમનું જીવન ભક્તિ અને જ્ઞાનનું પરમ ઉદાહરણ છે. તેમના એ ગુણોને નજરની સામે રાખી જો તેમની પૂજા કરવામાં આવે તો તેથી અનન્ય લાભ થાય. તે સિવાય એક વાનરની મૂર્તિ બનાવી તેની પૂજા કરવાથી કંઈ જ લાભ નથી. અંધોધ્મામાં હનુમાનગદીનું મંદીર ઘણું પ્રાચીન છે; પરંતુ ત્યાં પણ હનુમાનજીની પૂજા ગતાનુગતિક રીતે જ કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦—ગાયત્રી પૂજા શા કારણથી કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—હિન્દુસ્તાનની આબાદીનો આધાર ખેતી ઉપર છે અને ખેતીનો આધાર ગાય ઉપર છે. શાસ્ત્રોમાં ગાયનું માહાત્મ્ય ઘણું વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ગાયના દાનનો પણ અપાર મહિમા વર્ણવ્યો છે. ગાયને સર્વ પ્રકારની ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને ઐદિક તેમજ પારમાર્થિક કલ્યાણનું કારણ માનવામાં આવે છે. એમ કહેવાય છે, કે એક ગાયનું દાન કરવાથી મનુષ્ય વૈતરણી ઉતરી જાય છે. પંચ-મવ્ય અર્થાત્ ગાયનાં દૂધ, દહીં, ધી, મૂત્ર અને ગોમયને સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિનું કારણ ગણવામાં આવે છે. ગાયોમાં પણ કપીલ ગાયના દાનનો મહિમા ઘણો વધારે છે. ગાયનું દૂધ સદા પવિત્ર, ગુણુકારી અને અમૃત સમાન મનાય છે જેવી રીતે અમૃત જગતને અમર બનાવે છે તેવી રીતે ગાયના દૂધ અને ધીથી કરાયેલા હવ્યકલ્પ દ્વારા જગતનું કલ્યાણ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. રામચંદ્રજી, ભરત, આંધાતા આદિ મોટા મોટા રાજામહારાજોએ ગૌદાન કરવાને માટે હંમેશાં તત્પર રહેતા હતા. પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં ગૌદાનનો જેવો મહિમા ગણાતો હતો તેવો જ નિયમ તેનું રક્ષણ અને દાન કરવામાં પણ હતો. મહાભારતના અનુશાસન પર્વના અધ્યાય ૬૬ માં કહ્યું

છે, કે જે પાપાચારી, લોભી અને અસત્યવાદી હોવા સાથે દેવપિતૃ તરફનું પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરનાર હોય નહિ તેને ગાયનું દાન કરવું એ પાપનું મૂળ છે. ગાયનું દાન એવા પુરૂષને કરવું જોઈએ કે જે વેદાંતમાં નિષ્ઠાવાન હોય; જે પંડિત, મેધાવિ, જીતેન્દ્રિય અને સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત હોય; જે સદા પ્રિયવાદી હોય; જે અપ્રમથી પીડાતા છતાં પણ કોઈનું બૂઝું ધ્રુવતો ન હોય; જે કૂર કર્મ કરનાર ન હોય અને જે હંમેશાં અતિથિની સેવા કરતો હોય. હાલમાં ગાયનું દાન આ રીતે કરવામાં આવતું નથી. લોકો વગર વિચારે ગમે તેવા બ્રાહ્મણસાધુને ગાયનું દાન આપે છે અને તેઓ કાલચત્રને વશ બની તેને ગ્રહણ કરે છે તેમજ તરત જ વેચી મારે છે. અહીં એક તરફથી યજ્ઞમાનના મનમાં તો એમ જ હોય છે, કે મેં જે ગાયનું દાન કર્યું છે તે ગોરને ઘેર સુખી છે અને તે તેનું દૂધ પીએ છે બ્યારે બીજી તરફથી તે કસાઈઓના હાથમાં જઈ પડી પ્રાણુ ખોઈ બેસે છે ! આવી ખીના બનતી હરહંમેશ જોવામાં યા સાંભળવામાં આવે છે. આમ થવાથી દાન કરનારને પુણ્યને બદલે પાપ થાય છે, ધી અને દૂધની અછત થતી જાય છે, ચોકડું ધી મળતું નથી, સાંઈ દૂધ મળવાના સર્વત્ર સાંસા પડવા લાગ્યા છે, ખેતીવાડીના બળદો બળદીન થતા જાય છે, ઉપરાંત જે બળદ પ્રથમ દશ દશ રૂપિયે મળતા તેના હાલ સો સો રૂપિયા બેસે છે, અને પહેલાં લોકો આખલો કરી છોડી મૂકતા હતા બ્યારે હવે એવું થોડે જ ઠેકાણે થતું જોવામાં આવે છે. ધાસચારાની પણ બહુ જ તંગી જોવામાં આવે છે અને તેથી હજારો પશુઓ વિનાશના મુખમાં જઈ પડે છે. આટલા માટે જે ગાયની ખરેખરી પૂજા કરવા ઇચ્છતા હો તો નીચેના નિયમો પાળો :—

૧—જોઈમાં જોઈથી એકેક ગાય દરેક માણસે પોતાને ઘેર રાખવી.

૨-દરેક ગામમાં જમીનનો અમુક ભાગ પશુઓને ચરવાને માટે 'ગોચર' તરીકે પડતર રાખવો.

૩-ધાસચારો નીપજો એવાં અનાજનું વાવેતર જમીનના મોટા ભાગમાં કરવું.

૪-ગાયો અને બળદોને વખત પ્રમાણે માથેસર ચારો નીરવો, તેમને મીઠું અવશ્ય ખવરાવવું, તેમને રાખવાની કોઠ સ્વચ્છ રાખવી, તેમના શરીર ઉપર ગંદકી રહેવા દેવી નહિ, દૂધ દોહવાનાં વાસણો ઓઢખાં રાખવાં અને તેમને અયોગ્ય પદાર્થ ન ખવરાવવો કે ખાવા દેવો. ગાયોની આ પ્રકારે સાચી સેવા કરવાથી તેમની તંદુરસ્તી સાથે આપણું પણ અનેકવિધ કલ્યાણ થશે.

૫-સુપાત્ર જોઈને જ ગાયનું દાન કરવું. કુપાત્રને ગાય આપવાથી પુણ્યને બદલે પાપ થાય છે.

પાઠ ૬૬ મો.

જપ.

૫૦-વર્તમાન સમયમાં કયા કયા મંત્રોના જપ કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦-ચાલુ સમયમાં મુખ્યત્વે કરીને, ગાયત્રી, મૃત્યુંજય, મહા મૃત્યુંજય, હાદશાક્ષર, પંચાક્ષર વગેરે મંત્રોના જપ કરવામાં આવે છે. ગાયત્રી મંત્ર અને તેનો અર્થ પાઠ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. મૃત્યુંજય અને મહા મૃત્યુંજય મંત્રો અતુલ્ય નીચે મુજબ છે:-

૧-ॐ ય્યમ્બકં યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્

ઉર્વારુકમિવ વન્ધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય મામૃતાત્ ।

૨-ઓં હ્રીં ઓં હ્રીં ઓં હ્રીં સઃ શ્રુશ્રુશ્રુઃ સ્વઃ ઓં ય્યમ્બકં

યજામહે સુગન્ધિં પુષ્ટિ વર્ધનમ્ ।

उर्वारुकमिव बन्धान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्

ओं सः जुं ह्रीं ओं स्वः भुवः भूरोम् ॥

આ ખીન મંત્રમાં વૈદિક મંત્રની સાથે જે તાંત્રિક ભાગ જોડી દેવામાં આવ્યો છે તેને જે છોડી દેવામાં આવે અને કેવળ વેદોક્ત મંત્ર શુદ્ધ ભાવથી જપવામાં આવે તો તે એકલો જ કલ્યાણકારી નીવડશે. સાચા જીવણ પ્રમાણે આ વૈદિક મંત્રનો અર્થ એવો થાય છે, કે જહા વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણે દેવતાઓના પિતારૂપ પરમાત્માની અમે ઉપાસના કરીએ છીએ. તે પરમાત્માની પવિત્ર કર્તિ સર્વત્રવાહી જગદીજ ઉપાસકોની શક્તિ વધારનારી છે. હે પરમાત્મનું ! જેવી રીતે દાકડી નામનું દ્રવ્ય પરિપક્વ બની પોતાના બંધનમાંથી પોતાની બલે મુક્ત થઈ જાય છે તેવી જ રીતે અમે પણ આ જમાત્મક મંસારૂપી બંધનથી છૂટા થઈ સાયુજ્ય પદને પામીએ, અમને મુક્તિનું દાન દેશો.

દાદશાક્ષર મંત્ર વિષ્ણુપુરાણમાં નીચે મુજબ છે:—

ॐ हिरण्य गर्भ पुरुष प्रधानाव्यक्तरूपिणे ।

ॐ नमो वासुदेवाय शुद्धज्ञान स्वरूपिणे ॥

આ મંત્રનું 'હુંક' રૂપ ॐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય । છે. આ મંત્રનો ભાવાર્થ એવો છે, કે જહા, વિષ્ણુ અને મહેશથી પર એવા જે અવ્યક્ત રૂપ, શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન વાસુદેવ છે તેમને અમારા નસ્કાર છે. આ મંત્ર જપવાથી હંમેશાં કલ્યાણ થશે. આ સધળા મંત્રોનો સાર પ્રણવ અર્થાત્ હંકાર છે. તેનો જાપ જપવો અને તેનું ધ્યાન ધરવું એ મોક્ષનો સીધો માર્ગ છે. જહા, વિષ્ણુ અને મહેશ અને તેનાથી જે પર છે તે તથા મૂર્ધુવઃ સ્વઃ એ ત્રણે સોહ અને તેનાથી જે કંઈ પર છે તે સર્વ આ પ્રણવમાં અન્તર્ગત છે. આટલા મોટે તેના જાપ અને અર્થાનુસંધાનને સમા-

ધિનું દાર કહેવામાં આવ્યું છે. અંતકાળમાં યોગી પુરુષો તેનો જપ જપતા જપતા પરમ પદને પામે છે. ઇન્દ્રિયો સહિત મનને એકાગ્ર કરીને એકાન્ત સ્થળમાં પવિત્ર બનીને સુખાસન વાળી પ્રભુવ અથવા ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરવાથી ચિત્તની અવસ્થા શુદ્ધિ થશે.

પ્ર૦—તાન્ત્રિક મંત્રો જપવા ઉચિત છે ના નહિ ?

ઉ૦—ચાલુ સમયમાં જે તાન્ત્રિક મંત્રો પ્રચલિત છે તે વેદ-વિહિત નથી. વળી તે વૈદિક મંત્રો કરતાં કોઈ પણ પ્રકારના ઉચ્ચ-તર ભાવને પેદા કરી શકતા નથી. તેના જપ જપવાથી વૃત્તિ સાત્ત્વિક નહિ; પરંતુ વિશેષે કરીને રજોગુણી અને તમોગુણી બને છે. એટલા માટે તેનો પરિત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે. વૈ હ્રીં ક્લીં ક્ષ્મ્ આદિ ધણા મંત્રો એવા છે, કે જેનો કંઈ પણ અર્થ હોતો નથી તેમ જ તે વ્યાકરણથી સિદ્ધ થતા નથી.

પાઠ ૬૭ મો.

પઠન.

પ્ર૦—કયા કયા ધર્મ ગ્રંથોનો પાઠ કરવામાં આવે છે ?

ઉ૦—વર્તમાન સમયમાં ઘણું કરીને ‘પુરુષ સૂક્ત,’ ‘રૂદ્રી,’ ‘વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ,’ ‘ગીતા’ સહસ્ત્રનામ,’ ‘સમસતી,’ ‘ભગવત ગીતા,’ વગેરેનો પાઠ કરવામાં આવે છે. આ સર્વમાં ‘વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ’ નો પાઠ સર્વ સાધારણ લોકો પોતાની મેળે કરે છે. કોઈ કોઈ ‘સમસતી’ નો પણ પાઠ કરે છે. ‘વિષ્ણુ સહસ્ત્રનામ’ અને ‘ગીતા’ એ બન્ને મહાભારતમાં આવેલાં છે. ‘ગીતા’ જેવો મનુષ્યનું કલ્યાણ કરનાર કોઈ ગ્રંથ નથી. તેનો નિત્ય પાઠ અને અર્થવિચાર કરવો એ મહાન લાભદાયક છે, એ અભિપ્રાયની સાથે સર્વ દેશોના જિહાનો મળતા આવે છે. બીજા પિતામહે મૃત્યુ સમયે સરસ્વતી

ઉપર જે સ્તુતિ કરેલી અને જે ‘ભીષ્મસ્તવરાજ’ ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે તેનો પાઠ કરવો એ પણ ઉત્તમ છે.

પ્ર૦—કપી જાતની કથાઓનો સર્વ જાતના લોકોમાં પ્રચાર છે અને હોવો જોઈએ ?

ઉ૦—શ્રી સત્યનારાયણ અને શ્રીમદ્ ભાગવતની કથાનો પ્રચાર વિશેષ છે. વેદ, ઉપનિષદ, વાલ્મીકીય રામાયણ, મહાભારત વગેરેની કથાનો પ્રચાર ઓછો છે તે વધારે થવાની ખાસ જરૂર છે. રામાયણ અને મહાભારતની કથાના વિશેષ પ્રચારથી પ્રથમના જેવી હાલ પણ હિન્દુજાતિની ઉન્નતિ થશે. આટલા માટે સઘળા વિદ્વાનોએ તેનો અને તેટલો વધારે પ્રચાર કરવાને યત્ન કરવો જોઈએ. ઉત્સવો અને મેળાઓના પ્રસંગે રામાયણ અને મહાભારતની કથા કરવી-કરાવવી એ સમાહ વગેરેની કથાઓ કરતાં વધારે લાભદાયી થઈ પડશે. સત્યનારાયણની કથાથી એક પ્રકારનું ઘત અને દાન કરવાનો અવસર મળે છે. તે સિવાય તેમાં કંઈ સવિશેષ ઉચ્ચ ભાવ નથી. એ કથા કોઈ પણ પુરાણમાં નથી અને તે ઘણું કરીને પ્રત્યેક માસની પૂનમ યા પારશ્વને દિવસે કરવા-કરાવવાનો ચાલ છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના સંપાદકમાં બહુ મતભેદ છે. ઘણા વિદ્વાનો તેને ઓપદેવ કૃત તો ખીજ ઘણાઓ તેને વ્યાસકૃત હોવાનું જણાવે છે. જે દેવી ભાગવતની ગણના અરાધ્ય પુરાણોમાં થાય છે તેનો મહાભારતના દીકાકાર શ્રી નીલકંઠ શાસ્ત્રીએ પુરાણ તરીકે સ્વીકાર કર્યો નથી. ભાગવતની શબ્દરચના છટાદાર અને કવિતા ભક્તિના કોમળ અને મધુર ભાવોથી ભરપૂર હોવા વિષે ખીલકુલ સંદેહ નથી. સંસ્કૃતના આધુનિક કાવ્ય ગ્રન્થોમાં એના જેવો ખીજો એક ગ્રન્થ નથી. આમ છતાં મહાભારત વ્યાસકૃત કૃત છે એમ કહીએ તો ભાગવત તેમનું બનાવેલું હોઈ શકે નહિ. મહાભારતમાં એવો ઉલ્લેખ છે, કે બ્યારે પરીક્ષિતને ઋષિએ શાપ આપ્યો ત્યારે તેમણે એક દંડીએ

મહેલ બનાવરાવી તેની ઉપર વાસ કર્યો હતો અને પછી તે મહેલને ચારે તરફથી બંધ કરી દઈ આસપાસ સર્વત્ર ચોક્કી પહેરા મૂકી દીધા હતા.

તસ્મિંશ્ચ ગત માત્રેऽથ રાજા ગૌરમુત્સે તદા ।
 મન્ત્રિભિર્મન્ત્રયામાસ સહ સંવિગ્ન માનસઃ ॥ ૨૮ ॥
 સમન્ત્ય મન્ત્રિભિર્મન્ત્રેવ સ તથા મંત્રતત્ત્વવિત્ ।
 પ્રાસાદં કારયામાસ એક સ્તમ્ભં સુરક્ષિતમ્ ॥ ૨૯ ॥
 રક્ષાશ્ચ વિદધે તત્ર ભિષજં શ્રૌષધાનિ ચ ।
 બ્રાહ્મણાન્મંત્રસિદ્ધાંશ્ચ સર્વતો વૈનિયોજયત્ ॥ ૩૦ ॥
 રાજકાર્યાણિતત્રસ્થઃ સર્વાણ્યેવા કરાશ્વસઃ ।
 મંત્રિભિઃ સહધર્મજ્ઞઃ સમન્તાત્પરિરક્ષિતઃ ॥ ૩૧ ॥
 ન ચૈનં કશ્ચિદારૂઢં લભતે રાજસત્તમમ્ ।
 વાતોપિ નિશ્ચરંસ્તત્ર પ્રવેશે ત્રિનિવાર્યતે ॥ ૩૨ ॥*

અર્થ:-તે ગૌરમુખના જવા પછી રાજાએ વ્યાકુળ થિતે પોતાના મંત્રિયોની સાથે વિચાર કર્યો. આ પછી મંત્રના તત્ત્વને જાણનાર એવા રાજાએ મંત્રિયોની સલાહથી એક ઉંચું એકદંડીયું સુરક્ષિત મકાન બનાવરાવ્યું, અને ત્યાં ચારે તરફ વૈદ્યો, ઔષધિયો અને મંત્રવેતા બ્રાહ્મણોની યોજના કરી પોતાના રક્ષણને માટે પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રકારે ચારે તરફથી રક્ષિત એવા તે નવા બનાવેલા મકાનની અંદર બેઠે બેઠે તે ધર્મજ્ઞ રાજા મંત્રિયોની સાથે સધળાં રાજ્યકાર્યો કરવા લાગ્યા. આ મકાનમાં બેઠેલા તે રાજાએ પછી પાસે કાષ્ઠપણુ જઈ શકતું ન હતું. પવન પણ તેમની પાસે જતાં અટકી જતો હતો.

આવી સ્થિતિમાં સાતમે દિવસે એક આદ્યે રાજની પાસે આવીને તેમને કોઈ ક્ષણ આપ્યું. આ ક્ષણમાંથી એક કડો નીકળ્યો. અને તેણે રાજના પ્રાણ લીધા.

આ વાતની સાથે હવે ભાગવતમાંની કથા જોઈએ. તેમાં કહ્યું છે, કે:—

इति व्यवच्छिद्य सपाण्डवे यः

प्रायोपवेशं प्रति विष्णु पद्याम् ।

दध्यौ मुकुन्दान्नि मनन्य भावो

मुनिव्रतो मुक्त समस्त संगः ॥*

અર્થ:—આ પ્રકારે નિશ્ચય કરીને તે પાણ્ડવોના વંશમાં જન્મેલા રાજા પરીક્ષિત પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરવાને માટે ગંગાકિનારે ગયા. અહીં મુનિવ્રત ધારણ કરી સર્વ જાતના સંગને પરહરી તે અનન્ય ભાવે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણોત્તર ધ્યાન ધરવા લાગ્યા.

અહીં શુકદેવજીએ આવીને તેમને ભાગવતની કથા કહી સંભળાવી. જો આ હકીકત સાચી હોય તો મહાભારતમાંની કથા ખોટી હરે છે અને જો મહાભારતમાંની કથાને સાચી માનીએ તો ભાગવતમાંની વાત અસત્ય હરે છે. જો બન્ને સાચી છે એમ કહેવામાં આવે તો તે એક વ્યક્તિની અર્થાત્ વ્યાસજીની બનાવેલી શી રીતે હોઈ શકે ? આથી આ સમાહતી કલ્પના બરાબર હોય એમ ચોક્કસ ખાતરી થતી નથી.

વળી મહાભારતની અંદર સરળ શબ્દોમાં બકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના જે ઉચ્ચભાવોની શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે તે ભાગવતના કહણ અને આલંકારિક શબ્દોમાં નથી. ભાગવતમાં વર્ણવેલું શ્રીકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર શુદ્ધ નથી. તેમાં કોઈ ભાગ ક્ષેપક છે તો કેટલેક સ્થળે

ઐતિહાસિક દોષ પણ છે. તેમનું 'ખરખર' ઐતિહાસિક અને રસિક જીવનજીવિત મહાભારતમાં છે તે જ છે.

ઉપર પ્રમાણે ભાગવતની રચના વિરોધી વિચારો પેદા કરે એવી હોવા છતાં પણ તેમાં 'ભક્તિભાવ તથા ધર્મની ભાવનાને લોકોના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવાનો તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચ આકાશમાં વિચરતા ધર્મતત્ત્વને સાધારણ મનુષ્યો મહણ કરી શકે તથા વ્યવહારમાં ઉતારી શકે એવું સ્વરૂપ આપવાનો' યત્ન થયેલો છે એમાં સંદેહ નથી. આથી પણ વિશેષ સર્વોચ્ચ અને ક્યાંએ પણ શોધી ન જડે એવી એક પરમ અદ્ભુત વસ્તુ તેમાં સમાયેલી છે. આ અદ્ભુત વસ્તુ તે પ્રેમલક્ષણા-નિષ્કામ ભક્તિ છે. આ નિષ્કામ ભક્તિ વૃંદાવનની રાસલીલાના વર્ણનમાં એક પરમ સુંદર રૂપરૂપે વર્ણવા-
એલી છે. ગોપીઓની એ પ્રેમજનિત વિરહવેદનાને—નિષ્કામ ભક્તિને સમજવી સહેલ નથી. ગોપી જેવું વિશુદ્ધ અને પ્રેમોન્મત્ત હૃદય જ તેના રહસ્યને સમજી શકે. ગોપીઓની નિષ્કામ ભક્તિએ ધર્મના ઇતિ-
હાસમાં એક નવીન જ આદર્શ ખડો કરી દીધો છે. પ્રેમમાં બદલાને અવકાશ નથી, પ્રેમ કેવળ પ્રેમની જ ખાતર હોવો જોઈએ એવો નિષ્કામ ધર્મનો ઉપદેશ જન્મતને રાસલીલાના વર્ણનમાંથી પહેલી જ વારનો મળે છે. રાસલીલાના ભાવો સહેજે સમજી શકાય તેવા નથી. તેને માટે હૃદય વધારે પવિત્ર કામવાસનાથી રહિત હોવાની જરૂર છે. તે વગર તેને માટે અનેક ભ્રમ થવાના સંભવ છે. હૃદયમાંથી કામવાસના અને સ્વાર્થનો જડમૂળથી નાશ કર્યા સિવાય ગોપીઓના નિષ્કામ પ્રેમને સમજવો અને પ્રાપ્ત કરવો અશક્ય છે. ભાગવતમાં જો કોઈ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવના હોય તો તે ગોપીઓની નિષ્કામ ભક્તિ જ છે.

પણ ભાગવતમાંના આ સર્વોચ્ચ ભાવ સમજવાને ચિત્તશુદ્ધિની મોટી પ્રથમ આવશ્યકતા છે. પરીક્ષિત રાજાને શુદ્ધવૃત્તએ જ ભાગવતની કયા કહી સંભળાવી એ વાતને સ્વીકારીએ તો સ્પષ્ટ

ન છે, કે શુદ્ધવૃત્ત જેવા યાની કથા કહેનાર અને પરિક્ષિત જેવા શુભૃત્ત કથા સાંભળનાર હોય તો જ ભાગવતમાંના એ ઉચ્ચ ભાવને ઝીલી અને ઝીલાવી શકે. આથી ઉલટું મુદ્ધ સ્વાર્થ અને વિવિધ વાસનાઓથી વીંટાએલા કથાકારો અને શ્રોતાજનો ભાગવતમાંના આ ઉચ્ચ ભાવના રહસ્યને સમજી ન શકે એ સ્વભાવિક છે તો પછી તેના ભાવને ઝીલવાની કે ઝીલાવવાની તો વાતજ શી ? આ બાબત કથા કહેનાર ઉપર બહુ આધાર રાખે છે. એટલા માટે તે યાની, વિદ્વાન અને પૂર્ણ ચારિત્ર્યશાળી હોવાની આવશ્યકતા છે. ભાગવતની કથા કહેનાર વિદ્વાન અને નીતિમાન હોતા નથી તો તેમાંના ભાવને જોઈએ તેવા સ્વરૂપમાં સમજાવી ન શકવાને પરિણામે ગમે તેવા રંગે રંગે છે અને તેથી સાધારણ શ્રોતા વર્ગના હૃદય ઉપર એ ભાવોની ઉલટી અસર થવા પામે છે અને નીતિમાં બગાડો થાય છે. વળી આ ભાગવતની કથા સાત દિવસમાં સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે છે. પણ વિચારવું ધરે છે, કે અધ્યાત્મ વિચારોથી ભરપૂર જિવા એ મહાન કદિન ગ્રંથની ઉપયોગિતા એટલા ટુંક સમયમાં સાધારણ વર્ગના શ્રોતાઓના દિલમાં શી રીતે ફસાવી શકાય ?

પાઠ ૬૮ મો.

વ્રત-ઉત્સવ.

૩૦—હિંદુઓનાં મુખ્ય વ્રતો અને તહેવારો કયાં કયાં છે ?

ઉ—આપણા દેશમાં ધર્મ કરીને પ્રત્યેક માસ અને તિથિનું માહાત્મ્ય માનવામાં આવે છે અને તે સર્વમાં દાન યુગ્મ અને વ્રત કરવાનો નિયમ છે. મહિનાઓમાં ખાસ કરીને કાર્તિક, માઘ અને વૈશાખને વધારે પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. ગીતામાં કહ્યું છે, કે મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ હું પુ; પરંતુ આગકાલ એ મહિનાને વધારે માનવાનો આદ્ય નથી. સિંધિયોમાં હાલ આદ્ય, અમીઆદ્ય, ચૌદસ

અને પૂનમનું વ્રત ધણી લોકો કરે છે. દિવસોમાં સૂર્યના ઉપાસક રવિવારનું, મહાદેવજીના ઉપાસક સોમવારનું અને હનુમાનજીના ઉપાસક શનિવારનું વ્રત કરે છે. મહાભારતમાં અગ્નીઆરશનું વ્રત જોવામાં આવતું નથી; પરંતુ વૈષ્ણવોને માટે આરશના વ્રતનો મહિમા વધારે વર્ણવ્યો છે.

પાસ કરીને જે વ્રતો અને ઉત્સવોનો મહિમા હાલમાં વધારે મનાય છે તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) રામનવમી—આ તહેવાર ચૈત્ર સુદિ ૯ ને દિવસે આવે છે. તે દિવસે રામચંદ્રજીનો જન્મ થયો હતો માટે તે રામના જન્મોત્સવ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ દિવસે ઠંકાણે ઠંકાણે મેળા ભરાય છે, વરધાડા કઢાય છે અને એમ અનેક રીતે આનંદ મંગલ કરવામાં આવે છે. આ ઉત્સવ બહુ પવિત્ર છે અને એક મહાન પવિત્ર પુરણના સ્મારક તરીકે તે સર્વત્ર ઉજવાયો જોઈએ. ચૈત્ર સુદિ એકાદશીને દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો દોલોત્સવ ઉજવાય છે.

(૨) અખાત્રીજ—વૈશાખ સુદિ ત્રીજનો દિવસ અખાત્રીજને નામે ઓળખાય છે. તેને અક્ષય તૃતીયા અથવા સત્યા ત્રીજ પણ કહેવામાં આવે છે. આ દિવસે લોકો નદીએ ન્હાવા જાય છે, પુણ્યદાન કરે છે અને ખેડૂતો પહેલ વહેલાં હળ જોડે છે.

(૩) નૃસિંહચૌદશ—આ વ્રત વૈશાખ સુદિ ચૌદશને દિવસે આવે છે. એવું કહેવાય છે, કે તે દિવસે નૃસિંહ અવતાર થયો હતો.

(૪) નિર્જળા એકાદશી—જેઠ સુદિ અગ્નીઆરશને નિર્જળા એકાદશી કહેવામાં આવે છે. લોકો તેને બીમ અગ્નીઆરશ કહે છે. આ દિવસે નિર્જળ વ્રત કરવાનો મહિમા છે; પરંતુ જે લોકોથી એવી રીતે રહી શકાય નહિ તેઓ ફળાહાર કરીને પણ એ વ્રત કરે છે. તે દિવસે બ્રાહ્મણોને પાણીના ઘડા, પંખા અને ફળ વગેરેનું દાન કરવામાં આવે છે.

(૫) રથયાત્રા—અષાઢ સુદિ બીજને દિવસે જગન્નાથજીની

રથયાત્રા થાય છે. આ દિવસે જગન્નાથપુરીમાં લાખો મનુષ્યો જગન્નાથજીના રથનાં દર્શન કરવાને એકઠાં થાય છે. જેઓ જગન્નાથપુરીમાં જઈ ન શકે તેઓને માટે દેશના પ્રત્યેક વૈષ્ણવ મંદિરમાં એ રથયાત્રાનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. પ્રથમ એ રથ તળે ચમદારી મરી જવામાં મહાન પુણ્ય મનાતું હતું. હાલમાં તે પ્રથા બંધ થઈ છે તે ઠીક થયું છે.

(૬) દેવશયની એકાદશી—આપાડ સુદિ અગીઆરશ. તેનું દેવપોદી અગીઆરશ પણ કહે છે. આ દિવસથી દેવો પોદી જાય છે તે કાર્તિક સુદિ અગીઆરશ સુધી એવી રિથિતિમાં રહે છે એમ મનાય છે. આથી તેટલી મુદત દરમિયાન વિવાહ વગેરે કાર્યો કરવાનું બંધ રહે છે. વળી આ દિવસથી ગોરોલું વત શરૂ થાય છે તે પૂર્ણિમા સુધી પહોંચે છે. તેમાં નાની બાળાઓ ઝવેરાઓ વાવે છે અને ગોરીલું પૂજન કરે છે.

(૭) આપાડી પૂર્ણિમા—અર્થાત્ આપાડ સુદિ પૂનમને ગુરુપૂનમે દિવસ ગણવામાં આવે છે. તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ નદી યા સરોવર કિનારે એકઠા થઈ પરસ્પર સંવાદ અને શાસ્ત્રાર્થ કરે છે તેમજ ગુરૂની પૂજા કરે છે. વળી તે દિવસે પવન પણ જોવાય છે. તે દિવસના પવન ઉપરથી આવતી ઝાતુ કેવી નીચજશે તે કહેવામાં આવે છે.

(૮) બળેવ—આવણુ સુદિ પૂનમના દિવસને બળેવ અથવા રક્ષાબંધનનો દિવસ ગણવામાં આવે છે. હિંદુઓનો આ એક મોટામાં મોટો તહેવાર છે. તે દિવસે શાસ્ત્ર પ્રમાણે નદી અથવા તળાવના કિનારા ઉપર જઈને ઋષિઓ અને પિતૃઓની પૂજા અને તપશ્ચ કરવામાં આવે છે, અને નવી જનોઈ ધારણ કરીને પવિત્ર બની વેદો અને ઉપનિષદોનો પાઠ કરવામાં આવે છે. આ ઉત્સવ એટલા માટે ઉજવવામાં આવે છે, કે વેદ, શાસ્ત્ર અને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક એવા મહાનુભાવ ઋષિમુનિઓ કે જેના પુણ્યપ્રતાપથી આ ભારતવર્ષ પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવી રહ્યો છે તેમનું પવિત્ર રમરણ હમેશાં મનમાં તાજું બની રહે. તે દિવસે ‘હિમાદ્રિ સંકલ્પ’ કરવામાં

આવે છે. તે એક અદ્વિત સંકલ્પ છે. તેમાં સદિની કલ્પતિ, સ્થિતિ અને લયનો ક્રમ, કાળ વિભાગ, બ્રહ્માંડના ભાગો, યોગવિદ્યાનાં અંગો, ઋષિઓ, નદીઓ, પર્વતો, તીર્થક્ષેત્રો, વનકેપવનોન્મ નાગો, દેશ દેશાન્તરની વ્યવસ્થા અને શરૂઆતથી આજ સુધીની સદિની ગતિ એ સર્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ સાથે તેમાં ક્ષાત્રની મર્યાદા પણ સર્વ મનુષ્યોના સ્મરણમાં રહે એવી રીતે, રમણ દરી બતાવવામાં આવી છે. સંકલ્પ કરનાર, પોતાના હાથે આ જન્મમાં અથવા પર જન્મમાં, બાળપણ, જુવાની કે ઘડપણમાં, જાણે કે અજાણે, ઇચ્છાથી વા અનિચ્છાથી હિંસા, મર્યાપન, ચોરી વગેરે જે જે પાપકર્મો બુદ્ધિપૂર્વક અથવા વગર વિચારે કરાએલાં હોય તે સર્વને માટે ક્ષમા માગે છે. ઉપરાન્ત તેણે પોતે જે કંઈ દુરાચારી વર્તન કર્યું હોય, અશુદ્ધ વ્યવહાર ચલાવ્યો હોય, જુદી સાક્ષી પૂરી હોય, નિન્દા કરી હોય, મિથ્યા વાદ ચલાવ્યો હોય, કોઈની આજીવિકા તોડી પાડી હોય, મિત્રની સાથે છળ કપટ કર્યું હોય, સ્વામીની સાથે કુમાર ચલાવી હોય, અસત્ય બાપણ કર્યું હોય, પરાન્ન ભોજન કર્યું હોય તે સર્વને માટે ક્ષમા પ્રાર્થના કરે છે. જે આ સંકલ્પના પાછળના ભાગનો હેતુ જ સંકલ્પ કરવામાં આવે તો તેથી ધણું લાભ થાય. હાલમાં આ પવિત્ર દિવસને બ્રાહ્મણોએ શીખ માનવાનો અને પૈસા કમાવાનો દિવસ બનાવી દીધો છે. વળી આ દિવસે રક્ષાબંધન કરવામાં આવે છે. રક્ષાબંધન કરવાના મત્રો વૈદિક અને પૌરાણિક બન્ને જાતના છે. તેનો ભાવાર્થ એવો છે, કે ઇશ્વર તમારી સર્વ તરફથી રક્ષા કરે.

પાઠ ૬૯ માં.

મત-ઉત્સવ—ચાલુ.

(૯) જન્મશક્તી—આવણ વહિ આદ્ય-એ. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના જન્મોત્સવનો દિવસ છે. તેમાં કેટલેક સ્થળે આગલો દિવસ સમારોહના અને

પાછલો દિવસ વૈષ્ણવોના કિસવનો ગણવામાં આવે છે; પરંતુ શાસ્ત્રોમાં કોઈપણ સ્થળે એવો ભેદ નથી. આ કિસવ દેશના ચારે ખૂણામાં ઉજવાવો જોઈએ અને તેમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના શુદ્ધ અને શાસ્ત્રોક્ત ચરિત્ર અને ઉદ્દેશોનું સ્મરણ કરીને જીવનને પવિત્ર તેમજ ઉજમાળું બનાવવું જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણના જીવનને દૃષ્ટિ સમીપ ખડું કરી તેનું ધ્યાન ધરવાથી જોડલો લાભ થાય છે તેટલો અડધી રાત સુધી જૂખ્યા રહેવાથી, નાચવાથી, દૂદવાથી, દહીં ઉરાડવાથી અને ખીજ મહાન ધામધૂમથી થતો નથી એ વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

(૧૦) ગણેશ ચતુર્થી—ભાદરવા સુદિ ચૌથને ગણેશ ચોથ કહે છે. તે દિવસે ગણપતિનો વરઘોડો ઠાકવામાં આવે છે અને તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ દિવસે વિદ્યાની મૂર્તિ ગણપતિનો જન્મ થયો હતો એમ કહેવાય છે.

(૧૧) અનન્ત ચતુર્દશી—ભાદરવા સુદિ ચૌદસ. આ દિવસ વિષ્ણુ ભગવાનના વ્રતનો છે. તેમાં લોકો હાથે અનન્ત પાંધે છે. આની સાથે જો વિષ્ણુ ભગવાનનાં ચરિત્રો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો તેના પરની ભક્તિમાં વધારો થતાં કેવો મહાન લાભ થાય ?

(૧૨) શ્રાદ્ધ પક્ષ—ભાદરવા સુદિ પૂનમથી ભાદરવા વદિ અમાસ સુધીના સોળ દિવસો શ્રાદ્ધ અથવા પિતૃપક્ષના ગણાય છે. અસલ એ પક્ષમાં દેવો અને પિતૃઓની નવા અનથી પૂજા કરવામાં આવતી હતી, તેથી શાસ્ત્રોમાં એ પક્ષ યગ કરવાને માટે નિર્માણ કરાયેલો હતો. પરંતુ હાલમાં એ સર્વને બદલે કેવળ બ્રાહ્મણોને જમાડવા એટલું જ બાકી રહી ગયું છે. વળી હાલમાં બ્રાહ્મણોને જ જોજન કરાવવામાં આવે છે તે પણ બહુધા વગર વિચારે જ કરાવાય છે. અર્થાત્ તેમાં જોવા કૃપાત્ર બ્રાહ્મણોને જમાડવામાં આવે છે, કે જોજો એક દિવસમાં પાંચ છ થેર જમવામાં શરમ નહિ પણ આનંદ મોનતા હોય છે. આથી જમાડનાર અને જમનાર બન્ને

પાપના ભાગી બને છે. આટલા માટે હવે એ શ્રાદ્ધ એવી રીતે કરાવવાની જરૂર છે, કે જેમાં વિદ્વાન અને સદાચારી બ્રાહ્મણોને સત્કારપૂર્વક જમાડવામાં આવે, શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે શ્રાદ્ધ સમયે વેદનો પાઠ કરાવવામાં આવે, ભોજનમાં કેવળ સાત્ત્વિક પદાર્થોનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે અને પોતાનાં પૂર્વજોનાં જીવન-ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવામાં આવે. સંકલ્પ એ શબ્દનો અર્થ મનની કલ્પના એવો થાય છે. માટે પિતૃયજ્ઞ અને તર્પણના જે મન્ત્રો છે તેનો લક્ષ્યાર્થ એ હોવો જોઈએ, કે જેથી દેવો, ઋષિઓ અને પૂર્વજોનું સ્મરણ કાયમ રહે અને વિદ્યાની ઉન્નતિ થવા સાથે સદાચારીઓની સેવા થાય. સમગ્રાથી નવમી સુધી સરસ્વતી શયન થાય છે. તે દિવસે સઘળાં પુસ્તકો એક જગાએ ગાદીની તેની પૂજા કરવામાં આવે છે અને ત્રણ દિવસ સુધી એકની એક જગાએ એમને એમ રહેવા દેવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે ફરીને તે પુસ્તકોને પૂજા કરીને ઉઠાવી લેવામાં આવે છે.

(૧૩) નવરાત્રી—આસો સુદિ એકમથી દશમ સુધી દુર્ગાપૂજા કરવામાં આવે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં તે દિવસોમાં રામલીલા કરવામાં આવે છે. દશમનો દિવસ દશેરાને નામે ઓળખાય છે. એ દિવસે શ્રી રામચન્દ્રજીએ લાંઠાં ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. તેના સ્મરણાર્થ તરીકે હાલ સર્વત્ર અને ખાસ કરીને સઘળા રાજ્ય રજવાડાઓમાં સવારીઓ નીકળે છે અને દરબાર ભરવામાં આવે છે. આ એક એવો ઉત્સવ છે, કે જે આખા ભારતમાં જ્યાં ન ઉજવાતો હોય ત્યાં અવશ્ય ઉજવાવો જોઈએ. જેવી રીતે રામચન્દ્રજીનો જન્મ દિવસ ‘રામ નવમી’ અતિ પવિત્ર દિવસ છે તેવો જ આ પણ પવિત્ર દિવસ છે. ભારત વર્ષના રામ, કૃષ્ણ આદિ મહા પુરૂષો અને મહાત્મીઓનાં ચરિત્રો અને ઉપદેશોને હરહંમેશ સ્મરણમાં રાખવાં અને રામલીલા વગેરેના પ્રસંગોમાં તેમનાં વચનો અને ઉપદેશોને યથુ સરળ રીતે સર્વ સામાન્ય વર્ગનાં મનુષ્યોને સંભળાવવાં તેમાં ભારતનું દલ્લાણુ છે.

હાથ કેટલેક સ્થળેજે રામલીલા કરવામાં આવે છે તેમાં ચિત્તને વિનોદ મળે તે સિવાય બીજો કંઈ જ લાભ સમાયેલો હોતો નથી. પ્રત્યેક હિન્દુએ રામચંદ્રજીના સત્ય, પરાક્રમ અને દૃઢવત્તની કથા સાંભળવી અને સંભળાવવી જોઈએ. જે આ રામલીલામાં વાસ્તિકી રામાયણની કથા સર્વ મનુષ્યોને સંભળાવવામાં અને સમજાવવામાં આવે તો તેથી મહાન લાભ થાય.

(૧૪) આસો સુદિ પૂનમ શરત પૂર્ણિમાને નામે ઝોળખાય છે. તે દિવસ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના શાર્દૂલસવનો છે.

(૧૫) દિવાળી—આસો વદિ અમાંસનો દિવસ શારદા પૂનમ અને દીપદાનનો છે. તે દિવસે લોકો ઘરને લીંપીણું પી સ્વચ્છ અને સુશોભિત બનાવે છે. આ ઉત્સવ પણ સર્વત્ર ઉજવવાની જરૂર છે; પરંતુ તેમાં કેટલેક સ્થળે જુગાર રમવામાં આવે છે તે બંધ થવાની ખાસ જરૂર છે.

(૧૬) ભાદળીજ—કારતક સુદિ બીજ. તે દિવસે બહેનો ભાદળી પૂજા કરે છે. આ દિવસે યમુનાએ યમની પૂજા કરી હતી માટે તેને યમદિતીયા પણ કહેવામાં આવે છે.

(૧૭) દેવ ઉડી એકાદશી—કારતક સુદિ અગીઆરશ. તે દિવસે લોકો ઉપવાસ કરે છે અને દેવસ્થાનોમાં દીપમાળ પ્રગટાવી બહુ આનંદ અને ઠાઠથી દેવોની પૂજા કરે છે. આ દિવસને દેવદિવાળી પણ કહેવામાં આવે છે. વળી આ અગીઆરશથી પૂનમ સુધી કેટલેક સ્થળે ‘ભીષ્મ પંચક’ નામનું વ્રત કરવામાં આવે છે. તે દિવસોમાં લોકો ગંગા સ્નાન કરે છે અને ઉત્સવ ઉજવે છે. આ વ્રત ભારતના પૂજનીય પિતામહ ભીષ્મના સ્મરણાર્થ કરવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૦ મો.

મત-ઉત્સવ—ચાતુ.

(૧૮) મકર સંક્રાન્તિ—આ તહેવાર પોપ મહિનામાં આવે છે. તે દિવસે લોકો પુષ્કળ દાનપુણ્ય કરે છે. સર્વ સાધારણ લોકો ખીચડી અને તલ દાનમાં આપે છે અને ખાય છે.

(૧૯) વસંત પંચમી—મહા સુદિ પાંચમ. આ વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતીનું પૂજન કરવાનો ઉત્સવ છે. જે જગ્યાએ આ દિવસે એ ઉત્સવ ઉજવવામાં આવતો ન હોય ત્યાં તે અવશ્ય ઉજવાવો જોઈએ. વિદ્યાને નમ્યા સિવાય આપણી કદિ પણ ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ. આમ છતાં તેનું પૂજન યોગ્ય રીતે કરાવું જોઈએ. અર્થાત્ એ દિવસે કોઈ કોઈ વિદ્યોન્નતિનું યથાર્થ કામ કરવા વડે તેનું પૂજન થવું જોઈએ. એ દિવસે કોઈ નવાન વિદ્યાનો પ્રારંભ કરવો, ગૃહસ્થોએ વિદ્યાલયો ખંવાવવાં અને સંન્યાસીઓએ બ્રહ્મ વિચારમાં વિશેષ પ્રવૃત્ત થઈ અન્યને એ દિશામાં દોરી જવાને સંકલ્પ કરવો. આમ કરવામાં જ સરસ્વતીનું સાચું પૂજન સમાયેલું છે.

(૨૦) મહાશિવરાત્રી—મહા વદિ ચૈત્ર. આ દિવસે લોકો ઉપવાસ કરે છે. રાત્રે જાગરણ કરી ચાર પહારમાં ચાર વાર મિલ્ક પત્ર, પુષ્પ, ચંદન વગેરેથી શિવની મહાપૂજા કરે છે અને શિવાલયોમાં મહાન ઉત્સવ ઉજવે છે. આ સર્વની સાથે જો ભગવાન શંકરના સદુપદેશો, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ત્યાગને લક્ષ્ય બનાવવામાં આવે અને એ રીતે વાસ્તવિક શિવ પૂજન કરવામાં આવે તો કેટલો બધો લાભ થાય ? શ્રી શંકર ભગવાનનો સિદ્ધાન્ત છે, કે પુષ્પ, પત્ર, દૂધ, દીપ વગેરેની પૂજા બાળક કુદિવાળાઓને મારે છે અને જે દેવ છે તે તો બ્રહ્મા, શંકર વગેરે દેવતાઓ તથા મનથી પર તેમજ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અપરિચિન્ન સર્વજ્ઞ સર્વવ્યાપી છે. તે શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, યમ, કુબેર, ઇન્દ્ર વગેરે બિન્ન બિન્ન રૂપે સર્વજ્ઞ પ્રકાશે છે.

તે સર્વનો અંતરાત્મા છે અને ધ્યાન એ જ એની પૂજા છે. ચાન રૂપી જળથી તેમને નવરાવવા જોઈએ, શ્રમ અને સંતાપરૂપી પુષ્પ તેમના પર ચઢાવવાં જોઈએ અને નૈવેદ્યમાં તેમને આત્મસમર્પણ કરવું જોઈએ.

—પોત્રવાસિષ્ઠ, નિર્વાણ પ્રકરણ પૂર્વાર્ધઃ સર્ગ ૨૯ ને ૬૦.

(૨૧) હોળી—દ્રાગણ્ય સુદિ પૂનમને દિવસે હોળી અને તેને બીજે દિવસે એટલે ચૈત્રવદિ એકમને દિવસે ધૂળટી આવે છે. હોળીના સંબંધે ભોકામાં અનેક દંતકથાઓ ચાલે છે. કેટલાક કહે છે, કે તે એક રાક્ષસી હિરણ્યકશ્યપુની બહેન હતી. પોતાના બાદની આરાધી પ્રજ્ઞાદત્તે લઇને તે અમિત્રી અંદર દાખલ થઈ હતી. આમ કરવામાં પ્રજ્ઞાદત્તે બાળી મૂકવાનો હેતુ હતો, પણ તેને કંઈ ન થતાં હોળિકા જાતે એકલી બળી મૂક. કેટલાક તેને નવા ધાન્યના પાકનો ઉત્સવ કહે છે. આ બન્નેમાં પાછળની વાત ઠીક હોય એમ માલુમ પડે છે. કારણ કે, તે દિવસે ભોકા જર, બાજરી, જવ, ચણા વગેરે નવાં અનાજ ભુજાવે છે અને એકત્ર મળી આનંદ-ઉત્સવ કરે છે. આ ઉદ્દેશને લક્ષમાં રાખી આ ઉત્સવ ઉજવવામાં કરી હરકત નથી; પરંતુ ભોકા ઉપર ધૂળ ઉરાડવી, કાદવ કીચડ ફેંકવો, મનુષ્ય ટળીને પણ બનવું, નદારાં વચ્ચેના ઉચ્ચારવાં એ આદિ બાબતો અધર્મ અને અકર્મણ્ય હોઈ તેને એકદમ અટકાવી દેવાની જરૂર છે. કોઈ કોઈ સ્થળે એવી કૃષ્ણ હોળીઓ ખેલવામાં આવે છે કે જે સાંભળનારના ચિત્તમાં વિકાર પેદા કરે છે. ચિત્તવિનાશ અવશ્ય કરો; પરંતુ તે પવિત્ર રીતે કરે. એક બીજા હળીમળીને સારાં સારાં ભોજન જમો, નવી નવી જાનનાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરો, સારાં સારાં ભજન કીર્તન ગાઓ અને એ રીતે વસન્તની બહાર-પ્રભુની અદ્ભુત લીલા અનુભવતાં હોળીના તહેવારને સારી રીતે ઉજવો; પરંતુ ચિત્તને કદિ અપવિત્ર બાબતોથી દૂષિત બનાવો નહિ.

પાઠ ૭૧ મો.

વ્રત-ઉત્સવથી થતા લાભ.

પ્ર૦—આ ઉત્સવો અને વ્રતોથી શા લાભ થાય છે ?

ઉ૦—ઉત્સવો અને વ્રતોનો હેશ ધણો સારો છે. ઉત્સવો પ્રગ્નક્રિય ભાવનાને પોષે છે અને વ્રતોથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે. હિન્દુ-ધર્મમાં કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણ ચઢતા દરજ્જાનાં પગથીયાં છે. મન અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજ્ય મેળવી ચિત્તને શુદ્ધ કર્યા સિવાય ભક્તિના અધિકારી થવાનું નથી. તપ, વ્રત, ઉપવાસ આદિ કર્મો ચિત્તશુદ્ધિને માટે છે. જો એ કર્મોથી ચિત્ત શુદ્ધ ન બને તો ન નકામાં છે. ચિત્તશુદ્ધિના હેતુને બરાબર લક્ષમાં રાખીને જ વ્રતો કરવાં જોઈએ. વળી એ વ્રતો ધર્મ પ્રાપ્તિનું સાધન છે માટે તેને જ ધર્મ માની લેવાના બ્રમમાં પડાય નહિ એ માટે ખાસ ઠાળજી રાખવી ઉચિત છે.

સાંસારિક ભોગવિલાસમાંથી ચિત્તને હઠાવી મહાપુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું, તપ કરવું અને દાન કરવું એ સદાને માટે શ્રેષ્ઠ છે. શાસ્ત્રમાં વ્રતનું વિધાન ભોગાસક્તિ ટળી જઈ ચિત્ત શુદ્ધ થાય એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે. ધણાં વ્રતોથી શરીરશુદ્ધિ પણ થાય છે. મહાભારતના સમયમાં એક એક મહિના સુધી ઉપવાસ કરવાનાં વ્રતો કરાવેલાં હતાં અને હાલ પણ તેને અનુસરીને ધણાં સ્ત્રીપુરુષો આન્દ્રાપણાદિ વ્રતો કરે છે. ચાતુર્માસમાં ધણી નાળુક અને સુક્રમાર સ્ત્રીઓ મીઠું, શાક વગેરે ખાવાનું ત્યાગે છે, જ્યારે ધણી સ્ત્રીઓ રાંધેલી વસ્તુઓ ખીલકુલ ખાતી નથી. જૈનો પણ પ્રસંગે પ્રસંગે વ્રત ઉપવાસનું સેવન કરે છે. ખાસ કરીને તેઓ બાહરવા માસમાં પર્વપણુ પર્વ વખતે ધણાં કંઠણ તપવ્રત આચરે છે અને શાસ્ત્રમુજી તેમજ ધર્મક્રિયામાં તક્લીન બની એ પર્વને આનંદથી ઉજવે છે.

છેતમાં આ સર્વ વ્રત અને નિયમ શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવથી કરવાતું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. તે સિવાય તેથી કંઈ લાભ નથી. ત્યાગ, તપ, દાન વગેરે સર્વ કર્તવ્યશુદ્ધિથી કેવળ ધર્મપ્રીત્યર્થે કરવાતું હંમેશાં સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ. ફળની ઇચ્છા ન રાખવી એ સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાન્ત છે.

પાઠ ૬૨ મો.

તીર્થયાત્રા.

૫૦--તીર્થ એટલે શું અને તેની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થયેલી છે ?

ઉ૦--પૂર્વના ઋષિમુનિઓ અને મહાત્માગણો ભરતખંડનાં જે જે સ્થળોએ વાસ કરી ગયેલા છે, તેમના મુસાફરીના માર્ગમાં તેઓ જ્યાં જ્યાં સુંદરતા અને ભવ્યતા ભાળી તેની અંદર પરમાત્માની ઝાંખી કરી દેવસ્થાનો સ્થાપવા આદિ ધર્મકાર્યો કરી ગયેલા છે, તેઓ જ્યાં જ્યાં દિવ્ય ચમત્કારનાં દર્શન કરી કે કરાવી ગયા છે અને જ્યાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કાર્યો કરવાથી પવિત્ર થવાય છે એમ માની કે મનાવી ગયા છે તે સર્વ સ્થળો તીર્થના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વ સ્થાનોમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક જવું, સ્નાનાદિ ધર્મકાર્યો કરવાં, સત્સંગ સેવવો અને એ રીતે આંતરશુદ્ધિ મેળવી ધર્મરત્ન અપાર લીલા અને અગાધ મહિમાતું ભાન પામવું તેને તીર્થયાત્રા કહે છે.

પૃથ્વીના પટ ઉપર જ્યાં જ્યાં માનવ હૃદય સુંદરતા અને ભવ્યતા અનુભવે છે ત્યાં ત્યાં તેને પરમાત્માની ઝાંખી થાય છે. જગત ઉપરની ખરેખરી સુંદરતા અને ભવ્યતાતું ભાન વન-ઉપવનોની ઘટામાં, પાર્વત્ય પ્રદેશમાં, મહાન નદીઓના કિનારે અને સંગમ સ્થળે તેમજ સાગરતટે થઈ શકે છે. આટલા માટે ઉપરોક્ત સ્થળોએ અનેક દેવસ્થાનો સ્થાપિત તે સર્વ તીર્થક્ષેત્રોને નામે પ્રસિદ્ધિ પામેલાં છે.

૫૦--તીર્થયાત્રાને માટે શાસ્ત્રો શું કહે છે ?

ઉ-વેદમાં તીર્થયાત્રાનું સૂચન માત્ર જ છે; પરંતુ ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં તેનો મહિમા વિશેષ વર્ણવ્યો છે. જે લોકો અઘળક દ્રવ્ય ખર્ચ કરીને મોટા યત્રો કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય નહિ તેમને માટે તીર્થયાત્રા ખાસ અને યત્ર સમાન ફળ આપનાર કર્તવ્ય લેખાયું છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ યાત્રાનો ઉદ્દેશ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી મુક્તિ મેળવવી એ યાત્રાનું ફળ છે. યાત્રામાં ચિત્તશુદ્ધિને વધારે અવકાશ છે. કારણ કે યાત્રાનાં સ્થળોમાં માની, તપસ્વી એવા મહાત્મા પુરોનો નિવાસ હોય છે અને તેમની પાસે જઈ વસનાર મનુષ્યોને તેઓ અનેક પ્રકારના સદુપદેશો આપે છે અને તેમનાં ચિત્તને પવિત્ર બનાવે છે. સત્સંગનો મહિમા અપાર છે. તુલસીદાસજી કહે છે, કે સંત પુરોષો જાતે ભોજપત્રની પેઠે દુઃખ ઉઠાવે છે અને ખીજનંઓને સુખી કરે છે. યાત્રાનો આટલો અર્થો મહિમા છતાં શુદ્ધ ભાવના વગર તીર્થર્થ-જપું નકામું છે. સાંથી પ્રથમ પોતાના ઘરની અંદર શુભ કામો કરીને અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવ્યા પછી તીર્થયાત્રા કરવામાં આવશે તો જ તેનું પૂરેપૂરું ફળ મળશે. આ વિષયે મહાભારતમાં કહેલું છે, કે “જેના હાથથી કે પગથી પરપીડન આદિ દુષ્ટ કૃત્ય ન થતું હોય, જેનું મન અન્યનું અનિષ્ટ કરવાનું ચિંતન ન કરતું હોય, જે સંતોષી હોય, જેણે વિદ્યાત્રત અને કીર્તિ મેળવ્યાં હોય, જેને અહંકાર કે દંભ ન હોય અને જે મિતાહારી, જ્ઞાતેન્દ્રિય, ક્રોધરહિત, સત્યવાદી અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના જેવાં ગણી પરાયા દુઃખે દુઃખી થતો હોય તેને તીર્થયાત્રાનું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે.” આ પ્રમાણે તીર્થયાત્રાનું પૂરેપૂરું ફળ પામવાને શરીર અને મનની શુદ્ધિની ખાસ આવશ્યકતા છે. આને બદલે વર્તમાન સમયમાં લોકો હંમેશાં અનેક પ્રકારનાં પાપો કરીને એક દિવસ અંગારનાન, બદ્રીનાથ કે જગન્નાથજીની જાત્રા વડે તેમને ઘોઈ નાંખી પવિત્ર થવા ઇચ્છે છે! પણ એમ તે શી રીતે બની શકે? આજકાલ કરવામાં આવતી યાત્રા જે મોટાભાગે નિષ્ફળ

નીવડતી દેખાય છે તેનું આ જ કારણ છે.

પ્ર૦—તીર્થયાત્રા કરવાથી ક્યી ક્યી ભાતના ખાસ લાભો થાયછે?

ઉ૦—તીર્થયાત્રા કરવાથી દેશ વિદેશના લોકોની સ્થિતિ, રીતરિવાજ, આચાર્યવચાર વગેરે જાણવામાં આવે છે અને મરીત્ય લોકોની સ્થિતિ જાણવામાં આવતાં અંતઃકરણમાં દયાનો ભાવ પેદા થાય છે. (૨) એકત્ર કરેલા દ્રવ્યનો દાનપુણ્ય આદિ સન્માર્ગે વ્યય થાય છે. (૩) માર્ગમાં વિવિધ પ્રકારનાં શારીરિક કષ્ટો વેઠવાં પડતાં હોવાથી એક પ્રકારનું તપ થાય છે. (૪) જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં વાસ કરી રહેલી સુંદરતા અને ભવ્યતા નજરે પડતાં મનની અંદર સાત્ત્વિક આનંદ ઉપજે છે. (૫) ઇશ્વરની અપાર લીલા અને અગાધ મહિમાનું જ્ઞાન થતાં હૃદયમાં ભક્તિભાવ જન્મે છે. (૬) દાનશીલ સખી ગૃહસ્થોએ યાત્રાગુઓના સુખને માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચી કબી કરેલી વિવિધ પ્રકારની સગવડો જોવામાં આવતાં મનમાં વિદારતા, આદરતા આદિ સદ્ગુણો પેદા થાય છે. (૭) પૂર્વના મહાત્માઓ અને દેવોની સ્મૃતિ તાજ થતાં હૃદય સમીપ ખડી થતી તેમની મહાનતા અને જળની પવિત્રતાના પ્રભાવે શક્તિઓ નિર્ભજ થાય છે. (૮) શ્રાદ્ધાદિ ક્રિયાઓથી પિતૃભક્તિ પેદા થાય છે. આ ઉપરાંત દેશાટનથી ખીજન જે જે લાભો થતા મનાય છે તે સર્વ તીર્થયાત્રા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પાઠ ૭૩ મો.

તીર્થક્ષેત્રો.

પ્ર૦—હિંદુસ્થાનમાં હિંદુઓનાં મુખ્ય તીર્થક્ષેત્રો ક્યાં ક્યાં છે ?

ઉ૦—અસલના વખતમાં કુશ્વેત્ર, પુષ્કર, પ્રભાસ, ચૌદાવરી, નૈમિષ, ઝગાદાર (હરદાર), કુનખલ, કાશી, પ્રયાગ, નર્મદા, ગયા, અયોધ્યા, દ્વારિકા, બદ્રિનાથ વગેરે મોટાં મોટાં યાત્રાનાં ધામ

ગણાતાં અને હાલમાં પણ તે સધળાને તીર્થક્ષેત્રો માનવામાં આવે છે. વધારામાં જગન્નાથ, રામેશ્વર, અને જુદા જુદા સંપ્રદાયવાળાનાં જુદાં જુદાં યાત્રાનાં ધામોનો તેમાં ઉમેરો થવા પામ્યો છે. આ સર્વ યાત્રાનાં ધામોમાં અયોધ્યા, મથુરા, માયા, (હરદ્વાર), કાશી, કાંચી, (કાંજીવરમ) અવન્ટિકા (ઉજ્જૈન) અને દ્વારિકા એ સાત પુરીઓ મોક્ષ આપનારી મનાય છે. *

પ્ર૦—આ જગતનાં સ્થળોનો ખ્યાલ આવે એવી રીતે તેનું સવિગત વર્ણન કહી સંભળાવશો ?

ઉ૦—ધણી ખુશીથી. ગુજરાતમાં ડાકોર, મહાકાળી, રૈવાળ શુક્લતીર્થ, અંબાળ, સિદ્ધપુર, દ્વારિકા સુદામાપુરી, ગીરનાર, પ્રભાસપાટણ, અને બહુચરાળ એ મુખ્ય યાત્રાનાં ધામ ગણાય છે. ગીરનાર આણુ અને શેત્રુંજી પર્વત ઉપર જૈનોનાં દેવાલયો છે અને તેમાં શેત્રુંજી જૈનોનું ખાસ યાત્રાનું સ્થળ છે.

ડાકોર એ રણછોડજીની જગતનું ધામ છે અને ત્યાં દરેક પૂનમે હજારો જગતજીઓ દર્શનાર્થે જાય છે. ડાકોરમાં રણછોડજીની મૂર્તિ છે તે પ્રથમ દ્વારિકામાં હતી અને ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૫૦૦ ના શુભારે ડાકોરના રહેવાસી એક ખોડાણા નામના રજપૂતે યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેને ડાકોરમાં આણી હતી. મંદિરનો દેખાવ અને મૂર્તિની શોભા યાત્રાજીઓની શ્રદ્ધામાં વધારો કરે એવાં છે.

મહાકાળીનું સ્થાન પંચમહાલ જીલ્લામાં આવેલા પાવાગઢ પર્વત ઉપર છે. નર્મદા નદીનું ખીણું નામ રૈવાળ છે. આ નદીની પવિત્રતા વિષે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઘણું લખવામાં આવ્યું છે. આ નદીના કિનારે આવેલાં આણોદ અને કુસ્નાળી નામનાં ગામોમાં ઘણાં દેવાલયો છે. આ ગામોમાં વેદના સારા અભ્યાસી એવા બ્રાહ્મણો અને બ્રહ્મવિદ્યામાં કુશળ એવા સંન્યાસીઓનો કોઈ કોઈ વખત ભેટો થાય

● અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાશી શ્રવન્તિકા ।

પુરી દ્વારવતી ચૈવ લક્ષ્મી મોક્ષદાયિકા: ॥

૭. શુક્લતીર્થ ભરૂચની પાસે આવેલું છે. જે સાલમાં બે વૈશાખ માસ આવે છે તે સાલમાં ત્યાં મોટી યાત્રા ભરાય છે. અહીં ધણું વેદપાઠી બ્રાહ્મણો વસે છે. રજપુતાના માળવા રેલ્વેના આયુરોડ સ્ટેશનથી શુભારે બાર માઇલને છેટે અંબાજીની યાત્રાનું ધામ છે. અહીં ભાદરવા માસમાં યાત્રાળુઓની ધણી મોટી મેદિની જામે છે. અંબાજીના મંદિરમાં મૂર્તિ હોય એમ જણાતું નથી, પણ વસ્ત્રાલંકારની યોગ્ય સજવટથી વાઘ ઉપર દેવીની મૂર્તિ બિરાજેલી હોય એમ ભાસે છે. અંબાજીના મંદિરથી બે એક માઇલને છેટે કોટેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન છે. ત્યાં ગોમુખમાંથી સરસ્વતી નદી વહે છે. અંબાજીની નજીક ગુપ્તર નામનો એક પહાડ છે. એમ કહેવાય છે, કે એ પહાડની એક ખેતી અંદર દેવીનું સ્થાન છે અને અંબાજી પ્રથમ ત્યાં જ આવી વસેલાં હતાં. મંદિરથી થોડે દૂર આવેલા કુંભારીઆ નામના સ્થળમાં વિભજાશહે બંધાવેલાં ઉત્તમ કારીમરીવાળાં પાંચ જૈન દેવાલયો જોવા લાયક છે.

સિદ્ધપુર એ સરસ્વતી તીરે આવેલું છે અને ત્યાં ખાતાનું શ્રાદ્ધ કરાતું હોવાથી તે ' માતૃ ગયા ' ને નામે ઓળખાય છે. સરસ્વતીની તીરે એક મહાદેવનું મોટું દેવાલય અને ધર્મશાળા છે. સિદ્ધરાજે બંધાવેલું ' શ્રદ્ધમહાલય ' નામનું દેવાલય હાલ ખડેર સ્થિતિમાં છે. સિદ્ધધુરથી એક માઇલ દૂર બિંદુસર નામનો કુંડ છે. તેની પાસે કપીલદેવ અને તેમનાં ખાતાપિતા દેવકુતિ અને કર્દમમુનિનાં મંદિર છે. ચુંવાળમાં બહુચરાજીનું ધામ છે અને ત્યાં પણ દર પૂનમે ધણું યાત્રાળુઓ યાત્રા કરવાને જાય છે. મુઠામપુરીને હાલ પોસ્ટાંદર કહે છે. ત્યાં મી. કૃષ્ણના બાલસખા મુદાપાત્રું મંદિર છે. દ્વરિકાની જત્રાએ જનાર જત્રાળુઓ આ સ્થળે યાત્રાર્થે ખાસ કરીને આવે છે. ગિરનાર જુનાગઢની પાસે આવેલો મોટો પહાડ છે. તેના ઉપર દામોદર, મુગી, ગોમુખી, કમંડલુ આદિ કુંડો છે અને અંબાજી, કાલિકા, ગોરખમંદી, હનુમાનધારા આદિ સ્થળો છે. ત્યાં યાત્રાળુઓ સ્નાન

અને દર્શન અર્થે જાય છે. પહાડના ચઢાવના સ્થાનથી દોઢેક આઉ ઉપર જૈન લોકોનું એક વિશાળ કોટબંધ દેવાલય છે. એ દેવાલય મહુ સુશોભિત છે અને જૈનોનું મોટું યાત્રાનું ધામ ગણાય છે. નેમિનાથ ભગવાનની મુર્તિનું તે સ્થાન ગણાય છે. ગિરનાર ઉપરનાં જૈનોનાં આ દહેરાઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાળે બંધાવેલાં છે.

ફારિકા એ હિંદુસ્થાનનું છેક પશ્ચિમયાત્રાનું મોટું ધામ અને મોક્ષ આપનારી સાત પુરીમાંની એક પુરી ગણાય છે. આ નગરીમાં કૃષ્ણ ભગવાનની રાજધાની હતી. મહાભારત ઉપરથી જણાય છે, કે તે તેમના અંતર્ધાન થવાની સાથે જ સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હતી. હાલની ફારિકા નવીન છે. અહીં સમુદ્ર કિનારા ઉપર રણછોડજીનું સૌથી ઉંચું અને વિશાળ દેવળ છે. રણછોડજીના દેવળની આસપાસ બીજાં ઘણાં દહેરાં છે. રણછોડજીની અસલ મૂર્તિ બોડાણે લઈ ગયો તે પછી અહીં નથી ચતુર્ભુજ મૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવેલી છે. રણછોડજીના દહેરાની પાછળ શ્રીમાન શંકરાચાર્યનો શારદાપીઠ નામનો મઠ છે.

ફરિયાવાડમાં આવેલાં વેરાવળ બંદરથી એક ગાઉ દૂર પ્રભાસપાટણ અથવા સોમનાથપાટણ નામનું શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ એક મોટું તીર્થસ્થળ છે. તે બાર જ્યોતિર્લિંગમાં ગણાય છે. મહામદ ગીજનીએ પ્રાચીન લિંગ અને દહેરાનો નાશ કર્યો પછી ગામના બીજા ભાગમાં જોતિયરાની અંદર શાકલ્યેશ્વર નામનું તેજસ્વી શિવલિંગ હતું તેની અહીં ભોંયરામાં સ્થાપના કરી તે ઉપર નવું દેવાલય બંધાવવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળ સમુદ્ર તીરે આવેલું છે. તેથી જોનારને આ સ્થળનાં મહિમા અને ભવ્યતાનું ભાન થયા વગર રહેતું નથી અહીંથી થોડે દૂર ત્રિવેણીસંગમ નામનું સ્થળ છે. અહીં તીર્થસ્નાન અને ગ્રાહ કરવામાં આવે છે. વળી પ્રભાસપાટણથી સોળ માઈલને છેડે સ્વરસ્વતી તીરે બાંધેલો કુંડ અને મોક્ષપીપળો છે. મધ્યાનથી થયેલી ઉન્મત્ત દશામાં યાદવોનો અંદરોઅંદર નાશ થયા પછી સ્ત્રી કૃષ્ણ ભગવાન પારસીના બાલુથી આ સ્થળે વીંધવા હતા. આ સ્થળે મહુ

સુદર અને શાન્ત છે. પીપળાની પાસેના કુંડમાં કંઈ સુધી રૂબેલી માધવરાયની મૂર્તિ છે. ત્યાંથી આગળ ગીરની ઝાડીમાં તુલસીસ્થાપનામાં ત્રણ કુંડ છે. અહીં પણ માતાજીઓ તીર્થસ્નાન કરવા જાય છે. આ સિવાય વડતાળ, મૂળી, ગદડા આદિ સ્વામીનારાયણની માતાનાં સ્થાન છે.

પાઠ ૭૪ મો.

તીર્થક્ષેત્રો-ચાલુ.

હવે હિન્દુસ્થાનમાંનાં ખીળાં મુખ્ય મુખ્ય માતાનાં સ્થાનોની હકીકત કહી સમજાવું છું.

કુરુક્ષેત્ર—આ ભારતવર્ષનું પ્રાચીન પવિત્ર સ્થાન વેદશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતમાં તેને સરસ્વતી અને દ્વપદ્વતી એ બે નદીઓની વચ્ચેનું દેવો અને ઋષિયોને રહેવાનું સ્થાન કહેવામાં આવ્યું છે. મહાભારતનું યુદ્ધ આ ઠેકાણે જ થયું હતું. આ પછી પણ આ દેશને ઉચ્ચપાયાસ કરી મૂકનારી જોટલી લડાઈઓ થઈ હતી તે સર્વ આ સ્થળની આસપાસ થયેલી હતી. આ મેદાનનો વિસ્તાર ઘણા જાડ સુધીનો છે અને તે એક વીરભૂમિ છે એમ પગલે પગલે માલુમ પડે છે. ભગવત ગીતાની શરૂઆતમાં કુરુક્ષેત્રને ધર્મક્ષેત્ર કહેવામાં આવ્યું છે. તેની અંદર જે તળાવ છે તેના વિષે એમ કહેવાય છે કે મહાભારતના યુદ્ધના છેવટના સમયે દુર્યોધન તેમાં છપાઈ રહ્યો હતો. તેની સામે એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ચક્રવ્યુહ નામનું સ્થાન છે કે જ્યાં અર્જુનનો પુત્ર અભિમન્યુ ખરાયો હતો. સૂર્યમહાજન દિવસે અહીં લાખો મનુષ્યોનો મેળો ભરાય છે.

પુષ્કરરાજ—આ મહાન રમણીય અને પવિત્ર સ્થાન અજમેરની પાસે પહાડોની વચમાં આવેલું છે. તે પ્રાચીન તપોભૂમિ છે અને તેને તીર્થરાજનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. દ્રાહમિય સ્થળ

હોય નહિ એવું બ્રહ્માણ્ડનું મંદિર અહીં જ આવેલું છે. હાલમાં એ તળાવનું પાણી નાકાં વધી જવાથી મેલું થઈ ગયું છે, પણ ‘પુષ્કર ઉદ્ધારણી સમા’ તેને શુદ્ધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. અહીં કારતક સુદ પૂનમને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે. હાલ પણ અહીંના પર્વતોની અંદર ધ્યાન કરવા યોગ્ય મહાન ઉત્તમ સ્થાનો આવેલાં છે.

પ્રયાગરાજ—હાલમાં આ સ્થળ અલ્હાબાદના નામે ઓળખાય છે. અહીં ગંગા યમુનાનો સંગમ થાય છે. ઉપરાંત એમ પણ કહેવામાં આવે છે, કે એક ત્રીજી નદી કે જે હુમ ધર્મ ગર્ધ છે તે પણ તેમની સાથે આ સ્થળે મળેલી છે. આમ છતાં વેદમાં માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ છે, કે સિતા સિતે યજ્ઞ સંગતે । અર્થાત્ આ સ્થળે ગંગા અને યમુનાનો જ સંગમ થાય છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં આને દેવતાઓ અને રાજાઓની યજ્ઞભૂમિ કહેવામાં આવેલી છે. મહા મહિનામાં અહીં કલ્પવાસનું માહાત્મ્ય ધર્મુ ભારે છે. વળી બાર વરસે કુંબનો અને ૭ વરસે અર્ધકુંબીનો અહીં મોટો મેળો ભરાય છે.

હરદ્વાર—હાલમાં હરદ્વારનું વર્ણન ગંગાદ્વારના નામે કરવામાં આવેલું છે. કારણ, કે ગંગાજી આ સ્થળના પહાડોમાંથી નીકળીને નીચેના મેદાનમાં વહી આવેલી છે. અહીં બ્રહ્મકુંડ નામનું એક મુખ્ય સ્થળ છે. તેને ‘હરની પેંડી’ પણ કહેવામાં આવે છે. આથી કંઈક ઉંચે સપ્તસ્વોત છે કે જ્યાં ગંગાજી સાત ધારાઓમાં વહે છે. હરદ્વારની પાસે આવેલા કુન્બલમાં દક્ષ પ્રજાપતિનું ધર્મુ પ્રાચીન મંદિર છે. અહીં દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે. હવેનાં સેકંડો યાત્રાળુઓ હરદ્વારમાં આવી બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરે છે. આ સ્થળે મૃત દેહનાં અવશેષ અરિષ્ટ નાશવાનું બહુ પુણ્ય ગણાય છે. આ સ્થળે પણ દર બાર વરસે કુંબનો અને ૭ વરસે અર્ધ કુંબીનો મેળો ભરાય છે અને તેમાં દર-

દૂરનાં લાખો મનુષ્યો આવી એકઠાં મળે છે. ઘણા અખાડા અને સંપ્રદાયના સાધુઓ તેમજ ભાવિક જતા એકઠાં થઈ પોતપોતાનો વૈભવ દેખાડે છે. પહેલાંના વખતમાં બ્રહ્મકુંડમાં સ્નાન કરવાને માટે રોષ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં મનુષ્યોમાં ખૂનખવાર લડાઇ થતી હતી અને તેમાં સેંકડો મનુષ્યો મરી જતાં હતાં. પણ હાલમાં અંગ્રેજ સરકારના બંદોબસ્તથી એ મેળો બહુ શાન્તિની સાથે આનંદપૂર્વક બરાય છે. હરદાર અને પ્રયાગના કુંભના જેવો મેળો દ્રાષ્ટૃપણ દેશમાં બરાતો નથી. આવા મેળાથી એક એ બાબત સિદ્ધ થાય છે કે હિન્દુઓમાં જાતિ, વર્ણ, આશ્રમ, મત, સંપ્રદાય વગેરેની આટઆટલી બિન્નતા હોવા છતાં પણ તેમને એકત્ર કરનાર ગંગાદિ સ્થાનોમાં તે સર્વનો એક સરખો મહાન પૂજ્યભાવ છે. અનેક જાતનાં દુઃખ ઉઠાવીને સેંકડો ગારથી લાખો મનુષ્યોનું આવવું, ટાંઢ, તાપ, વાયુ અને વરસાદનાં દુઃખોને ન ગણકારતાં, રાતદહાડો મહિનાના માહિના સુધી વિચારણ ખુશ્તી મેદાનમાં પડ્યા રહેવું, સકુંભુ જે કંઈ મળે તે ખામ લેવું, ઘસઃ ખાનાં ખાતાં, ચગદાતાં ચગદાતાં મોતને મોત ન માનીને સુકુમર સ્ત્રી, પાળકો અને ધનાઢ્યોનું પર્વ પર તીર્થને સ્થળે આવી પહોંચવું અને 'જય ગંગે'ના ઉચ્ચારણ સાથે અતિ પ્રસન્ન ચિત્તે સ્નાન કરવું એ સર્વ એમ બતાવી આપે છે, કે આટ-આટલી અવનનિ થયા છતાં પણ હિન્દુધર્મ સર્વથા નિર્જીવ થયો નથી. હવે આ બ્રહ્મને જે સાત્વિક અને કિંચી બનાવવામાં આવે તો ધર્મની ઉન્નતિ થતા સાથે દેશનું પણ મહાન કલ્યાણ થાય.

મહાભારતાદિ ધર્મગ્રંથોની અંદર ગંગાજના જેટલું માહાત્મ્ય થીજ કોઇપણ તીર્થનું વર્ણવેલું નથી. ગંગા સર્વ તીર્થમયી છે, જે પ્રદેશમાં થઇને ગંગા વહે છે તે જ તપ કરવાને યોગ્ય છે. પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર અને પ્રયાગમાં સ્નાન કરીને ગંગાજળનું પાન કરે અને સઘળાં પાપોની શુદ્ધિ થઈ થઈ જશે તેમજ કળિયુગમાં કેવળ ગંગા જ તીર્થ છે એ.

પ્રમાણે સધળા હિન્દુઓ માને છે. ગંગાજળમાં અનેક ગુણો રહેલા છે એ વાતનો તો વેદો અને ડૉક્ટરો પણ સ્વીકાર કરે છે અને કહે છે, કે તેની અંદર ધણા દારણ રોગોનાં જંતુઓ નાંખતાની સાથે જ વિનાશ પામે છે. જે લોકો હંમેશાં શુદ્ધ ગંગાજળનું સેવન કરે છે તે કદિ પણ માદા થતા નથી. ગંગાજળના મહિમાનું વર્ણન કરવામાં કવિઓએ કવિતાઓ કરી કરીને હદ વાળી દીધી છે, વિસ્ફોટ પુરુષોએ તેના કિનારા ઉપર સમાધિ નાંખી બેસવું તેને પોતાના જીવનનું પરમ લક્ષ્ય ગણ્યું છે, સામાન્ય ગૃહસ્થો કહણમાં કહણ કામેની સમાપ્તિને 'ગંગા નાલા' એમ જણાવી તેને ગંગાસ્નાનની ઉપમા આપે છે અને ગંગાજળના સોગન ઉપર હનરો રૂપીયાની હાર જીત થઈ જાય છે. મરતી વખતે મોઢામાં ગંગાજળ મૂકવું એ બહુ જરૂરનું મનાય છે. તેના કિનારા ઉપર એકાન્તમાં બેસવાથી ગમે તેવા અશાન્ત પુરુષનું ચિત્ત જરૂર જ શાન્ત થઈ જાય છે.

પાઠ ૭૫ મો.

તીર્થક્ષેત્રો—ચાલુ.

અદ્રિકાશ્રમ—હિમાલય પર્વતને પરાપૂર્વથી દેવસ્થાન, તપોવન કે સ્વર્ગ કહેવામાં આવે છે. આ સ્થળે ગંગાજળના કિનારે પર્વતની ગુફાઓમાં અનેક ઋષિમુનિઓ કળમળને આહાર કરીને સમાધિમાં લીન થઈ જતા હતા. વૈરાગ્યસંપન્ન વાનપ્રસ્થ કે સંન્યાસી મહા પુરુષોને માટે આના જેવું એકે પવિત્ર સ્થાન નથી. ફાલ પણ ઉત્તરાખંડમાં ગંગાજળના કિનારા ઉપર હનરો મહાદેવો રહે છે અને તેમાંના કોઈ કોઈ મહાન યાત્રી અને વિસ્ફોટ છે. 'લક્ષ્મણ ગુલા' પર ગંગાજળની શોભા અકલ્પનીય છે. પ્રથમ આ સ્થળે ઉતરવાનું બહુ કઠણ હતું પણ હાલમાં કલકત્તાના રોડ મુર્ખમલે ત્યાં એક પુલ

અધાવીને બારે નામના કરી છે. તેથી આગળ જતાં જ્યાં ભાગીરથી, અત્રાખનંદા અને મંદાકિની એ ત્રણ નદીઓનો સંગમ થાય છે ત્યાં દેવપ્રયાગ છે. તેથી આગળ વધતાં કેદારનાથનું મંદિર આવે છે. આ સ્થાન સમુદ્રથી ધણું કરીને ૧૧૦૦૦ ફૂટ ઉંચું છે. ત્યાંથી 'જોશીમઠ' અને 'પાંડુક્ષેત્ર'માં થઇને બદ્રિનાથ જવાય છે. જોશીમઠ એ તે સ્થાન છે, કે જ્યાં ભાષ્યકાર ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યે સોળ ભાષ્ય રચ્યાં હતાં; પરંતુ સમયના પ્રભાવે કરીને હાલમાં ત્યાં અફ઼નિયાનું નામ પણ નથી ! અહીં જે મૂર્તિ છે તેના વિષે એવું કહેવાય છે કે તેના હાથનો પથ્થર એક સરખી રીતે ક્ષીણ થતો જાય છે અને જ્યારે તે હાથ બીજકુલ નાપુદ થઇ જશે ત્યારે બદ્રિનાથનું મંદિર ધરતીની અંદર એવી રીતે ટંકાઈ જશે કે પગી જત્રા અંધ થઇ જશે બદ્રિનાથજીનું મંદિર નવું છે, પણ મૂર્તિ પ્રાચીન છે. એ મૂર્તિ સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્યજીએ 'નારદકુંડ'માંથી કાઢી હતી. હાલમાં બદ્રિનાથજીની જત્રાએ જવામાં પ્રથમના જેવી મુશ્કેલી રહી નથી. દર વરસે હમ્મરો સ્ત્રી પુરુષો અતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક ત્યાં જત્રા કરવાને જાય છે અને જે બેઠક રીતે સર્વ સ્ત્રી, પુરુષ, વૃદ્ધ અને બાળક 'બદ્રિવિશાલ'ની જય બોલનાં દર્ગમ અને બચંકર માર્ગો પર ચાલ્યાં જાય છે તેથી સમજાય છે, કે આપણાં તીર્થક્ષેત્રો જ સર્વ પ્રકારના બેદોને દૂર કરવાનું સાધન ગન્યાં છે અને બની શકે છે. જે હાલ પણ અહીં પ્રથમના જેવું જીવિત અંતઃકરણવાળા ધર્મપ્રદર્શક મહાત્માઓ જ રહે તો ધર્મની વ્યવસ્થામાં એકદમ સુધારો થવા પામે. હાલમાં એ સ્થાનો પર જે મહાત્માઓ નિવાસ કરીને રહે છે તેમણે દેશકાળને અનુસરીને કેવળ નિવૃત્તિ માર્ગના ઉપદેશ કરીને બેસી ન રહેતાં અધિકારી બોધને શુદ્ધ પ્રવૃત્તિનો પણ ઉપદેશ કર્યો જોઇએ. આમ કરવાથી દેશનું કલ્યાણ થશે.

અયોધ્યા—શ્રી રામચન્દ્રજીની રાજધાની અને જન્મભૂમિ, છે. અહીં રામનવમીનો ખડુ જ મોટો મેળો ભરાય છે. અહીંનાં મંદિરોમાં હનુમાનગઢીનું મંદિર સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. આ સિવાય અહીં કોઈ

બીજું પ્રાચીન મંદિર નથી. કાળના પ્રયળ પ્રવાહને લીધે શાસ્ત્રમંદિર વર્ણવેલી હાલ દેશી જાહેજાલી અહીં જોવામાં આવતી નથી. માત્ર પુરાતન કાળનું બાન દરાવતી શુભ જળતરંગથી વહી જતી તીર્થરૂપ સપ્તનદી વહી રહી છે. સપ્તની સામે પાર ત્રણ ગાઉ દૂર સ્વામીનારાયણના આચાર્ય શ્રી સદગ્ગનંદની જન્મભૂમિ છપ્રેશ્વનાથનું ગામ છે. આ સ્થળે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના લોકો જત્રાએ જાય છે.

કાશી—આ હિંદુઓનું હજારો વર્ષનું પ્રાચીન તીર્થક્ષેત્ર છે. એ અસલથી સંસ્કૃત વિદ્યાના મંદિર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતું આવ્યું છે. ઉપનિષદોમાં તેને કાશી કે વારાણસી અને પુરાણોમાં ‘મહાદેવની પુરી’ કહેવામાં આવી છે. હાલમાં તે બનારસ કે મુક્તિપુરીના નામથી પણ જાણખાય છે. કારણ કે કાશીમાં મરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ શ્રોતાનું માનવું છે. આ સ્થળ ગંગા નદીના કિનારા ઉપર આવેલું છે અને તેમાં કોઈપણ સ્થળે ન હોય એટલાં બધાં શિવમંદિરો આવેલાં છે. આ સઘળાં મંદિરોમાં વિશ્વવિખ્યાત એવું વિશ્વનાથજીનું મંદિર મુખ્ય છે. આ મંદિર તે અસલ મંદિર નથી. અસલ મંદિર ઐતરંગજેમના વખતમાં તોડી નાંખવામાં આવ્યું હતું અને તે જગ્યાએ એક મસીદ ચણાવવામાં આવી હતી. હાલનું મંદિર ઇન્દોરનાં રાણી અહલ્યાબાઈ હોલકરનું બનાવેલું છે અને તે અસલ મંદિરની પાસે જ આવેલું છે. તેના શિખર ઉપર જે સોનાનાં પતરાં જડાવેલાં છે તે મહારાજ રણજીતસિંહના વખતમાં જડાયેલાં છે. આ મંદિરની ઉપજ હજારો રૂપિયાની છે અને ત્યાં લાખો મનુષ્યો જત્રા કરવાને માટે જાય છે. આમ છતાં ત્યાં ધણા રૂપિયાનો નફો વ્યય થઈ જાય છે અને કોઈ ખાસ ધર્મકાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. વિશ્વનાથના મંદિરની પાસે એક અજપૂર્ણનું મોટું મંદિર છે. નવરાત્રિના દિવસોમાં આ મંદિરની અંદર અને બહાર હજારો પુરોષ ચંડીપાઠ કરવાને જોડે છે. આ મંદિરની અંદર મધમાંસનો ખીલકુલ બવહાર નથી. ગંગા કિનારા ઉપર ધણા મંદિરો છે અને તે સર્વમાં મણિકર્ણિકાના પાટ ઉપર

સ્નાન કરવાનો મોટો મહિમા મનાય છે. જ્યારે યાત્રાળુઓ પંચકોશીની જત્રા કરવા નીકળે છે ત્યારે પ્રથમ અહીં આવી સ્નાન અને આચમન કરે છે અને તે પછી તે જ સ્થળેથી પંચકોશીની જત્રાની શરૂઆત કરે છે. છેવટે સધળે ફરીને પાછા અહીં આવે છે ત્યારે પંચકોશીની જત્રા પૂર્ણ થઈ ગણાય છે. માન દિગ્મા નામથી ઓળખાતા સ્થાનમાં અસલ જ્યોતિષ દ્વારા ગ્રહોની ગતિ, અંતર વગેરેનું માપ કાઢવામાં આવતું હતું. આ ગ્રહનિરીક્ષણશાળા જયપુરના પ્રખ્યાત મહારાજ જયસિંહની અંધાવેલી છે. કાળભેરવનું મંદિર પણ મુખ્ય અને સર્વત્ર જાણીતું છે. કાશીમાં આજ પણ ધુરંધર પડિતો, વ્યાકરણના મોટા આચાર્યો અને સમર્થ વિદ્વાનો છે. તેઓની પાસે વિદ્યાર્થીઓ કરવાને હજારો વિદ્યાર્થીઓ પણ દૂરનાં સ્થળોથી આવે છે. ઘણા પંડિતો આ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ઘરમાં રાખીને બાણવે છે અને અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી ઋષિ મુનિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે બાણવ્યા બદલ તેમની પાળેથી કંઠપણુ ક્ષી લેવામાં આવતી નથી. તેઓ એમ સમજે છે, કે વિદ્યા એ અમૂલ્ય વદાર્થ છે અને તેનું મૂલ્ય થાય નહિ; તેનું તો દાન જ અપાય. આથી વિદ્યાર્થીઓને બાણવાનું કંઠપણુ ખર્ચ થતું નથી. કેટલાક અધ્યાપકો તો વિદ્યાર્થીઓના ખાનપાનની વ્યવસ્થા પણ પોતે જાતે જ કરે છે. આ પ્રકારે અહીં હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઘણી સહેલાઈથી વિદ્યા સંપાદન કરી દેશદેશાંતરોમાં જઈને પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. આજ પણ કાશીમાં વિદ્યાર્થીઓને માટે ત્રણુઓથી અધિક અન્નક્ષેત્ર છે; પરંતુ તેમાંનાં ઘણાંતી વ્યવસ્થા સારી નથી. ઘણા બ્રાહ્મણો અત્યારે પણ કાશીમાં યજ્ઞ, ઋક્, સામ અને અથર્વ એ ચારે વેદ કંડુસ્થ કરે છે અને તેમાં બોલતી વખતે એક માત્રાની પણ ભૂલ થતી નથી. જો કોઈપણ વાતની કમી હોય તો તે હિચ્ચવિચાર અને બ્રહ્મવિદ્યાની છે અને તેને જાણનારા દિવસે દિવસે ઓછા થતા જાય છે.

ગયા—આ પણ એક પ્રાચીન પિતૃતીર્થ છે. અહીં પિંડદાન આપવાનું માહાત્મ્ય ધણું વધારે છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રોતું કથન છે, કે “ ધણા પુત્રોની ઇચ્છા કરે કે જેથી તેમાંના કોઈપણ ગયા જન્ય અથવા અશ્વમેધ કરે કે વાછડાને સાંક કરી છોડાવે. ” આજ પણ આ સ્થળે શ્રાદ્ધપક્ષમાં હજારો યાત્રાળુઓ ધણાં દૂરનાં સ્થાનોમાંથી આવીને પિતાનું શ્રાદ્ધ સરવે છે. અહીં વિષ્ણુપદનું મંદિર એ મુખ્ય સ્થાન છે. ત્યાંથી થોડે દૂર જ્યાં છુદ્ધ ભગવાનને સમાધિ થઈ હતી તે છુદ્ધગયાનું મંદિર છે. આખી પૃથ્વીના શ્રાદ્ધધર્મના લોકો અહીં જનત્રા કરવાને આવે છે. એવું કહેવાય છે, કે જે વડના ઝાડ નીચે છુદ્ધ ભગવાનને સમાધિ થઈ હતી તે વડ અત્યારે પણ મોજુદ છે. છુદ્ધગયાનું જે મંદિર સૌથી પ્રથમ ઈ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં અશોક રાજાએ બંધાવ્યું હતું તેની બીજી અત્યારે પણ દીકામાં આવે છે.

પાઠ ૭૬ મો.

તીર્થક્ષેત્રો—ચાતુ.

જગન્નાથપુરી—હિન્દુસ્તાનની પૂર્વમાં આવેલું આ એક જગતનું મોટું અને પ્રસિદ્ધ ધામ છે. જગન્નાથને પુરૂષોત્તમ પણ કહે છે. ઇ. સ. ૧૨૯૮ માં અનંગભીમદેવે એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. આ મંદિર સત્તરમી સદિમાં તૂટી પડ્યું અને ફરીને એક બીજું મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું. અરણ્યસ્તંભ અને ભોગમંદિર પ્રથમ ન હતાં તે મરાઠાઓએ બંધાવ્યાં છે. આ મંદિરના સંબંધમાં એક મહાન અંગ્રેજ વિદ્વાન કહે છે, કે એના જેવું આખી પૃથ્વી ઉપર એક મંદિર નથી. તે મંદિરના ચાર ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં જગન્નાથજી, બલભદ્રજી અને સુભદ્રાજીની મૂર્તિઓ ગિરાજે છે તે મંદિર છે, બીજો ભાગ ભોગમંદિરના નામે ઓળખાય છે અને ત્યાં ભોગ ધરાવવામાં આવે

છે, ત્રીજા ભોગમાં ગાન થાય છે તે નટમંદિર છે અને ચોથા ભાગમાં સઘળા માનવુઓ ઉભા રહીને દર્શન કરે છે અને તે જગમોહનને નામે ઓળખાય છે. મહારાજ રણજીતસિંહે આ મંદિરના કામમાં બહુ મદદ કરી હતી અને હાલમાં અંગ્રેજ સરકારે પણ તેના સંબંધમાં બહુ છૂટ રાખેલી છે. અહીં સવારથી સાંજ સુધી ભોગ ધરાવવાનું ચાલુ રહે છે. જગન્નાથપુરીમાં કોઈ પોતાના ઘરની અંદર રાંધતું નથી. સઘળાં મનુષ્યા મંદિરમાંથી જ મંગાવીને ખાય છે. ત્યાં કોઈપણ જાતની છેડકા આનડછેટનો વિચાર રાખવામાં આવતો નથી. હરેક જાતના લેલા એઝીમના હાથનું જ નહિ; પરંતુ એક બીજાનું એકું સહિત ખાય છે. ઘણાએક વિચારશીલ પુરોહતું આ સંબંધમાં એવું કહેવું છે, કે આ સઘળાં ખાતો મૌદ્ધ અથવા શાકત સંપ્રદાયના લોકો પાસેથી ગ્રહણ કરવામાં આવેલી છે. મંદિરની બાંધણી ઉપરથી, તેમજ મંદિરની અંદર સર્વથી પ્રથમ પૂજા વિમળાદેવીની કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એવી ખાત્રી થાય છે, કે એમાં જરૂર જ શાકત અંશ ભળેલો છે.

અહીં આપાડ મહિનામાં રથયાત્રાનો કિસ્સો ઉજવવામાં આવે છે અને તે પ્રસંગે ત્યાં લાખો મનુષ્યો એકઠાં મળે છે. બહુ ખેદની સાથે જોવામાં આવ્યું છે, કે મહા-પ્રસાદના નામે યાત્રાળુઓને જે ખાવાનું આપવામાં આવે છે તે ઘણુંકરીને અધકચરું હોય છે, પાણી પણ સાફ મળતું નથી અને તેથી હજારો મનુષ્યો દરસાલ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડે છે. બીજી મંદિરની અંદર સિંહાસનની પાસે બહુ જ અંધારું રહે છે. આ સઘળાં ખાતોમાં સુધારો થવો જરૂરનો છે. પુરીથી થોડે છેટે ભુવનેશ્વર છે તે પરથી પ્રાચીન કાળથી આજસુધી ત્રી મંદિરોની બાંધણીમાં જે જે ફેરફારો થવા પામ્યા છે તે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. જગન્નાથજીની પાસે જ્યાં સૂર્યની પૂજા થતી હતી તે કોનાઈનું પણ મંદિર છે. આના સંબંધમાં 'આઘન અકબરી' ના કર્તા કહે છે, કે કોઈપણ મનુષ્ય એવો નહિ હોય, કે

જે આ મંદિરને જોઈને વિસ્મિત ન બને. આ જગન્નાથપુરીનું તીર્થ નવીન છે. મહાભારત વગેરે શાસ્ત્રોમાં તેનું ક્યાંઈ વર્ણન કરેલું જોવામાં આવતું નથી.

રામેશ્વર—આ હિન્દનાં ચાર ધામોમાંનું દક્ષિણ દિશાનું મોટું યાત્રાનું ધામ છે. શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ આર જ્યોતિર્લિંગોમાંનું તે એક પ્રખ્યાત જ્યોતિર્લિંગ છે. રામેશ્વરના દેવળની વિશાળતા, શોભા અને રચના અદ્ભુત છે. દેવળમાંનું શિવલિંગ વેળૂનું છે તેથી યાત્રાળુઓને હસ્તસ્પર્શથી તેની પૂજા કરવા દેવામાં આવતી નથી. તેના ઉપર જે જળ ચઢાવવામાં આવે છે તે ગંગોત્રીથી મંગાવવામાં આવે છે. શ્રી રામચંદ્રજીએ આ સ્થળેથી સમુદ્ર પર સેતુ બાંધી લઈને ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. કાળના ધસારાની સાથે એ સેતુ નાશ પામ્યો છે પણ તેની ખડકોના રૂપમાં કેટલીક નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે. આ રામેશ્વરની સ્થાપના રામચંદ્રજીએ કરેલી કહેવાય છે પણ તે વિશે વાસ્તવીક રામાયણમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી. માત્ર યુદ્ધકાંડના ૧૨૫ માં સર્ગમાં સીતાજીની સાથે વાત કરતાં રામચંદ્રજીએ અન્ન પૂર્વે મહાદેવઃ પ્રસાદમકરોત્ વિભુઃ । (પ્રથમ આ સ્થળે મહાદેવજીએ મારા પર કૃપા કરી હતી) એ વચનો ઉચ્ચારેલાં જોવામાં આવે છે.

પાઠ ૭૬ મો.

તીર્થસ્થાનો—ચાલુ.

નાશિકઃચંબુક—શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ પવિત્ર ગોદાવરી તીરે આ સ્થળ આવેલું છે. અહીં ગોદાવરીના ૫૮ ઉપર બાંધેલા પથરના પૂજા ઉપર થઈને પંચવટી કે જ્યાં રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા પહોંચી બાંધી ઘણો વખત નિવાસ કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં જવાય છે. પંચવટીમાં એક ગુફા છે અને તે “સીતાગુફા” ના નામે ઓળખાય છે. રામને રાક્ષસોની સાથે અહીં યુદ્ધ થયું ત્યારે સીતાજીને આ ગુફાની અંદર

રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગુફાની પાસે કેટલાક વડ છે. અસલ અહીં પાંચ વડ હશે તે ઉપરથી આ સ્થળનું નામ પાંચવડી પડેલું છે. અહીં રાખચંદ્રજીનું મોટું મંદિર છે તેમજ ગોદાવરીના કિનારે એક મોટું શિવાલય છે. સિંહસ્થ વરસમાં જ્યાંસુધી ગુરૂ સિંહ રાશિને સંલગ્ન હોય છે ત્યાંસુધી ગોદાવરીની યાત્રાને ધણે મોટા મહિમા હોવાથી દૂરદૂરનાં હજારો યાત્રાળુઓ અહીં આવે છે અને ઘણી મોટી મેદિની જામે છે.

નાથકથી આર ગાઉ દર ત્ર્યંબક છે, ત્યાં ગોદાવરીનું મૂળ છે અને ત્ર્યંબકેશ્વરનું વિશાળ તેમજ બન્ધ પ્રાચીન દેવાલય છે. આ ત્ર્યંબકેશ્વર આર જ્યોતિર્લિંગમાંનું એક પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગ છે. આ ત્ર્યંબકેશ્વરનું કેવળ આદ્યજ્ઞાને જ પૂજન કરવા દેવામાં આવે છે. અહીં ચંદાદેવજીનો દર સોમવારે વરધોડો ચંદાવવામાં આવે છે અને ગામ વચ્ચેના કુશાવર્ત નામના કુંડ આગળ લાવવામાં આવે છે. આ કુંડમાં સ્નાન કરી યાત્રાળુઓ તીર્થશ્રાદ્ધ કરે છે.

મથુરા—આ મોક્ષદાયક પ્રાચીન પુરી યમુનાના કિનારા ઉપર આવેલી છે. તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની જન્મભૂમિ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના મામા દુષ્ટ કંસનો આ સ્થાનમાં જ વધ કર્યો હતો. કંસના વધ પછી તેના સસરા પટણના રાજા જરાસંધિ વેર લેવાના ઇરાદે આ નગરી ઉપર ઘણીવાર ચઢાઈઓ કરી હતી. આથી યાદવોએ તે સ્થળ બદલી દ્વારિકામાં પોતાની રાજગાદિ ફેરવી હતી.

મથુરા ઘણું રમણીય શહેર છે. ત્યાં પંડ્યાએના કરતાં જાત્રાળુઓને માંગડોના બહુ ડર રાખવો પડે છે. તેમને જ્યાંસુધી કંઈ ખાવાનું આપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કનડે છે અને વાસણ, લૂગડાં જે કંઈ હાથમાં આવે તે ઉપાડીને લઇ જાય છે. અહીંના પંડ્યાઓ આગસુ બની ભાંગ પી કુસ્તી કરવામાં રમ્યા પચ્યા રહે છે.

અહીં યમુનાના વિશ્રાંતિઘાટ ઉપર તીર્થસ્નાન કરવામાં આવે છે. સાંજે આરતી વખતે આ ઘાટ ઉપર માણસોની ઠઠ જામે છે.

મથુરાથી ફરતા ચોરાશી ગાઉમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને લીલા કરેલી છે. તેથી વૈષ્ણવો લીલાસ્થાનનાં દર્શન કરવાને ચોરાશી કોશમાં ફરે છે. આ યાત્રાને 'વનયાત્રા' કહે છે. આથી વનયાત્રાનાં બાર વન, ચોવીશ ઉપવન, સાત દેવીઓ, પાંચ મોટી કદંબ ખડીઓ, આઠ શિવલિંગો અને ચાર નાના પહાડો છે. મથુરાથી થોડે દૂર વૃન્દાવન છે. અહીં ઘણું સુશોભિત મંદિર છે. એક વિશાળ મંદિરની અંદર સોનાનો સ્તંભ છે. ચમુનાના સામા દિનારે ગોકુળ નામે નાનું ગામ છે. ત્યાં ગોકુળનાથજીનું મોટું મંદિર છે.

ગોકુળ, મથુરા અને વૃન્દાવનનાં સ્થળોમાં યાત્રા કરતાં શ્રી કૃષ્ણના જીવનના અનેક પ્રસંગો યાત્રાળુઓના મગજમાં તાગ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. ખાસ કરીને અહીંનાં વિવિધ સ્થળોમાં યાત્રાળુઓને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની 'ભાગવતાદિ' ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી બાળલીલા અને રાસલીલાના પ્રસંગોનું સ્મરણ થાય છે—કરાવવામાં આવે છે. આથી શ્રી કૃષ્ણના જીવનમાં વર્ણવાયેલા એ પ્રસંગોને તેના ખરા અર્થમાં સમજવાની ખાસ જરૂર છે. બાળલીલા અને રાસલીલાના જે પ્રસંગો ભાગવતમાં વર્ણવાયેલા છે તેમાં ઘણું ગૂઢ આધ્યાત્મિક રહસ્ય રહેલું છે અને તેને નહિ સમજી શકનારા તેમાંના સ્થૂળ ભાવને ગ્રહણ કરી ઘણી વખત આઠા માર્ગે દોરાય છે અથવા તો ગમે તેવી ટીકાઓ કરવા લાગે છે. કેટલાક તો એ વર્ણનોના કેવળ સ્થૂળરૂપને આગળ કરી શ્રી કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષમાં ચોરી અને જારીપણના આક્ષેપો કરવા સુધીનું સાહસ કરતાં પણ અવ્યક્તા નથી ! આવા વિચારો ફેલાવાથી શ્રી કૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ પેદા થવાને બદલે અશ્રદ્ધા ઉપજે છે અને એમ અને ત્યાં કસ્યાણની શી આશા રાખી શકાય ? આટલા મોટા રાસલીલા આદિમાં રહેલા રહસ્ય સાથે શ્રી કૃષ્ણનું ખરૂં જીવન ચારિત્ર જાણવાની સૌથી પ્રથમ જરૂર છે.

પાઠ ૭૭ મો.

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ.

૩૦—ગયા પાઠમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું જીવનચરિત્ર બાજુ વાની જરૂર પડેલી છે તો તે હવે કહી સંબળાવશો.

૭૦—શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનને વિષે એમ કહેવાય છે, કે યતે ચાંદ્રાઃ કલાઃ પુંસઃ કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્ સ્વયમ્ । અર્થાત્ ખીજ અવતર તો ભગવાનના અંશકલા સ્વરૂપ છે, પણ કૃષ્ણ તો સ્વયં ભગવાન જ છે, અને તે સર્વથા સત્ય છે. ભારતમાં તો શું પણ પૃથ્વી ભરમાં એવા મહાતુભાવ થયા નથી કે જે બલ, વીર્ય અને પરાક્રમમાં એમના જેટલા પરિપૂર્ણ હોય. શ્રી કૃષ્ણનું જીવન અપૂર્વ સંન્યાસીની સાથે સાથે અહ્મત ગૃહસ્થનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. તેમનામાં રજો ગુણનો અસાધારણ વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે છતાં તેમનું જીવન અપૂર્વ ત્યાગની ભાવનાથી ભરપૂર છે. તેમનાં અલૌકિક ત્યાગ, બલ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને વિદ્વાન્ના પ્રભાવે તેમનાં સર્વ સહચારી તેમને ઈશ્વર માનતાં હતાં. તેમના જીવનનું રહસ્ય સમજવું મહા કઠણ છે, 'શ્રીમદ્ ભગવત્ ગીતા' ને તેના ખરા અર્થમાં સમજનાર જ તેમના જીવનના રહસ્યને ઉઠેલી થકે. કારણ કે ગીતામાંનો ઉપદેશ એજ તેમના જીવનનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. પોતે 'ગીતા' માં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ્યું છે, કે 'કર્મથી જ દેવતાઓ સર્વજ પ્રકાશી રહ્યા છે, કર્મથી જ વાયુ વાય છે, રાત્રિદિવસના વિભાગ કરનાર સૂર્ય કર્મ વડે જ સાવધાનીથી ઉગે છે, સાવધાનીથી જ આ પૃથ્વી અતોલ ભારનેબલપૂર્વક ધારણ કરી રહી છે, અને સાવધાનીથી જ આ નદીઓ પ્રાણીઓને પીત કરતી કરતી વેગભરી વહી રહી છે. સુખ અને મનને પ્રિય એવા પદાર્થોને ત્યાગ કરીને સાવધતાપૂર્વક સત્ય, ધર્મ, દમ, તિતિક્ષા, સમત્વ અને પ્રિયનું પાલન કરવાથી ઈન્દ્ર ભગવાને શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કર્યું.

છે. * આ ઉપદેશમાં તેમના જીવનનું લક્ષ્ય જોઈ શકાય છે. વળી પોતાની જાતને સર્વથા ભૂલી જઈને ખીજનાં કાર્યો સુધારવાં, દુષ્ટોનો નિબિડ કરવો, સદ્ગુણોને સુખ આપવું, અધર્મનો નાશ કરી ધર્મની સંસ્થાપના કરવી અને હૃદયથી સર્વનો ત્યાગ કરી આત્મનિષ્ઠ રહેવું એ તેમના જીવનનો મહાન હેતુ હતો એમ તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનો જન્મ મથુરામાં વસુદેવ-દેવકીને ત્યાં થયો હતો. જન્મ પછી તે કેટલોક સમય ગોકુલમાં નંદ-યશોદાને ત્યાં ઉછર્યા હતા. અહીં તેમણે પ્રજાને અતિશય દુઃખ દેનાર પૂતના, અગાધુર, બગાધુર આદિ દુષ્ટોનો સંહાર કર્યો, કાળીનાગ નાથો અને ગોવર્ધનવડે પ્રજાનું રક્ષણ કર્યું. આ પછી રાસલીલાનો પ્રસંગ આવે છે. રાસલીલાનું વર્ણન એક રૂપક યા કવિની કલ્પના માત્ર હોય તો પણ તેમાં શ્રી કૃષ્ણના હૃદયમાંથી સરસો નિષ્કામ ભક્તિનો અપૂર્વ ઉપદેશ બહુ સુંદર અને હૃદયંગમ રીતે વર્ણવાયેલો છે. એ પ્રસંગના વર્ણનમાં બહુ ઉંડું રહસ્ય રહેલું છે અને તે સમજવું મહા મુશ્કેલ છે. અહીં સામાન્ય રીતે માગ એટલું જ વિચારી શકાય, કે તે પ્રસંગ ગોપીના પ્રેમના રૂપમાં જગત સમીપ રજુ કરી પ્રેમના સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શનું-નિષ્કામ ભક્તિનું-અપૂર્વ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

ન ધનં ન જનં ન સુંદરીં કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

મમ જન્મનિ જન્મનીશ્વરે ધવતાદ્ભક્તિર હૈતુકીત્વયિ ॥

અર્થાત્ તે પ્રેમને જન્મોજન્મ પોતાના આરાધ્ય દેવને વિષે અદેશી-નિષ્કામ ભક્તિ કાયમ રહે તે સિવાય ધન, સ્વજન આદિ કશાની અપેક્ષા નથી. ગોપીઓના પ્રેમને આલોક કે પરલોકના કોઈ પણ પદાર્થની નેમજ સ્વર્ગની પણ લેશ માત્ર પર્વા નથી. આવો પ્રેમ તે જ ખરો પ્રેમ છે અને એવા અપૂર્વ પ્રેમને પામવાને હૃદય ગોપીના

જેવાં વિશાળ, વિશુદ્ધ અને કામવાસનાની જડ રહિત હોવાં જોઈએ એમ બતાવી રાસલીલાનો પ્રસંગ અધિકારી મનુષ્યોને નિષ્કામ ભક્તિમાં દોરે છે. આ અપૂર્વ નિષ્કામભક્તિના સૌથી પ્રથમ પ્રચારક ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ જ હતા.

આ પછી પોતે મથુરામાં ગયા હતા. ત્યાં જઈને તેમણે પોતાના મામા દુષ્ટ કંસનો વધ કરી મથુરાની રાજગાદી પોતાના દાદા ઉગ્ર-સેનને સોંપી દીધી હતી. કેવી ત્યાગવૃત્તિ ! પોતાના અધિકારમાં આવેલા વિશાળ રાજ્યનો તૃણુવત્ ત્યાગ કરવો અને તે માટેની મનમાં લેશ પણ તૃષ્ણા ન રાખવી એ વિષયો પ્રતિની તેમની કેવી અનાસક્તિ !

કંસનો વધ થયો જાણી તેનો સસરો જરાસંધ બહુ ક્રોધે બરાચો. તે જમાઈના મરણનું વેર લેવાને મોટા સૈન્ય સાથે ધણી વાર ચઢી આવ્યો. છેવટની ચડાઇમાં લીમના હાથે તેનો નાશ કરાવ્યો અને પોતે યુધિષ્ઠિરના રાજસૂયયજ્ઞમાં બ્રાહ્મણોની સેવા કરવાના કામનો અંગીકાર કર્યો. પાંડવકૌરવોની વચ્ચે મહાભારતનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાં પોતે સંધી કરાવવાના હેતુથી પાંડવોના દૂત બની ધૃતરાષ્ટ્રની સભામાં ગયા હતા. અહીં તેમણે ધણી ગંભીરતાથી સંધી કરાવવાનો ચત્ન કર્યો પણ દુર્યોધને તેમની વાત કાને ધરી નહિ. આથી પોતે અમ્બુનના સારથી બન્યા અને પોતાની સેના દુર્યોધનને આપી દીધી.

રણક્ષેત્રમાં જ્યારે અમ્બુન સ્વજનોને પોતાની સામે લડવાને ક્રોધા રહેલા જોયા ત્યારે તેના દિલમાં વિષાદ થયો. આ વખતે તેમણે અમ્બુનને ગીતાનો ઉપદેશ આપવાવડે આખા જગતનું સદાને માટે કલ્યાણ કર્યું. ગીતામાં તેમણે શ્રુતિ અને ઉપનિષદોના અતિ દુર્બોધ એવા અર્થનું તાત્પર્ય બહુ જ સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવ્યું છે અને એટલા માટે એ કથન સત્ય કરે છે, કે

સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્યો વત્સઃ સુધીર્ઘોક્તા દુઘં ગીતામૃતં મદત્ ॥

ગીતા જેવો સર્વમાન્ય અને આખા જગતનું કલ્યાણ કરનાર
ખીન્ને કોઈ પણ ધર્મમાં નથી.

મુદ્ધમાં પાંડવોનો જય થયો અને તેમના પિતૃત્વનું કારણ પણ
શ્રી કૃષ્ણ પોતે જ બન્યા હતા. વ્યાસ ભગવાન સિદ્ધાન્તરૂપે બહેર
કરે છે, કે મહાભારતમાં સર્વત્ર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના મહિમાનું જ
ગાન ગવાયેલું છે. જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જ ધર્મ છે અને જ્યાં
ધર્મ છે ત્યાં જ જય છે. લીખપિતામહે કહ્યું છે, કે શ્રી કૃષ્ણમાં
વેદવેદાંગનું જ્ઞાન, બળ, ચતુરાઈ, શાસ્ત્ર, શૌર્ય, કીર્તિ, શુદ્ધિ વગેરે
સર્વ ગુણો વિરાજમાન છે. જે મનુષ્યને કિતમ ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાની
કૃપા હોય તેણે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું આરાધન કરવું જોઈએ. શ્રી
કૃષ્ણ ભગવાનના હૃદયોને હંમેશાં લક્ષમાં રાખવાથી જ ભારતવર્ષનું
કલ્યાણ થશે.

મુદ્ધવિરામ પછી અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત કે જે મરેલો
જાત્યો હતો તેને પોતાના સત્ય અને તપોબળથી તેમણે સજીવન
કર્યો હતો. અતે યાદવોમાં મધપાન આદિ દુરાચારોની વૃદ્ધિ થતી
જોઈતે તે બહુ દુખી થયા અને માંહોમાંહિની કાપાકાપીને લીધે જ્યારે
યાદવકુળનો નાશ થયો ત્યારે તેઓશ્રી યોગદ્વારા પ્રાણનો ત્યાગ કરી
સ્વધામ સીધાવ્યા.

તેમને જગતમાં કોઈનો કશો પણ ડર ન હતો. શત્રુઓની
વચ્ચે પણ બેઘડક એકલા ચાલ્યા જતા હતા. જ્યારે દુર્યોધનની મરજી
તેમને કેદ કરવાની થઈ ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું, કે મને એકલો સમજતો
ના બહાડ મારી અંદર વાસ કરી રહેલું છે. મને કોઈ કંઈપણ કરી
શકે તેમ નથી. આમ બોલી પોતાનું વિશ્વરૂપ પ્રકટ કરી તેમણે સર્વને
ગોહિત કરી દીધા હતા. મહાભારતના મુદ્ધમાં જ્યારે ચારે તરફથી

બાણેનો માર ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે તેમણે અમુનના રથના ઘોડા-
ઓને છૂટા મૂકી એવી તો અદ્ભુત સેવા બજાવી હતી કે બાણે કોઈ
ઓઓના સમુદાયની વચ્ચે ધૂમી રજું હોયતી !

જ્યારે સ્વજન-અંધુઓના મરણના શોકથી રાજ યુધિષ્ઠિર વ્યાકુળ
બન્યા ત્યારે તેમને શોકનો ત્યાગ કરવાને પોતે કહે છે, કે મૃત્યુનો
માર્ગ સર્વત્ર કુટીલ છે; બ્રહ્મનો માર્ગ સીધો છે. આ જ
જ્ઞાન છે, તેમાં પ્રલાપ કર્યું શું વળશે ? હું શનુઓને છત-
નાર રાજ યુધિષ્ઠિર ! જે યુદ્ધ તમે હીમ્મત અને દ્રાણની
સાથે કર્યું હતું તે હવે તમારા મનની સાથે કરવાનો વખત
આવી લાગ્યો છે. હવે તમારે તમારા મન સાથે યુદ્ધ કરવું
જોઈએ અને પોતાની જાતને પોતાનાં કર્મો વડે આ માયાની
પાર લઈ જવી જોઈએ. આ યુદ્ધ કરવામાં બાણોનું, સન્યનું
નોકરચાકરોનું કે અંધુઓનું કામ નથી. જે યુદ્ધ તમારે એક-
લાઈએ કરવાનું છે તેનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તે યુદ્ધમાં
વિજયી નીવડતાં તમે કયી અવસ્થાને પામશો તે હું
વાણીથી કહી શકતો નથી. હું કૌન્તેય ! તેનું જ્ઞાન પામીને
તમે કૃતકૃત્ય થશો.

ત્યાગના મંબંધમાં તેમનો સિદ્ધાંત એવો હતો, કે સમગ્ર
સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ સહિત આખી પૃથ્વીનું સ્વામીત્વ પ્રાપ્ત
થાય તોપણ જે પુરુષની તેમાં મમતા નથી તેને તે શા કામનું
છે ? અથવા હું પાર્થ ! વનમાં રહી કૃષ્ણમૂળ ખાવા છતાં
પણ જેની દ્રવ્યમાં મમતા છે તેવા પુરુષના મુખમાં મૃત્યુ હંમસાં
વાસ કરી રહે છે. અભિમાન્યુના મૃતપુત્રને જીવતો કરતી વખતે
તે કહે છે, કે “ હું ” વિનોદની ખાતર પણ કદિ અસત્ય બોલ્યો
નથી તેમજ યુદ્ધથી પણ કદિ પાછો હડ્યો નથી. મારા આ
સત્યના પ્રભાવે આ અભિમાન્યુનો પુત્ર જીવતો થાઓ, જેવી

રીતે સત્ય અને ધર્મ આરામાં સ્થિત છે તેવી જ રીતે આ અભિમન્યુનો મૃત બાળક જીવતો બનો. આમ બોલતાંની સાથે જ તે તરત જીવતો થયો.

જો કે પોતે બગવાન અને સર્વ હેતુઓને જાણનાર હતા તોપણ તે મોક્ષના હેતુને નહાતા હતા. આ કારણથી તેમણે અંત સમયે દ્વિવિ, વાણી અને મનના નિરાધ વડે મહા યોગ સાધીને શયન કર્યું હતું. આવખતે એ સ્થાનમાં એક જરા નામનો પારધી મૃગનો શિકાર કરવાની દુઃખથી આવ્યો. અહીં તેણે યોગાસનવાળી સમાધિમાં લીન થયેલા શ્રીકૃષ્ણ બગવાનને મૃગ સમજીને તેમના પાદતલમાં એક બાણ માર્યું. પછી તે પારધી જ્યારે પોતે માની લીધેલા મૃગને લેવાની લાલચથી ત્યાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે અનેક બાણ પીતાંબર ધારી યોગારૂઢ એવા એક પુરુષને જોયા. પારધી આ દશ્ય જોતાં જ પોતાને અપરાધી ગણી તેમના પાદમાં નમ્ર પડ્યો. દેશવ બગવાને તેને આશ્વાસન આપ્યું અને પછી પોતાના તેજથી સમસ્ત અન્તરીક્ષને વ્યપ્ત કરી તે સ્વર્ગમાં સીધાવ્યા.

પાઠ ૭૮ મો.

તીર્થક્ષેત્રોની વર્તમાન સ્થિતિ.

પ્ર૦—આ સર્વ તીર્થક્ષેત્રોની વર્તમાન દશા કેવી છે ?

ઉ૦—વર્તમાન સમયમાં તીર્થક્ષેત્રોની દશા સારી રહેવા પામી નથી. પ્રેત્યેક તીર્થક્ષેત્રમાં પડ્યાઓ, ગોરા અને બીખારીઓને લીધે કોઈના ચિત્તને મોટા ભાગે જોઈએ તેવી શાન્તિ મળતી નથી. કોઈ કોઈ સ્થળોમાં દંબી, દુરાચારી અને પાખંડી લોકો મિથ્યાસંચારાણુઓને લૂટે છે. પડ્યાઓ બહુધા એવા અમલકુ દુરાચારી અને

વસતી હોય છે, કે તેમના દિલમાં યાત્રાગુઓની ખરી કમાઈનાં નાણાં કચેરીઓના ઝખડા, વસતન, ગુગાર આદિ દુરાચારોમાં ઉરાડી દેવામાં સકોચ થતો નથી. વળી પવિત્ર મનાતા તીર્થક્ષેત્રોની અંદર જે અનર્થ જોવામાં આવે છે તે બીજે ક્યાંએ જણાતો નથી. તીર્થસ્થળોનાં રહેવાશી દેશવિદેશના લોકોની બની શકતી સરમરા કરી સગવડ સાચવવાના કર્તવ્યને વિસારી મૂકી ધરનાં ભાડાં, સીધાસામાન આદિ વસ્તુઓના ભાવો વગેરે વધારી મૂકી કિલટાં અગવડમાં મૂકે છે. હાલનાં તીર્થ પ્રાયઃ નામમાત્રનાં જ રહી ગયાં છે. આટઆટલી અગવડો છતાં પણ સધળા સામાન્ય વર્ગના લોકોની હાલ પણ તેમાં ઘણી શ્રદ્ધા છે. તીર્થક્ષેત્રોમાં જવું, પોતાના ઇષ્ટદેવમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જરૂરનું છે; છતાં ત્યાં જઈ અંધપરંપરાની રીઠીએ ભલાખૂરાની વિવેચના કર્યા વગર કેવળ આંખો મીંચીને પડ્યાઓ, ગોરો અને વેષધારીઓના નચાવ્યા નાચવું ઘટતું નથી. પડ્યાઓ ભોલવામાં અહુ કુશળ હોય છે અને તેથી ભોળાં શ્રદ્ધાળુ યજમાનોને નીચોવાય તેટલાં નીચોવી કાઢે છે. આ બાબતમાં માત્ર વિદ્યાની વૃદ્ધિ અને સદસહના વિવેકથી જ સુધારો થઈ શકે.

પ્રયાગ, હરદ્વાર નાશક અને અવન્તિકામાં જે દર ત્રણ ત્રણ વરસે કુંભનો મેળો ભરાય છે તેમાં એકઠા થતા સાધુ મહાત્માઓ અને પંડિતો હળીમળીને જો ધર્મનો વિચાર કરે, સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં સમયને અનુસરીને સુધારો કરે, મતપંથના ઝખડાઓ દૂર કરીને એકમતે જો મૂળનો આશય છે તે પ્રમાણે ધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન કરે, અને દ્રોહ, ઇર્ષ્યા, દેશ આદિ દુર્ગુણોને તે પવિત્ર સ્થળોમાં પ્રવેશ કરવા ન દે, તો કેવો મહાન ઉપકાર થાય ? ગૃહસ્થ લોકોએ પણ તે સ્થળોમાં વખરે વિચારે દાન કરવું ઘટતું નથી. દંભી, આળસુ અને દુરાચારી મનુષ્યોનાં ટાળાને બેઠે બેઠે સાઈ સાઈ જમાડીને ઉત્તેજવા, લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું હોય નહિ એવાં પડ્યાઓના નચાવ્યા નાચવું અને બહારના

દેખાવ પર વિશ્વાસ કરીને કોઈને પોતાનો ગુરુ કે પૂજપાત્ર બનાવવો એમાં પોતાને કે અન્યને કોઈને પણ લાભ નથી. સત્પાત્રે વિવેકપૂર્વક જ્ઞાન કરવાથી તીર્થક્ષેત્રોની વ્યવસ્થા અને હિન્દુધર્મમાં જલદી સુધારો ચલાવવામાં આવશે. આથી કદિ પણ એકલાં તીર્થમાં જવું ઘટતું નથી. તીર્થયાત્રા કરવામાં અંધપરંપરાનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. જત્રામાં ધક્કામૂકા ખાવાથી નહિ, પણ અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવવાથી જ મોક્ષ મળે છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા સિવાય તીર્થક્ષેત્રમાં જવું તેના કરતાં ઘેર રહી અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવે એવા આચારવિચારો સેવવા એ વધારે સારું છે. ઘેર બેઠે શુદ્ધ આચારવિચાર સેવીને અને માખાપ આદિ જંગમ તીર્થોની સેવા ઉઠાવીને અંતઃકરણને નિર્મળ બનાવવામાં આવ્યું હશે તો તેથી તીર્થયાત્રા કરતાં પણ વધારે ફળ મળી શકશે.

માઈડેય મુનિ કહે છે, કે “ગામડાંઓમાં કે અરણ્યોમાં પણ જ્યાં જ્યાં બહુશ્રુત લોકો હોય તે તે નગર કહેવાય છે અને તીર્થ પણ તે જ કહેવાય છે. મહાત્માઓનું સુભાષિતરૂપ જળ કે જે તેઓના મુખમાંથી નીકળવાને લીધે પૂર્ણ પવિત્રતા ધરાવનારું હોય છે, તેથી જ ખરી પવિત્રતા મળે છે. અંતઃકરણ નિર્મળ ન હોય તો સંન્યાસ, મુનિવ્રત, જટાધારણ, વસ્ત્રલો તથા મૃગચર્મધારણ, વ્રતાચરણ, તીર્થાદિમાં સ્નાન, અગ્નિહોત્ર, વનવાસ અને બાહ્ય તપ વગેરે સધળું નિષ્ફળ જ થાય છે. વિષયો ભોગવવા એ સહેલી બાબત છે, શુદ્ધ વિષયો જ ભોગવવા એ તેના કરતાં કઠણ બાબત છે, અને મનને નિર્મળ કરવું એ તેના કરતાં પણ વધારે કઠણ બાબત છે. એઓ મનથી, વાણીથી તથા શરીરથી પાપકર્મો કરતા નથી તેઓ જ ખરા તપસ્વી છે.

“હું શરીરનું શોષણ કરનારાઓને તપસ્વી જ ગણતો નથી. જે માણસ કૃષ્ણ વચન ન બોલે, સર્વદા પવિત્ર રહે, સદ્ગુણોથી સુસજ્જિત રહે

તથા જીવતાં સુધી દયાગુ જ રહે તે ખાણસ સધળાં પાપોથી મુક્ત થાય છે. અંતઃકરણ નિર્મળ ન હોય તો ઉપવાસાદિથી માત્ર શરીર જ પીડાય છે પણ પાપો પીડાતાં નથી.”*

‘ગરંડપુરાણ’ માં પણ કહ્યું છે, કે:-

જ્ઞાન દ્રઢે સત્ય જલે રાગદ્વેષમલાપહે ।

યઃ સ્નાતિ માનસે તીર્થે સર્વેયોક્ષમવાપ્નુયાત ॥

અર્થ:-માનસ તીર્થના જ્ઞાનરૂપ સરોવરમાં રાગદ્વેષથી મળને ઘોષ નાંખનાર સત્યરૂપી જળમાં જે સ્નાન કરે છે તે મોક્ષ મેળવે છે. કેવળ જળ વા સ્થાનથી મુક્તિ મળતી નથી; પણ સત્યમ અને સદ્વિચારથી જ મુક્ત થવાય છે.

ભાગ નવમો.

દાન ધર્મ.

અદ્યા દેયમ્ અઅદ્યા દેયમ્ શ્રિયા દેયમ્
દ્વિયા દેયમ્ ત્રિયા દેયમ્ સંવિદા દેયમ્ ।

—તૈત્તરીયોપનિષદ-શિક્ષાધ્યાય.

અર્થ—દાન અદ્યાપૂર્વક દેવું જોઈએ : અઅદ્યાથી દાન કરે
નહિ. વિભૂતિથી (સંપત્તિ પ્રમાણે) દાન કરો. લગ્નપૂર્વક દાન
કરો. ભયથી દાન કરો. વિચારપૂર્વક દાન કરો.

પાઠ ૯૯ મો.

દાન.

પ્ર૦—દાન કરવામાં શો નિયમ હોવો જોઈએ ?

ઉ૦—પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે તે. અર્થાત્ પાત્ર જોઈને અદ્વાપૂર્વક આપો. જે આપવાનું હોય તે લગ્નપૂર્વક મર્વતો ત્યાગ કરીને અને ધૃષ્ટિથી કરીને આપો.

પ્ર૦—દાન કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ઉ૦—સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ ત્રણ પ્રકારનાં દાન છે. કેવળ ‘દાન આપવું’ યોગ્ય છે’ એટલા જ વિચારથી જેના તરફથી પ્રત્યુપકારની ક્ષેષ પણ આશા ન હોય એવા સુપાત્ર પુરૂષને દેશકાળના વિચાર સહિત જે દાન આપવામાં આવે તે ‘સાત્ત્વિક’ છે. બદલાતી આશાથી અથવા અમુક પ્રકારનું ફળ મળશે એવા ઉદ્દેશથી ક્લેશ સહિત જે દાન આપવામાં આવે છે તે દાન ‘રાજસ’ કહેવાય છે. દેશકાળનો વિચાર કર્યા વગર કરાયેલું, કુપાત્રને અપાયેલું અને સત્કારને બદલે તિરસ્કારયુક્ત કરવામાં આવેલું દાન ‘તામસી’ કહેવાય છે.*

પ્ર૦—પાત્ર કોને ગણવો ?

ઉ૦—જે દીન અથવા દુઃખી હોય અને જેને દાન લેવાની જરૂર હોય તે પાત્ર છે. દંભી, દુરાચારી અને મૂર્ખ કુપાત્ર છે. કુપાત્રને આપેલું દાન કદિ પણ ફળદાયક નીવડતું નથી. દાન એવા પુરૂષને કરવું જોઈએ કે જે ભીખ માગવા ફરતો હોય નહિ. જે પુરૂષ વેદ-વેત્તા હોય, જે પોતાના વ્રતમાં સાવધાન હોય, જે પોતાનાં તપ અને જ્ઞાનને પોતાના મુખે કહી બતાવતો ન હોય, જે દલવ્રત હોય, જેની દષ્ટિ સૂક્ષ્મ વિચારમાં ચોટેલી હોય અને જે જીતેન્દ્રિય હોય તેને

દાન કરવાથી અગ્નિહોત્ર કરવા જેટલું ફળ મળે છે. ભૂતમાત્ર પર દયા રાખનાર તેમજ સત્ય અને જ્ઞાનપરાયણ પુરુષ જ દાનને પાત્ર છે. આવા પુરુષને દાન દેવું એ સત્પુરુષોનું કર્તવ્ય છે. વિના વિચારે કુપાત્રને કરાયેલાં હજારો દાન કરતાં ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણે સત્પાત્રને આપેલું સહેજ પણ દાન વધારે શ્રેષ્ઠ છે. જે કાર્ય સર્વને એક સરખી રીતે ઉપયોગી હોય અથવા જે કાર્ય કરવાથી ધર્મ વા વિધાની ઉન્નતિ થાય એમ હોય તે કાર્ય દાનને યોગ્ય છે, એવો કેવળ આ દેશનાં જ નહિ, પરંતુ સર્વ દેશનાં શાસ્ત્રોનો નિયમ છે. આમ છતાં ચાલુ સમયમાં માગનારાઓની સ્થિતિ એવી થઈ ગયેલી છે કે તેમાં કોણ સુપાત્ર અને કોણ કુપાત્ર તે નક્કી કરવાનું કામ ધણું કઠણ થઈ પડ્યું છે. હઠીકત આવી હોવા છતાં પણ જે દાન કરનાર વિચાર-પૂર્વક દાન કરે તો દાન કરવાની વ્યવસ્થામાં જલદીથી સુધારો થવા પામે.

પાઠ ૮૦ માં.

સર્વોત્કૃષ્ટ દાન.

૫૦—સધળાં દાનોમાં શ્રેષ્ઠ દાન કયું છે ?

ઉ૦—ભૂખ્યાને અન્ન આપવું, ધંધા વગરનાને રોજગારે લગાડવો અને વિદ્યાહુન્નરને કિત્તોજન આપવું એ સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ દાન છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે અન્ન સમાન કોઈ દાન છે નહિ, હતું નહિ અને હશે પણ નહિ. જે કોઈ ભૂખ્યો હોય તો તેની નાતજાત જોવા બેસો નહિ, તે અન્નદાનને પાત્ર છે, તેમજ ગમે તે કાળ કે ગમે તે સ્થળ હોય તોપણ તે તીર્થ છે. આમ છતાં અન્નદાન કરવાની હાત્રની પદ્ધતિ બહુધા સારી નથી. ધંણી જગ્યાએ અન્નક્ષેત્રોમાં ભૂખ્યાને બદલે હજીપુષ્ટ મનુષ્યો, દંભીઓ અને દુરાચારીઓનું

દાનના નામે પોષણ થાય છે અને જેઓ દાનને પાત્ર હોય છે તેમને એક રાટલો સરખો મળતો નથી. તીર્થક્ષેત્રોની અંદર ઘણાં ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારાઓ અન્નક્ષેત્રમાંથી ભોજન ઉધરાવી એકઠું કરે છે અને તેમાંથી પોતે સાઈ સાઈ ખાઈ લઈ ખાટીનું નદીમાં ફેંકી દે છે અથવા પશુઓને ખવરાવી દે છે. અન્નનો આથી અધિક તિરસ્કાર ખીજે ક્યાં હોઈ શકે ? આવા લોકોને જે ભોજન આપવામાં આવે નહિ તો તેથી પાપ લાગે નહિ. ધી, સાકર આદિ રજ્જેશુલુ વધારનાર પદાર્થો સાધુઓને આપવા ઉચિત નથી. તેમને કેવળ સાદું અને સાત્ત્વિક ભોજન કરાવવું જોઈએ. વળી હાલમાં થોડા લોકોને હિંચી વાનીનું ભોજન જમાડવામાં જે રૂપિયા ખર્ચવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ જે અનેક દીન, દુઃખી અને ભૂખ્યાં મનુષ્યોને અન્ન પૂરું પાડવામાં કરવામાં આવે તો તેથી કેટલું બધું પુણ્ય થાય ?

પ્ર૨—આ સિવાય ખીજાં ક્યાં ક્યાં દાન કરવાં યોગ્ય છે ?

ઉ૦—વિદ્યાદાન, જ્ઞાનદાન, ઔપધિદાન, અભયદાન વગેરે સર્વ પોતપોતાના સ્થાન અને સમયપરતે શ્રેષ્ઠ છે. વિદ્યાદાનથી અધિક કોઈ દાન નથી, અને વિશેષ કરીને જ્યારે આ દેશ વિદ્યામાં આટલો પછાત પડતો છે ત્યારે તો તેનું દાન દેવું સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા જેવા ખીજા વિદ્યામાં ઘણા આગળ ભ્રમેલા દેશોના લોકો વિદ્યોન્નતિનાં કામદાનમાં હંમેશાં હજારો રૂપિયા આપે છે. આપણે અહીં લગ્ન વગેરે પ્રસંગોમાં લોકો હજારો રૂપિયા નકામા ઢિઢાવી દે છે. અથવા નાચનભાષા કરાવવામાં, નાટક, ખેત્ર વગેરે જેવામાં દુર્વ્યય કરે છે. અહીં જે લોકો પોતાને બહુ પૈસાદાર સમજે છે તેઓ ઇંગ્લેન્ડ અથવા અમેરિકાનાં સાધારણ મનુષ્યોની પણ તોલે આવે તેમ નથી. હજી પણ જે આપણે વિચારપૂર્વક દાન કરીએ તો તેથી સંકડો વિદ્યાર્થીઓનો નિભાવ થાય, દેશની ઉન્નતિ થાય અને દારિદ્ર્ય વધી પડ્યાનો જે શોક છે તે દૂર થાય. હર વરસે જોઈએ તેટલો વરસાદ યોગ્ય સમયે ન વરસવાથી દુકાળ ઉપર દુકાળ આજી રહે છે

આ મુશ્કેલી દૂર કરવાને માટે મંદિરો બંધાવવા કરતાં નહેરો, કુવા, વાવો, તળાવો, વગેરે બંધાવવાની બહુ જરૂર છે. શાસ્ત્રોમાં તળાવો ખોદાવવાનું અને ઝાડો રોપાવવાનું એટલું બધું માહાત્મ્ય વર્ણવવાનું કારણ એ છે, કે તેનાથી સર્વનું ભલું થાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે જે સ્થાનની ભૂમિ સુંદર હોય, જ્યાં સત્પુરુષોનો નિવાસ હોય અને જ્યાં પ્રાણીમાત્રની જળથી તૃપ્તિ થાય એમ હોય ત્યાં એક વિશાળ સુંદર તળાવ બંધાવવાથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા કરતાં પણ વધારે પુણ્ય થાય છે. આ જ પ્રમાણે ઝાડો રોપાવવાં એ પણ બહુ પુણ્યનું કામ છે. વ્યાસજી કહે છે, કે ઝાડો દેવોને પોતાનાં ફૂલોથી, પિતૃઓને ફળોથી અને સધળા અતિથિઓને પોતાની છાયાથી સન્નિહ કરે છે. જે પ્રમાણે બાળકો પોતાને ઉછેરીને મોટાં કરનાર માતાપિતૃ અથવા પાલકની સંભાળ રાખે છે તે જ પ્રમાણે ઝાડો પણ પોતાને ઉછેરનારનું રક્ષણ કરે છે. હાલમાં આ ધર્મકાર્ય કરવાનું ઓછું થઈ ગયું છે, તેથી અહીં વરસાદ પણ ઓછો થતો જાય છે.

પાઠ ૮૧ મો.

દાનનો મહિમા.

દાનનો મહિમા અપાર છે. સુપાત્રે કરવામાં આવેલું દાન આપનાર અને લેનાર બન્નેનું આશોક અને પરશોકના સુખનું સાધન બને છે. આમ છતાં દાનના મહિમાની આંકણી જે વસ્તુ દાન તરીકે આપવામાં આવે તેની કીંમત ઉપરથી થઈ શકતી નથી વસ્તુ ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કીંમતી યા નહીં હોય તોપણ જે બાવથી તે આપવામાં આવે છે તેમાં જ તેનું માહાત્મ્ય રહેલું છે.

મહાભારતમાં એક એવી કથા છે, કે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી રાજા યુધિષ્ઠિરે એક મહાયજ્ઞનો આરંભ કર્યો. આ અશ્વમેધ મહાયજ્ઞની પ્રાદત્તા અને તેજસ્વીતા જોઈને ત્યાં એકત્ર થયેલાં સધળાં

મનુષ્યો સાક્ષર્ય બની કહેવા લાગ્યાં, કે આખી પૃથ્વીમાં આજ સુધી કદિ આવો યજ્ઞ થયો જ નથી. એટલામાં ત્યાં એક નોળીઓ આવ્યો. આ નોળીઆનું અર્ધું અંગ સોનેરી અને બાકીનું અર્ધું અંગ બદામી રંગનું હતું. અહીં આવી પ્રથમ તે યજ્ઞભૂમિ ઉપર આગોટયો અને પછી આસપાસ દષ્ટિ ફેરવી સઘળાને કહેવા લાગ્યો, કે “ તમે સઘળા લખાડ છો. આ યજ્ઞ ન હોય. ” નોળીઆનાં આ વચન સાંભળી સઘળાં મનુષ્યો ખૂબ પાડી ઉઠ્યાં, કે “ તું આ શું બોલે છે ! શું આ યજ્ઞ ન હોય ! શું તને ખબર નથી, કે કેટલું બધું દ્રવ્ય ગરીબોને આપવામાં આવ્યું છે અને સઘળાં ગરીબ માણસો કેટલાં બધાં સુખી અને શ્રીમંત બની ગયાં છે ? આ એક ખરેખર જ અપૂર્વ યજ્ઞ છે, અને પૂર્વે આવો યજ્ઞ કોઈએ પણ કર્યો નથી. ” નોળીઆએ જણાવ્યું, કે “ તમારું કહેવું સંપૂર્ણ સત્ય નથી. આ યજ્ઞ કુરુક્ષેત્રમાં ઉચ્ચવૃત્તિથી ખેતરમાંનો પાક લણી લીધા પછી ભોંય પર જે દાણા પડી રહેલા હોય તે વીણી લઈને) નિર્વાહ કરનાર એક બ્રાહ્મણે એસઠ તોલા જવના સાથવા વડે ફેરલા યજ્ઞના એથા બાગની પણ બરાબરી કરી શકે તેમ નથી. ” નોળીઆનું કહેવું સાંભળી મર્વને ધણી નવાઇ ઉપજી અને તે બ્રાહ્મણે એસઠ તોલા જવના સાથવા વડે કેવો અને કેવી રીતે યજ્ઞ કર્યો તેની સવિગત હકીકત જણાવવાને આમંત્ર કર્યો.

આથી નોળીઆએ કહ્યું, કે “ કુરુક્ષેત્રમાં એક ધણો દરિદ્રી બ્રાહ્મણ તેની સ્ત્રી, પુત્ર અને પુત્રવધૂની સાથે રહેતો હતો, તે ઉચ્ચ-વૃત્તિથી એટલે ખેતરનો પાક લણી લીધા પછી જમીન ઉપર જે કંઈ ધાન્ય પડી રહેલું હોય તે વીણીને પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવતો હતો એક વખત તે પ્રદેશમાં એક મહાન્ દુકાળ પડ્યો. એ બ્રાહ્મણ અને તેનું કુટુંબ મહાન્ વિપત્તિમાં આવી પડ્યું. દિવસોના દિવસો નિરાહારે કાઢવાના દિ આવી લાગ્યા. એક દિવસ જેઠ મહિનાના કાળ જેવા લાંબા પાંચ દિવસના કડાકા પછી છઠ્ઠે દિવસે એસઠ તોલા જેટલા જવ મળ્યા. આ જવને શેકી સાથવો

ખનાવી તેના સરખા ચાર ભાગ પાડી ધરનાં ચારે માણસો ખાવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં એટલામાં એક અતિથિ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, કે હું બહુ જ ભૂખ્યો છું તો મને કંઈક ખાવાનું આપો. આર્યધર્મ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર આર્યાવર્તમાં અતિથિ અતિ પૂજ્ય અને પવિત્ર મનાય છે. અવ્યાગતને ઈશ્વરતુલ્ય ગણી તેની પરાણાગત કરવામાં આવે છે, અને તેને જમાડ્યા પછી જમવું એ આવશ્યક કર્તવ્ય લેખાય છે, અને તે યોગ્ય જ છે. આથી તે ગરીબ બ્રાહ્મણે બહુ જ પ્રસન્નતાપૂર્વક કહ્યું, કે “ પધારો, મહારાજ, આપ ભલે પધાર્યાં. ” આમ પ્રસન્ન થિતે તે અતિથિનો સત્કાર કરીને તે ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાના ભાગનું ભોજન તે અતિથિની સમીપ ધરી દીધું. પરંતુ તેટલાથી તેની ભૂખની નિવૃત્તિ થઈ નહિ. તેને ખાવાને માટે બીજા વધારે ખોરાક જોઈએ છે એમ જોતાંની સાથે તે ગરીબ બ્રાહ્મણ વિચારવા લાગ્યો, કે હવે તેને બીજું ક્યાંથી આપવું ? પતિની મુંઝવણ જોઈ તેની પત્ની બોલી : “ મહારાજ, શી ચિન્તા કરો છો ? આ મારો ભાગ પણ આપી દો. ” પત્નીનું આ બોલવું સાંભળી તે ચોંકી ઉઠ્યો. તે જાણતો હતો, કે તે જ દિવસની ભૂખી છે અને તેથી તેને શું કહેવું તેની કાંઈ જ સૂઝ પડી નહિ. થોડી વાર પછી કંઈક શાંત થતાં તે બોલ્યો : “ હે પત્ની ! એક તો તમે વૃદ્ધ છો અને આ દુકાળમાં અન્નના અભાવે શરીરે કૃશ થઈ ગયાં છો. તમારા મુખ ઉપર શ્રમ અને ગ્લાનિ છવાયેલી દેખાય છે. આથી તમારો ભાગ આપતાં મને દુઃખ થાય છે. પશુપક્ષીઓની માદા પણ રક્ષણ અને પાલન કરવાને યોગ્ય છે. કારણ, સંતાનોત્પત્તિની ભૂમિ સ્ત્રી છે. તેનાથી પુરોનું પાલન થાય છે અને આલોક તેમજ પરલોકનાં કાર્ય સધાય છે. જે પુરૂષ સ્ત્રીનું રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ નીવડે છે, તે મહાન અપયશ પામે છે અને નરકમાં પડે છે. ” પતિનાં આ વચનો સાંભળી તે વૃદ્ધ તપસ્વિનીએ ઉત્તર આપ્યો કે:—

“ હે દિગ્ગજ ! મારો અને આપનો ધર્મ એક સાથે જ છે. સ્ત્રીનાં વ્રત અને ધર્મ તેના પતિને અવલંબી રહ્યાં છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં

કલા સુખ પતિ એજ સ્ત્રીને પરમ દેવતા છે. પતિભક્તિના પ્રસાદથી જ સ્ત્રીને સુખ અને પુત્રલાભ થાય છે. આપ માફ પાલન કરો છો એટલા માટે પતિ અને ભરણપોષણ કરો છો તેથી ભર્તા છો. તો કૃપા કરીને મારો ભાગ આપવાનો સ્વીકાર કરો. ગૃહસ્થના આંગણેથી અતિથિ અસંતોષી બની પાછો ફરે એ અધર્મ છે અને તેથી મારા જીવનભરણના વિચારને જતો કરી અતિથિને તૃપ્ત કરો. ” સ્ત્રીના આ શબ્દોથી પ્રસન્ન થઈ તે બ્રાહ્મણે તેનો ભાગ પણ અતિથિને આપ્યો. અતિથિ તે ખાઈ ગયો, પણ તેને તેટલાથી એ તૃપ્તિ થઈ નહિ. બ્રાહ્મણના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. હવે શું કરવું તેના વિચારમાં તે પડ્યો. એટલામાં પુત્ર બોલી ઉઠ્યો: “મારો ભાગ પણ આપો. પિતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું અને પિતાને સાહાય્ય આપવી એ પુત્રનો ધર્મ છે. ” અતિથિ તે ભાગ પણ ખાઈ ગયો અને છતાં પણ ભૂખ્યો જણાયો. આથી પુત્રવધૂએ પણ પોતાનો ભાગ તેને આપી દીધો. તે ખાઈ અતિથિ તૃપ્ત થયો. તેણે પ્રસન્ન થઈ પોતાનું ખર્ચ સ્વરૂપ જે ધર્મ હતું તે બતાવ્યું અને કહ્યું, કે તમારા આ પુણ્યકર્મથી તમે સઘળાં મોક્ષનાં અધિકારી બન્યાં છો. આટલું કહી તે પોતાને માર્ગે પડ્યો.

અતિથિના ગયા પછી રાત્રે પેલાં ચારે જણ ભૂખના દુઃખથી ભરણ પામ્યાં. જવના સાથવાના થોડા કણો તે જમીન ઉપર પડ્યા હતા, એ કણો સાથે માફ પડખું ધસવાથી માફ અર્ધું અંગ આ તમે જીએ છો તેવું સોનેરી બન્યું છે. આ દિવસથી હું સર્વત્ર એવો બીજો યજ્ઞ થવાની આશામાં ફરું છું, પણ હજી સુધી ક્યાંઈએ એવો યજ્ઞ થયેલો મેં જાણ્યો કે જોયો નથી. મેં તો તે એક જ યજ્ઞ જોયો છે. અહીં આવી મેં માફ શરીર યજ્ઞભૂમિ ઉપર ધસ્યું પણ તે સોનેરી ન બન્યું અને તેથી જ હું આ યજ્ઞને યજ્ઞ કહેતો નથી. ” આમ સહભાવ પૂર્વક કેવળ કર્તવ્યભાવે સત્પાત્રે કરાયેલું નજીવામાં નજીવું દાન કરેડો રૂપિયા ખરચી કરાયેલા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પણ મહાન સુખ અને પુણ્ય-મોક્ષને આપવાવાળું ફરે છે.

પાઠ ૮૨ મો.

દાનશુદ્ધિ.

૩૦-દાનશુદ્ધિનો આધાર શા ઉપર છે ? કેવા પ્રકારનું દાન ફળદાયી થઇ શકે ?

ઉ૦-દાનશુદ્ધિનો આધાર ભાવશુદ્ધિ ઉપર છે, અને નહિ કે તેના પ્રકાર ઉપર. વળી જેને દાન કરવામાં આવે તેની પાત્રાપાત્રતા ઉપર પણ તેનો કેટલોક આધાર છે. ધન ઉપાર્જન કરવું સહેલું છે. પરંતુ તેનું સત્પાત્રને દાન દેવું એ ઘણી ભારે વાત છે. વળી કાળનો વિચાર કરીને દાન કરવું એ તેથી પણ અધિક છે. સાથી વધારે કઠણ ઉત્તમ શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરવું એ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક-પ્રીતિથી એક અંજલિ જળ અર્પણ કરવાથી ધ્વિર જેટલા પ્રસન્ન થાય છે તેટલા હળ્લરોનું દાન કરવાથી થતા નથી.

દાનની સફળતાનો આધાર જેવી જાતની કમાઇ હોય તેના ઉપર રહે છે. ન્યાયમાર્ગે પેદા કરેલા દ્રવ્યનું દાન જ સફળ નીવડે છે. અન્યાયથી મેળવેલા ધનનું દાન કદિ પણ ફળદાયી નીવડતું નથી. આટલા માટે જે લોકો જુગાર, ચોરી યા એવાં જ ખીન્નાં પાપકર્મથી મેળવેલા ધનનું દાન કરીને એમ સમજે છે, કે અમારાં પાપનું નિવારણ થઇ ગયું તેઓ ભારે ભૂલ કરે છે.

વર્તમાન સમયમાં દાન બાદુધા બદલાની ઇચ્છાથી, ભયથી, પુણ્યની આશાથી તેમજ મોટાઈ વા નામનાની ખાતર કરવામાં આવે છે. આ સર્વ કરતાં ભક્તિશ્રદ્ધાપૂર્વક પાત્ર જોઇને દાન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે મને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરાયેલાં પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળને હું પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકારું છું. હિન્દુઓ હંમેશાંથી દાનશીલ છે. હાલ પણ દેશમાં બાવન લાખ સાધુઓ અને એક કરોડથી અધિક બ્રાહ્મણો કશી પણ મહેનત કર્યા વગર સુખેથી બેઠે બેઠે જામે છે. હજારો મંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને અન્યજેત્રો સર્વત્ર વિદ્યમાન છે અને તેમાં પ્રતિદિન વધારો થયે જાય છે. આ તેમની ઉદારતા છે. આમ

છતાં દાન કરવાની આ પદ્ધતિમાં સુધારો થવો આવશ્યક છે. હાલમાં વિદ્યા અને હુન્નરઉદ્યોગની વૃદ્ધિ અને ખીલવણીમાં દ્રવ્ય ખરચવાની જોટલી જરૂર છે તેટલી મંદિરો, ધર્મશાળાઓ, અન્નક્ષેત્રો અને સાધુ-બ્રાહ્મણોની પાછળ નાણાં ખરચવાની આવશ્યકતા નથી. મહાભારતના અનુશાસન પર્વના અધ્યાય ૬૯ માં માં કહ્યું છે, કે જે દિવ્ય વેદાન્ત-નિષ્ઠ, બહુશ્રુત, જ્ઞાનતૃપ્ત, જીતેન્દ્રિય, શિષ્ટાચારયુક્ત, દમયુક્ત, ચતિ, સર્વની સાથે પ્રિય વચન બોલનાર, ભૂખના દુઃખથી પણ ખૂંડે કર્મ ન કરનાર, મૃદુ સ્વભાવવાળો, શાન્ત અને અતિશિપ્રિય હોય તેને માટે યોગ્ય એવા શીલયુક્ત આજીવિકાના સાધનની ગોઠવણ કરવી. આવા અધિકારી મળી આવવા મુશ્કેલ છે; પરંતુ જે દાન કરનારાઓ અધિકારી જોઈને દાન આપે અગર અધિકારી ન મળી આવે તો દ્રવ્યનો નકામો વ્યય કરતા અટકે તો ધર્મની શુદ્ધિ અને દેશની ઉન્નતિ તત્કાળ થવા પામે.

દાનશુદ્ધિ એ સમજા પ્રકારની ધર્મોન્નતિનું મૂળ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉપદેશે છે, કે યત્, દાન અને તપ મનનશીલ પુરુષોને પવિત્ર કરનાર છે. પરંતુ એ સર્વ કર્મો સંગ અને ફળના ત્યાગપૂર્વક કરાવાં જોઈએ. જે હાલમાં પણ દેશકાળને અનુસરી સંગના ત્યાગપૂર્વક એ કર્મો કરવામાં આવે તો કેટલો બધો લાભ થાય ? વર્તમાન સમયમાં જે કે અશ્વમેધ અથવા વાજપેય વૈદિક યજ્ઞો થઈ શકતા નથી તો પણ વિદ્યાલય, ચિકિત્સાલય, અનાથાલય કે ઉદ્યોગહુન્નરની શાળાઓ બંધાવવાં એ હાલના સમયનો અશ્વમેધ અથવા વાજપેય યજ્ઞ છે. જે ફળ અગાઉ અશ્વમેધ વગેરે યજ્ઞોથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું હતું તે હાલમાં એવાં પુણ્યકાર્યોથી થઈ શકશે. ધનાઢય લોકોએ જ્ઞાનાનાં સ્થળોમાં જઈને તુલાદાન કરવું એ શી રીતે વિશેષ લાભદાયી હોઈ શકે ? જે તે જ ધન તે જ્ઞાનાને સ્થળે કોઈ ધર્મોન્નતિ કે વિદ્યોન્નતિના કામમાં ખરચવામાં આવે તો કેવું પુણ્ય થાય ?

ભાગ દશમો.

અસદ્વિધાસ અને તેનું નિવારણ.

“ ધર્મને નામે પ્રચલિત થએલા ક્ષુદ્ર કુસંસ્કારો અને વહેમોને સરખુ થવાથી આપણી બુદ્ધિને અને વિચારશક્તિને એક પ્રકારનું ઝેર ચઢી જાય છે; મગજશક્તિ ઉંચા પ્રકારના ગંભીર વિચારોને ઉત્પન્ન કરવાને માટે નાલાયક બની જાય છે; ઉત્સર્ગશક્તિનો નાશ થાય છે, અને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થવાથી આખી અજ્ઞા નિર્માલ્ય થઈ જાય છે. ”

સ્વામી વિવેકાનન્દ.

પાઠ ૮૩ મો.

અસત્વિધાસ.

૫૦—હિંદુઓમાં કયી જાતની ખોટી માન્યતાઓ પ્રચલિત છે અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું છે ?

૭૦—હાલના સમયમાં હિંદુઓમાં જે ખોટી માન્યતાઓ ધર કરી ગઇ છે તેની ગણતરી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે. અસત્વિધાસના યોગ્ય નીચે દર્શાવેલ સદ્ધર્મ પ્રાયઃ નિર્જીવ થઇ ગયો છે. આમ છતાં જે ખોટી માન્યતાઓના પરિણામે ઘણી ખોટી હાનિ થાય છે તેમાંની મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) ક્ષલિત જ્યોતિષ ઉપરની ખોટી શ્રદ્ધા.
- (૨) જન્મમંત્ર, આધ્યા આખડી વગેરે પરની શ્રદ્ધા.
- (૩) સિદ્ધિ બતાવનારા કુળો ઉપરની અંધશ્રદ્ધા.
- (૪) વેપધારી તપસ્વીઓ પરની ખોટી શ્રદ્ધા.
- (૫) અંધપરંપરાની રીતિઓ કરાતી ગુરુસેવા.
- (૬) ભૂત, પ્રેત, વળગાડ આદિના ખોટા વહેમો.

(૧) ક્ષલિત જ્યોતિષ અને ગ્રહદશાની ખોટી માન્યતા.

હિંદુના જેવી શ્રદ્ધાળુ પ્રજા ખીજ કોઈ નથી. શ્રદ્ધા હોવી એ જરૂરનું છે, પણ જ્યારે એ શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા અને ખોટા વહેમોના સ્વરૂપમાં અદલાઈ જાય છે ત્યારે તેનાથી દેશ અને પ્રજાને મહાન હાનિ થાય છે. આપણી અંધશ્રદ્ધાને પરિણામે આપણામાં કેટલાક એવા તો વહેમી વિચારો અને રિવાજો ધર કરી ગયા છે, કે જેને લીધે આપણી સાંસારિક સ્થિતિને ધણું મોટું નુકસાન પહોંચ્યું છે. તેને લીધે આપણાં સરીરાની, પૈસાની, પ્રતિષ્ઠાની અને વિધાની ખોટી ખુવારી થઇ છે.

જન્મતમાં એવી કોઈ ભાગ્યે જ વસ્તુ હશે કે જેને હિંદુ પ્રજા મુજબી નહિ હોય, એવી કોઈ વાત પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે.

કે જોને કોઈ ને કોઈ હિન્દુ માનતો ન હોય. કોઈને છીંક આવે, બિલાડી આડી ઉતરે, ફૂતરું કાન ફરડાવે કે તરતજ તેના મનમાં ભય અને શંકા ઉપજે છે. મૂઢૂર્ત જોયા કે જોવરાવ્યા વિના તે ઘરની બહાર પગલું ભરતો નથી. ગમે તેવું અગત્યનું કામ હોય તોપણ દશાનો દંડ, અપશુકન અને જોગણીનો વાસો તેને તે કરતાં અટકાવે છે. છોકરા અને છોકરીઓનો વિવાહસંબંધ જોડવામાં તેઓના ગુણસ્વભાવ આદિની યોગ્યતામાં મળતાપણું હોય અગર ન હોય તોપણ તેમના જન્મભક્ષરો તો અવશ્ય મળતા આવવા જ જોઈએ. વરકન્યા બીજી સમ્પ્રણી રીતે યોગ્ય હોય તોપણ જો તેમના જન્મભક્ષરો મળતા આવતા હોય નહિ તો તેમનો સંબંધ કદિ પણ જોડાયો નહિ. જોશીઓ ચાહે સાચું કહે અગર ન કહે, બણેલા હોય કે અબણ હોય, બનાવટી વાતો કહેતા હોય તોપણ સર્વ સાધારણ વર્ગનાં મનુષ્યો તેનાં વચ્ચેનાં વેદવાક્ય ગણી લે છે. શરીરમાં કોઈ રોગ પેદા થયો વા બીજી કોઈ આપત્તિ આવી પડી કે તરત જ તેનાં કારણોને માટે જોશીઓને પૂછવામાં આગે છે. ઘણાં મોટાં ગણાતાં મનુષ્યો પણ મૂઢૂર્ત જોવરાવ્યા વિના ઘર બહાર પગ ભરતાં નથી અને તેના પરિણામે કેટલીક વખત ધન, રાજ્ય કે એવા જ કોઈ મોટા લાભો ગુમાવી બેસે છે.

જ્યોતિષ ઉપરની વધારે પડતી અને ખોટી શ્રદ્ધાને પરિણામે ગમે તેવા લેભાગુ જોશીઓ વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યની કપોળકલ્પિત વાતો ઠસાવી ભોળાં અને શ્રદ્ધાળુ માણસોને ખૂબ લૂટે છે. વિશેષમાં નિર્દયમતા અને આળસમાં વધારો થાય છે, પ્રયત્નમાં મંદતા આવે છે અને પુરુષાર્થને હાનિ પહોંચે છે. રામાયણ, મહાભારત આદિ શાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ સ્થળે શ્રદ્ધા અને દશાનાં સારાં માઠાં ફળોને હાલના જોટલું મહત્વ આપવામાં આવ્યું નથી. શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, કે પુરુષાર્થથી પૂર્વ જન્મના સંસ્કારોને પણ પાલટી શકાય છે. બ્યાસ ભગવાન

કહે છે, કે નકામા બેસી રહેવું એ જો કે તે સમયે તો સાઈ લાગે છે; પરંતુ તેનું પરિણામ સાઈ આવતું નથી. વિચારપૂર્વક પરિશ્રમ ઉઠાવી જે કામ કરવામાં આવે છે તે કરતી વખતે જો કે મુશ્કેલ લાગે છે તોપણ અંતે તો તે સુખદાયક જ નીવડે છે. શ્રી અને સુખ પુરૂષાર્થમાં જ છે. દેવ કે નસીબ ઉપર આધાર રાખીને નકામા બેસી રહેવાથી કોઈ કામ સિદ્ધ થતું નથી. આટલા માટે મહદશાનાં સરાંમાં ફળ ઉપરની અનુચિત શ્રદ્ધાના ત્યાગ સાથે કેવળ ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનું છોડી દેવું એ જ કલ્યાણકારી થઈ પડશે. ધણા જ્યોતિષશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અધ્યક્ષો દ્વિતિ જ્યોતિષને માનતા નથી. સહેજ વિચાર કરવાથી માલુમ પડશે કે બવિધ્ય સંબંધીતું જે ચતુર્કિંચિત જ્ઞાન ધણાં વરસોના સંયમ વડે માત્ર યોગી પુરૂષોને જ થઈ શકે છે તે એક તપ અને લાગવિહીન સામાન્ય પુરૂષને શી રીતે થઈ શકે ? એવા ત્યાગની ખરી ભાવના વગરના સ્વાર્થપદ્ધતિ પુરૂષોની વાતો કપોલકલ્પિત નહિ તો કેવી હોઈ શકે ?

૨- જન્મમંત્ર, બાધાઆખડી વગેરે.

દોરા, ધાગા, તાવીજ, મંત્ર, જન્મ, બાધાઆખડી વગેરે ઉપર પણ લોકોનો અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ધણો વધારે હોય છે. ધણા બાવા, ફકીર, જુવા અને ખેલાડીઓ અનેક જાતના વહેમો હસાવી લોકોને ખૂબ લૂંટ છે. હાથચાલાકી અને રાસાયણિક મિશ્રણથી ચમત્કાર કરી બતાવનારાઓ કેવળ સાધારણ વર્ગને જ નહિ, પરંતુ વિદ્વાન્ ગણ્યતા એવાઓને પણ મોહ પમાડી ઠગે છે. એટલે અને મૂઠ વાળાઓ ખૂબ કમાય છે. આજકાલ દંભીઓની જેટલી પૂછગાછ કરવામાં આવે છે તેટલી સારા સારા વિદ્વાનોની થતી નથી. આ સધળી વાતો જેમ શાસ્ત્રને અનુકૂળ નથી તેમ બુદ્ધિમાં પણ ઉતરી શકે તેવી નથી.

૩— સિદ્ધિ બતાવનારાઓ.

સિદ્ધિ બતાવનારાઓ ઉપરનો વિશ્વાસ પણ સેંકડો મનુષ્યોને બ્રમમાં નાંખી પાયમાલ કરી મૂકે છે. સુવર્ણસિદ્ધિ બતાવનારાઓની ખૂબ સેવાપૂજા કરવામાં આવે છે અને પરિણામે ગાંઠની મૂઠી ગુમાવી પાયમાલ થયેલા એવા ઘણા સાંભળવામાં આવે છે. સત્પાત્ર સાધુઓને હોળન પણ મળતું નથી જ્યારે સિદ્ધિનો દંભ કરી મનુષ્યોને ઠગવા પ્રયત્નતા આ ધુતારાઓને સેંકડો રૂપિયા આવી મળે છે ! ચમત્કારને સૌ કોઈ નમસ્કાર કરવા મંડી પડે છે. કોઈ ચમત્કાર કરી બતાવવાનો દાવો કરે તે પહેલાં તે તેના ઉપર હજારો સ્ત્રીપુરુષો આંખો મીચીને દીદા દીદા થઈ જાય છે ! બીજા દેશોમાં પણ આવી બાબતો હયાતિ ધરાવે છે; પરંતુ અહીંના જેટલી નહિ. આમાં સ્વતંત્ર વિચારની અને ઉંડી અવલોકનની ખામી જણાય છે. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી સહેલ નથી અને એવા સિદ્ધ પુરુષો એમ સિદ્ધિ બતાવવા રખડતા ફરે એ સંભવિત નથી. માટે વિચારપૂર્વક સત્યાસત્યના નિર્ણય વડે એવા ઠગોની જાળમાં ફસાતાં પોતાની જાતને હરેક પ્રકારે બચાવવામાં જ એમ રહેલું છે.

૪.— તપસ્વી વેપધારીઓ.

માથે મોટી જટા અને આખા શરીરે રાખ ચોળી મોટા તપસ્વીનો દંભ કરનાર મનુષ્યને સાચો તપસ્વી માની લઈ તેનામાં સઘળો વિશ્વાસ મૂકવાથી ઘણાં મનુષ્યો નષ્ટ થઈ જાય છે. સાધારણ વર્ગનાં મનુષ્યો આવા કોઈ તપસી બાવાને જોતાં જ ઉંડોચોડો વિચાર કર્યા વગર એકદમ તેની પૂજા કરવા મંડી પડે છે. સઘળા તપસીના રૂપમાં દેખા દેતા સાધુઓ અંતરથી ખરેખરા જ તપસ્વી સાધુઓ હોતા નથી એ વાત અમાન અને ભોળાં મનુષ્યોના ખ્યાલમાં રહેતી નથી અને પરિણામે ઠગાય છે. બહારના દેખાવની સાથે તેના આંતરનું સ્વરૂપ પણ ખરી સાધુતાથી રંગાયેલું છે કે કેમ, તેની પાક

આત્રી થયા પછી જ તેને ઉચિત એવો સત્કાર કરવો ધટે. શાસ્ત્રો પશુ કેવળ વેષધારી સાધુઓનો સત્કાર કરવાનો સર્વથા નિષેધ કરે છે. વેષધારી સાધુઓના કેવળ બહારના દેખાવોથી ન હાવાનો ઉપદેશ કરતાં ' ગરુડ પુરાણ. અધ્યાય સોળમાં કહ્યું છે, કે:—

“ જટા ભારાજિનૈયુક્તા દાંબિકા વેષધારિણઃ ।

ભ્રમંતિ જ્ઞાનિવલ્લોકે ભ્રામયંતિ જનાનપિ ॥ ૬૩ ॥

સંતારજમુલાસક્તં બ્રહ્મજ્ઞોઽસ્પીતિ વાદિનં ।

કર્મવ્રહ્મોભયભ્રષ્ટં તંયજેદંત્યજં યથા ॥ ૬૪ ॥

ગૃહારણ્ય સમાલોકે ગતત્રીઢાદિગંધરાઃ ।

ચરંતિ ગર્દભાઘાશ્ચ વિરાક્તાસ્તે ભવંતિ કિમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૃદ્ભસ્મોદ્બુલનાદેવ મુક્તાસ્પુર્યદિ માનવઃ ।

મૃદ્ભસ્મવાસી નિઃશ્વઃ સર્કિ મુક્તો ભવિષ્યતિ ॥ ૬૬ ॥

તૃણપર્ણોદકાહરાઃ સતતં વનવાસિનઃ ।

જમ્બુકા સુમૃગાઘાશ્ચ તાપસાસ્તે ભવંતિ કિમ્ ॥ ૬૭ ॥

આજન્મમર્ણાન્તંત્ર ગંગાદિ તટ સ્ત્રીસ્થિતાઃ ।

મંદૂકમત્સ્યપ્રમુખા યોગિનસ્તે ભવંતિ કિમ્ ॥ ૬૮ ॥

પારાવતા શિલાહારા કદાચિદપિ ચાતકાઃ ।

ન પિવંતિ મહીતોયં વ્રતિનસ્તે ભવંતિ કિમ્ ॥ ૬૯ ॥

તસ્માદિત્યાદિકં કર્મ લોકરંજનકારકં ।

મોક્ષસ્ય કારણં સાક્ષાત્તત્ત્વજ્ઞાનં સ્વગેશ્વર ॥ ૭૦ ॥ ”

અર્થ:—“ જટાભાર અને ધર્મયુક્ત દાંબિક વેષધારી લોકો જ્ઞાનીઓના જેવા બનીને જગતમાં ભ્રમતા કરે છે અને બીજા

માણસોને બ્રમમાં નાંખે છે. સંસારના 'બોગોમાં' આસક્ત અને હું
 બ્રહ્મજ્ઞાની છું એમ બોલનારા એવા કર્મ અને બ્રહ્મ ઉભયથી બ્રહ્મ
 થયેલાનો અંત્યજની પેઠે ત્યાગ કરવો. જે લોકો લાજ અને વિવેકનો
 ત્યાગ કરીને ગધેડાઓની પેઠે વસ્તીની અંદર જંગલની માફક નાગા
 ફરતા ફરે છે તે શું વિરક્ત છે ? જે મારી કે રાખ ચોળવાથી
 માણસ મુક્ત થઈ જતો હોય તો કૃતનાં કે જે ધૂળમાં આડે પહોર
 આજોટતાં ફરે છે તે પણ મુક્તિ પામે. ઘાસ અને પાંદડાં ખાઈ
 જંગલમાં નિવાસ કરી રહેવાથી જે તપસ્વી બની જવાતું હોય તો
 શિયાળ, ઉંદર અને હરણુ પણ તપસ્વી હોવાં જોઈએ. જાંદગીપર્યંત
 જે ગંગા આદિ નદીઓના કિનારા ઉપર રહેવાથી જ યોગી થવાતું
 હોય તો તો દેડકાં અને માછલાં પણ યોગી બની જાય. જે પથર
 ખાવાથી અગર પૃથ્વીપરનું પાણી ન પીવાથી અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં ન
 કહેલા એવા ઉપવાસો કરવાથી વ્રતધારી થવાતું હોય તો કબૂતર
 અને ચાતકને પણ વ્રતધારી કહેવાં જોઈએ. આ કારણથી જે જે
 કર્મો આ પ્રકારનાં કરવામાં આવે છે તે સર્વ લોકોને રંજન કરવાની
 ખાતર કરાય છે. હે ગરૂડ ! મોક્ષનું કારણુ તો કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન જ
 છે. " આટલા માટે આધુનિક વેષધારી તપસ્વીઓનું વગર વિચારે
 માન, પૂજન અને પાલન કરે નહિ. તેથી દેશને ઘણું નુકશાન થયું
 છે. અર્થાત્ ડગ અને આળસુઓની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે,
 સેંકડો સ્ત્રીઓની દુર્દશા થાય છે, સેંકડો ઘર બગડવા પામે છે અને
 ધર્મનો નાશ થાય છે. જેને સાધુ સમજવામાં આવે છે તેમાં અસાધુ
 વૃત્તિવાળા બહુ મળી આવશે. માટે ધર્મના નામ નીચે અધર્મ
 ફેલાવતા વેષધારીઓથી હંમેશાં બચતા રહેવાની જરૂર છે. તેમાં જ
 ધર્મની અને દેશની ઉન્નતિ છે. આજુકાલ રાજનીતિમાં કહ્યું છે, કે—

મૂર્ખાં યત્ર ન પૂજ્યન્તે ધાન્યં યત્ર સુરક્ષિતમ્ ।

દામ્પત્યે કલહો નાસ્તિ તત્ર શ્રીઃ સ્વયમામતા ॥

અર્થાત—જ્યાં મૂર્ખ પૂજતા નથી, અત્ર સુરક્ષિત છે અને સ્ત્રીપુરુષમાં ક્લહ પેદા થતો નથી ત્યાં સંપત્તિ જાતે આવી ખડી થાય છે.

૫—ગુરુસેવા.

ગુરુનું માહાત્મ્ય અપાર છે. શાસ્ત્રો પણ એ વાતની સાખ પૂરે છે. ગુરુ પરમેશ્વર છે અને ગુરુની સેવા વિના દંધ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી એ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે. આમ છતાં શાસ્ત્રોનો એવો પણ સિદ્ધાંત છે, કે ગુરુ વિદ્યાનુ, પવિત્ર આચરણવાળો અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવો જોઈએ. જો તે દુરાચારી, દંભી, લાલચુ, અભણ, મૂર્ખ અને વહેમી હોય તો તેને માનવાની શાસ્ત્રોમાં આગ્રા નથી. અર્થાત્ ગુરુસેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, છતાં તે ગુરુ ખરા ગુરુ નામને યોગ્ય—સાચાબ્રહ્મનિષ્ઠ હોવા જોઈએ.

જગતમાં સદ્ગુરુ મળી આવવા મુશ્કેલ છે. દિલમાં ખરી સુમુક્ષતા જન્મે ત્યારે જ સદ્ગુરુનો મોટો થાય છે. આમ છતાં હાલ હિંદુધર્મમાં મોટા ભાગે જે મનુષ્ય જે પંથનો અનુયાયી હોય તે, તે પંથના આચાર્યને પોતાના ગુરુ માને એવી પ્રથા બહુધા પ્રચલિત છે. વંશપરંપરાગતની પદ્ધતિએ ફરેલા પોતાના આ ગુરુને પોતાના પંથની પ્રથાનુસાર અથવા ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર સેવકો તન, મન અને ધન અર્પણ કરે છે. કેટલાક ગુરુના છાંડેલા અમને પ્રસાદ માની આરોગે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે ફરેલા સ્નાનના જળનું ચરણામૃત લે છે. ગુરુમાં સાચા ગુરુનાં સર્વ લક્ષણો હોય તેવી સ્થિતિમાં તેને સર્વસ્વ અર્પણ કરવું ઘટે; છતાં કેટલાક તો ગુરુ ચાહે તેવા મૂર્ખ, અભણ વા દુરાચારી હોય તોપણ તેને સાક્ષાત્ ધર્મરતો અવતાર માની તેની ધર્મરતી પેઠે પૂજા કરે છે. ગુરુ ચાહે સારા કે નહારાં ગમે તેવાં કામોમાં ધન ખર્ચતા હોય તોપણ તે તરફ દુર્લક્ષ કરી ધણા વેપારીઓ ગુરુની સેવા નિમિત્તે

પોતાના વેપારમાંથી અમુક ટકાની હકસાધ ખાંધી આપે છે. ધણી લોકોમાં સાંપ્રદાયિક ગુરુઓનો જેટલો ભાવ પૂજાય છે તેટલો વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણો, પંડિતો કે સંતસાધુઓનો પૂજાતો નથી. તેમની આજ્ઞા ઇશ્વરની આજ્ઞાથી પણ અધિક મનાય છે. મનુ મહારાજે તો કેવળ બ્રહ્મચારીઓને માટે જ ગુરુની આજ્ઞા ઇશ્વરતુલ્ય માનવાનું ફરમાવ્યું છે; પરંતુ હાલના સમયમાં અબણ અને બણેલાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો અગ્ર, દુરાચારી અને દંભી એવા ગુરુઓની કેવળ આજ્ઞા ઉઠાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અયોગ્ય અને અકથનીય રીતે પણ તેમના દાસ બની રહેવામાં પરમ ધર્મ સમજે છે. આ જાતની બ્રમણાતું અવિદ્યા સિવાય બીજું કયું કારણ હોઈ શકે ? અયોગ્ય ગુરુઓની સાથેનો આવો દાસ્યભાવ શાસ્ત્ર અને યુદ્ધ બન્નેનો વિરોધી છે. આવી પ્રથા કેવળ આધુનિક અને ગતાનુગતિક છે, અને તેને લીધે ધર્મને ઘણી હાનિ પહોંચી છે. જે પુરુષ સદાચારી નથી, જે વિષયોના બંધથી મુક્ત નથી તે બીજાઓને શી રીતે તારી શકે ? જે જાતે જ વિષયી અને પામર છે તે બધા બીજાનું કલ્યાણ શી રીતે કરી શકે ? ગુરુસેવા અવશ્ય કરો; પરંતુ યોગ્ય ગુરુની. અંધ-પરંપરાને વળગી રહી અયોગ્ય પુરુષોની સેવા કરીને પોતે પોતાની અધોગતિનું કારણ બનવું યોગ્ય નથી. શ્રદ્ધા અવશ્ય હોવી જોઈએ પણ તેને કંઈએક હદ હોવી જોઈએ. સારાસારનો વિચાર ગુમાવી બેસીએ એટલી હદે તે આંધળા શ્રદ્ધા ન બનવી જોઈએ. પોતાની યુદ્ધ અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિને સર્વથા ગુમાવી બેસવાથી કયી જાતનો મોક્ષમાર્ગ મળી જાય એમ છે ?

૬-ભૂતપ્રેતાદિ વહેમો.

આ જાળત ઉપર પણ લોકોને એટલો બધો વિશ્વાસ વધી ગયો છે, કે ધણી આજ્ઞાન મનુષ્યો અમુક રોગવાળા સ્થિતિમાં પોતાને મૃત વળવું છે એમ માની દુઃખી થઈ કરે છે, અથવા તો બાપા કે પુત્રના

જેવી અણુજાળતી ક્રિયા કરવા મંડી પડે છે. ખાસ કરીને ભૂતપ્રેત આદિ વળગાડના વહેમોને સ્ત્રીઓ તો હંમેશથી માનતી આવી છે અને હિસ્ટીરીઆ, મૂર્છા, મૂર્છી (વધ) આદિ રોગોને લીધે તેમના શરીર ઉપર અમુક જાતનાં ચિન્નો જણાતાંની સાથે જ તેને દંધ વળગાડ છે એમ માની રોગની દવા કરવાને બદલે જતી અને બૂવાને શોધતી ફરે છે. આ રીત સર્વથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે. એથી ધૂતારાઓ ફાવી જાય છે, પેસેટકે ખુવાર થવાય છે અને અંતે પ્રાણુની પણ હાનિ થાય છે. ભૂત, પ્રેત વગેરે આપણા મનની કલ્પના સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. જે મન દઢ અને પવિત્ર હોય તો કોઈ જૂન સતાવી શકતું નથી. એ સર્વ મિથ્યા વહેમ છે. અવિદ્યાનો નાશ થવાની સાથે તે સર્વનો લોપ થઈ જશે. ભગવત્ ગીતામાં જે તામસી પૂજન કહેવામાં આવ્યું છે તે આજ છે.

આ તામસી પૂજન અર્થાત્ ધર્મને નામે ધુસી ગયેલા વહેમો, કુસંસ્કારો અને અયોગ્ય પૂજન વિધિઓને પરિણામે હિંદુધર્મનું મૂળનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. ઉપસક દૃષ્ટિએ જાણે તે એક અગ્નિ અને પામર મનુષ્યોના વહેમોનો સમુદાય હોય એમ જાણે છે. આ વહેમોના બોળની નીચે ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ દખાઈ જતાં પ્રજામાંથી ચેતન અને સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવાની શક્તિનો લોપ થયો છે. દંબી પાખંડીઓ ફાવી જાય છે અને અનાચારની વૃદ્ધિ સાથે અવનતિ થતી જાય છે. આટલા માટે હવે સાવધ બની સાચું જ્ઞાન મેળવી બુદ્ધિને સતેજ કરવાની અને અજ્ઞાન તેમજ વહેમોની જડ કાઢી સદ્ધર્મને અનુસરવાની ખાસ જરૂર છે.

ભાગ અગીઆરમો.

સમપ્રદાય-વ્યવસ્થા.

રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદૃજ કુટિલનાના પથજુષાં ।
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વપ્રસિ પયસામર્ણવ इव ।

—પુષ્પદંત.

અર્થ:—'લોકોની રુચિઓ વિચિત્ર છે, કોઈ સીધે, કોઈ વાકે, એમ બિન્ન બિન્ન માર્ગે લોકો જાય છે; પરંતુ બધી નદીઓ સમુદ્રને જાય છે તેમ સર્વ માર્ગે ગન્તવ્ય-પહોંચવાનું સ્થાન યુ' જ છે.'

*

*

*

*

આકાશાત્ પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ ।

સર્વં દેવં નમસ્કારં કેશવં પ્રતિગચ્છતિ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડેલું પાણી જુદાં જુદાં ઝરણાં, નદીઓ કે નદ રૂપે સમુદ્રમાં જઈ જાય છે, તેવી જ રીતે જુદા જુદા સંપ્રદાયભેદે જુદા જુદા રૂપે પૂજાતા દેવોને કરાતું નમન એક સર્વાન્તર્યામી પ્રભુને જ પહોંચે છે.

ખાં ૮૪ મો.

સંપ્રદાયો અને તેનું સ્વરૂપ

પ્ર૦—સંપ્રદાય એટલે શું ?

ઉ૦—સંપ્રદાયનું લક્ષણ આપતાં એક સ્થળે કહેલું છે, કે ગુરુપરંપરાગત સદુપદિષ્ટ વ્યક્તિસમૂહઃ સંપ્રદાયઃ । અર્થાત્ ગુરુ પરંપરાએ ચાલતી આવતી પદ્ધતિ અનુસાર સદુપદેશ પામેલી અને તે ઉપદેશ મુજબ ધાર્મિક ક્રિયામાં પ્રવર્તનારી વ્યક્તિઓનો સમુદાય તેનું નામ સંપ્રદાય. સામાન્ય રીતે જેતાં જણાશે કે હિંદુધર્મની જ્ઞાન, ભક્તિ અને ક્રિયા એ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓ છે. આ ત્રણ શાખાઓ સમાજ વા વ્યક્તિમાં અધિકારને અનુસરીને પ્રવર્તે છે અને તેમાં પ્રવૃત્ત થવાની પદ્ધતિ આત્મદર્શન પામેલા તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષો વડે યોજાય છે. આમ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ધર્મની ત્રણ શાખાઓની પદ્ધતિ ગુરુપરંપરાએ ધડાતી ચાલે અને શિષ્યવર્ગ તેનું અનુસરણ કરે એટલે તે સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

પ્ર૦—હિંદુધર્મમાં હાલ પ્રચલિત એવા મુખ્ય સંપ્રદાયો કેટલા અને કયા કયા છે ?

ઉ૦—હિંદુધર્મમાં હાલ જે સંપ્રદાયો પ્રવર્તે છે તેના બે મુખ્ય ભાગ પાડી શકાયઃ (૧) અદ્વૈતવાદી અને (૨) દ્વૈતવાદી. અદ્વૈત-વાદના આધારે ઉત્પન્ન થયેલા સંપ્રદાય ધર્મોમાં ત્રણ વિભાગ જેવામાં આવે છેઃ—(૧) કેવલાદ્વૈત; (૨) વિશિષ્ટાદ્વૈત; અને (૩) શુદ્ધાદ્વૈત. કેવલાદ્વૈતના સિદ્ધાન્તનું સંસ્થાપન કરનાર આચાર્ય ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય છે અને તેમનો સંપ્રદાય સ્માર્ત (શૈવ) સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતનું સંસ્થાપન કરનાર આચાર્ય શ્રી રામાનુજ ભગવાન છે. અને તેમનો સંપ્રદાય વિષ્ણુપ્રધાન

શ્રી સંપ્રદાય કહેવાય છે. શુદ્ધાદૈતના સંસ્થાપક ભગવાન શ્રી વલ્લભ-
ચાર્ય છે અને તેમનો સંપ્રદાય વિષ્ણુપ્રધાન હોય પુષ્પિસંપ્રદાયને
નામે ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયોના વળી ખીજ કંટલાક પેટા સંપ્ર-
દાયો છે. વિષ્ણુપ્રધાન દૈતશાખાના આચાર્ય શ્રી મધ્વાચાર્ય છે. આ
ઉપરાંત શાક્ત, શીખ અને જૈન ધર્મ પણ પ્રવર્તે છે. બૌદ્ધધર્મ
માનનારાઓની અસલ આ દેશમાં ઘણી મોટી સંખ્યા હતી, પણ
અત્યારે તે છેક જ ઘટી ગઈ છે. વળી સ્વામી નારાયણના
નામથી જાણીતો એક વિશિષ્ટદૈતવાદી સંપ્રદાય પણ છેલ્લા
સતકથી ચાલે છે અને તેનો પ્રચાર બહુધા ગુજરાતમાં જ છે.
આ સઘળા સંપ્રદાયો ઉપરાંત છેવટના સૈદ્ધાંતમાં પ્રચાર પામેલી નવીન
કેળવણીથી બદલાયેલા વિચારાનુસાર ધર્મનું સંશોધન કરનાર એવી
બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, યિજ્ઞાસોદિ વગેરે
કેટલીક ધાર્મિક સંસ્થાઓ પણ દેશમાં હયાતિ ધરાવે છે. પરંતુ
તેમની ગણના સંપ્રદાયમાં થઈ શકે નહિ.

પ્ર૦—આ વિવિધ સંપ્રદાયો ક્યારે આવિર્ભાવને પામ્યા ?

ઉ૦—શૈવ, વૈષ્ણવ આદિ ભેદ અથવા સાધુઓના વિવિધ
સંપ્રદાયોનું વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી. ચાર વર્ણ અને
ચાર આશ્રમ એ સિવાય કોઈ પણ ભેદો ક્યાંએ જોવામાં આવતા
નથી. એ વાત ખરી, કે વેદોમાં અનેક શાખાઓ હતી; પરંતુ તેને
કાલ જ સંપ્રદાયભેદ પ્રચલિત છે તેનું કારણ કહી શકાય નહિ.
અનુસ્મૃતિ, વાલ્મીકી રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ એ ભેદો
ખીલકુલ જોવામાં આવતા નથી. મહાભારતના અનુશાસન પર્વના
અધ્યાય ચૌદમાં શ્રી કૃષ્ણને શંકર ભગવાનના ઉપાસક કહેવામાં
આવ્યા છે અને શિવજીની સ્તુતિ કરવામાં તે કહે છે, કે જે આપને
નિત્ય, બુદ્ધિરૂપી મુહામાં સ્થિત એવા પુરાણ પુરુષ, પ્રકાશ સ્વરૂપ
અને મુક્તિમાનોની પરમ ગતિરૂપ બાણ છે તે બુદ્ધિમાન બુદ્ધિથી પર

એવા પરમ પદને પામે છે. આગળ જતાં એ જ અધ્યાયમાં એ જ રીતે શિવજી પણ કહે છે, કે દેવકી પુત્ર શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન મન, વાણી અને કર્મથી દિગ્ગેને નમસ્કાર કરવા, પૂજવા અને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. જે માફ અથવા પિતામહ બ્રહ્માનું દર્શન કરવાને ઇચ્છે છે તેણે શ્રી કૃષ્ણનું દર્શન કરવું જોઈએ. આમ મહાભારતના કાળ સુધી સંપ્રદાયધર્મોનું નામ નિશાન જણાતું નથી. આ સંપ્રદાય ધર્મો પૌરાણિક ધર્મોમાંથી અવિભાવને પામેલા જણાય છે અને તેની શરૂઆત મહાભારતના સમય પછી લાંબા કાળે બૌદ્ધમતથી થયેલી ભાસે છે. દેવામી વિવેકાનંદ કહે છે, કે “મહાભારત પછીના કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોના એક હથુ સત્તાઓના ઝઘડાઓમાંથી વૈદિક ધર્મમાં કેટલોક બગાડો થવા પામેલો તેમાં સુધારો કરવાને બૌદ્ધનો જન્મ થયેલો અને તે પછી ઉત્તરોત્તર ખ્રીસ્ત ધર્મો થયેલા છે.” આ હકીકત ઉપરથી સંપ્રદાય ધર્મોની શરૂઆત આશરે અઢી યા ત્રણ હજાર વરસોથી થયેલી છે એમ કહી શકાય.

પાઠ ૮૫ મો.

સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ અને હેતુ.

પ્ર૦—હાલ ચાલતા સંપ્રદાયો કેવી રીતે અને શા હેતુથી આવિ-
ર્ભાવને પામ્યા છે ?

ઉ૦—સમાજની પેઠે ધર્મ પણ પરિવર્તનશીલ છે. (પરિવર્તન એટલે વિચ્છેદ નહિ; પરંતુ બાલ સ્વરૂપમાં થતો ફેરફાર.) જુદા જુદા પરિવર્તન કાળે હાલમાં પ્રચલિત એવા સંપ્રદાયધર્મો કેવી રીતે અને શા હેતુથી આવિર્ભાવને પામ્યા તે વિષયે જુદા જુદા વિદ્વાનો જુદા જુદા અભિપ્રાય ધરાવે છે. કેટલાકના માનવા પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું

અન્ય જાતિના લોકોને મોકલેલો અધિકાર નથી એમ કરાવવું; અમુક જાતિના લોકોને મંદિરોની અંદર દાખલ થતાં અટકાવવા, ધર્મકાર્યો કરવાથી દૂર કરવા અને કર્મકાંડોનો અયોગ્ય આગ્રહ અને દેહાવા કરવો એ આદિ સંપ્રદાયો પેદા થવાનાં કારણો છે. બીજા કેટલાક એવો મત ધરાવે છે, કે જેમ જેમ વેદાદિ શાસ્ત્રોત્તર અધ્યયન કરવાની પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલિકા બંધ થતી ગઈ, નવનવા ગ્રંથો બનતા ગયા અને વેદ વિદ્યામાં પારંગત એવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પેદા થતા અટકી ગયા તેમ તેમ દેશમાં અવિદ્યા વધતી ચાલી અને એ અવિદ્યાની પરંપરામાંથી અનેક મત-સંપ્રદાય ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે. કેટલાક એમ માને છે, કે ભિન્ન ભિન્ન કાળની પ્રજાનાં રુચિ અને અધિકાર અનુસાર ધર્મના સુખ્ય સિદ્ધાન્તોને બાધ ન આવે એવી રીતે તેમનામાં ધર્મની ભાવના સતત જાગ્રત રહે એ પ્રકારના તે તે કાળના મહાપુરુષોના વિચાર અને પ્રયત્નમાંથી જુદા જુદા સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. આમ જુદા જુદા વિદ્વાનો પોતપોતાની દૃષ્ટિએ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જુદો જુદો મત ધરાવે છે, અને તે સર્વમાં કયો મત વધારે સાચો અને માન્ય કરવા યોગ્ય છે એ પ્રશ્નને જાતો કરીએ તોપણ એ જુદા જુદા મતો ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થઈ શકે, કે એક જ વસ્તુને જુદા જુદા વિદ્વાનો પોતપોતાની નિરનિરાળી દૃષ્ટિથી અવલોકે છે અને એ દૃષ્ટિ-બેદના પરિણામે તેમના મતમાં ભેદ વા ફેર પડવા પામે છે. આમ એક જ વસ્તુને વિષે જુદા જુદા મતો બંધાવાનું કારણ વસ્તુની ત્રિભાજના નહિ, પરંતુ મોટા ભાગે દૃષ્ટિનો ભેદ એ જ હોય છે. આ પ્રમુખે વિચારતાં સંપ્રદાયોત્તર મુજબ કારણ પણ દૃષ્ટિનો ભેદ છે એમ જણાશે. ઉપરના વિવિધ અભિપ્રાયો સંપ્રદાયો કેમ આવિર્ભાવને પામ્યા તેના વિચારમાંથી દૃષ્ટિ ભેદ પેદા થયેલા છે તેમ વિવિધ મતો અથવા સંપ્રદાયધર્મો પણ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો

નિર્ણય કરવાની જુદા જુદા આચાર્યોની જુદી જુદી દૃષ્ટિએ કરીને ઉત્પન્ન થવા પામ્યા છે. સનાતન ધર્મનું રહસ્ય આત્મદર્શન પામવું એ છે, અને તેને માટે સૌથી પ્રથમ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો નિર્ણય થવો આવશ્યક છે. આટલા માટે જ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો નિર્ણય કરી તે નિર્ણયના સ્વીકારસહ જીવનકાર્ય ચલાવવું એ અસલથી હિંદુ પ્રજાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ થઇ પડી હતી. આ પ્રવૃત્તિને અનુસરી જુદા જુદા કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જુદા જુદા આચાર્યોએ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો નિર્ણય પોતા પોતાની દૃષ્ટિએ જુદો જુદો પ્રતિપાદન કર્યો છે અને એ જુદા જુદા મતના અનુયાયીઓનો જુદો જુદો પરંપરાગત સમૂહ બંધાતાં બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયો બનવા પામ્યા છે.

વળી સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિના કારણ વખે જરા ખીજી રીતે વિચારીશું તોપણ એમનું બંધારણ દૃષ્ટિભેદને લીધે થયેલું છે એમ લાગશે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ હિન્દુધર્મનો મૂળ પાયો વેદ છે. વેદના આધારે તેની રચના થયેલી હોવાથી જ તે વૈદિક ધર્મને નામે ઓળખાય છે. આ વૈદિક ધર્મ એ કંઈ કેવળ તાંત્રિક ધર્મ નથી. તેમાં ધણાં ઉંડાં અને ગૂઢ તત્ત્વો સમાયેલાં છે. એ ગૂઢ તત્ત્વોને ઉકેલવાના ચત્તનમાં અનેક તત્ત્વચિંતક ઋષિમુનિયોએ તેમના સંબંધે ઘણું સૂક્ષ્મ વિવેચન કર્યું છે, અને તેના પરિણામે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર એવા અનેક ગ્રંથો રચાયા છે. આ સર્વ ગ્રંથો ઉપનિષદના નામથી જાણીતા છે. જુદાં જુદાં ઉપનિષદો ભિન્ન ભિન્ન કાળે ભિન્ન ભિન્ન મહાપુરુષોએ રચેલાં છે અને તેથી તે સર્વમાં કોઇ કોઇ રચણે સ્હેજ વિચારભેદ પડેલો જોવામાં આવે તો તે બનવા જોગ છે. આ વિચારભેદને ટાળી ઉપનિષદોમાં સઘળા વિચારોની એકતા કરવાનું કામ પાછળથી ભગવાન વ્યાસ આદિરાયણે વેદાન્તસૂત્રો રચીને કર્યું છે. આટલા માટે જ વેદાન્તસૂત્રોને

ઉપનિષદ જેટલાં જ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે. વેદાન્તસૂત્રોમાંના તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે ઉપનિષદો અને ભગવત ગીતામાંના તત્ત્વજ્ઞાનને જોડીએ અને તેમ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનનું જે એકત્ર સ્વરૂપ ધડાય તે જ વૈદિકધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનું પૂર્ણ સ્વરૂપ છે. આ કારણથી વૈદિક ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના પૂર્ણ સ્વરૂપને પામવાને ઇચ્છનાર મહાપુરુષોએ પ્રસ્થાનત્રયીને નામે ઓળખતા વદાન્તસૂત્રો, ઉપનિષદો અને ગીતા એ ત્રણે પ્રયોગનું બારીક અધ્યયન કરી તે ઉપર ભાષ્ય રચ્યો છે. પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર સંપૂર્ણ ભાષ્ય રચનાર આચાર્ય પદને પામે છે અને હિંદુસ્તાનમાં જે જે મોટા આચાર્યો થઈ ગયા છે તે સઘળાએ તેમના ઉપર સંપૂર્ણ ભાષ્ય રચ્યાં છે. આ ભાષ્યો રચવામાં વેદાન્ત શાસ્ત્રનાં મૂળભૂત તત્ત્વોની બાબતમાં એ સઘળા આચાર્યો વચ્ચે એકવાક્યતા છતાં જગત, જીવ અને બ્રહ્મના સત્ત્વ સંબંધનો નિર્ણય કરવામાં તેમણે પોતપોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન મતોનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. આ ભિન્નભિન્ન મતોના આધારે જ ભિન્નભિન્ન સંપ્રદાયો અવિભાવને પામ્યા છે અને તે તે મતના આચાર્યના નામથી આજ લગી દેશમાં ચાલતા આવ્યા છે.

આમ સંપ્રદાયોની રચના કોઈએ રચના કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી કરેલી નથી; છતાં તેમનું બંધારણ દૃષ્ટિભેદના કારણે સ્વાભાવિક રીતે જ થયેલું છે. તેમના બહારના સ્વરૂપમાં ગમે તેટલી ભિન્નતા જણાય તોપણ વ્યવહારમાં તો સઘળા સંપ્રદાયધર્મો એક જ મુકામે જઈ મળે છે. સઘળા સંપ્રદાયોએ જુદી જુદી અને સ્વતંત્ર રીતે કેવળ એક જ વાત કહી છે અને તે આત્મદર્શન પામી સંસારના અનંત ચક્રમાંથી મુક્ત થવાની. આ પ્રમાણે સઘળા સંપ્રદાયો આત્મદર્શન પામવાનો અને મુક્તિ મેળવવાનો જુદો જુદો માર્ગ પ્રબોધી રહ્યા છે, અને તેટલા માટે તે સર્વનો હેતુ પરમ શુભ અને કલ્યાણકારક છે એમ સ્પષ્ટ થશે. સઘળા સંપ્રદાયોનો અંતિમ ઉદ્દેશ એક જ અને તે

જનકલ્યાણક છે એ દષ્ટિથી તેમના તરફ જોવામાં આવે તો અહારથી દેખાતા ગમે તેટલા મતમતાંતરો છતાં પણ હાથ જે કેટલાકને સંપ્રદાયો તરફ ધૂણા થાય છે અને પરિણામે ઝઘડાઓ જન્મે છે તેમાંનું કશું પણ થવા પામે નહિ. એ વાત ખરી છે, કે હાલમાં સંપ્રદાય ધર્મોમાં કેટલોક અગાડો પેદા થયેલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ તેનાં ખરાં કારણો ખોળવા તરફ દુર્ઝલ કરી સંપ્રદાયોને જ દોષ દેવો. આ તે તરફ ધૂણાની નજરે જોવું એ વાજબી ગણી શકાય નહિ.

પાઠ ૮૬ મો.

સ્માર્ત સંપ્રદાય.

પ્રશ્ન—સ્માર્ત સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે ?

ઉત્તર—સ્માર્ત સંપ્રદાયના સંસ્થાપક આચાર્ય ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય છે. આ સંપ્રદાયનો મુખ્ય સિદ્ધાંત કેવલાદૈત છે એટલે કે તેમાં જીવ અને બ્રહ્મનો કેવળ અભેદ જ્ઞાનવામાં આવ્યો છે. જગત, જીવ અને બ્રહ્મના સત્ય સંબંધ વિષે આ સંપ્રદાયનો નિર્ણય એવો છે કે જગત અને તેમાંના વિવિધ નામ રૂપાત્મક પદાર્થો મિથ્યા છે, કેવળ એક શુદ્ધ નિત્ય પરબ્રહ્મ સચરાચર વ્યાપી રહ્યો છે, અને આ વિવિધતા જેવું જે સઘળું ભાસે છે તેનું કારણ કેવળ દષ્ટિનો ભ્રમ યા માયા જ છે અને બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ સ્વતંત્ર કે સત્ય વસ્તુ છે જ નહિ. આ નિર્ણયને અનુસરીને તેની સર્વ ઉપાસના અને ક્રિયા પદ્ધતિઓ જગતનું મિથ્યાપણું સમજાય તેમજ જીવ અને બ્રહ્મનો અભેદ અનુભવાય એવા હેતુપુરઃસર ચોળાયેલી છે. ભક્તિ કરતાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યને માટે આ સંપ્રદાયમાં ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ પણ એ જ

છે. આ પ્રમાણે આ સંપ્રદાય નિવૃત્તિ પ્રધાન છે. તે મૂળમાં પ્રવૃત્તિ-ધર્મવાળો છતાં તેનો હેતુ નિવૃત્તિ પ્રતિ લઈ જવાનો છે. જગતને જગતરૂપે જોવાની દૃષ્ટિ ટાળી બ્રહ્મરૂપે જોવું અને આત્મસ્વરૂપની સાચી પિછાન પામી સર્વત્ર અભેદ સાક્ષાત્કાર અનુભવવો અને એમ સંસારમાંથી મુક્ત થવું એને જ આ સંપ્રદાયમાં મોક્ષ કહ્યો છે. વળી તેમાં વર્ણશ્રિમ ધર્મ અને કર્મોનું પાલન તત્વજ્ઞાન થતાં સુધી આવશ્યક માનવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી એ કર્મોને મોક્ષનાં સહાયક માનવામાં આવતાં નથી.

આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાંત અભેદ હોય તેમાં સર્વ દેવોને સમાન માનવામાં આવે છે. બ્રહ્મતત્ત્વ જ તેમાં ઉપાસ્ય હોઈ કોઈ ખાસ દેવના નામે તેમાં કલ્પ હવાનો અવકાશ નથી. આમ છતાં હાલમાં કેટલેક સ્થળે એ બાબતમાં જે ઝગડા થતાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ સિદ્ધાંત નહિ; પણ સિધ્ધાંતનું વિસ્મરણ જ મુખ્ય છે. આ સંપ્રદાયમાં જ્ઞાનને જો કે પ્રધાન ગણવામાં આવે છે તોપણ અધિકાર-ભેદ તેમાં સગુણોપાસનાની યોજના કરાયેલી હોય એમ તે સંપ્રદાયમાં કરાતા દેવપૂજન ઉપરથી જોઈ શકાય છે. દેવપૂજનને માટે આ સંપ્રદાયમાં રૂએ તે દેવને ઇષ્ટદેવ તરીકે માની તેની આરાધના કરવાની છૂટ છે. આમ છતાં સ્માર્તો મોટા ભાગે પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે શિવને માને છે અને તેને મધ્યમાં પધરાવી બાકીના દેવોને ચક્રમાં મોઢવી પંચાયતન દેવની પૂજા કરે છે. સ્માર્તો મોટા ભાગે શિવને ઇષ્ટદેવ માનતા હોવાથી સ્માર્ત સંપ્રદાય બહુધા શૈવસંપ્રદાયને નામે જોળખાય છે.

સ્માર્ત સંપ્રદાયની કેવલાદૈતવાદી અને દૈતવાદી એવી બે શાખાઓ છે. સ્માર્ત શૈવો કેવલાદૈતવાદી અને પાશુપાત શૈવો તેમજ શૈવાગમ શૈવો દૈતવાદી છે. આ ઉપરાંત શુક્લાદૈતવાદીની એક ત્રીજી પણ શાખા છે. પાશુપાત અને શૈવાગમ શાખાના અનુયાયીઓ દક્ષિણમાં છે.

પાશુપાત શાખાના આચાર્ય નકુલિષ્ઠ છે અને શુદ્ધાદિત શાખાના વસુગુપ્ત આદિ આચાર્યો કાશ્મીરમાં થઈ ગયા છે. આ ઉપરાંત વીરશૈવ અથવા લીંઝાચત મતની પણ એક શાખા દક્ષિણમાં નીકળેલી છે. તેના સ્થાપનાર બસવ નામના આચાર્ય દક્ષિણમાં ઇ. સ. ના બારમાં સદ્દમાં થઈ ગયા છે. પાશુપાત શૈવો અને શૈવાગમ શૈવો શંકરના ચુસ્ત ઉપાસકો છે. સવળા શૈવસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સ્નાન, સેવાપૂજા આદિ નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરે છે, કપાળમાં ભસ્મ અને ત્રિપુંડ્ર લગાવે છે અને કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ ધારણ કરે છે. તપ, ત્યાગ અને વૈરાગ્યને તેઓ જ્ઞાન મેળવવાનો આવશ્યક અને મુખ્ય સાધનો કહે છે. આના પરિણામે આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમાં ગૃહસ્થ સાથે સાધુઓ વધુ મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના ગૃહસ્થ અનુયાયીઓ દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં છે જ્યારે સાધુ અનુયાયીઓ આખા હિંદુસ્તાનમાં જોવામાં આવે છે. આ સાધુઓમાં દંડી, દશનામી, અવધૂત, કાનકટા જોગીઓ, નાગડા, ખાખી, જંગમ, ભૈરવ, આદિ વર્ગો છે, અને તેઓ આચાર, વિચાર તેમજ ક્રિયાઓને અનુસરી ધર્મી, અપધર્મી અને વિધર્મી જેવા જોવામાં આવે છે.

દંડી સંપ્રદાય ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના સમયથી પ્રચારમાં આવ્યો છે. તેમના દંડમાં બ્રહ્મમુદ્રા, પરશુમુદ્રા છતાંદિ બેદો હોય છે. દશનામી સાધુઓ શંકર ભગવાનના ચાર મુખ્ય શિષ્યોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. શંકર ભગવાને વૈદિક ધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરી હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં ચાર મઠ સ્થાપ્યા હતા: (૧) જ્યોતિર્મઠ હિમાલયમાં; (૨) જોવર્ધનમઠ ઓઢીયામાં; (૩) શૃંગેરીમઠ દક્ષિણમાં અને (૪) શારદામઠ દ્વારિકામાં આવેલો છે. આ ચાર દિશાના ચાર મઠમાં તેઓશ્રીએ પદ્મપાદ, હસ્તામલક, સુરેશ્વર અને તોટકા-આર્ય નામના પોતાના ચારે શિષ્યોને નિયત કર્યા હતા. પછી પદ્મપાદાચાર્યના બન અને અમરપુત્ર; હસ્તામલકના સરસ્વતી, ભારતી

અને પુરી; સુરેશ્વરના તીર્થ અને આશ્રમ; અને તોટકાચાર્યના ગિરિ, સાગર અને પર્વત એ સિંધો થયા. આ દશ સિંધોને અનુસરનાર જુદા જુદા સાધુ સંન્યાસીઓ દશનામી કહેવાય છે. દશનામી સંન્યાસીઓ પૈકી સરસ્વતી, તીર્થ અને આશ્રમ નામધારી સંન્યાસીઓ કેવળ બ્રાહ્મણો જ થઈ શકે છે. બાકીના નામના સાધુસંન્યાસીઓ, ત્રિવર્ણમાંથી હરકોઈ થઈ શકે છે. સંન્યાસીઓના બિલા માટેના નિયમો ધણા સખત હોય છે. કેટલાક તો બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈ પણ જાતિનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નથી.

અનસુયાથી જન્મેલા અત્રિ ઋષિના પુત્ર ગુરુ કૃતાત્રયના અનુયાયીઓ અવધૂતના નામથી ઓળખાય છે. ગુરુ ગોરખનાથના અનુયાયીઓ કાનકદા જોગીઓ કહેવાય છે. કારણ કે તેમને દીક્ષા આપતી વખતે તેમના કાન કાઢવામાં આવે છે. જલમના પ્રદેશમાં ગોરખપીલા નામનું તેમનું મોટું મંદિર છે અને બીજું મંદિર ગોરખપુરમાં છે. આ મંદિરને અલ્પાઉદ્ધીન પાદશાહે તોડી નાંખી તે સ્થળે મસીદ ચણાવી હતી. આ પછી એક બીજું મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું. તેનો પણ ભૂયોરંગજેએ નાશ કર્યો. હાલ જે મંદિર છે તે પાછળથી બુદ્ધનાથે બંધાવેલું છે. ગુરુ ગોરખનાથના પંથમાં અને તે જાતિના ભોક્ષ દાખલ થઈ શકે છે. આ સિવાયના બાકીના સાધુઓના વર્ગો તેમના બિન બિન આચારવિચાર અને ક્રિયાઓને લીધે પડેલા છે. તેમના આચારવિચાર અને ક્રિયાઓમાં સંપ્રદાયના મૂળના સિદ્ધાન્તનું વિસ્મરણ થઈ ગયેલું જોવામાં આવે છે. જંગમ નામના જોગીઓ શિવજીના વાહન નંદીને કપડાં ઝોઢાડી તથા કોડીઓ લટકાવી પોતાની સાથે લઈ ફરતા ફરે છે.

નાગડા, ખાખી, અવધૂત વગેરે શિવમંત્રી સાધુઓના હિન્દુસ્તાનમાં ધણા અખાડા અને મઠ છે. આખાના કેટલાક તો બહુ પૈસાદાર છે. કન્યકમાં મહાનિર્વણી નામનો અખાડો છે. તેની

જાગીરની દર સાલની આવક પંદર હજાર રૂપિયા છે અને તે ઉપરાંત દર વરસે ખીજા પંદર હજાર ભેટના આવે છે. નિરંજની અખાડાની જાગીરની દર વરસની ઉપજ દશ હજાર અને ભેટના દશ હજાર મળી કુલ વીસ હજાર રૂપિયાની છે, એમ કહેવાય છે. એ અખાડાઓમાં સાખો રૂપિયાની સંપત્તિ છે અને તેમનું મુખ્ય સ્થાન વડોદરામાં છે. તેમની આ મિલકત કુંભાદિના મેળા ઉપર મોટી મોટી સવારીઓ કાઢી પોતાનું ઐશ્વર્ય બતાવવા સિવાય ખીજા કશા કામમાં આવતી નથી. તેના વડે ધર્મ કે વિદ્યાની કશીયે ઉન્નતિ થતી નથી.

દશનાખી સાધુઓમાં કેટલાક ધણા સારા વિદ્વાનો પણ હોય છે અને તેઓ પોતાનો સમય શાસ્ત્રવિચાર અને ધ્યાનમાં વ્યતીત કરે છે. તેમના મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ શંકર છે. શંકરનાં મુખ્ય બાર જ્યોતિર્લિંગ છે: (૧) ગુજરાતમાં સોમનાથ; (૨) શ્રી શૈલમાં મલ્લિકાર્જુન; (૩-૪) ઉર્જુનમાં મહાકાળ અને અમરેશ્વર; (૫) નર્મદા તીરે ભૃંગારેશ્વર; (૬) બંગાળામાં વૈદ્યનાથ; (૭) દક્ષિણમાં રામેશ્વર; (૮) રાજમહેન્દ્રી (કાઠિની)માં ભીમનાથ; (૯) બનારસમાં કાશી વિશ્વનાથ; (૧૦) ત્ર્યંબકમાં ત્ર્યંબકેશ્વર; (૧૧) ઉત્તરમાં કેદારનાથ; અને (૧૨) ઈલાપુરમાં ધ્રુવજીય. આ બાર જ્યોતિર્લિંગોમાં કેદારનાથ, સોમનાથ, ભૃંગારેશ્વર, મહાકાળ, રામેશ્વર, વિશ્વેશ્વર અને ત્ર્યંબકેશ્વર હાલ પણ જાત્રાનાં મોટાં ધામ મનાય છે. ગીતા, ઉપનિષદો, શિવપુરાણ, શૈવસુધાકર આદિ શૈવોના મુખ્ય ગ્રંથો છે. સંન્યાસીઓ કેવળ ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, વેદાન્તદર્શન વગેરેનું અધ્યયન કરે છે અને તેના પરિણામે તેમાંના કેટલાક મહાન્ વિદ્વાન્ જોવામાં આવે છે.

શૈવ સંપ્રદાયમાં ત્યાગરરાગ્યની સાથે તપને પ્રધાન ગણવામાં આવે છે તેથી તેમાંના કેટલાક સાધુઓ ધણાં ઠંડોર તપાચરણો આચરતા જોવામાં આવે છે. કેટલાક ઉર્ધ્વબાહુ ઝોટલે હાથ ઉઠા રાખી રહે છે; કેટલાક અધોમુખી ઝોટલે માથું જમીન ઉપર યથા

દેતીની અંદર અને પગ આકાશ તરફ રાખીને રહે છે; કેટલાક સોઢાના ઉભા સળીયા જડેલા લાકડાના લાંબા ચોકડા ઉપર પડ્યા રહે છે; આ પ્રમાણે તેઓ વિવિધ તપો આચરે છે. જો આ તપાચરણો તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે આચરવામાં આવે તો તેમનામાં અતુલિત સહનશીલતા, બળ અને શાંતિ પેદા થવા પામે એ નિઃસંશય છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન વગરનાં આવાં તપોથી કોમળભાવ નાશ પામી કઠોરતા જન્મે છે. હાલ આવાં તપ આચરતા સાધુઓને તત્ત્વનું જ્ઞાન હોય એમ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. ઘણી વખત તો એવાં કઠોર તપ તેઓ પૈસા પ્રાપ્ત કરવાની ખાતર કરતા હોય એમ જણાય છે. જ્યાં તપાચરણમાં આવેા હુદ્ર હેતુ રહેલો હોય ત્યાં પોતાની જાતની તેમજ ધર્મની આબાદી થઈ શકે નહિ એ દેખીતું છે. ધર્મની આબાદીની ખાતર ક્રિયાવિશેષની અતિશયતા યા દંભનો ત્યાગ કરી શાસ્ત્ર-વિહિત વિધિ અનુસાર તપ, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય સેવી ખરા તત્ત્વજ્ઞાની આદર્શરૂપ સાધુ બનવાની જરૂર છે. જો સાધુ મહાત્માઓ સિદ્ધાન્તને દૃષ્ટિસમીપ રાખી તેને જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવે તો તેમનાં હૃદય આર્દ્ર બનવાની સાથે તેઓ સંસારનાં માણસોના સુખદુઃખની સાચી કદર કરી શકે અને તેનાં કારણો શોધી તેવાં હંદમાંથી સુકત થવાનો માર્ગ પ્રબોધી જગતને ઉપકારક નીવડી શકે. જો તેઓ પોતાની જાતને ખરેખરા ત્યાગ અને વૈરાગ્યના આદર્શરૂપ બનાવે તો ધર્મને નામે સમાજમાં પ્રસરી રહેલાં પાખંડ, દંભ, છળકપટ, ઢોંગ, વિલાસિતા આદિ અનેક વિનાશક અને પ્રળને તન, મન, ધન ચૂસી નિર્માલ્ય કરી મૂકનાર તત્ત્વોનો સત્વર લોપ થવા સાથે ધર્મની પશુ સાચી ઉન્નતિ થાય.

પાઠ ૮૭ મો.

શ્રીસંપ્રદાય.

પ્ર૦—વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની શાખા-પ્રશાખાઓ કયી કયી છે અને તે સર્વની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—શ્રીસંપ્રદાય—વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની એક શાખા શ્રી સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. તેનું સંસ્થાપન કરનાર ભગવાન રામાનુજચાર્ય છે. આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત એવો છે, કે જીવ, જગત અને બ્રહ્મ અન્યો-ન્યથી અભિન્ન છતાં અનાદિ છે. જગત અને બ્રહ્મ એક છે, તો પણ જડ અને ચેતન એવા ભેદ કરીને પરમાત્મા કારણ અને જગત તેનું કાર્ય છે. બ્રહ્મ શરીરી અને જીવ તેમજ જગત તેનાં શરીરરૂપ છે. આ સિદ્ધાન્ત વિશિષ્ટાદિતને નામે ઓળખાય છે અને તેને અનુસરીને ચિદચિત્ત વિશિષ્ટ બ્રહ્મની ઉપાસનાને આ સંપ્રદાયમાં મુકિતનું મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે. શંકરાચાર્યનો જ્ઞાનનો ઉપદેશ અધિકાર વગરનાં અને અણસમજી મનુષ્યોના હૃદયમાં શુષ્કભાવે પરિણમતા બેઝંતે રામાનુજચાર્યે પોતાના પંથમાં ભક્તિ-માર્ગનો પ્રબોધ કર્યો. આમ આ સંપ્રદાય ભક્તિપ્રધાન છે; છતાં તેની તત્ત્વદષ્ટિ ધણી ગહન હોઈ તેમાં ભક્તિ સાથે જ્ઞાન અને કર્મનું પણ સમતોલપણ રાખવાનો યત્ન કરાયેલો છે.

આ સંપ્રદાયના મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ વિશિષ્ટ બ્રહ્મની સંગરૂપ વિષ્ણુનારાયણ છે. તેથી તેના અનુયાયીઓ વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીની ઉપાસના કરે છે. તુળશી અને શાળીઆમને તેઓ બહુ જ પૂજ્ય ગણે છે. વેદ, ગીતા, વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત આદિ તેમના મુખ્ય ગ્રંથો છે. સર્વ સાધારણ માણસો તુલસીકૃત 'રામાયણ' વાંચે છે.

આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ આહારશુદ્ધિને માટે બહુ જ આગ્રહ ધરાવે છે; છતાં તેઓ આહાર શુદ્ધિનો અર્થ કેવળ ખાદ્યાદિ પદાર્થોની બહારની શુચિતા એટલો જ કરતા જણાય છે. આ કારણથી તેમનું રસોઈ કરવાનું સ્થાન એવું તો અલાયદું અને શુભ હોય છે, કે રસોઈ ઉપર બીજા કોઈની દષ્ટિ પડી શકે નહિ. રસોઈને અડવાની વાત તો બાબુએ રહી; પણ જો કોઈ બહારના માણસની દષ્ટિસરખી પણ રસોઈ ઉપર પડી જાય તો તેઓ તેને અપવિત્ર થયેલી માને છે. પ્રત્યેક વૈષ્ણવ આપનિવેદી હોય છે, એટલે કે બીજા કોઈના હાથનું નહિ, પરંતુ પોતાના હાથનું જ રાંધેલું જમે છે.

આ સંપ્રદાયનો મુખ્ય મંત્ર નમો નારાયણાય । અને એક બીજા મળતી વળતે વાસોડહં કહી અભિવાદન કરે છે. તેઓ તિલક કરવામાં ગોપીચન્દનની એ ઉભી અને એક સીધી રેખા બનાવી વચમાં બીનગી કરે છે. હાથ ઉપર શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મનાં ચિહ્ન ધારણ કરે છે. આ સંપ્રદાયમાં કોઈ કોઈ મહાન બક્તો થઈ ગયા છે અને તેના અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં થોડા છતાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદમાં ઘણા છે.

પાઠ ૮૮ મો.

શ્રીસંપ્રદાયની અવાન્તર શાખાઓ.

ભગવાન રામાનુજના સંપ્રદાયમાં બક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મનેદ સમન્વય કરી તેને જીવનમાં ઉતારવાનો ઉપદેશ કરાયેલો; છતાં લોકો કર્મને વળગી રહી કર્મકાંડ આદિ બાહ્યાચારોને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવા લાગ્યા. આના પરિણામે આબડબેટ અને જાતિભેદને વધારે મહત્વ મળતું ચાલ્યું. લોકો આ પ્રમાણે કર્મને પ્રાધાન્ય આપતા

ન્યારે સાધુઓ કર્મને ધર્મનું છે જ ગૌણ અંગ ગણીને યા તો તેથી તદ્દન બેદરકાર રહીને ભક્તિ અને જ્ઞાનને મુખ્ય ગણતા, અને લોકોને એ પ્રકારનો ઉપદેશ કરતા. આમ ભક્તિ અને જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપનાર ઉપદેશકોની પરંપરાએ શ્રી સપ્રદાયમાંથી કેટલીક અવાન્તર શાખાઓ નીકળી છે. આ શાખાઓમાંની એક રામાનંદી પંથને નામે ઓળખાય છે.

રામાનંદી પંથ—આ પંથના સ્થાપનાર રામાનંદજી હતા. તેઓશ્રી પરમ સંત હતા અને રામાનુજચાર્ય પછી પાંચમા આચાર્ય તરીકે ઇ. સ. ના પંદરમા સદ્કામાં થઈ ગયા એમ કહેવાય છે. તેમણે કર્મકાંડ અને જાતિભેદની અતિશયતાની ઉપેક્ષા કરી નાતજાતના ભેદ વગર સઘળી જાતિના લોકોને દેશની ચાલુ ભાષામાં ઉપદેશ કરવાનું શરૂ કર્યું. આથી ઘણા લોકો તેમની સામે ઉઠ્યા. પરિણામે તેઓ કાશીએ ગયા અને ત્યાં જઈને એક મઠ સ્થાપ્યો. અહીં તેમણે જાહેર કર્યું, કે ભક્ત અને ભગવાનમાં કશે જ ભેદ નથી તેમજ ભક્તિમાં જાતિભેદ ગણવો ઉચિત નથી. સઘળી વર્ણના લોકોને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર છે. પોતાના આ મતને અનુસરીને તેમણે દરેક જાતના લોકોને જાકિતમાર્ગેના ઉપદેશ દેશની ચાલતી ભાષામાં કરવા માંડ્યો. આથી વિવિધ વર્ણના લોકો તેમના શિષ્યો થયા.

રામાનંદજીના શિષ્યો પૈકી અકબર પાદશાહના વખતમાં ‘ભક્તમાળ’ નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના લેખક નાભાજી દાદી, શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિનાં સર્વા લાખ પદચર્યાનાર સુરદાસજી, સુપ્રસિદ્ધ ‘ગીતગોવિંદ’ના કર્તા જયદેવ, પોતાને હાસ કબીરના નામે ઓળખાવનાર વણકર કબીરદાસજી, ધનાજી જાટ, રોહીદાસ ચમાર, પીપાજી રજપૂત, સેનાજી હજમ આદિ પરમ સંતો મહાન ભક્તજનો તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે.

રામાનુજ સપ્રદાયમાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીજીની ઉપાસના કરવામાં આવે છે ન્યારે આ પંથમાં રામાનંદજીએ રામસીતાની ભક્તિ

કરવાનો ઉપદેશ કરેલો હોવાથી તેમના પંથના અનુયાયીઓ શ્રી રામ-ચંદ્રજી અને સીતાજીને મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ ગણી તેમની પૂજા કરે છે. આ પંથના અનુયાયીઓ ઉત્તરહિંદ અને ગુજરાતમાં પણ છે. તે પંથના સાધુઓ 'વેરાગી' કહેવાય છે અને તેમની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. 'જય રામ જય જય રામ' એ તેમનો મૂળ મંત્ર છે.

કૃષ્ણીરપંથ—રામાનંદજીના શિષ્યોમાં કૃષ્ણીરજી વધારે પ્રખ્યાત છે. આ કૃષ્ણીરદાસનો પંથ 'કૃષ્ણીરપંથ'ના નામે અને તેમના અનુયાયીઓ 'કૃષ્ણીરપંથી'ના નામે ઓળખાય છે. કૃષ્ણીરદાસ સંવત ૧૫૦૫ ના અરસામાં થઈ ગયા છે. તેમના જન્મ અને જાતિ વિશે વિવિધ વાતો ચાલે છે. કાંઈ તેમને વણકર કહે છે તો કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે તે વિધવા બ્રાહ્મણીના પુત્ર હતા અને વણકરને ત્યાં ઉછરીને મોટા થયા હતા. તે ગમે તે જાતના હોય તોપણ તેમનું હૃદય બાળપણથી જ ભક્તિ તરફ વિશેષ ઢળેલું હતું. શુરુ વગર જ્ઞાન નહિ, એ વાતની ખાત્રી થતાં તેમને જ્ઞાન મેળવવામાં શુરુની ખાસ જરૂર જણાઈ. આ વખતે રામાનંદજીની ખ્યાતિ ચારે તરફ પ્રસરી રહેલી હતી. તેથી તેમને પોતાના શુરુ બનાવવાના વિચારથી તે કાશીએ ગયા. પોતે વણકરને ત્યાં ઉછરેલા હતા તેથી શુરુ કદાચ તેમને ઉપદેશ આપશે નહિ એવા વિચારથી તે રામાનંદજીના ગંગાજીએ સ્નાન કરવા જવાના માર્ગમાં સૂઈ ગયા. રામાનંદજી હંમેશની માફક વહેલા સ્નાન કરવાને ચાલી નીકળ્યા. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં સૂતેલા કૃષ્ણીરદાસ ઉપર તેમનો પગ પડ્યો અને સહસા તેમના મુખમાંથી 'રામ રામ !' નીકળી ગયું. કૃષ્ણીરદાસે મહાક્રમાના પાદપરથી પોતાને કૃતકૃત્ય માની તેમને પોતાના અંતરમાં શુરુ કરી લીધા અને 'રામ રામ' શબ્દને શુરુ મંત્ર ગણી તેના ચિંતનમાં પોતાનું ચિત્ત પ્રવેશ્યું. આ 'રામ રામ'ના તત્ત્વ વિચારમાં તે પરમ જ્ઞાની બન્યા.

તેમનો મત ભક્તિ કરતાં જ્ઞાનને વિશેષ અનુસરતો છે. ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી રંગાયેલી હોવી જોઈએ એમ તેમનું માનવું હતું. જ્ઞાનથી પ્રકાશિત ભક્તિવૈરાગ્યને પ્રાધાન્ય આપી, લોકોમાં પ્રચલિત બાહ્યાચારોની તેમણે તેમનાં પદો અને સાખીઓમાં સખત ઉપેક્ષા કરી છે. મુસલમાન અને હિંદુધર્મની વચ્ચેના મતભેદો ટાળવાને તેમણે બહુ પ્રયત્ન કરેલો છે. હિંદુ અને મુસલમાનમાં ધર્મને નામે પ્રચલિત વિવિધ ક્રિયાઓમાં જે આખીઓ હતી તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે ખુલી કરી બતાવી છે. તે કહે છે, કે:—

“ રામ પદારથ પાય કે કપિરા ગાંઠ ન ખોલ;
નહીં પઠન નહીં પારખું, નહીં આલક નહીં મોલ.
કપીર સેવા દો બલી, એક સંત એક રામ;
રામ હૈ દાતા મુકિત કા, સંત જપાવે નામ.
મનકા ફેરતજૂગ ગયા, પાય ન મનકા ફેર;
કરના મનકા છાંડી કે, મનકા મનકા ફેર.
મુલ્લાં પુકારે દયા કરે, સાંધ ન બહેરા હોય;
જિસ કારન તૂ ખાંગ દે, દિલહી બીતર હોય.
ખાંચ તત્તવકે બીતરે, શુમ વસ્તુ અસ્થાન;
વિરલ મર્મ કોઇ પાછહે, ગુરુ કે શબ્દ પ્રમાણ. ”

કપીરદાસના આ ઉપદેશને પરિણામે હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને જાતના લોકો તેમના શિષ્ય થયા. જ્યારે તેમનો પ્રાણ આ જગતને છોડી ચાલી નીકળ્યો ત્યારે પણ તેમના અર્ધા અંગને હિંદુ અનુયાયીઓએ અગ્નિદાહ દ્વારા ઉપર અનારસમાં સમાધિ બનાવી કે જે ‘કપીર ચોરા’ ને નામે ઓળખાય છે, અને અર્ધા અંગ ઉપર મુસલમાન શિષ્યોએ ગોરખપુરની પાસે આવેલા મગ્ગરમાં કબર બંધાવી. આ સંબંધમાં બીજી એવી પણ એક વાત ચાલે છે, કે જ્યારે તેમના મૃત કરીને દાટવું કે બાળવું એવો હિંદુ અને મુસલમાન શિષ્યોમાં

વિવાદ પેદા થયો ત્યારે તેમના શય ઈપરની આદર ઉંચી કરી જેતાં શયને સ્થાને ફેલનો ઢગલો જેવામાં આવ્યો !

દાદૂપંથ—રામાનંદી પંથની પરંપરામાં દાદૂપંથની એક ખીજ શાખા નીકળેલી છે. આ પંથના સ્થાપક દાદૂજી કૃષ્ણીરજી પછી ઇ.સ ૧૬૦૦ની લગભગમાં અમદાવાદમાં થઇ ગયા. આ પંથના અનુયાયીઓ હાલ રાજપૂતાનામાં ઘણા છે. જયપુરના રાજ્યમાં રહેનારા નાગા બાવાઓ આ પંથના અનુયાયી છે. દાદૂજી વૈષ્ણવ હતા અને કૃષ્ણીરજીના સિદ્ધાન્તોને માનતા હતા. તે કહે છે, કે—

“ સખ કુછ બ્યાપે રામજી, કુછ બી જૂટા નાહીં;
તુમતે કહાં છપાઇએ, સખ દેખત હો માંડીં.
દાદૂ ખ્યાસા પ્રેમકા, સાહબ રામ પિયાય;
પ્રગટ ખ્યાલા દેવ બર, મૃતકે સેહુ જિલાય.
તુમકો હમસેં બહુત હૈ, હમકો તુમસેં નાહિં;
દાદૂકો જાનિ પરિહરૈ, તૂ રહે નયનો માંહિં. ”

દાદૂપંથીનો મઠ નારાયણ મઠના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે પંથના અનુયાયીઓ બહુધા સદાચારી અને શાન્ત હોય છે. ગોસ્વામી તુલસી-દાસજી પણ આ પંથના હતા.

પાઠ ૮૯મો.

મહાત્મા તુલસીદાસજી.

પ્ર૦—ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કોણ હતા ? અને તેમના વિષે બાણવા જેવી શી હકીકત છે ?

ઉ૦—તુલસીદાસજી પરમ સાધુ પુરુષ હતા અને તેમનું નામ એક

મહાત્મા તરીકે સુવિખ્યાત છે. તે પરમ સમભક્ત હતા. તેમના જીવન વિષેની જે કહાણી લોકોમાં પ્રચલિત છે તે જોટલી આશ્ચર્યજનક તેટલી જ ખોટી છે. મનુષ્ય જીવનમાં પ્રાપ્ત થતી ધન્ય ક્ષણોને વધાવી લઈ જીવનમાં તેના સદુપયોગ કરવામાં આવે તો મનુષ્ય જીવન કેવું અને કેટલું ફેરવાઈ જાય છે અને પરિણામે ખરા મહાત્માને નામે ઝળકી ઉઠે છે તેનું જવલનત દષ્ટાન્ત મહાત્મા તુલસીદાસજીનું જીવન પૂરું પાડે છે.

આ મહાત્માનો જન્મ સંવત ૧૫૮૩ માં વાદા જિલ્લાના પ્રયાગ પાસે આવેલા રાજપુર નામે ગામમાં, અને દેહવિલય સંવત ૧૬૮૦માં કાશીની અંદર થયો હતો. તે જાતના બ્રાહ્મણ હતા. તેમનાં માતાપ તેમજ બાલ્યાવસ્થા સંબંધી કંઈ ચોક્કસ હકીકત જાણવામાં આવી નથી. એવું કહેવાય છે, કે ઉંમર લાયક થયા પછી તેમનું લગ્ન રત્નાવળી નામની એક શ્રેષ્ઠકુળની કન્યા સાથે કરવામાં આવ્યું હતું અને તેના તરફ તે બહુ જ આસક્ત હતા.

સ્ત્રી તરફની તેમની આસક્તિ અસાધારણ હતી અને એક દિનબરને માટે પણ તે તેના વિયોગ સહી શકતા નહિ. આ સંબંધમાં જુદી જુદી વાતો ચાલે છે. તેમાંની એક વાત એવી છે, કે એક દિવસ તુલસીદાસની ગેરહાજરીમાં તેમનાં સાસરીયાં રત્નાવળીને પોતાને ઘેર તેડી ગયાં. ઘેર આવતાં તુલસીદાસને ખાલુમ પડ્યું કે પોતાની પત્ની ઘરમાં નથી અને તેનાં માતાપ તેને તેડી ગયાં છે. આ હકીકતની જાણ સાથે તેમનું ચિત્ત ધણું જ વ્યાકુળ થઈ ગયું. રાત્રે પથારીમાં પડ્યા પણ કંઈ કળ વળી નહિ. અમે તે પ્રકારે સ્ત્રીને મળવું એ એક જ વિચાર દિલમાં-મગજમાં ઘોળાવા લાગ્યો. વિયોગ દુઃખથી બ્યાકુળ અને ખડાવરા જેવા બની તે પથારીમાંથી ઉઠ્યા અને મધરાતે સ્ત્રીને મળવા ચાલી નીકળ્યા. રાત અંધારી હતી, ટમટમ વરસાદ વરસતો હતો અને સ્થામ યમુનાનાં પાણી એ કાંઈ ભરપૂર

વણાં જતાં હતાં. તેમના સાસરાના ગામે નદી ઉતરીને જવાનું હતું; તેથી તે નદીકિનારે આગ્રી પહોંચ્યા. તેમનું મન પોતાની પત્નીને મળવાને ઐટલું તો અધીર અને તેના પ્રેમમાં ઐટલું તો લીન-વિલીન બની ગયું હતું, કે તેમને દેહનું તેમજ આસપાસની સ્થિતિનું શેષ પણ ભાન ન હતું. નદીમાં તણાતા શબને હોડી સમજી તરત જ તેને પકડી સામે પાર ગયા. સસરાને ઘેર પહોંચતાં જોયું, કે ઘર બંધ છે. આસપાસ નજર ફેરવતાં બારી ઉઘાડી દીઠી અને ત્યાં લટકતા એક સાપને દોરી સમજી તેના આધારે બારીમાં થઈ ઘરમાં પેઠા. તેમની પત્ની બર ઉંઘમાં પડી હતી તેને જગાડી. પતિને આટલી રાતે એકાએક પોતાની સામે ઉભેલો જોતાં તેને ઘણી જ નવાઈ ઉપજી અને તે સાથે તેના સાચા પ્રેમની ખાત્રી થઈ. તેને લાગ્યું, કે આવો જ પ્રેમ તેમનો ધધર તરફ દો તો કેટલું બધું કમ્પાણ થાય ? આ વિચારની સાથે જ તેણે તુલસીદાસજીને કહ્યું, કે—

“ ધિક ધિક ધિક તૂંહ પ્રાણપિયારે ।

ચામહાઢ અતિ નીરસ હપારે ।

એસો મન જો લાગત રામડ ।

તો સુધરત તેરે સવ કામડ ।

અર્થાત—હે પ્રાણ પ્રિય ! તમને ધિકાર છે. આ માફ શરીર અતિ સુંદર દેખાતાં છતાં નાશવાન છે. વળી તે હાડ, ચામ અને મળમૂત્રથી બનેલું છે. એ હાડચામમાં શો રસ છે, કે તમે તે ઉપર આટલો બધો મોહ ધરી રહ્યા છો ? તમારો જેવો પ્રેમ આ નાશવાન શરીર ઉપર છે તેવો અનન્ય પ્રેમ ભગવાન શ્રી રામચંદ્રજી તરફ લગાડ્યો હોત તો તમારાં સંધર્માં કામો સુધરી જાત.

પત્નીનાં આ વચન સાંભળતાંની સાથે જ તેમના ચિત્તમાં કારી ચોટ લાગી. તેમની દષ્ટિ ફરી અર્ધ પોતાની સ્થિતિનું તેમને વાસ્ત-

વિક્ષાન થયું અને તે સાર્ય જ તેમના હૃદયના પ્રેમનો પ્રવાહ રામચંદ્રજી તરફ દબ્યો. સ્ત્રીને પોતાની શુરુ માની તરત જ તે કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા. અહીં તેમણે વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો અને રામભક્તિમાં અનન્ય ચિત્ત ચોટાડી ભક્તિરસના પાન વૂડે આત્મસાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો. તે કહે છે, કે—

“ કદે एक रघुनाथ संग बांध जटा सिरकेश ।

हमतो चाखा प्रेमरस पत्नी के उपदेश ॥ ”

રામભક્તિ અને રામનો મહિમા ગાવામાંથી તેમણે ‘રામાયણ’ રચ્યું. આ ‘રામાયણ’ ‘તુલસીકૃત રામાયણ’ ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ વિશેષે કરીને ઉત્તર હિંદમાં અને સામાન્યપણે આખા હિંદુસ્થાનમાં એક સરખા આદર અને પૂજ્ય ભાવથી ધર્મગ્રંથ તરીકે વંચાય છે—વિચારાય છે. આખો ગ્રંથ હિન્દી ભાષામાં લખેલો છે અને તે તત્ત્વવિચાર તેમજ રામચંદ્રજી પ્રતિના અનન્ય પ્રેમભાવથી એટલો તો ભરપૂર અને ભાવમય છે, કે જ્યાંસુધી હિન્દી ભાષા રહેશે ત્યાંસુધી તે ગ્રંથ પણ લોકોના હૃદયમાં અવિચળ ભાવે વસી રહેશે. તેમાં રચેલે રચેલે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી ભરપૂર પરમ મૂલ ઉપદેશ ભરેલો છે. ‘રામાયણ’ ઉપરાંત ખીજા પણ ઘણા ગ્રંથો તેમણે રચેલા છે. તે સર્વમાં શુરુસેવા, સંત સમાગમ, શ્રદ્ધાભક્તિ વગેરે બાબતો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

તુલસીદાસજી રામચંદ્રજીના અનન્ય ભક્ત હતા. તેમના જોવી ભક્તિ ભાગ્યે જ ક્યાંઈ જોવા કે સાંભળવામાં આવી હશે. પોતાના ભક્તિભર્યા અંતઃકરણે તે કહે છે, કે—

“ કનન બૃધર વારિ ખયારી,

હવા દુઃખ બ્યાધિ મહા અરિ ધેર,

મંદ મદિ તહાં તુલસી જહાં,

मात पिता सुत ग्रन्थ ननेरे.

२७ हूँ तहूँ राम कृपा करके,

हुनुमानसे सेवक हूँ निज करे,

नाक सातलमेँ लूतलमेँ,

रघुनाथक ओक सहायक भेरे, ”

चण्ण भट्टा लक्षित अने संतसभागम विष लप्पतां कहे छे, कः—

तुलसी अपने रामको रीझ भजो कि खीज ।

खेत पड़े जम जाएगा उलटा सीधा बीज ॥

*

प्रीत सीखले इखसे जो है रसकी कान ।

जहां गांठ तहां रस नहीं यही पीतकी बाण ॥

*

एक भरोसे रामके किये पाप भरपोर ।

जैसे नार कुनारको पी अपनेकी ओट ॥

* *

एक घड़ी आधी घड़ी और आधीकी आध ।

तुलसी संगत साधकी हरे कोटि अपराध ॥

* *

तुलसी अपने रामको क्युं न भजे निःशंक ।

ओह अंतमें एक है जैसे ९ का अंक ॥

क।ध।ओ तेभने रामचंद्रलुनु स्वरूप केवुं छे ओम पछेवुं त्पारे

तेभले कहेवुं, कः—

श्याम गुरु किम करन-दिखाणी ।

गिरा अनयन नयन-विन बाणी ॥

પાઠ ૯૦ મો.

સનક અને મધ્વ સંપ્રદાયો.

પ્ર૦—શ્રીસંપ્રદાય ઉપરાંત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની બીજી મુખ્ય શાખાઓ કયી કયી છે ?

ઉ૦—સનકસંપ્રદાય, મધ્વસંપ્રદાય, ચૈતન્યસંપ્રદાય, પુષ્ટિ સંપ્રદાય, વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની બીજી મુખ્ય શાખાઓ છે.

પ્ર૦—સનક અને મધ્વ સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—સનકસંપ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રી નિમ્બાર્કચાર્ય છે. તેઓ રામાનુજચાર્ય પછી ઇ. સ. ની બારમી સદિમાં થઈ ગયા છે. તે મદ્રાસ તરફના તૈલંગ પ્રાંતમાં હતા. તેમણે રચેલું પ્રહ્લસૂત્ર બાધ્ય “વેદાન્ત પારિમળ સૌરભ” ને નામે ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત એવો છે, કે જીવ અને જગત પ્રહ્લથી મિત્ર છે તેમ અભિન્ન પણ છે અને તેથી તે દ્વૈતાદૈતને નામે ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાય જ્ઞાન કરતાં ભક્તિને વધારે પ્રાધાન્ય આપે છે અને તેમાં મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ તરીકે શ્રી રાધાકૃષ્ણનું ભજન, મનન અને પૂજન કરવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાય વિશેષ પ્રસાર પામેલો ન હોવાથી બહુ જાણીતો નથી.

મધ્વસંપ્રદાય—આ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક આચાર્ય શ્રી મધ્વાચાર્ય છે. તેમના નામ ઉપરથી આ સંપ્રદાય મધ્વસંપ્રદાયના નામે ઓળખાય છે. મધ્વાચાર્ય શકે ૧૧૨૧માં દક્ષિણ કાનડામાં આવેલા કોઇ એક ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ મધ્વગૌડ ભટ્ટ હતું. અનંતેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી તેમણે વિવિધ વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. નવ વરસની ઉંમરે તેમના દક્ષિણ સંસાર તરફ વિરાગ ઉપજ્યો હતો અને એટલી નાની વયમાં જ તેમણે અમૃત—પ્રેક્ષાચાર્ય નામના ગુરુ પાસે દીક્ષા લઈ સંન્યાસ ધારણ કર્યો હતો.

દીક્ષા લીધા પછી તે બ્રહ્મિકાગ્રમ ગયા હતા અને ત્યાં સાસોતું જ્ઞાન સંપાદન કરી તેમણે વિવિધ ગ્રંથો રચ્યા હતા. એમ કહેવાય છે, કે તેમણે ભક્તિપ્રધાન સાહનીય ગ્રંથો રચ્યા છે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર દ્વૈતભાષ્ય રચી તે આચાર્ય પદને પામ્યા હતા. તેમણે શંકરાચાર્યના કેવલાદૈત્ય અને રામાનુજાચાર્યના વિશિષ્ટાદૈત્ય ખંડન કરી હતમત્યું એટલે કે જીવ, જગત અને બ્રહ્મની પૃથક સત્તા या બેદવાદનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

આ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય દેવ વિષ્ણુ છે. મધ્વાચાર્યે દક્ષિણમાં વિષ્ણુના આઠ મંદિરો સ્થાપ્યાં હતાં. દરેક મંદિરમાં દેવસેવા અને મંદિરના રક્ષણાર્થે વારાફરતી અકેક સંન્યાસી या સાધુને રાખવામાં આવતા હતા. આ સંપ્રદાયમાં આચાર્ય અથવા શુરૂપદના અધિકારી કેવળ બ્રાહ્મણ અને સંન્યાસીને જ ગણવામાં આવે છે. અત્યંત સિદ્ધાંતની હરકોઈ જાતિના મનુષ્ય તેમાં શિષ્યભાવે દાખલ થઈ શકે છે.

આ સંપ્રદાયના સાધુઓ મસ્તક-મુંડન કરાવે છે, જનોહનો ત્યાગ કરે છે, ભગવાં વસ્ત્રો પહેરે છે અને લલાટમાં ઉલું તિલક કરે છે. આ પંથના અનુયાયીઓ દક્ષિણમાં વિશેષ છે. તેઓ અંકના નામકરણ અને બજન વડે વિષ્ણુની ભક્તિ કરે છે. વિષ્ણુ ભગવાનનાં ચિહ્નોને અંગ ઉપર ધારણ કરવાં તે અંકન, નામ ધારણ કરવું તે નામકરણ અને શરીરથી સત્યનું આચરણ કરવું તેનું નામ બજન માનવામાં આવે છે. તેઓ શારીરિક, વાચિક અને માનસિક વિશુદ્ધિને ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ માને છે અને એવી વિશુદ્ધિપૂર્વક કરાયેલી ભક્તિને સુક્તિતું પરમ સાધન ગણે છે. જો કે આ પંથમાં ઉપાસ્ય દેવ તરીકે વિષ્ણુનું પૂજન કરવામાં આવે છે; છતાં વિષ્ણુના મંદિરમાં શિવની મૂર્તિનું સ્થાપન કરી તેની પૂજા કરવામાં આવે નથી. આ અને એવી બીજી કેટલીક બાબતો પરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે, કે મધ્વાચાર્ય પ્રથમ સેવ મતાનુસારી હતા અને પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મ અંગિકાર કરીને તેમણે સેવ અને વૈષ્ણવોના પરસ્પરના વિવાદને ઠાળવાને બની શકતો થતો હતો.

પાઠ ૯૧ મો.

ચૈતન્ય સંપ્રદાય.

પ્ર૦-ચૈતન્ય સંપ્રદાય કોણે સ્થાપ્યો અને તેમાં શી વ્યવસ્થા છે?
ઉ૦-વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને બંગાળામાં પ્રતાવનાર શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ છે. આથી તે સંપ્રદાય ચૈતન્ય સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. આ સંપ્રદાય મધ્વાચાર્યના મતને અનુસરતો છે.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુનો જન્મ સંસ્કૃત સાહિત્યના લીલાશ્વેત્ર નદીયામાં શકે ૧૪૦૭ના ફાગણ માસની સુદિ પૂનમને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ જગન્નાથ મિશ્ર અને માતાનું નામ શચીદેવી હતું. સમસ્ત બંગાળામાં સુપ્રસિદ્ધ એવા અદ્વૈતાચાર્ય નામના એક સંન્યાસી નવદ્વીપમાં રહેતા હતા. તે મનુષ્યોને ભક્તિનો ઉપદેશ કરતા હતા અને જનહૃદયમાં ભક્તિનો ફેલાવો કરવાને ઈશ્વરને આ પૃથ્વી ઉપર અવતરવા હંમેશાં પ્રાર્થતા હતા. જ્યારે ચૈતન્ય દેવના જન્મની તેમણે વાત જાણી ત્યારે તરત જ તેમના દિલમાં એવી ખાત્રી થઈ ગઈ, કે શચીદેવીના પેટે જન્મેલા એ સિથુરત્ન વડે જ ભવિષ્યમાં આરે દિશાએ વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રસરશે અને ભગવતભક્તિનો સ્રોત વહીને શુદ્ધ માનવ હૃદયોને ભક્તિરસ બીનાં કરી મુકશે.

ચૈતન્ય દેવનું જન્મનું નામ નિર્માઈ હતું. પરંતુ તેમનું અંગ એટલું બધું સુંદર હતું, કે પાડોશનાં સઘળાં મનુષ્યો તેમને ગૌરાંગ કહેતાં. સંન્યાસ લીધા પછી જ તે ચૈતન્ય દેવના નામે જાણીતા થયા હતા. તેમના જન્મ અને બાલક્રીડા વિષે અનેક રમુજ વાતો આપે છે. જ્યારે તે એક ઉંમરના થયા ત્યારે તેમનો વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. બંગાદાસ નામના તે વર્ષતના એક પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વાસે તેમણે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરાંત ન્યાય, સ્મૃતિ, દર્શન, અલંકાર આદિ શાસ્ત્રોમાં સારી

પ્રવીણતા મેળવી હતી. આમ સર્વ જ્ઞાત્રધિકારદ થવા છતાં તેમનું ચિત્ત પ્રભુભક્તિ તરફ વિશેષ દબેલું હતું. 'હરિબોલ' એ તેમનો બહાલામાં બહાલો મંત્ર હતો.

તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું. એક સ્ત્રીના મરણ પછી તે ખીજ વાર પરણ્યા હતા. કેટલીક મુદત વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવાનું કામ કર્યા પછી આજીવિકાને અર્થે તે પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. પ્રવાસ દરમિયાન કાશી, જગન્નાથ, વૃન્દાવન આદિ સ્થળોની જાત્રા કરવાની સાથે તેમણે ઠેર ઠેર રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ જગાવી હતી.

તે કૃષ્ણ ભગવાનને પરમાત્મા માનતા હતા. તેમનો મત એવો હતો, કે ભક્તિથી અધિક કોઈ જ્ઞાન કે કર્મ નથી અને સધળી વર્ણના ભોક્ષાને તેનો અધિકાર છે. આ મતને લીધે તેમના પંથમાં હિંદુ, મુસલમાન આદિ સૌ કોઈ ભળ્યા. આ સંપ્રદાયમાં કૃષ્ણ-ભક્તિના પાંચ રસ માનવામાં આવ્યા છે : (૧) સનકાદિકના જેવી શાન્તિ; (૨) અંજુનના જેવો સખ્યભાવ; (૩) યશોદા જેવો વત્સલ ભાવ; (૪) ગોપિકા જેવો મધુરભાવ; અને (૫) હનુમાનજી જેવો દાસભાવ. ઈશ્વરના નામનું હૃદયન કરવું તે આ પંથમાં મોટામાં મોટું સાધન મનાય છે. વ્રત કરવાં, મોહ ભોભાદિને છૂટવા, ગુરુ-પદનો આશ્રય લેવો; એ સર્વજ્ઞો તેમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. માયાથી મુક્ત થઈ ભગવાનની સાથે વૈકુંઠમાં જઈ રહેવું તેનું નામ મુક્તિ માનવામાં આવે છે.

આ મતના અનુયાયીઓમાં ગૃહસ્થ અને સાધુ બન્ને હોય છે. તેમ જ સાધુ ધરણારી થઈ શકે છે. તેઓ કોઈ કોઈ વખત બહુ જ પ્રેમથી હરિકીર્તનમાં લીન થઈ ગયેલા હોય છે. તેમનું મુખ્ય જાત્રાનું ધામ વૃન્દાવન છે. આ સ્થળે ગોવિંદદેવજી અને મદનમોહનજી જે સર્વથી જુનામાં જુનાં મંદિરો છે તે ગૌસ્વામી રૂપ સનાતન એતન્ય દેવના અનુયાયીઓના પ્રયત્નથી બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ મતના રૂપ, સનાતન, જીવ, રમુનાચદાસ, રમુનાથ મદ અને

જોપાળ બદ એ હ આચાર્યો થઈ ગયા છે. હાલમાં પણ આ મતના અનુયાયીઓમાં કોઈ કોઈ મહાન હરિભક્ત હોય છે.

ચૈતન્ય દેવને એમના પંથના લોકો શ્રીકૃષ્ણના અવતાર ગણે છે. તેમની જીંદગીના છેવટનો વખત તેમણે જગન્નાથજીમાં ગાળ્યો હતો. અહીં તે ઇ. સ. ૧૫૩૩માં મંદિરની અંદર અંતર્ધાન થઈ ગયા એમ માનવામાં આવે છે.

પાઠ દર મો.

પુષ્ટિ સંપ્રદાય.

પ્ર૦—પુષ્ટિસંપ્રદાયનું મંતવ્ય શું છે ? તેમાં મુક્તિને માટે મુખ્ય સાધન કયું માનવામાં આવ્યું છે ? તેના સંસ્થાપક કોણ હતા ?

ઉ૦—મધ્વસંપ્રદાય પછી આશરે અઢીસો વરસ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની જે એક મહાન શાખા પ્રચાર પામી તે પુષ્ટિ સંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. આ પંથના પ્રચારક શ્રીમદ્ વૃક્ષભાચાર્ય હતા. તેમના પિતાનું નામ લક્ષ્મણ બદ અને માતાનું નામ ચક્ષ્મભાગાદ હતું. તે જાતે તૈલંગ પ્રાકૃત હતા અને દક્ષિણમાં આંધ્ર દેશમાં (નિઝામના રાજ્યની નજીક) આવેલા કાંકરખંભ નામે ગામના વતની હતા. શ્રીમદ્ આચાર્યનાં માતાપિતા પવિત્ર અને અદ્વાસંપન્ન હતાં. તેમના વડવાએ પંચાણું સોમયજ કર્યા હતા. બાકીના પાંચ યજ કરી સો સોમયજની પૂર્ણાહુતિ કરવાને માટે લક્ષ્મણ બદ પોતાની પત્નીને સાથે લઈ કાશીએ જતા હતા ત્યારે માર્ગમાં અપકારણની અંદર સંવત ૧૬૩૫ ના ચૈત્ર વદિ એકાદશીને દિવસે ચક્ષ્મભાગાદએ હરિતકીના વૃક્ષની નીચે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. આઠ માસ જેટલી અધુરી મુદતે ગર્ભસ્ત્રાવ થાયથી તે

બાળક જીવતું નથી એમ ધારી યજ્ઞમાગાડ્યો તેના ઉપર એક વસ્ત્ર વીંટાળી દુઃખી અને નજીકમાં આવેલા ખીજડાના ઝાડ તળે મૂકી દીધું. આ પછી પતિપત્ની બન્ને કાશીએ ગયાં. કાશીથી પાછા ફરતી વખતે પેલા શમીના વૃક્ષ નીચે બાળકને જીવતો જોઇ બન્નેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. યજ્ઞમાગાડ્યો આનંદાશ્ચર્ય સાથે તે બાળકને ઉપાડી લીધો. આ બાળક તે જ વજ્રમાચાર્યજી.

જ્યારે આચાર્ય શ્રી યોગ્ય ઉંમરના થયા ત્યારે તેમને કાશીમાં યજ્ઞોપવિત આપી વિદ્યાભ્યાસ કરવા મૂક્યા હતા. અલ્પકાળમાં યજ્ઞુ-વેદનો અભ્યાસ પૂરો કરી તેમણે અન્ય વેદો અને ષષ્ઠાન્ત્રોના અભ્યાસમાં ધણી નિપૂણતા મેળવી. વિશેષમાં નારદપંચરાત્ર, ભાગવત, ગીતા, ન્યાય અને અન્ય ધર્મના મત મંતવ્યોનું પણ તેઓશ્રીએ ઘણું સાઈ ગ્રાન સંપાદન કર્યું હતું. બાળપણમાં મેળવેલી આ સઘળી વિદ્યાના પ્રભાવે તેમણે કાશીમાં ધણી બારે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

કાશીમાં પ્રખ્યાતી પામી તેઓશ્રી તેમનાં માતૃપિતા સાથે વતનમાં જવા નીકળ્યા. અહીં થોડી મુદત રહી તે પોતાના મોસાળ વિજનગર ગયા હતા. ત્યાંના રાજા કૃષ્ણદેવની સમાર્માં ધર્મ-વિવાહ થતો હતો. આ ધર્મવિવાહમાં શામેલ થઇ તેમણે પોતાની વિદ્યાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ મતવાળાઓનો પરામવ કરીને શ્રી શંકરાચાર્યની પૂર્વે થઇ ગયેલા વિષ્ણુસ્વામી નામના આચાર્યના મતનું પ્રતિપાદન કર્યું અને આચાર્ય પદ મેળવ્યું. આ પછી તેમણે કેટલોક કાળ વ્યાસસૂત્ર ઉપર 'અણુભાષ્ય' લખવામાં તેમ જ પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરનાર વિવિધ પિસ્તારી મંથો અને નિબંધો લખવામાં ગાળ્યો હતો. એમ કહેવાય છે, કે તેમણે પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તોની સમજ આપનાર એકંદરે છંતાળીય મંથો રચ્યા છે.

મંથ લખવાનું કામ પૂરું કરી તેમણે પ્રવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. પોતાના પ્રવાસમાં તેમણે પંડરપૂર, જગન્નાથજી, શ્રીરંગ, બદ્રિ-

કાશ્યપ, કથાનેશ્વર, કાશી, અયોધ્યા, પ્રયાગ, ચિત્રકૂટ, મથુરા, વૃન્દાવન આદિ તીર્થક્ષેત્રોની યાત્રા કરી માર્ગનાં સઘળાં સ્થળોમાં શ્રી વિષ્ણુસ્વામીએ પૂર્વે સેવ્યસેવક બાવથી જે ભગવત ધર્મનો પ્રસાર કરેલો તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પુષ્ટિમાર્ગનો ફેલાવો કર્યો. પોતાના મતનો સર્વત્ર પ્રસાર કર્યા પછી પત્નીસ વરસની વયે તેમણે કાશીમાં લગ્ન કર્યું હતું શ્રી વિકૃલનાથજી નામના તેમને પુત્ર હતા. શ્રી વિકૃલનાથજીના સાત પુત્રોની સાત જુદી જુદી ગાદીઓએ ખીરાજતા જુદા જુદા આચાર્યોના લીધે આ સંપ્રદાયનો ધણો વિશેષ ફેલાવો થવા પામ્યો છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે પ્રાકૃત સંન્યાસનો નિષેધ કરી ભક્તિ-માર્ગિય સંન્યાસનું વિધાન કર્યું છે. તેમનો સંન્યાસનિર્ણય એવો હતો, કે “ જેઓ માતપિતા અને ગુરુકૂળમાં નિવાસ થકી શુદ્ધ હોય, જે મર્ભાદાનાદિ સંસ્કાર વાળો હોય, તથા જેઓ યથોચિત્ત દિનિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કરતા હોય તેવા બ્રહ્મનિષ્ઠ પ્રજ્ઞોએ ત્રણ વર્ગોનાં કર્મોને છોડી દઈ સંધ્યાવંદન, દેવનું પૂજન, વેદાધ્યયન અને શમ-દમાદિકમાં વૃત્તિ રાખી કૃત્રિયક, અહૃદક, હંસ અને પરમદંસ એ ચાર જાતનો સંન્યાસ લેવો. ” પોતાના આ નિર્ણયને અનુસરતો સંન્યાસ પોતાના જીવનના શેષ ભાગમાં ધારણ કરી તેઓશ્રી બાવન વર્ષની વયે, સંવત ૧૫૮૭ ના આપાદ શુક્લ તૃતીયાને દિવસે, પુણ્યતીર્થ કાશીમાં પુણ્યસન્નીલા ગંગામાં પ્રવેશ કરી અંતર્ધાન થયા હતા.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત શુદ્ધાદૈતને નામે ઓળખાય છે. જો કે આ સંપ્રદાય વિષ્ણુ પ્રધાન હોય મધ્વ અને શ્રી સંપ્રદાયની માફક વૈષ્ણવ સંપ્રદાય છે; છતાં જીવ, જગત અને ઇશ્વરના સત્ય સંબંધ વિષેનો તેનો સિદ્ધાન્ત દૈત અને વિશિષ્ટાદૈત ભિન્ન છે. વળી કેવલાદૈતના આધવાદનું તે છેક જ ખંડન કરે છે અને માયા રહિત શુદ્ધ જીવ અને બ્રહ્મ એ ભિન્ન નહિ; પરંતુ અભિન્ન જ છે, તેમ જ આ દષ્ટિગોચર

શત્રુ જગત મિથ્યા નહિ, પરંતુ પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી નિરાળા ઉપજી ચયેલી એક શક્તિ યાને અક્ષલીલા છે એમ જણાવી શુદ્ધદૈત્ય પ્રતિપાદન કરે છે. દુઃકમાં આ સંપ્રદાયનો સિદ્ધાન્ત એવો છે, કે 'અંતર્યામી, જડ અને જીવ એ ત્રણે અક્ષનાં કાર્ય છે. તેથી જો કે તે પરસ્પરથી ભિન્ન છે; પરંતુ તેમનામાં અને અક્ષમાં ભેદભાવ રહેલો નથી કાર્ય માત્ર અક્ષરૂપ જ છે, અને તેમાં ભિન્નતા નથી. જેમ માટીનાં કોડીયાં, ઘડા ઇત્યાદિ તથા સોનાનાં કડાં, કંઠી ઇત્યાદિ કાર્યોમાં પરસ્પરમાં ભેદ જણાય છે તેવી રીતે અક્ષનાં જુદાં જુદાં કાર્યોમાં પણ ભેદભાવ પ્રતીત થાય છે, પણ મૂળ વસ્તુ માટી અને સુવર્ણ તો બધામાં છે તેવી રીતે પેતાનાં કાર્યોથી અક્ષ જુદો નથી. આ સિદ્ધાન્ત તે શુદ્ધદૈત્ય છે.'

આ પંથના મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ શ્રી કૃષ્ણ છે. 'શ્રી કૃષ્ણ પર સેવ્યભાવ રાખવો તે ધર્મ, તેમની પ્રાપ્તિ કરવી તે અર્થ, તેમનું દર્શન કરવું એ કામ અને તેમની સેવામાં ચિત્ત ચોટાડી તેમનો અનુગ્રહ પામવો તેનું નામ મોક્ષ' એમ આ પંથમાં ઉપદેશવામાં આવ્યું છે.* પોષણં તદનુગ્રહ । એ વચનથી શ્રી કૃષ્ણના અનુગ્રહને પુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે, અને તેથી આ સંપ્રદાય પુષ્ટિસંપ્રદાયને નામે ઓળખાય છે. તેમાં ધ્વજરત્નો અનુગ્રહ પામવાનું મુખ્ય સાધન ભક્તિ છે એમ જણાવી કહ્યું છે, કે "પરમાત્મા દાન, યજ્ઞ, યજ્ઞ, ધાનિત્ર્ય કે વૃત્તાદિકથી સંતુષ્ટ થતા નથી. માત્ર નિર્ભજ ભક્તિથી જ તેમને પ્રસન્ન કરી શકાય છે. માટે ભક્તિ સિવાય અન્ય સર્વ મિથ્યા છે." આ પ્રમાણે આ પંથમાં ભક્તિને જ મુખ્ય સાધન માનેલું હોવાથી આ સંપ્રદાય ભક્તિપ્રધાન છે.

મધ્વ, સનક અને શ્રી સંપ્રદાયો જો કે ભક્તિપ્રધાન છે છતાં તે પંથોનો ભક્તિમાર્ગ ધર્મ અને જ્ઞાનવૈરાગ્ય ઉપર નિર્ભર છે

* "ભક્તિમાર્ગે હરેદાસ્યં ધર્મોર્થો હરિરેવચ ।

કામો હરિ વદસૈવ મોક્ષઃ કૃષ્ણાસ્ય ચેતનુચમ્ ॥

ન્યારે આ સંપ્રદાયનો ભક્તિમાર્ગ કેવળ ઈશ્વરીય અનુગ્રહને અવલંબે છે. કર્મ અને જ્ઞાનવૈરાગ્યને આ પંથમાં છેક જ જોણુ ગણવામાં આવ્યાં છે અને તેમના વડે પ્રાપ્ત કરાયેલી ભક્તિને ‘મર્યાદા ભક્તિ’નું નામ આપવામાં આવેલું છે. ‘મર્યાદાભક્તિ’ માં સાધન અને સાધ્ય એ જુદાં જુદાં છે અને ‘પુષ્ટિભક્તિ’ માં સાધ્ય અને સાધન બંને એક જ અને તે કેવળ પ્રભુનો અનુગ્રહ જ છે એમ જણાવી ‘મર્યાદા ભક્તિ’ ને ‘પુષ્ટિભક્તિ’ કરતાં ઉતરતા પ્રકારની ગણેલી છે. જ્ઞાનમાર્ગ અને મર્યાદાભક્તિ માર્ગથી પુષ્ટિ ભક્તિનો માર્ગ ઓછ છે એમ જણાવતાં આ પંથમાં કહેલું છે, કે “ મર્યાદામાર્ગમાં ભક્તિ ક્યાંથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી મોક્ષનું ફળ માન્યું છે. તેથી અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરંતુ પુરણ પુરુષોત્તમ તો સર્વથા પ્રાપ્ત થતા જ નથી. ” વળી બંને પ્રકારના ભક્તિમાર્ગનું સ્વરૂપ બતાવી તેમની વચ્ચેના તફાવતને વ્યક્ત કરતાં શ્રીમદ્ આચાર્યે ઉપદેશોં છે, કે “ જે ભક્તજન વિધિસાપેક્ષ ભજનાદિક કરી સુમુક્ત થઈને પોતાનો ઉદ્ધાર ચાહે છે તેની ભક્તિ મર્યાદામાર્ગી છે અને જે સ્નેહની ઉદ્દેશતાથી વિધિના ત્યાગ કરીને તેના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થઈને ભગવાનની સેવા ચાહે છે તેની ભક્તિ પુષ્ટિમાર્ગી છે. આમ મર્યાદા ભક્તિ સ્વાર્થવાળી છે અને પુષ્ટિ ભક્તિમાં પરમાર્થ રહેલો છે એટલી તેમાં ઉત્તમતા છે. આવા પ્રકારની પુષ્ટિમાર્ગી દાસભક્તિવાળી ભક્તોમાં અગ્રણી અને રસિક શિરોમણી વ્રજની ગોપીઓ છે. ” આથી જણાય છે, કે જે નિષ્કામ ભક્તિથી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માને વ્રજની ગોપીઓએ ઉપાસ્યો હતા તે જ નિષ્કામ ભક્તિ-પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિ-આ પંથનું અંતિમ ધ્યેય છે.

“ દેવકીસુત શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનું ગીત એ જ એક શાસ્ત્ર છે. દેવકીપુત્ર શ્રી કૃષ્ણ એ જ એક સર્વોત્તમ દેવ છે. તેમનાં જે નામો છે તે જ મહા મંત્ર છે. તે દેવની સેવા એ જ સુખ્ય કર્તવ્ય કર્મ છે; ” એમ જણાવી આ પંથમાં એક શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ કર-

વાતું ઉપદેશવામાં આવ્યું છે. શ્રી કૃષ્ણનું લીલાધામ ગોક્ષોઠ માનવામાં આવે છે. ગોક્ષોઠને વૈકુંઠ અને કૈલાસ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે. શિવ, વિષ્ણુ, ધર્મ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, દુર્ગા અને રાધાની ઉત્પત્તિ ગોક્ષોઠમાં વિરાજમાન શ્રી કૃષ્ણના તપોબળ વડે તેમના પોતાના અંગમાંથી થયેલી માનવામાં આવે છે. આ પંચનાં મંદિરોમાં રાધાકૃષ્ણની ભૂતિને પધરાવી તેમનું પૂજન કરવામાં આવે છે. પૂજનમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પ્રાતઃકાળમાં મંગળાથી શરૂ કરી બાળભોગ, સુંગર, ચુવાલ, રાજભોગ, ઉત્થાપન, ભોગ, સંધ્યાઆરતી અને શયન એમ જુદા જુદા આઠ ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્તાદિ પુરાણો તેમના ધર્મગ્રંથો છે. ગોકુળ તેમનું યાત્રાનું મુખ્ય ધામ છે, અને રાસલીલા કરવાનો પ્રચાર ધણો છે.

આ પંચના અનુયાયીઓ ગુજરાત અને માળવામાં ઘણા છે. તેઓનો મોટો ભાગ વૈષ્ણ હોઈ ઘણો પૈસાપાગ હોય છે. મોટા પૈસા-કાર બાટીયા લોકો બહુધા આ પંચના અનુયાયીઓ હોય છે. તેઓ ગળામાં તુળસીની માળા પહેરે છે, દેહ ઉપર ગોપીચંદન વડે શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મનાં ચિહ્નો અંકિત કરે છે અને કપાળમાં કંકે યા દેસરનું ઉલ્લું દીલું કરી તેની વચમાં ગોપીચંદન વડે નામ-મુદ્રા કરે છે. એક બીજાને મળતી વખતે 'જય શ્રી કૃષ્ણ,' 'જય ગોપાળ' બોલી અભિવાદન કરે છે. તેઓ ભગવત કથામૃત શ્રવણ કરે છે અને સર્વ સાધારણ વર્ગ 'વૈષ્ણવોની ચોરાશી વાર્તા,' 'મજ્જિમ્મસ' અને 'ભક્તમાળ' આદિ પુસ્તકો વાંચે છે. ગોસાઈ મહારાજને તરફ તેઓ ઘણો પૂજ્યભાવ રાખે છે. મહારાજને વિદાન હોય અગર ન હોય તોપણ તેમના વચનને ભગવત વચન જેવાં લેખે છે અને તેમાં ઘણી જ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તેમને શ્રી કૃષ્ણ તુલ્ય લેખી તેમના ચરણે તન, મન, ધન, આદિ અર્પણ કરે છે અને મંદિરોમાં અલગક દ્રવ્યનું તેઓ દાન કરે છે. શ્રી નાથજીનું મંદિર ધનથી ભરચક છે. કોકોરજના રંગ, રાગ અને ભોગની સાથે દેશકાળને અનુસરી સદર્શ અને

વિદ્યાની ઉન્નતિ થાય એવા માર્ગે આ ધનનો સહવ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશેલી નિષ્કામ ભક્તિના ખરા સ્વરૂપને પિછાની લોકો સહેલાઈથી આત્મકલ્યાણ સાધવાને સમર્થ બની શકે.

આ પંચમાં ઉપદેશાયેલો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો માર્ગ સર્વોત્તમ છે. તપ, ત્યાગ અને વૈરાગ્યની કઠિન સાધનાઓ વડે પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકવાને અસમર્થ હોવાની મુક્તિનો માર્ગ એથી કંઈક સરળ બનેલો જોઈ શકાય છે. આમ છતાં તે દેખાવમાં જોઈએ સરળ તેટલો આચારમાં કઠણ પણુ છે. હૃદયની સઘળી વાસનાઓને દબાવી, ચિત્તને નિર્મળ, નિષ્કામ અને અનાસક્ત બનાવી પોતાના પ્રેમના સાચા ભાજન શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મામાં સઘળી વૃત્તિઓને લીન-વિલીન કરી ભગવાનની લીલાના મૂળમાં જે પ્રેમ, જે આનંદ રહેલો છે તેનો અનુભવ કરવામાં જ પુષ્ટિ ભક્તિની સાર્થકતા છે. આને માટે હૃદય નિષ્કામ અને અનાસક્ત હોવું ખાસ જરૂરનું છે. વાસનાઓને દાખ્યા સિવાય, ચિત્તને નિષ્કામ અને અનાસક્ત બનાવ્યા સિવાય શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માની લીલાનો અને તેમાંના પ્રેમ અને આનંદનો અનુભવ કરવા જતાં સ્થૂળ તરફ ખેંચાઈ મોહમાં ફસાવાનો અને તેને પરિણામે અનર્થો પેદા થઈ અપદર્ભ જન્મવાનો આ પંચમાં ઘણો વધારે સંભવ છે. આટલા માટે જ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે અનાસક્તિને માટે ખાસ બાર મૂત્રી ઉપદેશો કહ્યા છે, કે “જો તમે પરમાત્મામાં તમારા મનને નહિ પ્રેરતાં અન્ય વિષયોમાં આસક્ત થશો તો દેહ તથા ચિત્ત વગેરે જે કાળના પ્રવાહને આધીન છે તેઓ પણુ તમારું ભક્ષણ કરી જશે. શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા અલૌકિક છે અને લૌકિક તેમને માન્ય નથી. માટે આપણે તો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનનું જ સ્નેહ રાખવો.”

પાઠ ૯૩ માં.

શાકત સંપ્રદાય.

પ્ર૦—શાકત સંપ્રદાયની બ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—આ સંપ્રદાયમાં શિવની શક્તિનું બિન્ન બિન્ન નામરૂપે પૂજન કરવામાં આવે છે. તેમાં શિવ અને શક્તિ બે બિન્ન નહિ, પરંતુ અભિન્ન માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે શાકત સંપ્રદાયનેદ સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત છે. જગતને તેમાં મિથ્યા નહિ, પણ શિવશક્તિનદ વિલાસરૂપ સત્ય માનવામાં આવ્યું છે. સ્થૂળ ભાવમાં રમી રહેલા જીવો બંધવાળી સ્થિતિમાં પશુઓ છે અને તેને મુક્ત કરનાર શિવ છે, માટે શિવને પશુપતિ કહેવામાં આવે છે. સ્થૂળની પાર ગયેલા જીવો વીરભાવમાં અને સૂક્ષ્મની પાર ગયેલા દેવીભાવમાં ગયેલા મનાય છે.

શિવની શક્તિ તરીકે આ સંપ્રદાયમાં પાર્વતી, ઉમા, દુર્ગા, મહાકાળી ઇત્યાદિ નામોથી શક્તિની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. પુરાણોની અંદર શક્તિની ઉપાસનાનું જે વિધાન કરવામાં આવેલું છે તે હાલ કરવામાં આવતી ઉપાસનાના જેવું નથી. હાલની ઉપાસનાનું સ્વરૂપ કેવળ તાંત્રિક છે અને એ સર્વ તંત્ર આધુનિક છે. મહા નિર્વાણ, સ્થામરહસ્ય, મંત્રમહોદધિ, રૂદ્રયામલ, શારદા, તિલક વગેરે તેમાં મહાન તંત્રો છે. મહાભારતના કાળમાં જે અભ્યુદય વિદ્યા હતી તે તાંત્રિક હતી એમ કહેવું બરાબર નથી.

શાકત સંપ્રદાયમાં દક્ષિણ અને વામ એવા બે ભેદ છે. દક્ષિણ સંપ્રદાયમાં મધ, માંસ વગેરેનો કશે પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી અને તેમાંના આચાર પણ મોટા ભાગે પવિત્ર છે. વામમાર્ગમાં મધમાંસાદિ પંચ મકાર સેવવામાં આવે છે અને તે આચરણ બહુધા સદાચારથી વિરુદ્ધ, ધર્મને લજ્જવાનારાં અને કાઈ કાઈ સમય પર પશુઓથી પણ નીચ હોય છે.

શક્તિ ઉપાસનાનાં શ્રીરંગપુરની પાસે વિન્ધવાસિની, કાંગડામાં નગરકોટ અને કલકત્તામાં કાળી એ મુખ્ય સ્થાનો છે. વિન્ધવાસિનીનું મંદિર ૭૦૦ વરસનું જૂનું છે. નગરકોટમાં જ્વાળામુખીની પૂજનું વર્ષન મુસલમાનોએ કર્યું છે. કલકત્તાનું કાળીનું મંદિર પણ બહુ વિખ્યાત છે. આ મંદિરોની ઉપજ લાખો રૂપિયાની છે, અને તેમાં હજારો પથુઓનો વધ કરવામાં આવે છે. વામભાર્ગના સંબંધમાં એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે “વામભાર્ગનાં આચરણ નીચમાં નીચ, મનુષ્યને પણ શરમાવનારાં છે. તે લોકો ધર્મના યતુ છે અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જોતાં તેમની ક્રિયાઓ બરાબર છે એમ કહેવું એથી અધિક કોઈ બીજું પાપ નથી.”

પાઠ ૯૪ મો.

શીખ સંપ્રદાય.

પ્ર૦—શીખ સંપ્રદાયના પ્રચારક કાણ હતા અને તેમનો સિદ્ધાન્ત કેવા પ્રકારનો હતો ?

ઉ૦—શીખ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરનાર ગુરુ નાનક છે. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં લાહોરની પાસેના એક ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કાણુ અને માતાનું નામ ત્રિપતા-દેવી હતું. તે જાતે ક્ષત્રિય હતા. ગુરુ નાનકની વૃત્તિ બાળપણથી જ બ્રહ્મી શાન્ત, સાત્ત્વિક અને મનનશીલ હતી. તેમનો સિદ્ધાન્ત એવો હતો, કે:—

‘ ઓં સત્યનામ કર્તા પુરુષ નિર્મો નિર્વૈર અકાલ મૂર્તિ
અજોનિ સદ્ગુરુપસાદ જપ આદિ સચ જુગાદિ
સચરે મી સચ નાનક હાસી મી સચ ॥

અર્થ:—જેનું નામ સત્ય છે તે પુરુષ કર્તા છે. નિર્ભય અને વેરરહિત છે, કાળ રહિત છે, અમૂર્ત છે. યોનિમાં આવતો નથી, પ્રકાશમાન છે. એનો જન્મ ગુરુની કૃપાથી કર. આદિમાં જે સાચો હતો, યુગોની આદિમાં જે સાચો હતો, વર્તમાનમાં જે સાચો છે અને ભવિષ્યમાં પણ સાચો જ રહેશે.

આ પ્રમાણે આ પંથમાં ધ્વિરને સત્ય, નિર્ધુલ્ય, નિરાકાર, અજન્મા અને ત્રિકાલાબાધિત માનવામાં આવ્યો છે. ગુરુકૃપાનું આહાત્મ્ય વર્ણવી પ્રભુના ભજનવડે સંસારના બંધનમાંથી છૂટવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમ આ પંથનો સિદ્ધાન્ત અને ઉપદેશ હિન્દુધર્મના તત્વજ્ઞાનને અનુસરતો છે. નીચેનાં વચનો આ બાબત ની વિશેષ ખાત્રી કરાવે છે:—

ઉંચા અગમ અપાર પ્રશ્ન કય ન જાઈ અકય ।

નાનક પ્રશ્ન સરણાગતો રાखनको समरय ॥

રૂપ ન રેख ન રંગ કિછ ત્રિહ ગુણતે પ્રશ્ન ખિન ।

તિસેહ બુકાપે નાનકા જિસ હોવે સો પ્રસન ॥

બાસદેવ સરવત્રમેં ડનન કતહુ ઠાયિ ।

અંતર બાહર સંગ હૈ નાનક કાયે દુરાયિ ॥

જે સૌ ચંદા ડગવે સૂરજ ચઢહે હજાર ।

એતે ચાનન હું દિયા ગુરબિન ઘોર અંધાર ॥

આ પંથનો ઉપદેશ કબીર સાહેબના ઉપદેશને મળતો છે. તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ માનવામાં આવતો નથી. મૂર્તિપૂજાદિને તેમાં માનવામાં આવતાં નથી. મનુષ્ય માત્ર સરખાં છે અને પરમેશ્વરની ભક્તિ કરી પવિત્ર થવાનો સર્વને સમાન હક છે એમ જણાવી તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેને અનુદાન થઈ પડે એવી ભાવના

ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ગુરુ નાનકે સાધારણ કોટિનાં મનુષ્યો પણ સમજી શકે એવી રીતે પોતાના મતનો પ્રચાર દેશની ચાલુ ભાષામાં કર્યો છે. તેમના ઉપદેશનું પુસ્તક 'જપજી' ના નામે ઓળખાય છે. તેમણે પોતાના મતનો ઉપદેશ હિંદુસ્થાન, સીલોન, અફઘાનિસ્તાન, અરબસ્તાન અને ખીજા ઘણા દેશોમાં કર્યો હતો અને ઘણા લોકો તેમના અનુયાયી થયા હતા.

તે પોતે મુસલમાન ધર્મના પવિત્ર સ્થાનની મુલાકાત લેવાના હેતુથી મોકલે ગયા હતા. એવું કહેવાય છે, કે મકામાં તે મસીદ તરફ પગ કરીને સૂતા હતા તેથી મુઘલોએ ગુસ્સે થઈને તેમના પગને ફેરવ્યા અને તે સાથે મસીદ પણ ફરવા લાગી ! આ લોકોક્તિમાં જ્યાં જાઓ ત્યાં ઈશ્વર સધળે છે એ પ્રકારના ગુરુનાનકના મંતવ્યને દર્શાવવાનો હેતુ હોય તો તે સંબવિત છે. અહીં તેમણે હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેનાં ધર્મોમાં રહેલી ખામીઓ બતાવતાં કાળને કહેલું કે “ હું એક જ પરમેશ્વર પ્રત્યે આસ્થા રાખનારો તેનો આધીન સેવક છું. હિંદુ લોકો પોતે પોતાની મેળે જ હયાત છે અને મુસલમાનો દુરાગ્રહે સ્વધર્મનો બલપૂર્વક પ્રસાર કરે છે. આ બન્ને બાબતોથી દયાળુ પરમાત્મા મને દૂર રાખે એવી ખારી તે સમર્થ પિતાને પ્રાર્થના છે. હિન્દુ લોકો પૂજા કરવા બેસે છે ત્યારે હાથ, પગ અને શરીર તથા પૂજનાં સાધનો સ્વચ્છ રાખવા ખૂબ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ હૃદયવિશુદ્ધિની દરકાર કરતા નથી. હૃદયના અનિષ્ટ વિકારો તો જેમના તેમજ રહે છે. અને મુસલમાનો પોતાનો ધર્મ જ ખરો છે અને ખીજા બધા કાફર છે એવો લોપ કરી રહ્યા છે. આથી બન્ને દોષવાન હોય છે. ”

ગુરુ નાનકજીનો દેહાંત ઇ. સ. ૧૫૩૮ માં થયો હતો. તેમના પછી ધર્મોપદેશ કરવાનું કામ તેમની પછી થયેલા નવ ગુરુઓએ જારી રાખ્યું હતું. ચોથા ગુરુ રામદાસ સાહેબ ક્યા. તેમણે અમૃત-

સર સ્થાપ્યું. પાંચમા ગુરુ અમ્બુજીન સાહેબ થયા. તેમણે પોતાની પહેલાં થઈ ગયેલા ગુરુઓનાં વચનામૃતોને એકત્ર કરી એક ગ્રંથના આકારમાં ગોઠવ્યાં. આ ગ્રંથ શીખપંથનું ધર્મપુસ્તક મનાય છે. તે ગ્રંથ સાહેબના નામથી ઓળખાય છે અને તેની અમૃતસરના દેવાલયમાં પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. દશમા ગુરુ ગોવિંદસિંહ થયા. શીખ લોકોના હૃદયની નિર્ભળતાને હઠાવી તેમનામાં વીરતા પ્રકટાવનાર અને તેમને મહાન લડાયક થોડા બનાવનાર ગુરુઓમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજી મુખ્ય હતા. તેમના વખતથી જ શીખ લોકોમાં માથે વાળ વધારવાનો અને પોતાના નામની પાછળ 'સિંહ' લગાડવાનો રિવાજ ચાલુ થયો છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહે એક બીજો ગ્રંથ બનાવ્યો છે અને તેમનું ગુરુદ્વાર પટલામાં છે.

શીખપંથનું મુખ્ય ધામ અમૃતસરમાં છે. એ મંદિર ગુરુ રામદાસ સાહેબે બંધાવ્યું હતું. તેને અહમદસાહ પદાણે તોડી નાખ્યા પછી થોડા દિવસે તે ફરીને બંધાવવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં મહારાજ રણજીતસિંહે તેને હાલ છે તેવું બંધાવી તેના ઉપર સોનાનાં પતરાં જડાવ્યાં છે. અહીં હંમેશાં ગ્રંથસાહેબની પૂજા કરવામાં આવે છે અને બહુ ભક્તિભાવથી તેને વાંચી સંભળાવવામાં આવે છે.

નાનકસાહીઓની એકંદરે સાત જમાતો છે. તેમાં ઉદાસી અને નિર્ભળ એ બે મુખ્ય છે. બાકીની સુથરેસાહી, નાગા, મંજ્ય-ખશી, રામરાધ અને ગોવિંદસિંહીના નામે ઓળખાય છે. ઉદાસી અને નિર્ભળ સાધુઓના કુખલ, અલ્હાબાદ, બનારસ, અમૃતસર વગેરેમાં મોટા મોટા અખાડા છે. તેમની જમીરની દર વરસની આવક ૧૨૦૦૦ અને ભેટના ૩૦૦૦ રૂપિયા આવે છે એમ કહેવાય છે. અંચાયતી અખાડાની દર સાલની ઉપજ ૧૮૦૦૦ રૂપિયા છે. કુખલમાં જ ચૈતનના દેવની કાવળી આશરે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચી

અધ્યાવી છે, અને તેમાં બ્રહ્મોથી વધારે સાધુઓ રહી શકે છે. ઉદાસી અને નિર્ભજ સાધુઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે અને ત્રયિકલ્પ વગેરે સ્થાનોમાં સેંકડો તો શું પણ હજારોની સંખ્યામાં તેઓ જોવામાં આવે છે. તેઓમાં કાઈ કાઈ વિદ્વાન, ત્યાગી અને આત્મ-નિષ્ઠ હોય છે, છતાં તેથી બ્રહ્મવિદ્યાનો લેશ પણ પ્રચાર થતો રહેતો નથી. આ અખ્યાડાના મહન્તો અને અધિષ્ઠાતાઓએ કુંભાદિ મેળાઓ ઉપર પોતાનો વેભવ બતાવવા અથવા પોતાના શિષ્યોને સારા સારા પદાર્થોનું ભોજન કરાવવા ઉપરાંત ધર્મ અને વિદ્યાની ઉન્નતી થાય એવાં કામો કરવામાં પણ તત્પર રહેવાની જરૂર છે. હાલના એ અખ્યાડાઓથી નથી થતી કંઈ ધર્મની ઉન્નતિ કે નથી થતી દ્રશી વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ. આથી મેળામેળા આદિ બીજાં સધળાં કામોની સાથે વિશેષમાં કેવળ ધર્મની ઉન્નતિ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય એવું એ જ કાર્ય તેમણે ખસુસ હાથ ધરવું જોઈએ.

પાઠ ૯૫ મો.

જૈન સંપ્રદાય.

પ્ર૦—જૈનધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે ?

ઉ૦—આંતરમાંના રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓને છુટી સંસાર સમુદ્રથી તરી પાર ગયેલા તે જિન કહેવાય છે. આવા વીતરાગી જિન ભગવાને પ્રવતવિદ્યા પંથને જૈન ધર્મ કહેવામાં આવે છે. જિન ભગવાનને તીર્થંકર પણ કહે છે અને એવા ચોવીશ તીર્થંકરો મળી ગયેલા માનવામાં આવે છે. આ ચોવીશ જિન ભગવાન અમવા તીર્થંકરોને માનનારા જૈનો કહેવાય છે.

સૌથી પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવજી અને સૌથી છેલ્લા એકમે ચોવીશમા તીર્થંકર અહાવીર સ્વામી મણિય છે. ઋષભદેવજીના

પિતાનું નામ નામિ અને માતાનું નામ-મરદેવી હતું. તેમણે રાજા અને ધર્મોપદેશક તરીકેનાં અને કામો ઉત્તમ રીતે બજાવી લેવા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યો છે. રાજા તરીકે તે સમયના જંગલી લોકોની સુધારણા અર્થે તેમણે બહુ શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. જંગલી લોકો પસંપસ કરતા, ભાઈ બેનમાં લગ્ન કરતા, નિરધર્મીની પેઠે રખડતા કરતા એ બધી બાબતોમાં સુધારો કરી તેમને વ્યવસ્થિત અને નિયમમાં રહેવાના બનાવ્યા. તેમના લગ્નના રિવાજમાં સુધારો કરાવ્યો, સંપત્તીને રહેતાં શિખવ્યું અને વિવિધ ધંધા રાજગારે લગાડી કલ્યાણના માર્ગેના ઉપદેશ કર્યો. દેવતા કેમ તૈયાર કરવો અને તેના સંધવશ અર્થે કામો કરવો ઉપયોગ કરવો તે તેમણે જ પહેલવહેલાં લોકોને સમજાવ્યું. આ પછી કુંબાર, સુધાર, ચિતારા, વણકર, કાપડ, વગેરે ધંધાદારીઓ તેમણે જ તૈયાર કર્યા હતા. એક ઉપદેશ મિત્ર, ગણિત, વેદક, ધનુર્વિદ્યા આદિ શસ્ત્રો રચી લોકોને સમજાવેલાં હશે. વિદ્યાનો પ્રચાર કરનાર પણ તે જ હતા એમ કહેવાય છે. આથી રાજગાદિ અયોધ્યામાં હતી. તેમના રાજજન નીચે પ્રજા પછી સુખી અને આબાદ હતી.

એક રાજા તરીકેનાં ઉત્તમ કર્તવ્યો બજાવ્યા પછી તેમના દિક્ષમાં સંસાર અને તેના ભોગવિલાસો પ્રતિ વિરાગ પેદા થયો હતો. આ સ્થિતિમાં તેમણે રાજપાટ પોતાના પુત્ર ભરતને સોંપી દીધું અને પોતે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા હતા. સંયમને એવતાં કેવળ જ્ઞાન પામ્યા પછી તેઓશ્રી દેશમાં ધર્મોપદેશ કરવા વિચર્યા હતા. સર્વત્ર જ્ઞાન, અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અસ્તેયનો ઉપદેશ ફેલાવતા લોકકલ્યાણમાં જીવન માળી તે નિર્વાણ પામ્યા હતા.

કાલમાં પ્રચલિત જૈન શાસનના નાપક મહાવીર સ્વામી અનુસાર છે. તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ ના ચેત્ર સુદિ ૧૩ ને દિવસે જન્મિય

કેંક નામના ગામમાં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ સિદ્ધાર્થ અને માતાનું નામ ત્રિશલદેવી હતું. તે રાજપુત્ર હતા અને તેથી યોગ્ય ઉંમરના થતાં તેમનું લગ્ન રાજા નરવર્માની પુત્રી યશોદા સાથે કરવામાં આવ્યું હતું. તેમના મુખ્યરૂબરૂમાં કંઈ ક્ષમી નહતી; છતાં તેમનું મન હંમેશાં ક્ષણિક સુખભોગનો ત્યાગ કરી શાશ્વત સુખ મેળવવા તરફ ખેંચાતું હતું. જ્યારે જ્યારે તેમના દિવસમાં સંસારની અસારતાના વિચારો પેદા થતા ત્યારે ત્યારે તેમનામાં વિરાગની પ્રવળ ભાવના ખડી થતી હતી. આમ છતાં માતાપિતાનું દિલ કોઈપણ પ્રકારે દુનાય એવું ન કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે તેમને સંસારનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર દળાવી રાખવો પડતો હતો. માતાપિતાના મૃત્યુ પછી મોટા ભાઈની આજ્ઞા મેળવી તેમણે દીકરા લીધાં હતી. આ વખતે તેમની ઉંમર ૩૦ વરસની હતી. દીકરા લીધાં પછી તેમણે સાડા બાર વરસ લગી પ્રચંડ તપ આદરી મહાન્ પરિપક્વો વેઠ્યા હતા. અનેક પ્રકારના કઠણ શારીરિક પરિપક્વો વેઠતા છતાં તે પોતાના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન હતા. આ મહાન્ ઉચ્ચ તપના પરિણામે તેમના આંતરના રાગદ્વેષાદિ વિકારો નાશ પામી તેમને દેવલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. સર્વ પ્રકારનો ભેદ ભાવ જતો રહી એકાત્મ ભાવથી અભેદાનંદ સ્વરૂપમાં લીનતાવાળું જે અનંત જ્ઞાન થાય તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાન થયા પછી તે દેશેદેશ ધર્મોપદેશ કરવા વિચર્યા હતા. સર્વત્ર બ્રાતૃભાવ દેખાવવાને તેમણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. સર્વ જીવને સરખા ગણી અથા ઉપર પ્રેમ રાખવો, કોઈની સાથે વેર કરવું નહિ, સંપત્તિની રહેવું, કોઈને પણ દુઃખ દેવું નહિ, કોઈપણ જીવને હણવો નહિ એ આદિ ઉપદેશથી સર્વત્ર પ્રેમ અને બ્રાતૃભાવ વધારી તેમણે અહિંસા ધર્મની સ્થાપના કરી છે.

આ ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત અહિંસા, છે. જ્ઞાન, દર્શન અને આરિત્ર એ ત્રણનું સમ્યક્પણે પાલન કરનાર હરકોઈ વર્ણ કે આશ્રમનો મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે અને કર્મનો સર્વથા ક્ષય

તેનું નામ મોક્ષ એમ આ ધર્મમાં માનવામાં આવે છે. સકલ કર્મથી મુક્ત થયેલો આત્મા સિદ્ધાલયમાં સ્થિત થાય છે, જગત અનાદિ છે અને કર્મનું ફળ એની મેળે સ્વયંસિદ્ધ અહણુ કરાય છે એવું આ ધર્મનું મતવ્ય છે. જે કે દયાને આ પંથમાં મૂળ ધર્મ માનવામાં આવ્યો છે; છતાં જ્ઞાનને સર્વોત્તમ ગણવામાં આવ્યું છે.

જૈનધર્મના શ્વેતાંબર અને દ્વીગંબર એવા બે મુખ્ય ભેદ છે. શ્વેતાંબરમાં મૂર્તિપૂજક અને મૂર્તિને ન પૂજનારા સ્થાનકવાસી કે હુંદીયા એવા બે પેટા ભેદ છે. આ સિવાય શ્વેતાંબર અને દ્વીગંબરમાંથી બીજા કેટલાક પલુ ઉપભેદો નીકળેલા છે. આ સધળા ભેદો અને ઉપભેદો છતાં મૂળતત્ત્વોની બાબતમાં તેઓ સધળા એકમત છે. એટલે કે તેઓ સધળા ચોવીશ તીર્થંકરોને, અહિંસાને, સાત કે નવ તત્ત્વોને,* સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય અને તપને માને છે. મતભેદ માત્ર મૂર્તિપૂજની અને સાધુઓની ક્રિયાઓની બાબતમાં છે. શ્વેતાંબર અને દ્વીગંબર બંને મૂર્તિને પૂજે છે; છતાં શ્વેતાંબરી જૈનો મૂર્તિને આંગીથી શણગારે છે અને દ્વીગંબરી જૈનો મૂર્તિને આંગીથી શણગારતા નથી. દ્વીગંબર સાધુઓ નગ્ન રહેવાનું પસંદ કરે છે જ્યારે શ્વેતાંબરી સાધુઓ વસ્ત્રો પહેરવાનું જરૂરનું ધારે છે. શ્વેતાંબરમાં સ્ત્રીઓ દીક્ષા લઈ શકે છે, તેમને મોક્ષનાં અધિકારી માનવામાં આવે છે અને કેવળી આહાર લે છે એમ જણાવાય છે, જ્યારે દ્વીગંબરની કેટલીક શાખામાં સ્ત્રીઓને દીક્ષા અને મોક્ષને માટે અધિકારી ગણવામાં આવતી નથી, તેમજ કેવળી આહાર લેતા નથી એમ માનવામાં આવે છે. સ્થાનકવાસી મૂર્તિને બીલકુલ પૂજતા જ નથી.

હિન્દુસ્થાનમાં ગુજરાત, કાશિયાવાડ, રાજપૂતાના, આગ્રા અને ધંજાજમાં આ ધર્મના અનુયાયીઓનો ધણો ભાગ વસે છે. તેમની એકંદર સંખ્યા લગભગ સાડાબારલાખ જેટલી છે. વાણીઆ, પાટીદાર,

* છવ, અછવ, પુરવ, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ નવ તત્ત્વો મનાય છે.

આવસાર આદિ વર્ણના દ્વોકો આ ધર્મના અનુયાયી છે. પારસનાથ તેમની જાત્રાનું મુખ્ય ધામ છે, અને તે કલકત્તાથી બસો માંધલને છેડે પર્વત ઉપર આવેલું છે. આ સ્થળ સમેતશિખરને નામે ઓળખાય છે. આ ઉપરાંત આમુ, ગીરનાર અને શેત્રુંગ ઉપર પણ તેમની જાત્રાનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો આવેલાં છે. આમુ ઉપર જૈનોનાં ૬ દેરાસરો છે તેમાંનું એક ઇ. સ. ૧૦૩૧ માં અને ખ્રીસ્તું ૧૧૯૭ની સાલમાં બંધાવેલું છે. આ દેવળોની બાંધણી અને તેમાંનું નકશી કામ બહુ જ સુંદર અને જોવા લાયક છે. તે ગુજરાતના રાજા વીર-ધવળના મંત્રી વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે શ્રાવક બાઇઓએ બંધાવેલાં છે. કાઠિયાવાડમાં આવેલા પાલીતાણા પાસેના શેત્રુંગ પર્વત ઉપર આદિનાથ વગેરેનાં દહેરાં આવેલાં છે અને આખો પહાડ દેવળોથી ભરપૂર છે. જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર પર્વત ઉપર નેમીનાથનું દેવળ છે. તે ઇ. સ. ૧૨૭૮ ની સાલમાં બંધાવવામાં આવ્યું હતું. સોનાગીરનું દેવળ પણ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ગ્વાલીયરમાં સાસુ વહુનું દેવળ ઇ. સ. ૧૦૯૩ થી છે.

જૈનોમાં શ્રાવક અને યતિ એવા બે ભાગ છે. યતિના ક્રિયા અને સહવર્તનના નિયમો બહુ દુષ્કર છે. તેઓ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, મોઢે મુહપતિ બાંધે છે, સાથમાં સન્માર્જની રાખે છે અને તે વડે જીવહિંસા ન થાય તે માટે જમીનને સાફ કરીને બેસે છે. તેમને ઉઘાડે પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી પડે છે, સુઝતે! આહાર મળે તે જ ખપે છે, પાસે એક પાઈ સરખી પણ રાખવાની મના છે અને સમય પર ટાઢ, તાપ, બૂખ, તરસ આદિ વેઠવાં પડે છે. શ્રાવકો પોતાના ધર્મ ઉપર બહુ બાવ રાખે છે, ધર્મને અનુસરતાં મૃતાદિ સેવે છે, હીતોત્તરી શાક, કંદમૂળ વગેરે ખાતા નથી અને પાણીને ઉકાળી ઠંડું પડવા દઈ ગાળીને પીએ છે. રાત્રીએ સોજન કરતા નથી, હંમેશાં જૈન દેરાસરોમાં કે ઉપાશ્રયોમાં જાય છે, પોતાના સહધર્મીઓને બહુ માન આપે છે અને સ્વભાવે

ઉદાર અને સૌમ્ય હોય છે. તેમનામાં શુદ્ધ જ્ઞાન, શુદ્ધ આચાર, સંસારના પદાર્થોનો ત્યાગ અને અહિંસા એ પરમધર્મ માનવામાં આવે છે. અહર્ત સિદ્ધો અને ઉપાધ્યાઓને માનવા એ તેમનો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે.

પાઠ ૯૬ મો.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય.

પ્ર૦—સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કેવી રીતે આવિર્ભાવને પામ્યો અને તેનું મંતવ્ય શું છે ?

ઉ૦—સ્વામીનારાયણ પંથ ઓગણીસમી સદીમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે. તેના સ્થાપનાર સહજનંદ સ્વામી હતા. તે અયોધ્યાની પાસે આવેલા છપૈયા નામે ગામમાં ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જન્મ્યા હતા. તેમનું જન્મનું નામ હરિકૃષ્ણ હતું. પાર વરસની ઉંમરે તે ધરતો ત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા હતા. અનેક સ્થળે ફરતા ફરતા તે ઓગણીસ વરસની ઉંમરે કાઠિયાવાડમાં આવી પહોંચ્યા હતા. અહીં તેમને રામાનંદ નામના એક મહા પુરુષનો સમાગમ થયો. તેમને પોતાના ગુરુ કરી સહજનંદ સ્વામીએ દીક્ષા લીધી હતી. આ પછી તેમણે કાઠિયાવાડમાં ઉપદેશ આપવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તેમનું જીવન ધણું સાદું હતું. તેમની ઉપદેશ આપવાની શૈલી ધણી સરળ હતી. તેમણે બહુ જ સાદી ભાષામાં સઘળી વર્ણના લોકોને ઉપદેશ આપ્યો હતો. સદાચાર, નીતિ, ભક્તિ અને અહિંસા ઉપર તેમણે પોતાના ઉપદેશોમાં ખાસ ભાર મૂકેલો છે.

તેમના ઉપદેશથી ઘણા લોકો તેમના અનુયાયીઓ બન્યા હતા. પોતાના પંથનાં સઘળાં મનુષ્યોને પોતાના પંથના સિદ્ધાન્તો અને નિયમો સમજાવ એવું તેમણે એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું. આ પુસ્તક

“ શિક્ષાપત્રી ”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરાંત તેમણે ગુદાં ગુદાં સ્થળોએ જે ઉપદેશ કરેલો તે એકત્ર કરીને તેમના શિષ્યોએ એક ખીન્ને ગ્રન્થ તૈયાર કર્યો છે, અને તે ‘વચનામૃત’ ને નામે ઓળખાય છે. આ બન્ને ગ્રન્થો ઉપરથી આ પંથના સિદ્ધાન્તો તેમજ સાધુ, આચાર્ય અને શિષ્યવર્ગે આચરવાના નિયમો બહુ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આચાર્યશ્રીનો દેહાંત ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં થયો હતો.

કોઈ નવીન હકીકત પ્રચારમાં આવતાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ તેની સામે થાય છે. આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં આ પંથની સામે પણ ઘણો વિરોધ પેદા થવા પામ્યો હતો. આમ છતાં પાછળથી તે લાભદાયી નીવડેલો જણાતાં તેની સામેનો ખુલ્લો વિરોધ શમી જવા પામ્યો છે. આ પંથના આચાર્યશ્રીના ઉપદેશોથી જે કંઈ સારામાં સાઈ ફળ આવ્યું છે તે એ છે, કે કાઠિયાવાડની દૂર, ટંટામોર, લુટાર અને અગ્નિ અતિઓના દિલમાં ધર્મની બાવના ગત્રત થવા પામી છે અને તે શાંતિ અને સદાચાર તરફ વળી છે. એકંદરે આ પંથના ઉપદેશો લોકોને નીતિ અને સદાચારને પંથે દોરનાર હોવાથી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં તેની સામાન્ય રીતે સારી અસર થવા પામી છે. આ પંથનો પ્રચાર ખાસ કરીને ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ભાગમાં જ થયેલો છે.

આ સંપ્રદાયનું ખીન્નું નામ ઉદ્ધવ સંપ્રદાય છે. તેનો સિદ્ધાન્ત વચનામૃતમાં સ્પષ્ટ કરી બતાવેલો છે. તેમાં લખેલું છે, કે “ અમારો અભિપ્રાય તે થોડાકમાં લ્યો કહીએ જે, જેવી રીતે શંકર સ્વામીએ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને વિષે તો અમારે સચિ નથી, તથા રામાનુજ સ્વામીએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થંકા પર જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે તો અમારે ઉપાસના છે; તથા ગોપીઓના જેવી તો એ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે અમારે ભક્તિ છે તથા શુકજીના જેવો તથા જડ-ભરતના જેવો અમારે વંરામ્ય છે અને આત્મનિષ્ઠા છે. ”

આ ઉપરથી જણાય છે, કે આ પંથની સિદ્ધાંત શ્રી સંપ્રદાયને અનુસરતો એટલે વિશિષ્ટાદિત છે. મોક્ષનું મુખ્ય સાધન તેમાં ભક્તિને ગણવામાં આવ્યું છે અને ભક્તિ માટે જ્ઞાન અને ત્યાગવૈરાગ્યની આવશ્યકતા જણાવવામાં આવી છે. વિષય ભગવાનને આ પંથમાં પુરુષોત્તમ ભગવાન માનવામાં આવે છે. વિશેષમાં આ પંથની અંદર ખીજા કોઈ પણ સંપ્રદાયની નિંદા ના દ્વેષ કરવાનો સખત નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. વળી તેમાં કોઈપણ જાતનો અનાચાર દાખલ થવા ન પામે તે માટે સ્ત્રી, પુરુષ, બ્રહ્મચારી, આચાર્ય, સાધુ અને પાળાઓના માટે આચારના સખત નિયમો નક્કી કરવામાં આવ્યા છે.

આ પંથના અનુયાયીઓ સલાટમાં સુખડ ના કેસરનું ઉર્ધ્વપુંડ્ર કરી વચમાં કુંકુનો ગોળ ચાંલ્લો કરે છે. સાધુઓ દાપાય વસ્ત્રો પહેરે છે અને પાળાઓ શ્વેત વસ્ત્ર સજે છે. તેઓ એકખીજાને મળતી વખતે ‘જે નારાયણ’ બોલી અભિવાદન કરે છે. આચાર્યો ગૃહસ્થ હોય છે અને તેમને ઈશ્વરતુલ્ય લેખી મોટી મોટી ભેટા ધરવામાં આવે છે. તેમનાં મંદિરોમાં નરનારાયણ આદિ દેવોની મૂર્તિ પધરાવી તેમની રંગ, રાગ અને ભોગ સહિત પૂજા કરવામાં આવે છે. પ્રભુના ધામને આ પંથમાં ‘અક્ષરધામ’ કહેવામાં આવે છે. ગઢડા, વડતાળ, અમદાવાદ આદિ આ પંથનાં જાત્રાનાં સ્થળો છે. આ પંથના સાધુઓમાં કંટલાક મહાન્ હરિભક્તો થઈ ગયા છે અને તેમણે સદાચાર, નીતિ, વૈરાગ્ય વગેરે વિષયો ઉપર અનેક બોધપ્રદ કવિતાઓ લખી છે. હાલ એ દિશામાં એટલે વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ કરવાના કામમાં બહુ યત્ન કરવાની જરૂર છે. આ પંથનાં મંદિરોની અંદર જે ધન એકઠું થાય છે તેમાંથી અમુક ભાગનો ઉપયોગ જે વિદ્યા અને સદ્ધર્મની ઉન્નતિ કરવાના કાર્યમાં કરાય તો ધર્મની સાથે દેશની અવસ્ય ઉન્નતિ થાય.

પ્ર૦—આ સિવાય હિન્દુધર્મમાં ખીજા કોઈ સંપ્રદાયો પ્રચલિત છે ?

ઉ૦—ઉપર જણાવ્યા તે સિવાય ચરણદાસી અને ગરીબદાસી

સાધુઓના સંપ્રદાયો પણ ચાલે છે. ચરણદાસજીનું ‘સ્વરોદય શાસ્ત્ર’ બહુ જાણીતું છે. વર્તમાન સમયમાં આશ્રાની અંદર એક રાધાસ્વામી સંપ્રદાય પણ ઉત્પન્ન થયો છે. એ પંથના પ્રચારક રાધાસ્વામી પૂર્વાશ્રમમાં આશ્રાની અંદર રહેતા હતા અને જાતે ખત્રી હતા. તેમના પછી રાયશાલીઆમ બહાર ગયા. ગુરુભક્તિ કરવી અને રાધાસ્વામીના સિદ્ધાન્તોને સર્વોપરી માનવા એ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે. આ સિવાય બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ આદિ ધાર્મિક સંસ્થાઓ દેશમાં હયાતિ ધરાવે છે; છતાં તેમની ગણના સંપ્રદાયમાં કરાતી નથી. આટલા માટે તેમના વિષે અહીં કંઈપણ ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને હોઈ તેમના સિદ્ધાન્તો આગળ ઉપર તે તે સંસ્થાઓના સંસ્થાપકોનાં જીવનચરિત્રો સાથે જણાવવામાં આવશે.

પાઠ ૯૭ મો.

સંપ્રદાયોનું પરિણામ અને તેમની હાલની સ્થિતિ.

૩૦—આ સર્વ જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું શું પરિણામ આવ્યું છે?

૭૦—આરંભમાં તો આ સર્વ સંપ્રદાયોથી કંઈ ને કંઈ લાભ અવસ્થ થયો જ છે. સઘળા સંપ્રદાયો ભિન્ન ભિન્ન કાળે આવિર્ભાવને પામ્યા છે, તેથી અંતિહાસિક દષ્ટિએ સ્વચારતાં તેનાથી થયેલા લાભો તરત જ ખ્યાલમાં આવી શકશે. જે સમયે સ્વર્ગ મેળવવાની ઇચ્છાએ લોકોમાં યજ્ઞયાગાદિ કરવાનું વધી પડ્યું અને વૈદિક ધર્મના નામ નીચે અસંખ્ય પશુઓનો હોમ થવા સાથે લોકોના હૃદયમાંથી દયા આદિ ગુણોનો લોપ થતો ચાલ્યો ત્યારે મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધ જેવી દયા અને ક્ષમાની જીવંત મૂર્તિઓએ અહિંસા ધર્મ સ્થાપી વૈદિક ધર્મની ખામી દૂર કરી અને લોકોને ખરા ધર્મના માર્ગે વાળ્યા. આ પ્રમાણે ભગવાન યુદ્ધે ધર્મના નામે થતી પશુ-

હિંસાનો અટકાવ કરી લોકોને કલ્યાણને માર્ગે દોર્યા એ વાત ખરી; છતાં તેમ કરવામાં તેમણે ઈશ્વર અને આત્માના વિચારને જતો કર્યો હતો. આના પરિણામે લોકો પાછળથી નાસ્તિકવાદમાં દોરાયા અને અનેક અનર્થો પેદા થયા. આ અનર્થોના કાળમાં ભગવાન શંકરનો અવતાર થયો. તેમણે સઘળા અનર્થોને ભગીરથ યત્નવડે દૂર કરી આદ્યજીવધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરી અને લોકોને જ્ઞાનમાર્ગે દોર્યા. ભગવાન શંકરનો જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ અધિકારવિકોણાં હૃદયોમાં શુષ્ક ભાવે પરિણમતો જોઈતો. ભગવાન રામાનુજ, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય આદિએ ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. ભગવાન રામાનુજના હેતુ અને સિદ્ધાન્તનું વિસ્મરણ કરી લોકો કેવળ બાહ્યાચારને પ્રાધાન્ય આપવા લાગ્યા અને હલકી વર્ણના લોકોને ધાર્મિક ઉપદેશ, ક્રિયા વગેરેથી દૂર કરવા મંડ્યા ત્યારે રામાનંદજી, કૃષ્ણરજી, ગુરુ નાનક વગેરે મહાત્માઓએ આંતરજીવિ ઉપર ભાર મૂકી બેદંત્રિ ટાળવાનો અને ભગવતભક્તિમાં સર્વને સમાન હૃદયર ગણવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ઉપરાંત સર્વ વર્ણને તેમણે સરખી ગણી એક સરખો ઉપદેશ કર્યો અને એમ વર્ણમાત્રના ઉદ્ધારનો માર્ગ મોકળો કર્યો. આના પરિણામે હલકી વર્ણના ગણાતા એવા ઘણા પુરુષો મહાન હરિભક્ત નીવડી રેશમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ગયા છે. આ પછી જ્યારે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે ઉપદેશેલી શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્તિનું નિર્દોષ સ્વરૂપ જૂલાઈ જઈ તેમના પંથમાં અપધર્મ જન્મવા લાગ્યો ત્યારે સહજનંદ સ્વામીએ સ્વામીનારાયણ પંથની સ્થાપના કરી લોકોને સદાચાર અને સુનીતિના પંથે દોરવાનો યત્ન કર્યો. આમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાય છે, કે દરેક સંપ્રદાયે વૈદિક ધર્મમાં પ્રવેશ કરી ગયેલા સડાને દૂર કરવાને તેમજ પોતપોતાના કાળનાં મનુષ્યોનાં રુચિ, અધિકાર અને જરૂરિયાતને અનુસરી તેમનામાં શુદ્ધ ધાર્મિક ભાવના સતત ચાલુ રહે એમ કરવાને યત્ન કરેલો છે, અને તે કળદામી નીવડી આરંભમાં તેનું સાફ પરિણામ આવ્યું હતું.

પ્ર૦—હાલ સંપ્રદાયોનું એવું સાઈ પરિણામ આવવું ચાલુ છે ? જો નહિ તો તેનાં શાં કારણો છે અને તેમની હાલની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ?

ઉ૦—ના, અને એમ હોવાનાં અનેક કારણો હોઈ શકે. આમ છતાં દરેક સંપ્રદાયના મૂળના હેતુ અને સિદ્ધાન્તનું મોટા ભાગે થયેલું વિસ્મરણ એ તેનું મુખ્ય કારણ જણાય છે. સિદ્ધાન્તના વિસ્મરણની સાથે હાલ દરેક સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની ભાવના અને કૃતિમાં ઘણો ફેર થઈ જવા પામ્યો છે. દર્શન, ભાવના અને કૃતિ અથવા જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણેનો યોગ્યર યોગ જામે તો જ સંપ્રદાયધર્મ લાભદાયક નીવડે. એ ત્રણેનો યોગ તૂટતાંની સાથે સંપ્રદાયધર્મોથી થતા લાભો અટકી પડે એ સ્વાભાવિક છે. હાલ ભાવનામાં માત્ર મારો પંથ સારો અને તે સિવાયના ખીજા કંઈ જોતા એવી પક્ષપાતી ભાવના સમાજના મોટા ભાગમાં ધર કરી ગયેલી, તેમજ કૃતિમાં એક ખીજાના પંથની નિંદા અને દ્રેષ કરવાનું કર્મ વધી પડેલું જોવામાં આવે છે. આમ સંપ્રદાયધર્મોમાં હાલ દર્શન, ભાવના અને કૃતિમાં ફેર પડી ગયેલો હોવાથી તેના મૂળના હેતુઓ ભૂલાઈ ગયા છે અને કેવળ પોતાના જ પંથના શુરની સેવા કરવી, તેમના જ સિદ્ધાન્તોને માનવા તેમજ અન્ય સઘળા પંથોનો ત્યાગ કરવો એ દરેક સંપ્રદાયને મૂળ મંત્ર થઈ પડ્યો છે. વળી વૈષ્ણવો શિવમાર્ગીઓને પાખંડી કહે છે અને વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં શિવનું પૂજન કરનારને સત્શાસ્ત્રના દુશ્મન કહેવામાં આવ્યા છે. એવી જ રીતે શૈવધર્મનાં ગ્રંથોમાં પણ વિષ્ણુના દર્શન માત્રથી શિવનો દ્રોહ થાય છે અને એ પ્રકારે શિવનો દ્રોહ કરનાર નરકમાં જાય છે માટે વિષ્ણુનું નામ પણ ન લેવું એમ લખવામાં આવ્યું છે. શાકત ગ્રંથોમાં પણ જણાવ્યું છે, કે બ્રહ્માદિ સઘળા દેવતાઓ શક્તિથી ઉત્પન્ન થયા છે, આ જો કંઈ દેખાય છે તે સર્વ શક્તિ જ છે અને શક્તિથી અધિક એવું ખીજું કંઈ જ નથી.

આ પ્રમાણે અન્ય સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓ પણ મૂળના હેતુને બૂલી નહીં પોતપોતાનાં શુરુ અને શાસ્ત્રોને જ સર્વોપરિ માને છે અને અન્ય સર્વની નિંદા કરે છે.

૩૮—સંપ્રદાયધર્મોમાં આવી પક્ષપાતની ભાવના કેમ પ્રવેશવા પામી ?

ઉ૦—આવી ભતના પક્ષપાતનું અવિદ્યા એ જ મૂળ કારણ છે. શાસ્ત્રો પ્રયોધે છે, કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, શક્તિ, આદિ વિવિધ નામો વસ્તુતઃ એક જ પરમાત્મસ્વરૂપનાં સ્વયં છે. એકની પૂજામાં સર્વની પૂજા રહેલી છે. આમ છતાં દક્ષિણ તરફના ભાગમાં શિવ અને વિષ્ણુને મુખ્ય ઉપાસ્ય દેવ ગણીને તેમની ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ જુદા જુદા સમયે કરવામાં આવેલો હોવાથી અજ્ઞાનવશાત્ શિવના ઉપાસકોએ શિવને અને વિષ્ણુના ઉપાસકોએ વિષ્ણુને સર્વોપરી ઠરાવવા માટે બહુ જ બળેડા કરી મૂક્યા હતા. આ બળેડાના કાળમાં તેઓ પરસ્પરના દેવની નિંદા કરવામાં ઉતરી પડેલા અને તેના પરિણામે એક બીજાના દેવની નિંદા કરનારાં તેમજ પરસ્પરમાં વિદ્રેષ વધારનારાં અનેક વચનો પુરાણોમાં દાખલ થઈ જવા પામ્યાં હતાં. આ વિદ્રેષક અને નિંદક વચનોને લીધે જ સંપ્રદાયધર્મોમાં ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે પક્ષપાતી વલણ દાખલ થવા પામ્યું હોય એમ લાગે છે.

૩૯—આવા સાંપ્રદાયિક પક્ષપાતી વલણને લીધે ધર્મ અને સમાજ ઉપર શી અસર થવા પામી છે ?

ઉ૦—સાંપ્રદાયિક પક્ષપાતને લીધે મૂળના આચાર્યોના શુદ્ધ ભાવનો લોપ થઈ ગયો છે, લોકોને ધર્મનાં આચરણોમાં જે કંઈ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી હતી તે બંધ પડી ગઈ છે, અધિકારવ્યવસ્થા જળવાતી નથી અને લોકો બહુધા ગતાનુગતિક જેવા બની ગયા છે. એકંદરે સાંપ્રદાયિક પક્ષપાત અને કલ્લહોને લીધે દેશ તેમજ ધર્મને મહાન હાનિ પહોંચી છે. આ પક્ષપાતનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે.

અને તે એટલી હદે પહોંચી ગયેલી જોવામાં આવે છે, કે સંન્યસ્ત જોવો આશ્રમ કે જોમાં સધળા બેદભાવોનો લોપ થઈ જવો જોઈએ તેમાં પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ તે લોકો બેદબુદ્ધિ રાખી રહે છે ! આવા બેદબુદ્ધિવાળા મોટા મહંતો, આચાર્યો વા સાધુસંન્યાસીઓ જગતને અબેદ ભાગીના ગમે તેવો અને ગમે તેટલો ઉપદેશ કરે તોપણ તે કળદાયી શી રીતે નીવડી શકે ? બેદભાવથી ભરપૂર એવા આંતર-માંથી આવતા અબેદના ગમે તેવા ઉપદેશો પણ સફળ અસર શી રીતે કરી શકે ? એક ખીજના પંથનો દ્રોહ કરવો, પરસ્પર વિતંડાવાદ ચલાવવો, એક ખીજના ધર્મની નિંદા કરવી એ વગેરે જે દોષો એકખીજ ધર્મના લોકોમાં હંમેશાં જોવામાં આવે છે તે જ આપણને મહાનુ હાનિ પહોંચાડી રહ્યા છે. કપીરે સત્ય જ કહ્યું છે, કે કપાળમાં તીલક, હાથમાં માળા અને અંગ ઉપર રંગબેરંગી વસ્ત્રો સજીને લોકોએ રામ એ જાણે એક રમવાતું રમકડું હોય એમ માની લીધું છે. જે આવી સ્થિતિ એમને એમ ચાલુ રહેશે તો ધર્મને હાલ છે તેના કરતાં પણ વધારે હાનિ પહોંચશે.

આ પ્રમાણે સંપ્રદાય ધર્મોની હાલની સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. તેના મૂળના હેતુઓનો લોપ થઈ દર્શન, ભાવના અને કૃતિનો ત્રિયોગ તૂટી ગયો છે. આના પરિણામે સંપ્રદાયોથી થવી જોઈતી વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિની વિશુદ્ધિ અને ઉન્નતિ થવાનું બંધ પડી ગયું છે. પૂર્વની અધિકાર વ્યવસ્થાનો લોપ થયો છે અને તે સાથે આરંભમાં ધર્મનાં આચરણોમાં જે કંઈ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી હતી તે નાશ પામી લોકોનો મોટો ભાગ ગતાનુગતિક બની ગયેલો અથવા તો જ્યાં ત્યાંથી અનુકૂળ આવે તે પ્રહણ કરી યથેચ્છ ધર્માચરણ આચરતો જોવામાં આવે છે. વળી હાલના જમાનાની નવીન કેળવણીના રંગે રંગાયેલો દેશનો યુવક વર્ગ સાંપ્રદાયિક કલહો અને ધાર્મિક ઝઘડાઓ નિહાળી સંપ્રદાય ધર્મોની ધૂણા કરે છે અને પશ્ચિમના જડવાદમાં તણાઈ એકલિક સુખભોગવૃત્તિ ધારણ કરી ધર્મથી વિમુખ બનતો જાય છે.

ધર્મ એ અસંલયી આ દેશનું લક્ષ્યનું છે, આપણી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનો મુખ્ય પાયો ધર્મ છે, રાષ્ટ્રના આંતરમાં એકપ્રજા અને એકરાષ્ટ્રની ભાવના જગવનાર પણ ધર્મ જ છે અને તેથી ધર્મ-વિમુખ યતાં આપણી શી સ્થિતિ થવી સંભવે એ સમજવું સહેલું છે. આ અધોગતિ થતી અટકાવી દેશની ઉન્નતિનો માર્ગ વિશેષ સરળ બનાવવાને આપણામાં ધાર્મિક એકતા સાધવાની બહુ જ જરૂર છે. આને માટે ધર્મના નામે આખો મીઠી દાન કરનાર ગૃહસ્થોએ પોતાની દાન કરવાની પદ્ધતિમાં સમયને અનુસરતો ફેરફાર કરવો પડે છે, તેમજ વિદ્વાન્ આચાર્યો અને ખૂશ સાધુમહંતોએ પોતપોતાના પંથના આચાર અને મંતવ્યોમાં રહેલા નાના અને નજીવા મત-ભેદોને જતા કરી બધા સંપ્રદાયો એક જ ધર્મરૂપી મહાવૃક્ષની નાનીમોટી શાખાઓ છે, સર્વનું અંતિમ લક્ષ્ય એક જ અને તે આત્મદર્શન પામવું એ છે, આત્મદર્શન પામવાના સઘળા સંપ્રદાયો જુદા જુદા માર્ગો છે અને દરેકને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેના માર્ગે ગતિ કરવા દેવામાં જ સર્વનું શ્રેય સમાયેલું છે એવો ઉપદેશ કરીને પોત-પોતાના અનુયાયીઓને મૂળવસ્તુની એકતા તરફ દોરી તેમના દિલમાં સઘળા પંથોની અભિન્નતા ઠસાવી એકતા સાધવા પ્રયત્નશીલ થવું એ તેમનું આવશ્યક કર્તવ્ય છે. પોતપોતાના પંથ માટેનો અયોગ્ય આગ્રહ જતો કરી પોતાના શિષ્યોને અધિકાર જોઈ જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મનો ઉપદેશ આપી ધર્મ વિષયે સ્વતંત્રતા બક્ષવાની, પુરાણોમાંનાં એક બીજા ધર્મની નિંદા કરનારાં અને પરસ્પર વિદેષ વધારનારાં વચનેને એકમતે દૂર કરવાની અને એમ ધાર્મિક એકતા સાધવાની પણ તેમની તેટલી જ જરૂર છે. ટીકાઓ, વાદવિવાદો અને ઝગડાઓ કરવાનો જમાનો વહી ગયો છે. અત્યારે તો અમલી કાર્ય બજાવવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે અને તેને માટે દેશમાં પંથો અનેક રહેવા છતાં સર્વનું અંતિમ લક્ષ્ય એક જ છે એ વાત દરેકના આંતરના ઊંડા ભાગમાં બરાબર ઠસી જવાની અને એ પ્રમાણે ધાર્મિક એકતા

સંધાવાની બહુ જ આવશ્યકતા છે. આ એકતામાં જ આપણી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનું મૂળ રહેલું છે. સ્વામી વિવેકાનંદ બરાબર જ કહે છે, કે “ ભરતખંડેના તમામ ધર્મ અને સંપ્રદાયની એકતા કરી ધર્મના પાયો મજબૂત કર્યાં સિવાય દેશ અને પ્રજાની ઉન્નતિ નથી. આપણે બરાબર મનમાં ઠસાવી દેવું જોઈએ, કે દૈતવાદી, અદૈતવાદી, વિશિષ્ટાદૈતવાદી, શૈવ, વૈષ્ણવ વગેરે જુદા જુદા સંપ્રદાયના હિંદુઓમાં કેટલાંક સામાન્ય મૂળતત્વો રહેલાં છે અને આપણા પોતાના તથા સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે નાની નાની બાબતો વિષે કલહ, વિસંવાદ અને ભેદબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. જરૂર માનજો કે એ કલહો ભૂલનું જ પરિણામ છે. આપણું શાસ્ત્રોમાં તેની સખત મના કરેલી છે. એક વાર આવા કલહોનો ત્યાગ કરો અને જુઓ કે બીજી બાબતોમાં તમારો ઉત્કર્ષ થાય છે, કે નહિ.”

વળી આ ઉત્કર્ષનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં તે કહે છે, કે “ જ્યારે ધર્મના ઝઘડા અને જુદા જુદા ધર્મોના સિદ્ધાન્તો વચ્ચેના મતભેદ આપણા સ્મરણપટમાંથી વિલુપ્ત થઈ જશે, જ્યારે મારો ‘ધર્મ’ મારો અને તમારો ધર્મ ખોટો એવો મિથ્યા આગ્રહ આ જગતને છોડીને ચાલ્યો જશે; જ્યારે સમગ્ર માનવજાતિ સમજવા લાગશે, કે ધર્મ એક જ અને સનાતન છે અને મનુષ્યની અંદર રહેલા પરમાત્માનું દર્શન એ જ સત્ય ધર્મ હોઈને બાકીનો મિથ્યા બકવાદ છે એવી સાર્વત્રિક માન્યતા થઈ જશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપરના દેશદેશના વીરપુરુષો આ પવિત્ર ભૂમિની યાત્રાએ આવતા થશે; જગત એ માયાનો ખેલ જ છે અને ઈશ્વર અને તેની ભક્તિ વિના બીજો કોઈપણ વિષય ઉપયોગી નથી એવું સમજનારા મહાત્માઓ આ કલ્યાણકારી પ્રદેશનું દર્શન કરવાને ચાલ્યા આવશે.” તથાસ્તુ.

વિભાગ બારમો.

કેટલાક ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાંત

તર્કોઽપતિષ્ઠઃ શ્રુતયોવિભિન્નાઃ નૈકો ઋષિર્યસ્યવચઃ પ્રમાણમ્ ।
ધર્મેસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહ્યાયાં મહાજનો યેનગતઃ સપન્થાઃ ॥

—મ. મા. વનપર્વ.

ભાવાર્થ:—“ જો તર્કને જોઈએ તો તે અસ્થિર છે અર્થાત્ જોની ખુદ્ધિ જેવી તીવ્ર હોય છે તેવાં જ અનેક પ્રકારનાં જુદાં જુદાં અનુમાનો તર્કથી ઉત્પન્ન થાય છે; શ્રુતિને જોઈએ તો તે પણ જુદી જુદી છે; જો સ્મૃતિશાસ્ત્રને જોઈએ તો એવા એક પણ ઋષિ નથી કે જેમનું વચન બીજા ઋષિઓની સરખામણીમાં વિશેષ પ્રમાણભૂત હોય, ધર્મનાં મૂળતત્ત્વને જોઈએ તો તે પણ ઉંડાણમાં છૂપી ગયેલું છે અર્થાત્ તેને સાધારણ મનુષ્યો સમજી શકતાં નથી; આટલા માટે જો માર્ગે મહાજનો ગયાં હોય તો જ (ધર્મનો) માર્ગ છે.”

.પાઠ ૯૮ મો.

ધર્મનિષ્ઠ મહાપુરુષો.

પ્ર૦—ધર્મશાસ્ત્રની અંદર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે કેવળ પ્રાચીન સમયમાં જ વર્તી શકાતું હતું કે હાલ પણ તે પ્રમાણે વર્તી શકાય એમ છે ?

ઉ૦—ધર્મશાસ્ત્રમાં દેહા પ્રમાણે હાલ પણ વર્તી શકાય એમ છે. ધણાં સ્ત્રીપુરુષો હંમેશાંથી 'ધર્મશાસ્ત્રને' અનુસરીને જ વર્તતાં આવે છે અને બધાં નહિ તો મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તેને અનુસરીને જ વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

પ્ર૦—ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી વર્તનાર કોઈ મહા પુરુષોનાં વૃત્તાંત કહી સંભળાવશો ?

ઉ૦—સધળાનાં નામો આપવાં અને તેમનાં ચરિત્રો આલેખી અતાવવાં એ અસંભવિત છે. આમ છતાં જેમને સર્વ દેશના વિદ્વાનો માને છે એવાં કેટલાંક મહાજનોનાં સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો ઉપરથી એક એ પણ સિદ્ધ થશે, કે અધોગતિ પામતો છતો પણ હિન્દુ ધર્મ હજી સજીવન રહ્યો છે અને રહેશે. મહાભારતના સમય પછી ધર્મ-સંશોધકોમાં ભગવાન છુદ્ધ, ભગવાન શંકરાચાર્ય, રામાનુજ, નાનક, કુપ્પીર, રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી વગેરે; રાજાઓમાં અશોક, વિક્રમ, લોચન, પૃથુરાજ, જયચંદ્ર, રાણા પ્રતાપસિંહ, અહ-સ્થાનાઇ હોશ્કર, જયસિંહ પ્રભૃતિ; ઈશ્વરભક્તોમાં મહાપ્રભુ ચૈતન્ય, તુકારામ, રામદાસ, તુલસીદાસ, મીરાંબાઈ વગેરે; જ્ઞાનનિષ્ઠ પુરુષોમાં હાફ, મુન્દરદાસ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી રામતીર્થ આદિ; આમ અનેક મહાજનો આ ભારતભૂમિ ઉપર યદ્યર્થગયાં છે. હાલ પણ ધણાં 'ધર્મપરાયણ' મહાજનો પોતાનો સમય પરાંપકાર વા ભજન ધ્યાનમાં વ્યતીત કરી રહ્યાં છે. આમાંનાં કેટલાંકનાં જીવનચરિત્રો આ નીચે આલેખનામાં આપ્યાં છે.

(૧) ભગવાન યુદ્ધ.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પછી જગતના કલ્યાણ માટે ભગવાન ગૌતમ-
 યુદ્ધનો અવતાર થયો. તે ઇસ્વી સનની પૂર્વે ૪૦૦ વરસે જન્મ્યા હતા.
 તે કપીલવસ્તુના રાજા શુદ્ધાદેવના પુત્ર હતા. તેમની માતાનું નામ
 આયાદેવી હતું. તેમના જન્મની સાથે જ એક ઋષિએ તેમના પિતાને
 કહી દીધું હતું, કે “ આ કુમાર સર્વાર્થ સિદ્ધ સર્વગ સાક્ષાત્ યુદ્ધ
 નીવડશે, જે વડે સર્વને સુખ થાય એવો ધર્મ ફેલાવશે અને જેના
 આદિ, અંત અને મધ્યમાં કલ્યાણ રહેલું હોય એવું બ્રહ્મચર્ય પ્રકા-
 શિત કરશે, તેના ઉપદેશથી પ્રાણીમાત્ર જરાના વ્યાધિથી અને મરણના
 ત્રાસથી મુક્ત થશે. તે રાગદ્વેષની મિથ્યા દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી મોક્ષ
 પદને પામશે. તે ઘરમાં રહેશે નહિ, પરંતુ સંન્યાસી બનશે. ” તેમનું
 મૂળ નામ શાક્યસિંહ હતું; છતાં તેમને ગૌતમ અને સિદ્ધાર્થ પણ
 કહેતા હતા. પોતાનો પુત્ર સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી બનશે એમ
 જાણવામાં આવતાં સંસાર ઉપરથી ડાઘ પણ પ્રકારે તેમની પ્રીતિ
 ઉઠી ન જાય એવા હેતુથી તેમના પિતાએ તેમને એવા સ્થળે રાખ-
 વાની વ્યવસ્થા કરી હતી કે જ્યાં સંસારનાં રંચમાત્ર પણ દુઃખો
 અને ક્લેશો તેમની નજરે આવવા પામે નહિ. વખત થતાં તેમનું
 લગ્ન પણ કરી દેવામાં આવ્યું હતું. તેમનું ચિત્ત સંસાર સિવાયના
 અન્ય વિષય પ્રતિ દોરાય નહિ એટલા માટે તેમના રહેવાના મહેલના
 દાર પર ચોક્કીપહેરા મૂકી અંદરનું સ્થાન સ્ત્રીઓ અને જુદી જુદી
 રંગબેરંગી ચિત્તાકર્ષક સામગ્રીથી ખીચોખીચ ભરી દેવામાં આવ્યું
 હતું. આમ છતાં જે હેતુને લઈને તેમણે જન્મ ધારણ કર્યો હતો.
 તે અન્યથા શી રીતે થઈ શકે ? વખત જતાં રાજકુમારે એક દિવસ
 નગર જોવાની ઇચ્છા કરી. રાજાએ આખા નગરમાં દાંડી પીટાવી
 જાહેર ફરમાન કાઢ્યું, કે જ્યારે રાજકુમાર ફરવા નીકળે ત્યારે તેમની
 સામે કોઈ પણ પ્રકારના શોકનો દેખાવ આવવા પામવો બેધએ
 નહિ. આટલાટલી સખ્તાઈ અને બંદોબસ્ત છતાં કુમાર જ્યારે

ફરવા નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં શરીરે અત્યન્ત દુર્બળ, રોગથી પીડિત, બન્ધુ જનથી ત્યજાએલો, વ્યનાથ અને મહા દુઃખે લાકડીના ટેકે ચાલતો એવો એક વૃદ્ધ માણસ તેમની નજરે પડ્યો. આ માણસને જોઈને રાજકુમારે સારથીને પ્રશ્ન કર્યો કે શું આવી દશા સર્વની થતી હશે ? ઉત્તરમાં સારથીએ જણાવ્યું કે વૃદ્ધાવસ્થાથી કોઈ પણ બચી શકતું નથી. એ કોઈ જાતિ કે કૃણનો ધર્મ નથી; પરન્તુ તે તો સર્વના યૌવનનો કોળીઓ કરી જાય છે. રાજકુમારે રથને પાછો ફેરવવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું, કે જેનું આવું પરિણામ આવે છે તેવા યૌવનનું મારે કંઈ જ કામ નથી. વળી ફરીને જ્યારે તે ખીજી વખત નગરમાં ફરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમણે એક જવરથી પીડિત, એક દુર્બળ થઇ ગયેલા અને મહા મુશ્કેલીથી શ્વાસ લેતા એવા એક વ્યાકુળ પુરુષને જોઈ સારથીને પૂછ્યું કે એ કોણ છે ? સારથીએ જવાબ આપ્યો, કે એ કોઈ રોગી છે. તેનું બળ અને તેજ નાશ પામ્યું છે અને તે થોડા સમયમાં જ મરી જશે. રાજકુમારે કહ્યું, કે આરોગ્ય એ એક સ્વપ્ન સમાન છે અને આ અવસ્થા જોઈને એવો તે ક્યો સુઝ પુરુષ હશે કે જે વિષયોમાં પ્રીતિ કરશે ? ત્રીજી વખત નગરમાં ફરવા નીકળ્યા તે વખતે એક મરી ગયેલા માણસના શબને વહન કરી સ્મશાન ભૂમિ તરફ લઇ જવાતું જોયું. આ દેખાવથી તેમણે સારથીને પૂછ્યું, કે આ શું છે ? સારથીએ ઉત્તર આપ્યો, કે તે માણસ મરી ગયો છે અને પોતાના માતા, પિતા, સ્ત્રી, પુત્ર, સર્વને છોડીને પરલોકમાં સીધાવી ગયો છે. રાજકુમારે કહ્યું, કે ધિક્કાર છે તે આરોગ્ય પર કે જેને કાળ ઘેરી હજમ કરી જાય છે, ધિક્કાર છે તે જીવન પર કે જે દીર્ઘ કાલ પર્મન્ત ટકતું નથી, અને ધિક્કાર છે તે વિદ્વાનને કે જે વિષયોમાં લપટાઇ રહે છે. હું જન્મ, જરા, વ્યાધિ અને મૃત્યુનો ઉપાય કરીશ. ફરીને ચોથી વાર નગરમાં જતાં જતાં તેમણે એક પુરુષને સુખ અને આનંદ-પૂર્વક શાંત ચિત્તે નીચી નજર ઢાળીને ચાલ્યો જતો જોયો. આ

પુરુષને આવી રીતે આલ્યો જતો જોઈને ભગવાન યુદ્ધે સારથીને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? સારથીએ જવાબ આપ્યો, કે તે એક સંન્યાસી છે. તેણે વિષયભોગનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને રાગદ્વેષના ત્યાગ વડે તે કેવળ આત્મદર્શનની અભિલાષથી વિચરે છે. આ ઉપરથી તેમના દિલ સાથે એક એવો નિશ્ચય થઈ ગયો, કે આ એક જ કલ્યાણનો માર્ગ છે. તેમના આ નિશ્ચયને ફેરવવાને તેમના પિતાએ બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ ભગવાન યુદ્ધે નીચેની ચાર પ્રતિજ્ઞાઓ પૂર્વક ગૃહસ્થ આશ્રમનો ત્યાગ કરવાનો પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો.

(૧) હું સર્વ જીવોને સંસારનાં બંધનથી મુક્ત કરીશ અને તૃણુદ્રૂપી બેડીને કાપી નાંખીશ. (૨) પ્રાણી માત્રને અમાનરૂપી અધિકારમાંથી બહાર કાઢી સર્વજ્ઞતારૂપી મહા પ્રકાશમાં લઈ જઈશ. (૩) અહંતામમતાની જાળમાં જકડાઈ રહેલા જીવોને યોગ વડે શુદ્ધ માર્ગનું નિર્દેશન કરાવીશ. (૪) ચિત્તની અશાન્તિને લીધે જે જીવો ઉંચેથી નીચે અને નીચેથી ઉંચે બ્રમણ કર્યા કરે છે તેમને સર્વજ્ઞતાનો ઉપદેશ કરી આવાગમનથી છોડાવીશ.

આ પ્રકારે મનની સાથે નિશ્ચય કરીને તેઓશ્રી સધળો રાજ્ય-વૈભવ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે સર્વનો તૃણુવત ત્યાગ કરીને જંગલમાં જઈ વસ્યા. અહીં અનેક આચાર્યો પાસેથી તેમણે જ્ઞાનયોગનું શિક્ષણ મેળવ્યું. પછી ગયાજીમાં જઈને ફલ્ગુ નદીના કિનારે આવેલા યુદ્ધ ગયા નામના સ્થાન પર તેમણે અત્યંત ઉચ્ચ તપ આદર્યું. એક સરખાં છ વરસ આવા મહાન કઠિન તપમાં ગાળી શરીરને પશુ ગાળી દીધું. તપનું વ્રત પૂરું થતાં બોજન કરીને આવણુ સુદિ પૂનમને દિવસે તેઓશ્રી યોધીવૃક્ષ નીચે આસન લગાવી સમાધિમાં બેઠા. આ વખતે તેમણે એવો સંકલ્પ કર્યો હતો, કે ચાહે તેટલું રહે અગર જન્ય તોપણ સર્વસત્તા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય હું આ સ્થળેથી ઉઠીશ નહિ.

આ પ્રકારે જ્યારે તે ધ્યાનનિમગ્ન બન્યા ત્યારે તેમના ચિત્તમાં અનેક સંકલ્પવિકલ્પો દૃઢવા લાગ્યાં. યુદ્ધ ગ્રંથોની અંદર આ સંકલ્પ-વિકલ્પોનું મારના નામે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ભગવાન યુદ્ધે એ સધળા સંકલ્પવિકલ્પોને દૂર હટાવી દાઢ્યા અને પોતે એકાગ્ર ચિત્તે સધળી કામનાઓના ત્યાગપૂર્વક ધ્યાનલીન બન્યા. સૌથી પ્રથમ તેમણે પ્રાણીઓની અનેક ગતિઓ કે જેને લીધે તે કુચ્છે નીચે બ્રમણ ક્યાં કરે છે તેમજ શુભકર્મોથી સ્વર્ગ અને દુષ્કર્મોથી નરકમાં પડી સુખદુઃખ ભોગવે છે તેના વિચાર કરવામાં ચિત્તને જોડ્યું. પછી પોતે પોતાના પૂર્વ જન્મોનું સ્મરણ કર્યું. એટલે કે અમુક જન્મમાં પોતે કોણ હતા, કયા દેશ અને કૃત્રમાં ઉત્પન્ન થયા હતા, કેટકેટલાં વરસો જીવ્યા હતા અને તે દરમિયાન પોતે કેવા પ્રકારનાં સુખદુઃખો ભોગવ્યાં હતાં તે સર્વનો તેમણે વિચાર કર્યો. આ પછી તે એવા નિર્ણય ઉપર આવી ગયા, કે આ જન્મમરણરૂપી દુઃખના પ્રવાહનું મૂળ કારણ અવિદ્યા છે. અવિદ્યાથી સંસ્કાર, સંસ્કારથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી નામરૂપ, નામરૂપથી પાંચ દંડ્રિયો અને મન, તેમનાથી સ્પર્શ, સ્પર્શથી વેદના, વેદનાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનથી ભવ, ભવથી જાતિ અને જાતિથી જરા, મરણ, શોક, દુઃખ અને માનસિક વ્યથાઓના ઉપાય અને આશા ઉત્પન્ન થાય છે. જે અવિદ્યાનો નાશ થશે તો આ સર્વ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે. આવા જ્ઞાનનો ઉદય થતાંની સાથે જ તે યુદ્ધપદને પ્રાપ્ત થયા અને તેમને જાણ થઈ, કે હૃદયની ગ્રંથી તુટી ગઈ છે, જે જાણવા યોગ્ય હતું તે સધળું જાણી લીધું છે, સંસારનો લોપ થઈ ગયો છે, વાસનાઓનો ક્ષય થયો છે અને દુઃખ માત્રનો અભાવ થઈ મોક્ષનો માર્ગ મળી ચૂક્યો છે. આ પછી સાત દિવસ સુધી તે સમાધિસ્થ રહ્યા અને સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પામી સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થયા.

પછી તે પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાને માટે ગયાજી ઋષિપતન ગયા. અહીં તેમણે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ્યું, કે સધળા

ભોગોનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્યપૂર્વક યોગનું સાધન કરે અને સઘળા બાબતોમાં મધ્યમ માર્ગ એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. આ મધ્યમ માર્ગનાં આઠ અંગ છે: (૧) સમ્યગ્ દૃષ્ટિ અર્થાત્ આસ્તિક બુદ્ધિ; (૨) સમ્યક્ સંકલ્પ અર્થાત્ મનમાં ધાર્મિક સંકલ્પોનું પેદા થવું; (૩) સમ્યક્ વાક અર્થાત્ સારી વાણી બોલવી; (૪) સમ્યક્ કર્મ એટલે શરીરથી શુભ કર્મો આચરવાં અને અધર્મથી બંચવું; (૫) સમ્યક્ હૃદયિકા એટલે સંતોષ પૂર્વક અલ્પ પરિશ્રમથી ધર્મહૃદયિકા સંપાદન કરવી; (૬) સમ્યક્ વ્યાયામ અર્થાત્ ચિત્તનો નિરોધ કરવાને માટે ધર્મપૂર્વક તપ આચરવું; (૭) સમ્યક્ સ્મૃતિ અર્થાત્ ધર્માધર્મ નિત્યાનિત્ય અને સત્યાસત્યની સ્મૃતિ તેમજ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું ચિત્તમાં રાખી હંમેશાં ચિત્તની એકાગ્રતાને માટે ધ્યાન, ધારણા આદિ યોગાભ્યાસમાં મંડયા રહેવું; અને (૮) સમ્યક્ સમાધિ અર્થાત્ ચિત્તનો નિરોધ કરીને નિર્વિકલ્પ સમાધિ ચઢાવવી. વળી તેમણે ઉપદેશ્યું કે, ચાર અર્થ સત્ય છે અને તે આ પ્રમાણે છે:— (૧) દુઃખ, જન્મ, જરા, મરણ, અપ્રિયનો સંયોગ અને પ્રિયનો વિયોગ એ સર્વ દુઃખ છે; (૨) દુઃખનું કારણ-તૃષ્ણા; (૩) દુઃખનો નિરોધ-તૃષ્ણાની અશેષ નિવૃત્તિ; અને (૪) દુઃખના નિરોધનો માર્ગ-સમ્યગ્ દૃષ્ટિ. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ મહાભૂત અને પાંચ તન્માત્રાથી બનેલું આ શરીર આત્મ નહિ, પરંતુ અનાત્મ છે. સર્વ દુઃખોનું મૂળ અનેક પ્રકારની તૃષ્ણાઓ છે અને તે સંકલ્પોને લીધે પેદા થવા પામે છે. જ્યાં સંકલ્પવિકલ્પ હોતા નથી ત્યાં અવિદ્યાનો અભાવ હોય છે અને જ્યાં અવિદ્યા હોતી નથી ત્યાં દુઃખ પણ હોતું નથી. જન્મમરણનું ટળી જવું તેનું નામ નિર્વાણ પદ છે. જે પુરુષે સઘળા નિવેશોને પોતાની અંદર દાખલ કરી દીધા છે અને જે તૃષ્ણાની પાર પહોંચી ગયો છે તે પોતાના માટે કોઈ અન્ય સ્થાન બનાવતો નથી તેમજ તે સંસાર સમુદ્રના બીજા કિનારે પહોંચી ચૂક્યો છે. જેણે પદાર્થ માત્ર ઉપર વિજય મેળવ્યો

હોય છે, જે પ્રત્યેક વસ્તુનો ગાતા હોય છે, જેનું ચિત્ત સાવધાન હોય છે અને જેણે સર્વસ્વના ત્યાગ દ્વારા તૃષ્ણાનો નાશ કરી નાખ્યો હોય છે તે મુનિ છે. જે વિચારવાન, નિર્દોષ, શાંતચિત્ત, ધર્મમાં સાવધાન અને રાગરહિત હોય છે તેને જ હું બ્રાહ્મણ કહું છું. જે તમારા ઉપર દ્વેષ કરે તેના ઉપર સામો દ્વેષ કરે નહિ. તૃષ્ણા સમાન કોઈ અગ્નિ નથી. દ્વેષના જેવો કોઈ દાવાનળ નથી. શરીરના સમાન ખીળું કોઈ દુઃખ નથી અને શાન્તિ સમાન કોઈ સુખ નથી. મનુષ્ય માટે ઉચિત છે, કે પ્રથમ તેણે પોતે પોતાને શિક્ષા આપવી અને તે પછી ખીજને શિખવવું. પ્રત્યેક બ્રાહ્મી વાસનાઓથી બનેલું છે. જે મન શુદ્ધ હોય તો સઘળું શુદ્ધ છે અને જે મન અશુદ્ધ હોય તો કંઈ પણ શુદ્ધ નથી. દ્વેષનો નાશ દ્વેષથી નહિ પરંતુ પ્રેમથી થાય છે.

આ પ્રકારે ભગવાન યુદ્ધે ૪૪ વરસ સુધી ઉપદેશ કરતા રહી જગતમાં ધર્મમાર્ગનું નિરૂપણ કર્યું, અને તે વડે હજારો સ્ત્રી પુરુષોનું કલ્યાણ કર્યું. અંત સમયે તેમણે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, કે હંમેશાં ઉત્સાહી રહો, વિચારશીલ બનો, પવિત્રાત્મા બનો. જે પુરુષ હંમેશાં પોતાના ચિત્ત તરફ ધ્યાન રાખીને ધર્મ અને ચિત્ત ઉપર જ્ય મેળવવામાં મક્કમ રહે છે અને તેથી જરા પણ પાછો હઠતો નથી તે જ સંસાર સમુદ્રને તરી જઈ દુઃખની પાર પહોંચી જાય છે. શરીરનો ત્યાગ કરવાની રાત્રિ સુધી તેઓથી ઉપદેશ કરતા રહ્યા અને તેમના હેવટના શબ્દો એ હતા, કે “ પ્રયત્નપૂર્વક મોક્ષને સંપાદન કરો. ” તેમનો દેહવિલય ૮૦ વર્સની ઉંમરે કુક્ષી નગર અર્થાત્ ગોરખપુર જીલ્લામાં આવેલા કસીયા નામના ગામમાં એક વડના ઝાડ નીચે અત્યંત શાન્તિની સાથે થયો. “ લલિત વિસ્તાર ” આદિ પ્રામાણિક બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી લેવામાં આવેલા તેમના આ ઉપદેશો ઉપરથી તે નાસ્તિક હતા અથવા તેમનો અવતાર જગતના મોહનાર્થે થયો હતો એવું કોણ કહી શકે એમ છે ? તેમના આદેશો આવે

મિથ્યા વિચાર દૂર થવો જોઈએ અને તેમના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આ દેશના મહાનુભાવ પુરુષો કેવી રીતે રાજ્યવૈભવ અને સમસ્ત જોગોનો ત્યાગ કરી નિક્ષાટન દ્વારા જગતના કલ્યાણ માટે પ્રવૃત્ત થયા હતા તે જાણતો જોધ મહણ કરવો જોઈએ.

પાઠ ૯૯ મો.

મહાન રાજ અશોક.

મગવાન જુદના નિર્વાણ પછી તેમના મતનો પ્રચાર એટલી હદે પહોંચી ગયો કે તે એક આ દેશનો રાજધર્મ બની ગયો. તેમના મતનો ફેલાવો કરનારાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ રાજ અશોક થયા. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭૨ માં ગાદિ ઉપર બેઠા હતા. તેમના રાજ્યની મર્યાદા પૂર્વ સમુદ્રથી પશ્ચિમ સમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમાં હિમાલયથી તે દક્ષિણમાં પાંડીચેરી અને કાનાનુર સુધી પથરાયેલી હતી. કાશ્મીર, સિંધ કાબુલ, કંદહાર વગેરે સર્વ પ્રાંત ઉપર તેમનો અધિકાર હતો. મગધ દેશમાં આવેલું પાટલીપુત્ર અથવા પટણા તેમની રાજધાનીનું નગર હતું. ઉત્તરે રાવણપીંડીની પાસે આવેલી તક્ષશીલા નગરીમાં, પશ્ચિમે ઉજ્જનમાં, દક્ષિણે સુવર્ણગિરિમાં અને પૂર્વે તોસાલીમાં તેમના તરફનો એકેક અમાત્ય રહેતો હતો. આ અમાત્યના હાથ નીચે એક લાખ માણસની વાતી વાળા પ્રદેશનો અધ્યક્ષ નીમવામાં આવેલો હતો અને તે રૂઝુકના નામે જાણાતો. આ રૂઝુકના હાથ નીચે બીજા પ્રદેશિકો (જીલ્લાના ઉપરી અમલદારો) નીમવામાં આવ્યા હતા. દંડનીતિના કર્તા મહામાત્ર કહેવાતા હતા અને પ્રજાના ધર્મની વૃદ્ધિ કરનારાઓને ધર્મમહામાત્ર કહેવામાં આવતા હતા. રાજને ત્યાં છ લાખ પાયદળ, ત્રીશ હજાર ઘોડેસ્વાર અને નવ હજાર રથ હતા. રાજ્યકાર્યની જુદી જુદી શાખાઓની વ્યવસ્થા જુદા જુદા મંડળના હાથમાં હતી. આ મંડળો પૈકી એક મંડળ સમુદ્રની મુસા-

ફરી અને સમુદ્ર મારફતે જે વ્યવહાર ચાલતો હતો તેની વ્યવસ્થાને માટે નિયત કર્યું હતું. જેતરને પાણી પૂરું પાડવાને માટે રાજ્ય તરફથી નહેરો ખોદાવવામાં આવી હતી અને પૂલ બંધાવવામાં આવ્યા હતા. જેહુતોની પાસેથી જમીનના મહેસુલ તરીકે જેતરની જે ઉપજ થાય તેનો ચોથો ભાગ લેવામાં આવતો હતો. આખા રાજ્યમાં સડકો બંધાવવામાં આવી હતી અને તેની બાજુ પર ઝાડો રોપાવવામાં આવ્યાં હતાં. વળી ગાઉ ગાઉના અંતરે વિસામને માટે ચોતરા બંધાવવામાં આવ્યા હતા અને ઠેર ઠેર કુવા, વાવ, તળાવ વગેરે બનાવવામાં આવ્યાં હતાં.

પાટલીપુત્રની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ એક સભાના હાથમાં હતું. આ સભાની અંદર ૩૬ સભાસદ હતા. આ સભા છ વિભાગોમાં વહેંચાયેલી હતી અને તે દરેક ભાગને અનુક્રમે ફારીગરોની સંભાળ રાખવાનું, સુસાધરોને રાહત પહોંચાડવાનું, જન્મમરણનું રજીસ્ટર રાખવાનું, વ્યાપારના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, કારખાનાંની વ્યવસ્થા કરવાનું અને કર વસુલ કરવાનું કામ કરવાનું હતું. દરેક જાતના માલનો ભાવ રાજ્ય તરફથી નક્કી કરવામાં આવતો હતો. આવી સુવ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિથી રાજ્ય કરતાં નવ વરસ થયાં એટલામાં તો રાજા અશોકનો આખા રાજ્યમાં એટલો બધો પ્રભાવ પડી ગયો કે તે પછી તેમણે પોતાના ખર્જને ધ્યાન કરી દીધું અને ખાણું ફરિને તેમને તે કદિએ બહાર કાઢવું પડ્યું ન હતું. એક તરફ રાજધાનીથી ૧૨૦૦ માઇલ પર કાપુલમાં અને બીજી તરફ ૧૦૦૦ માઇલને છેટે ગીરનાર પર્વત પર તેમની આસાનું કોઇ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતું ન હતું. તેમનું રાજ્ય ૩૮ વરસ સુધી ચાલ્યું અને તેટલાં વરસ દરમિયાન તે હંમેશાં પ્રજાના બલામાં જ તત્પર રહ્યા હતા.

રાજા અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. તેમણે પત્થરના નેવ સ્તંભ બનાવરાવી તે ઉપર પોતાના રાજ્યના નિયમો કોતરાવ્યા.

અને તે પછી તે દરેકને પોતાના રાજ્યની અંદર જુદા જુદા સ્થળે ઉભા કરાવ્યા. આ શિલાલેખો અંબાલા, મીરત, કુસુમ્પી, લોરિયા, અમરગઢ લોરિયા, નન્દગઢ, લોરિયારામ, અંપારણ્ય અને લોપાળની પાસે સાંચીમાં છે. કેટલાક શિલાલેખ પહાડો પર પણ કોતરાવેલા છે. આમાંના એક ગુજરાતમાં આવેલા ગીરનાર પર્વત ઉપર પણ હાલ મોજુદ છે. આ લેખોની અંદર ચૈદ્ર આગ્રાઓ કોતરાવેલી છે. ગાદી ઉપર બેઠાને અગીઆરમે વરસે રાજ્યકાર્ય કરતા છતાં રાજા અશોક બૌદ્ધધર્મના ભિક્ષુ થઈ ગયા હતા અને તે વખતે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, કે હું મારી સઘળી સત્તા અને ઐશ્વર્યના ઉપયોગ એક એવા ધર્મની પાછળ કરીશ, કે જેથી સ્વર્ગનાં દાર ખુલાં થાય અને પ્રાણી માત્રને સુખ મળે.

આ આશયથી તેમણે ધર્મના ફેલાવા કરવાને માટે અનેક દેશોમાં ઉપદેશકો મોકલ્યા અને જે ધર્મ પ્રથમ એકદેશી હતો તે થોડા જ સમયમાં સર્વદેશી થઈ ગયો. અશોક રાજાએ કેવળ મનુષ્યોને માટે જ નહિ; પરંતુ પશુપક્ષિઓનાં સુખને માટે પણ અનેક ગોઠવણો કરી હતી. તેમના રાજ્યમાં સર્વત્ર પ્રગળે મહત્ત્વ દવા મળી શકે તે માટે વૈદ્યો અને દવાશાળાઓની પાટી ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. તેમના તરફથી રાજ્યમાં જે આગ્રાઓ બહાર કરવામાં આવી હતી તેની મતલબ એ હતી, કે (૧) રાજા પોતાની સઘળી રચતને પોતાની સંતતિ સમાન ગણે છે એટલા માટે પ્રજાએ પણ રાજાને પિતાવત્ ગણી તેની સાથે પિતાતુલ્ય વર્તન ચલાવવું; (૨) મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે કે તેણે જિતેન્દ્રિય, શુદ્ધચિત્ત, કૃતશ અને બીજાના વિશ્વાસ-પાત્ર થઈ રહેવું; (૩) ક્રોધ, નિષ્કુરતા, અહંકાર અને ઇર્ષ્યા ત્યાગ કરવો; (૪) હંમેશાં પોતાના દોષોને વિચાર કરતા રહેવું; (૫) હંમેશાં સાચું બોલવું; (૬) રાજાએ આગ્રહ પૂર્વક ખાસ બાર મૂકીને દરબાવેલું, કે હરકોઈ પ્રકારે જીવહિંસા કરવાથી બચો; (૭) તેની મોટામાં મોટી આગ્રા એ હતી, કે પ્રાણી માત્ર ઉપર દયા કરે; (૮)

માતાપિતાની સેવા કરવી અને વડીલોને માન આપવું; (૯) ગુરુઓની શુશ્રુષા કરવી અને બન્ધુઓ, તપસ્વીઓ અને ભિક્ષુઓની સાથે પ્રીતિથી વર્તવું; (૧૦) નોકરચાકર વર્ગ ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખવી; (૧૧) મિત્રો, બાંધવો, સુહૃદો, ત્યાગી પુરુષો અને બ્રાહ્મણોની સાથે સર્વત્ર ઉદારતાથી વર્તવું; (૧૨) રાજાનો સિદ્ધાન્ત હોતો, કે સધળા મતપાંથ અંતમાં એક જ છે, સર્વનું લક્ષ્ય ચિત્તની શુદ્ધિ અને મનનો જય કરવો એ છે, આટલા માટે ધર્મના રાહ ઉપર ચાલવા ઇચ્છતા પુરુષે બીજાના ધર્મની નિંદા કરવી જોઇએ નહિ; (૧૩) એક સ્થાને લાંબું છે, કે આજ સુધી રાજાને ત્યાં ત્રણ પશુઓનો વધ કરવામાં આવતો હતો તે પણ હવેથી બંધ કરવામાં આવશે; અને (૧૪) અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે.

તેમણે કેવળ પોતાના રાજ્યમાં જ નહિ, પરંતુ યુનાન (ગ્રીસ) આદિ બહારના દેશોમાં પણ મનુષ્યો અને પશુઓને માટે ચિકિત્સાલય સ્થાપ્યાં હતાં. દર પાંચ વરસે એક મહા સભા મળતી હતી અને તેમાં રાજ્યના અધિકારીઓ પ્રગ્લને ધર્મનો ઉપદેશ કરતા હતા. રાજા પોતે કહે છે, કે મારા પુત્ર, પૌત્ર, પ્રપૌત્ર, સર્વ આ ધર્મમાર્ગને અનુસરીને ચાલશે. ચાહે હું ભોજન કરતો હોઉં કે ચાહે હું અંતઃપુરમાં કે ઉદ્યાનમાં વિહાર કરતો હોઉં તોપણ સર્વત્ર હું પ્રગ્લનું જ કાર્ય કરીશ. સર્વ સાધારણના બલારને માટે પ્રયત્ન કરવો એ મારો પરમ ધર્મ છે. પુરુષાર્થ અને કાર્ય કરવા કરતાં જગતમાં કોઇ બીજી એક વસ્તુ નથી અને તે સર્વનો ઉપયોગ હું પ્રાણીમાત્ર પ્રતિનું મૂકું ત્રણ ચૂકાવવામાં કંઈ છું. આલોક અને પરલોકમાં લોકોને સુખી કરવાં એ મારું લક્ષ્ય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરવા સમાન કોઇ દાન નથી, ધાર્મિક પુરુષોની મિત્રતા સમાન કોઇ મૈત્રી નથી અને ધર્મ સમાન કોઇ બંધુ નથી. જેવી રીતે હું સધળા ધર્મના લોકોને માન્ય રાખું છું તેવી જ રીતે મારી પ્રગ્લ પણ એક બીજાના ધર્મની નિંદા કરશે નહિ. એમ કરવાથી પક્ષાપક્ષ વધવા પામશે નહિ. યુદ્ધમાં

જય મેળવે એ વાસ્તવિક જય નથી, પરંતુ ધર્મ ઉપર જય મેળવે તે જ ખરો જય છે. અંત સમયનાં રાજા અશોકનાં વચનો એ હતાં, કે સમુદ્રથી આવર્તિત, રત્નોથી ખચિત અને પર્વતોનું-- અતિબૃહદ્ સ્થાન આ પૃથ્વીનું હું બૌદ્ધ સંધને દાન કરું છું અને સ્વર્ગ કે બ્રહ્મલોકની આકાંક્ષા નથી, તેમજ ગંગાના તરંગવત અંચળ એવી રાજ્યલક્ષ્મીની પણ મને ચાહના નથી. આ પૃથ્વીનું દાન કરીને હું માત્ર જેનો કદિ પણ ક્ષય થતો નથી એવું સર્વોત્કૃષ્ટ વરદાન અર્થાત્ મન ઉપરના વિજયને જ ચાહું છું. આવા જ ધર્મિક પુરુષોને લીધે ભારતવર્ષ એક કાળે ઉન્નતિની ટોચે પહોંચી ગયેલો હતો અને તેઓએ જ ધર્મને સંભવન બનાવ્યો હતો.

પાઠ ૧૦૦.

પરદુઃખલંજન રાજા વિક્રમાદિત્ય.

અશોકના પછી કેટલાક વરસે વિક્રમાદિત્ય થયા. તેમના નામ ઉપરથી આજ પણ આ દેશમાં સંવત ચાલે છે. તેમની રાજધાનીનું નગર ઉજ્જન હતું. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭ માં થઇ ગયા અને તે પછી એક વરસે તેમના નામનો સંવત ચાલતો થયો. આમ છતાં કોઇ કોઇ અંગ્રેજ વિદ્વાનનું કહેવું એવું છે, કે વિક્રમનો સંવત ઇ. સ. ૫૪૪ થી પ્રચારમાં આવ્યો છે, અને હાલ ચાલતા સંવતમાં ૬૦૦ વરસ વધારે ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વિક્રમરાજા અરેખરી રીતે ક્યારે થયા એ સંબંધમાં મતભેદ હોઇ શકે; પરંતુ ભારતવર્ષમાં તે એક મહાન રાજા થઇ ગયા એ વિષયે બેશ પણ મતભેદ હોવો શક્ય નથી. ‘સરિતસાગર,’ ‘વૈતાળખત્રીસી,’ ‘સિંહાસનખત્રીસી’ એ આદિ ગ્રંથોમાં વિક્રમ રાજાની જે જે વાતો લખવામાં આવી છે તેને ચાહે માનો અગર ન માનો વોપણ એટલું

તો ચોક્કસ રીતે પ્રતીત થઈ શકે છે, કે તે કોઈ સામાન્ય પુરુષ ન હોતા. તેમની સભાનાં નવ રત્નો પૈકી ધન્વન્તરી વૈદ્ય, ‘અમરકોશ’ના કર્તા અમરસિંહ, મહાકવિ કાળીદાસ, વરરુચિ અને વરાહમિહિર, જ્યોતિષીનાં નામ સર્વ વિદ્વાનોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

હીજરી સન ૧૦૧૫, સંવત ૧૬૬૩ માં એક કુશિતા નામનો સુસલમાન ઇતિહાસકાર થઈ ગયો. તે વિક્રમરાજના સંબંધમાં લખે છે, કે રાજા વિક્રમાદિત્ય પુઆર જાતિના હતા. તેમના ધર્મ-નિષ્ઠપણાની વાતો અને ઇતિહાસ હિંદુઓમાં બહુ પ્રચલિત છે. તેમના વિષે એવું કહેવાય છે, કે એક વખતે જુવાનીમાં જ તેમણે ભગવાં વસો ધારણ કરી લીધાં હતાં અને તે પછી સાધુઓની પાસે રહેવાની અને ઇશ્વરભક્તિમાં કાળ ગાળવાની યોજના કરી હતી. પરંતુ તેમની ૫૦ વરસની ઉંમરે જ્યારે આકાશવાણી થઈ કે ‘શસ્ત્રવિદ્યા શીખો’ ત્યારે તે તેને અનુસરીને શસ્ત્રવિદ્યા શીખ્યા અને રાજ્યપદ મેળવીને તેમણે પ્રજાનું અન્યાય અને જુલમ કરનારાઓથી રક્ષણ કર્યું. થોડા સમયમાં જ તેમણે નહરવાલા અને માળવા દેશ છૂટી લીધા અને ન્યાયપૂર્વક રાજ્ય ચલાવીને સઘળા પ્રાંતો અને નગરોની પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરી. એવું કહેવાય છે, કે તેમના રાજ્યઅમલ દરમિયાન ચુંબકે લોહાને અને કહરવાએ ધાસને આકર્ષણ કરવાનું છોડી દીધું. હિંદુઓ માને છે, કે તેમની સ્થિતિ અલૌકિક હતી. તેમના મનમાં જે કંઈ ભાવના ઉદય પામતી હતી તે જ પ્રમાણે બનતું હતું. રાતમાં પ્રજાના સંબંધમાં તે જે કંઈ વિચારતા હતા તેવું જ સવારના પહોરમાં થઈ જતું હતું. રાજા હોવા છતાં પણ તે પ્રજાની સાથે ભાઈની માફક વર્તતા હતા. ઘરમાં માટીનો ચક્રો અને સાદડી સિવાય બીજું કંઈપણ રાખતા ન હતા. તેમણે ઉજ્જન સહેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી અને ધારના કિલ્લો બંધાવ્યો. મહાકાળનું મોટું શિવાલય બનાવી તેમાં બ્રાહ્મણો અને યોગીઓને રાખ્યા. વળી તેમને આજીવિકા

આંધી આપીને રાત દહાડેા ઈશ્વર ભક્તિમાં લીન રહેવાનો આદેશ કર્યો. તે પોતાનો સધળો સમય પ્રજાની સેવા માં તેા ઈશ્વરભક્તિમાં ગાળતા હતા. હિન્દુઓ તેમના ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખે છે અને તેમના સંબંધમાં અદ્ભુત કથાઓ કહે છે.

તેમના મૃત્યુના સમયથી એક સંવત પછી ગણવામાં આવે છે અને તેને ચોપડાઓમાં લખવામાં આવે છે. આ પુસ્તક લખાતી વખતે હીજરી સન ૧૦૧૫ ચાલે છે; પરંતુ હિન્દુઓના હિસાબે સંવત ૧૬૬૩ છે. વીર વૈતાળ તેમનો સહયોગી હતો. તેમના રાજ્યના છેવટના વખતમાં દક્ષિણના એક શાલીવાહન નામના જમીનદારની સાથે તેમને યુદ્ધ થયું. બન્ને બાજુની સેનાઓ નર્મદા નદીના કિનારે ખડી થઈ અને યુદ્ધમાં વિક્રમ રાજા મરાયા અને શાલીવાહનનો જય થયો. તેમના સમયની બહુ બહુ વાતો ચાલે છે, પરંતુ તેમાંની ઘણી માનવા લાયક નહિ હોવાથી આ સ્થળે લખવામાં આવી નથી.

ઉપર પ્રમાણે એક મુસલમાન ધર્મના વિદ્વાનનો અભિપ્રાય છે. ભારતવાસીઓ માને છે, કે રાજા વિક્રમાદિત્ય જેવા પ્રતાપી રાજાઓ બહુ જ ઓછા થયા છે. તેમની ઈશ્વરભક્તિ, ત્યાગ અને પ્રજાહિત માટેની તત્પરતા હંમેશને માટે જગજાહેર રહેશે. તે કહે છે, કે આ મોટા મોટા મહેલ અને મંદિર, માલિકના ઇશારે કામ કરી રહેલા આ નોકર ચાકરો, જેમાં આઠે પહોર ચિત્ત લાગ્યું રહે છે તે આ સુંદર સ્ત્રીઓ અને આ અર્થસિંચ એ સઘળું જ્યાં મુઘી આંખ બંધ થઈ નથી ત્યાંમુઘીનું જ છે. આંખ બંધ થતાંની સાથે તેા સર્વના આધારભૂત એવો એક ઈશ્વર જ રહે છે.

પાઠ ૧૦૧ મો.

ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય.

• ભગવાન યુદ્ધે યજ્ઞમાં કરાતી પશુહિંસાથી અસંતુષ્ટ બની લોકોને નિવૃત્તિપ્રધાન ત્યાગ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આ ધર્મમાંના અહિંસા, દયા, ક્ષમા આદિ ગુણોથી આકર્ષાઈ લોકો બ્રાહ્મધર્મમાં ભળ્યા. વિશેષમાં મહાન અશોક જેવા રાજાનો તેને ટેકો મળવાથી ચીન, તીબેટ, જાપાન, સીરીયા, ઈજિપ્ત, મેસિડોનીઆ આદિ બહારના દેશોમાં તે ધર્મનો પ્રભુ ફેલાવો થયો. બ્રાહ્મધર્મની આ પ્રકારની જાહોજલાલી ભગભગ ત્રણસો-ચારસો વરસ સુધી ટકી રહી; પરંતુ પાછળથી ભગવાન યુદ્ધના હેતુઓનું વિસ્મરણ થતું ગયું અને લોકો પોતાના મૂળના સંસ્કારો પ્રમાણે મિથ્યા ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવા લાગ્યા. આખો દેશ જડતાનો, વિવિધ દેવોનો, ભૂતપિશ્ચાચોનો ઉપાસક બની કુસંસ્કારપૂર્ણ વિધાનોથી ઉભરાઈ ચાલ્યો અને દુર્દશા તેમજ અવનતિ તરફ દળવા લાગ્યો. આવા મહાન અનર્થના કાળમાં ભારતમાં નવ-જીવન પ્રેરવાને અને બ્રાહ્મણ ધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરવાને ગીતામાં આપેલા વચન પ્રમાણે ઈશ્વરનો જે અવતાર થયો તે ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યને નામે મુપ્રસિદ્ધ છે.

સાક્ષાત્ શંકરના અવતારરૂપ મનાતા આ મહાપુરુષનો જન્મ ભારતની દક્ષિણે આવેલા કેરલ દેશમાં ઇ. સ. ૭૮૮ માં થયો હતો. તેમના પિતા તેમને છેક બાલ્યાવસ્થામાં મૂકી ગત થયા હતા. તેથી તેમના ઉછેરનો સંપૂર્ણ ભાર તેમની માતાને શિર પડ્યો હતો. તેમની માતાનું હૃદય અત્યંત કોમળ અને વાત્સલ્ય ભાવથી ભરપૂર હતું. એકના એક વહાલા પુત્રને પ્રેમથી પાળી પોષી ઉછેર્યા અને જ્યારે તે પાંચ વરસના થયા ત્યારે તેમને યજ્ઞોપવિત આપી ગુરુને ઘેર ભણવા

મોકલ્યા. અહીં તે પોતાની અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિથી અદ્વકાળમાં સર્વ શાસ્ત્ર પારંગત થયા. આ પછી તે ઘેર આવ્યા અને માતાની સેવા કરવામાં તેમજ ધર્મનાં રહસ્ય ઉઠેલવામાં કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

ભગવાન શંકર અનન્ય માતૃભક્ત હતા. હંમેશાં માતૃસેવામાં રત રહી તેમનું દિલ કોઈ પણ રીતે દુભાવા ન પામે તેને માટે તે અત્યંત કાળજી રાખતા હતા. માતૃસેવા આદિ પ્રવૃત્તિ સેવવા છતાં તેમના દિલમાં ત્યાગ વેરાગ્યની ભાવના બાળપણથી જ ઉઠાળા મારી રહી હતી. ગમે તે પ્રકારે સંન્યાસ લેવાનો તેમણે પોતાના મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. માત્ર માતાનું દિલ દુભાય નહિ અને તે સજી પુણીથી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની સંમતિ આપે એટલી જ તેઓશ્રી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આ સંબંધમાં એક એવી વાત ચાલે છે, કે એક વખત શંકર માતાની સાથે નદીએ સ્નાન કરવાને ગયા ત્યાં ખરે એમનો પગ પકડ્યો. શંકરે ચીસ પાડી. તે સાંભળીને માતા દોડી આવ્યાં અને પોતાનો પુત્ર મગરના પાશમાં સપડાયો છે એમ જણાવે બહુ વિડ્વળ બની ગયાં. શંકરે તરત જ માતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું, કે “ જો તમે મને સંન્યાસી થવાની રજા આપો તો મગર મારો પગ મૂકી દેશે. ” માતાએ રજા આપી અને શંકર મગરના પાશમાંથી મુક્ત થયા. આ વાતનું તાત્પર્ય એવું જણાય છે કે, સંસારરૂપી સસ્તિમાં વાસ કરી રહેલા ક્રમ, ક્રોધ, મોહ આદિ મગરમચ્છોના પાશમાંથી મુક્ત થવાને વિરાગ અને સંન્યાસની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે સોળ વરસ જેટલી નાની ઉંમરમાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની માતા પાસેથી રજા મેળવી તે ધર છોડી ચાલી નીકળ્યા. જતી વખતે માતાનો પૂરતો બંદોબસ્ત કરી ગયાં અને કહેતા ગયા, કે “ જ્યારે તમે મને યાદ કરશો ત્યારે તરત જ તમારી સેવામાં આવીને ખડો થઈશ. ” આમ ધર છોડી તેઓશ્રી નર્મદા તીરે ગયા અને ત્યાં વસતા ગોવિંદસ્વામી પાસે તેમણે સંન્યાસની

દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લીધા પછી સ્વામીજી પાસેથી વેદાન્ત અને યોગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમની વિદ્વતા અને અલૌકિક શક્તિથી ગુરુ ઘણા પ્રસન્ન થયા અને ‘વ્યાસસૂત્રો’ ઉપર દીક્ષારચવાની તેમને આજ્ઞા કરી. ગુરુની આજ્ઞા શિરમાન્ય કરી તેઓશ્રી અદ્રિકાશ્રમ ગયા અને ત્યાં રહી તેમણે ‘શારીરિક બાબ્ય’ને નામે ઓળખાતું ‘વેદાન્તસૂત્રો’ ઉપર બાબ્ય રચ્યું. આ ઉપરાંત તેમણે દશ ઉપનિષદો, ભગવતગીતા અને સનત્સુગતીય પર્વ પર વિસ્તીર્ણ દીક્ષા રચી.

આ પછી તેમણે વૈદિકધર્મમાં પ્રવેશ કરી દેશની અધોગતિ કરી રહેલ—મિથ્યા પૂજન વિધિઓ, અનેક ધાર્મિક વહેમો, ધર્મના નામે પ્રવર્તતા દુરાચારો આદિ—કુસંસ્કારોનું તેમજ ઔદ્ધ, ચાર્વાક, જૈન, કાપાલિક વગેરેના જડવાદ અને નાસ્તિકવાદનું ખંડન કરી જ્ઞાનમાર્ગના ઉપદેશ વડે બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સંસ્થાપના કરવાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ તે પ્રયાગ ગયા ત્યારે ત્યાં તેમણે કર્મમાર્ગના ઉપદેશ કુમારીલભદ્રને મરવાન્ન તૈયારી ઉપર જોયા. શંકરે તેમને મરતી વખતે જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. આ ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું, કે ‘મેં નાસ્તિકોના મતનું ખંડન કરી કર્મમાર્ગના ઉપદેશ કર્યો છે. હવે તમે જ્ઞાનમાર્ગનો ફેલાવો કરો અને તે માટે મારા શિષ્ય મંડન-મિશ્ર ઉપર જય મેળવો.’ આથી તેઓશ્રી મંડનમિશ્રને ગામ ગયા. ગામને પાંદરે આવી પાણ્ડી ભરનારીઓને મંડનમિશ્રનું ઘર પૂછ્યું. પનીહારીઓએ મંડનમિશ્રના ઘરની નિશાની આપતાં એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં કહ્યું, કે જે ઘરને બારણે મેનાપોપટ વેદના મહાપ્રશ્નો વિશે વાદવિવાદ કરી રહ્યાં હોય તે ઘર મંડનમિશ્રનું જણાવે. આ નિશાની-

+ સ્વતઃ પ્રમાણં પરતઃ પ્રમાણં કીર્ણંગના યત્ર ગિરં ગિરંતિ ।

દ્વારસ્યનીડાંતર સખિરુદ્ધા જાનિહી તન્મંડનમિશ્ર ધામ ॥

અર્થ—વેદવાક્યો સ્વતઃ પ્રમાણ છે કે પરતઃ પ્રમાણ છે ? એમ જ્યાં ઘરના ગોખમાં રહેલી મેના વચનો ઉચ્ચારે છે તે ઘર મંડનમિશ્રનું જણાવે.

ના આધારે શંકર મંડનમિત્રના ઘેર આવ્યા. અહીં બંને વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો અને તેમાં મધ્યસ્થ તરીકે મંડનમિત્રનાં પત્ની સરસ્વતીને નીમ્યાં. મંડનમિત્રનું કહેવું એવું હતું, કે “વેદનાં કર્મ એની મેળે ફળ આપે છે, પરમેશ્વરની જરૂર નથી અને એ કર્મ મરતાં સુધી કરવાં જ નેમ્યે.” શંકરાચાર્યનો મત એવો હતો, કે “ફળ પરમેશ્વર આપે છે, મન શુદ્ધ થતાં સુધી કર્મ કરવાને અડચણ નથી, પણ પરમાત્માને ઓળખવાને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે.” અંતે શંકરાચાર્ય જીતાયેલા જાહેર થયા અને કરાર પ્રમાણે મંડનમિત્ર એમના શિષ્ય થયા.

આ પછી સમસ્ત ભારતમાં પગે સુસાફરી કરી બૌદ્ધ, કાપાલિક, ચાર્વાક, લૈરવ, શાકત આદિ વિવિધ નાસ્તિક અને પાખંડ મતોનું ખંડન કરી અદ્વૈત મતનો જુડો ફરકાવ્યો, અને વેદધર્મના પાલન અર્થે હિંદની ચારે દિશામાં ચાર મઠ સ્થાપી ત્યાં પોતાના ચાર મુખ્ય શિષ્યોને નીમ્યા. આ પછી તેઓશ્રી માતૃદર્શનાર્થે ઘેર ગયા. અહીં તેમણે માતાને મરણપથારીએ પડેલાં દીઠાં. માતાનો દેહાંત થતાં તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરવાને તેમનાં સગાં સંબંધીમાંથી કોઈ આવ્યું નહિ ત્યારે વિધિનિષેધનો ત્યાગ કરી માતાની સઘળી ઉત્તર ક્રિયા તેમણે પોતાની જાતે કરી.

સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વેદાન્તમતનો જુડો ફરકાવવો એ તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો અને તે તેમણે એક સરખાં સોળ વરસ સુધી દેશના ચારે ખૂણે ફરી અથાગ પરિશ્રમ સહી જ્ઞાનમાર્ગના ફેલાવા વડે પાર પાડ્યો. તેમના જીવનનો ઉદ્દેશ પાર પડતાંની સાથે તેમણે વેઠેલા પરિશ્રમની દેહ ઉપર ભારે અસર થઈ અને ૩૨ વરસ જેટલી નાની વયે તેમણે કૈલાસવાસ કર્યો. ધન્ય છે ! આવા જગદ્ગરક મહાત્માઓને કે જેમની ઉજ્જવલ અને અક્ષય કીર્તિ વડે આજ પણ ભારતવર્ષ પૃથ્વીભરમાં પ્રસિદ્ધ પામી રહ્યો છે.

પાઠ ૧૦૨ મો

ભગવાન શ્રી રામાનુજચાર્ય.

આ મહાત્મનો જન્મ ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં હિંદની દક્ષિણમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કેશવ યાજ્ઞિક અને માતાનું નામ કાન્તિમતી હતું. આચાર્યશ્રીનું મૂળનું નામ લક્ષ્મણ હતું અને પાછળથી તે રામાનુજચાર્યના નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. આઠ વરસે જનોઈ આપી તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની શરૂઆત કરવામાં આવી હતી. વિદ્યાભ્યાસના ક્રમમાં તેમના દિલમાં વેદાન્તનું જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ આવી. આથી કાંચીનગરમાં વસતા ચાદવપ્રકાશ નામના એક વેદાન્તીની ખ્યાતિ સાંભળી તે તેમની પાસે ગયા અને ત્યાં શિષ્યભાવે રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમનાં રૂપસાવધન, પ્રખર શુદ્ધિ અને વિનય જોઈ શુરુ તેમના ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થયા; પણ સાથે સાથે એમ કહેવાય છે, કે વખત જતાં એ શુરુશિષ્યની વચ્ચે સર્વ સ્વલ્પિત્વં બ્રહ્મ અને નેહ નાનાસ્તિ કિંચન એ એ વાક્યોના અર્થના સંબંધમાં પ્રમળ મતભેદ પેદા થયો અને તેના પરિણામે શુરુએ તેમને મારી નાંખાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ કામને માટે સઘળા શિષ્યોની સાથે રામાનુજચાર્યને પ્રયાગની જગત્રાએ લઈ જવા અને ત્યાં તેમને નદીની અંદર ડૂબાડી મારવા એમ ઇચ્છુ હતું. પરંતુ પ્રયાગ જતાં માર્ગમાં તેમના એક મામાના દીકરાએ તેમને શુરુના વિચારથી જાણીતા કર્યા અને તરત જ તેઓ છાનામાના સંઘમાંથી નાશી છૂટ્યા. ઘોર અરણ્યની અંદર આવતાં એક ભીલ અને ભીલડી, જેને નારાયણ અને લક્ષ્મી હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, તેઓ તેમનાં માર્ગદર્શક બનીને તેમને કાંચીનગરમાં પહોંચાડી ગયાં.

આ સમયે શ્રીરંગમાં યામુનાચાર્ય નામના એક વિશિષ્ટાદ્વૈત-વાદી પરમ વૈષ્ણવ ભક્ત રહેતા હતા. તે તે સમયે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના

મુખ્ય અધિનાયક ગણાતા હતા. જ્યારે તેમણે રામાનુજાચાર્યનાં અસાધારણ પાંડિત્ય અતે ભગવતનિષ્ઠાની ખ્યાતિ રાંભળી ત્યારે તેમને એમ થઇ આવ્યું કે જો એવા પુરૂષ પોતાના પંથની દીક્ષા લે તો વૈષ્ણવ પંથનો ખડુ જ બહોળો પ્રચાર થવા પામે. આ ઉપરથી તેમણે તેમને પોતાના પંથની દીક્ષા લેવાનું કહેવરાવ્યું. આચાર્યશ્રીને સંદેશો મળ્યો કે તરત જ તે શ્રીરંગ જઈ પહોંચ્યા, પણ ચામુનાચાર્યનો તેમને મેળો થયો નહિ. તેમના આવતા અગાઉ થોડા જ વખતે તેમનો દેહવિલય થઇ ગયો હતો. રમશાન ભૂમિમાં ચામુનાચાર્યનો મૃતદેહ નીરખતાં તેમના એક હાથની ત્રણ આંગળીઓ વળેલી દીડી. આ સંબંધમાં પૂછમાછ કરતાં જણાયું કે મરતા અગાઉ તે પોતાને ત્રણ કાર્યો સિદ્ધ કરવાની ભલામણ કરી ગયા છે. (૧) વેદાન્તસૂત્રો ઉપર વિશિષ્ટાદ્રૈતવાદી ભાષ્ય રચવાનું; (૨) વૈષ્ણવધર્મનો પ્રચાર કરવાનું; અને (૩) મહર્ષિ પરાશરનું નામ રાખવાનું. આ હકીકત જણતાં તે, એ ત્રણે કાર્યો સિદ્ધ કરવાને સર્વની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીરંગમાં પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થઇને તેઓશ્રી કાંચીમાં પાછા આવ્યા. તે ખડુ ઉદાર અને સહૃદય હતા. અન્યનું દુઃખ જોઈને તેમનું હૃદય ખડુ જ દ્રવતું હતું. વળી શાસ્ત્રવિહિત પોતાના આશ્રમના ધર્મો તે પૂર્ણ રીતે પાળતા હતા. આમ છતાં સ્ત્રી તેમને અનુકૂળ મળી ન હતી. તે શુષ્ક હૃદયની હતી અને તેના સંકુચિત હૃદયને લીધે આચાર્યશ્રીના દિલને આઘાત પહોંચે એવા પ્રસંગો ઘણીવાર ઉપસ્થિત થતા હતા. એક વખત એક પરમ વૈષ્ણવ ભક્તનું શુદ્ધ હોવાના કારણે અપમાન કરવા જેવું કરવાથી, બીજી વખત એક અમના ભિક્ષાચરિ ધરના આંગણેથી નિરાશ કરીને કાઢી મૂકવાથી અને એવા એવા બીજા પ્રસંગોથી તેમના દિલમાં સંસાર તરફ વિરાગ ઉપજ્યો અને ચામુનાચાર્યના શિષ્ય મહાપૂર્ણાચાર્ય પાસે દીક્ષા લઇ તેમણે સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો.

આ પછી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને તેમણે ‘અભ્યસૂત્રો’ ઉપર ‘શ્રીભાષ્ય’ રચ્યું, વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું આરંભ્યું અને પોતાના એક લાયક શિષ્યને ‘પરાશરનું’ નામ આપી મહર્ષિ ‘પરાશરનું’ નામ રાખ્યું. ‘શ્રીભાષ્ય’ ઉપરાંત તેમણે ‘વેદાર્થસંગ્રહ,’ ‘ગીતાભાષ્ય’ આદિ ગ્રંથો લખ્યા છે. વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રચાર કરવામાં તેમણે નવી નવી અનુદાન પદ્ધતિઓ તથા ઉપાસના પ્રણાલિની રચના કરીને જે વર્ગના લોકોને તેમની જરૂર હતી તેમને એ સર્વ આપતોતો ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે બ્રાહ્મણથી ચંડાળ જાતિ સુધીના તમામ લોકોને માટે ઉંચામાં ઉંચી આધ્યાત્મિક ઉપાસનાનાં દ્વારો મોકળાં કરી આપ્યાં. આ પ્રમાણે વૈષ્ણવધર્મનો વધારો ને વધારો પ્રચાર થતો ચાલ્યો અને તે સાથે તેમની ખ્યાતિમાં પણ વધારો થતો ચાલ્યો. તેમણે ભિન્ન ભિન્ન મતવાળાઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી તેમને પરાજીત કર્યા અને પોતાનો અસંગ પંથ સ્થાપ્યો. આ પછી પોતાના પંથનાં મંદિરો બંધાવરાવ્યાં અને ઉપદેશ આપતાં ૧૨૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૧૩૭ માં પંચતવ પામ્યા.

પાઠ ૧૦૩ મો.

રાણા પ્રતાપસિંહ.

ભારતવર્ષમાં કેવળ પ્રાચીન સમયમાં જ નહિ; પરંતુ વર્તમાન સમયના રાજાઓમાં પણ ક્ષાત્રધર્મનું પાત્રન કરનાર અને ઘોર કષ્ટની વચ્ચે પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ન હાન્યાર રાજાઓ થયા છે. આ રાજાઓમાં નૃપશિરોમણિ મેવાડના રાણા પ્રતાપના નામથી કોણ અજાણ્યું છે ? ધર્મની આગળ શારીરિક સુખભોગ અને રાજ્યવૈભવ કેવાં તુચ્છ છે તે તેમણે પોતાના જીવનચરિત્રથી જગતને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. રાણા પ્રતાપના પિતા રાણા ઉદયસિંહે

તેમના નાના બાઇને ગાદી ઉપર બેસાડવાની યોજના કરી હતી અને તે પ્રમાણે જ્યારે તેને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો ત્યારે રાણા પ્રતાપે પોતાના હૃદયની જે ઉદારતા સ્પષ્ટ કરી બતાવી હતી તે બેશક અમાનુષીય હતી. તેમને ખબર પડી કે પોતાના નાના બાઇને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો છે ત્યારે તે તરત જ પોતાના પિતાની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા, કે મારા નાના બાઇની ખાતર હું મારો ગાદી ઉપરનો હક ઉઠાવી લેવાને તૈયાર છું. વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે, હાલનો સમય પરસ્પર વિરોધ કરવાનો નહિ; પરંતુ સંપર્કોને રહેવાનો છે. તેમના આ શબ્દોથી રાજ્યના સરદારો ઉપર બારે અસર થઇ અને તેમણે રાજ્ય અને પ્રજાના હિતની ખાતર રાણા પ્રતાપને ગાદી અપાવરાવી.

આ સમયે મેવાડનું રાજ્ય માત્ર નામનું જ રાજ્ય હતું. રાજાનીનું ઠેકાણું ન હતું. રાજ્ય પૈસેટકે પાયમાલ થઈ ગયેલું હતું અને સઘળાં મિત્ર રાજ્યો અને બાઈબાંડુઓ અકબરથી પરાજિત થઈ હિંમત હારી બેઠાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં પણ રાણા પ્રતાપના દિલમાં રંચમાત્ર બેદ દવા પામ્યો નહિ. ઉલટું, તેમણે પોતાના કૂળની પ્રતિષ્ઠા તાજ કરવાનું અને શહેનશાહ અકબરના હાથમાંથી ચિતોડને છોડાવી પાછું હસ્તગત કરવાનું પણ લીધું, અને તેને સફળ કરી બતાવ્યું. રાણા પ્રતાપનો સગો બાઈ પણ તેની વિરૂદ્ધ હતો. મારવાડ, અજમેર, જયપુર અને વિકાનેરના રાજાઓ પાદશાહની તરફેણમાં હતા. પ્રતાપના સાથી બહુ જ થોડા હતા. આમ સઘળી તરફથી જો કે એકાકી જેવો થઈ રહેલો હતો છતાં તેણે પોતાની જનેતાનું ધાવણ સત્ય કરી બતાવવાનું પણ લીધું હતું અને એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા અશક્ય જેવું છે જ શું ? જેણે એક વાર દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ધારણ કરી મનને મક્કમ બનાવ્યું તેને બહારની એવી કશી પણ દરકાર શી હોઈ શકે ? તેણે સૌથી પહેલી પ્રતિજ્ઞા એ લીધી, કે જ્યાંસુધી હું ચિતોડને છતી પાછું મેળવીશ નહિ

ત્યાંસુધી પાંદડાંમાં ખાઇશ, ધાસ પર સ્પર્શ, દાઢી મૂકના વાળ કપાવીશ નહિ અને જે નગારું આગળ વાગે છે તેને પાછળ વગડાવીશ. આ રિવાજ અત્યારે પણ જારી છે. મેવાડમાં હાલ પણ દાઢી કતરાવવામાં આવતી નથી, સોનાચાંદીના થાળ તળે પાંદડાં અને સૂવાના પલંગ નીચે ધાસ અગર ધાસની ખનાવેલી ચટાઇ અવશ્ય રાખવામાં આવે છે.

પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરવાને પ્રતાપે સૌથી પહેલું કામ એ ક્યું, કે પોતાની સઘળી પ્રજાને દેશમાં આવેલા પહાડોની અંદર જઈ વસવાની આજ્ઞા કરી. આથી રાજધાનીની જગાએ થોડા દિવસોની અંદર જ એક હિંસક પશુઓને રહેવા લાયક ધોર જંગલ ખતી ગયું. રાજપૂતાનાના સઘળા રાજાઓએ દિલ્હીના પાદશાહને પોતાની કુંવરીઓ આપીને તેની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને તેઓ સઘળા મોગલ શહેનશાહતના સ્તંભ મનાતા હતા. પરંતુ મેવાડના રાજાઓએ ધોર કષ્ટ સહન કરીને પણ પોતાના વંશની પ્રતિષ્ઠાનું અંત સુધી પાલન ક્યું અને પાદશાહને જરા પણ નમ્યું આપ્યું નહિ. તે કેવળ પાદશાહની સાથે કશા પણ સંબંધથી જોડાયા નહિ એટલું જ નહિ; પરંતુ જે રજપૂત રાજાઓએ પાદશાહની સાથે બેટીવ્યવહાર કર્યો હતો તેઓની સાથે પણ તેમણે જ્યાંસુધી તેઓએ મુસલમાનો સાથે સંબંધથી ન જોડવાની ખુશી ખતાવી નહિ તેમજ મેવાડે આપેલી સ્ત્રીઓની જે સંતતિ થાય તેને જ રાજગાદિ આપવાનું કબુલ ક્યું નહિ ત્યાંસુધી કશે પણ વ્યવહાર રાખ્યા નહિ. જયપુરનો રાજા માનસિંહ અકબરનો ધણો માનનીય સરદાર હતો. તેણે એક વખત દક્ષિણમાંથી પાછા ફરતી વખતે પ્રતાપને મળવાની ઇચ્છા કરી. પ્રતાપે ઉદયસાગર ઉપર તેનું યથાયોગ્ય સ્વાગત કરવાની ગોઠવણ કરી; પરંતુ જાતે મળવા ગયો નહિ. તેને ભોજન કરાવવાને માટે રાજકુમારને મોકલ્યો અને તેની સાથે કહાવી મોકલ્યું, કે માઈ માયું દુખે છે તેથી હું આવી શકતો નથી. રાજા

માનસિંહ ચેતી ગયો અને કહાવ્યું કે જો પ્રતાપ મારી સામે આવી બોજન પીરસશે નહિ તો તેમના સિવાય મને બીજું કશું પીરસશે ? આના ઉત્તરમાં પ્રતાપે કહાવી મોકલ્યું, કે જો શોકો મુસલમાનોની સાથે રોડીબેટ્ટી વ્યવહાર રાખે છે તેની સાથે હું કદિપણ જમવા બેસીશ નહિ. આ પરથી રાજા માનસિંહ બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો અને ‘જો હું તારો અહંકાર ઉતારું નહિ તો માઈ નામ માનસિંહ નહિ’ એમ કહી ચાલતો થયો. તેના આ શબ્દો સાંભળીને રાણા પ્રતાપે પણ તેને કહ્યું, કે ‘હું પણ તમારું સ્વાગત કરીશ.’

જ્યારે આ વાત અમુકખર પાદશાહના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને તેણે મહોબ્બતખાં અને માનસિંહની સાથે પોતાના પુત્ર સલીમને એક મહાન સેના લઈ પ્રતાપની સામે યુદ્ધ કરવાને મોકલ્યો. પાદશાહના મહાન વિરાટ સૈન્યની સામે કેવળ ૨૨૦૦૦ રાજપૂતો તે શા હિસાબમાં હતા ? પરંતુ પ્રતાપને તેનો કશો જ ભય ન હતો. હુલ્લીધાટના વિશાળ મેદાન પર પહાડ, જંગલ, નદીઓ અને ધાટોની આસપાસ સર્વત્ર બંને તરફનાં લશ્કરો યુદ્ધને માટે ખડાં થયાં. પહાડોની વચ્ચેની સાંકડી ખીણની અંદર ક્ષત્રિયપીરો પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવાને માટે સજ્જ થઈ ઉભા હતા. હાથમાં લાત્ર વાવટો ઉડાવતો પ્રતાપ મોગલોના સૈન્યની મધ્યમાં ઘણી બહાદુરીથી ધૂમતો હતો. એક વખત તો ઠેક શાહગઢ સલીમની નજીક જઈ પહોંચી તેણે તેના હાથીને ધા કરી રણબૂમિ-માંથી નસાડી મૂક્યો હતો. આ ઘેર યુદ્ધમાં બંને તરફના વીરો કપાઈ મરી રહ્યા હતા. એક તરફથી મોગલ શાહગઢ સલીમનું રક્ષણ કરવાને માટે તો બીજી તરફ પ્રતાપની સહાયતાને માટે અગણિત વીર પુરુષો પોતાના પ્રાણની આજ્ઞા આપી રહ્યા હતા. પ્રતાપના શરીર ઉપર સાત જખમ થઈ ચૂક્યા હતા અને તેનો ઘોડો પણ ધાવત્ર થયો હતો. ત્રણ વખત તે શત્રુઓની મધ્યમાં ઘેરાઈ ચૂક્યો હતો અને એક વખત તેના ઉપર પ્રાણાંત ધા પડવાની તૈયારી

હતી કે તરત જ ઝાલા ઠાંકારે તેના હાથમાંથી રક્તધ્વજ પોતાના હાથમાં પકડી લઈ તે ઘનં પોતાના જન પર ઉઠાવ્યો. પ્રતાપ ત્યાંથી છૂટી નીકળ્યો અને ઠાંકારે સ્વામિભક્તિ ખજાવી તેનો પ્રાણ આપ્યો. ઝાલા ઠાંકારની આવી અપ્રતિભ વીરતા અને સ્વામિભક્તિના બદલામાં આજ પણ તેના વંશજો મેવાડની ધ્વજ ધારણ કરે છે અને તેમનું નગારું મહેલના દરવાજા સુધી વાગતું જાય છે.

આ યુદ્ધની અંદર ક્ષત્રિય વીરોએ મહાન પરાક્રમ દાખવ્યું; પરંતુ એવડી મોટી સેનાની સામે તેઓ શી રીતે ટકી શકે ? આ યુદ્ધ ઇ. સ. ૧૫૭૬, સંવત્ર ૧૬૩૧ ના શ્રાવણ વદિ ૭ ને દિવસે થયું હતું અને તેમાં રાજપૂત સૈન્યમાંના ૧૪૦૦૦ વીર પુરુષો ધણી બહાદુરીની સાથે કામ આવી ગયા હતા. આ પ્રમાણે જો કે રાજપૂત સૈન્યની આ યુદ્ધમાં હાર થઈ તોપણ પ્રતાપ જરા પણ હિંમત હાર્યો નહિ અને તે તો મોગલોની સામે એક સરખી રીતે લડતો જ રહ્યો. જેમ જેમ વરસ જતાં ગયાં તેમ તેમ તેનાં માણસો અને સાધનો ઓછાં થતાં ચાલ્યાં અને આપત્તિ પર આપત્તિ આવી પડવા લાગી. રાજપુત્ર અને રાજકન્યાને મહેલોને બદલે જંગલોમાં ઝાડની નીચે ખોદી ખાંધી તેમાં રાખવામાં આવતાં હતાં ! કંદમળ સિવાય બીજું કંઈ પણ ખાવાનું મળતું ન હતું ! ફળફૂલ કે પાંદડાં ખાઈ ઉદરનિવાહ કરવો પડતો ! આવું ઘોર સંકટ વેડવા છતાં પણ પ્રતાપે હિંમત છોડી નહિ. તે તો હંમેશાં અહીં જંગલમાં પણ પોતાના અસલી ઠાકથી રહેતો હતો. જમતી વખતે પોતાના સરદારોને સાથે લઈને તે પૂરા ઠાકથી જમવા બેસતો અને હંમેશની રીત મુજબ જમી રહ્યા પછી દરેકના દરજ્જાને છાજતું મેવાનું લ્હાણું કરતો હતો. સરદારો પ્રથમની માફક જ મોટા માન સાથે તે સમ્રાટ બહુ કરતા હતા. બ્યારે આ વાત પાદશાહને કાને પહોંચી ત્યારે તેણે પણ પ્રતાપની ધણી પ્રશંસા કરી અને રાજપૂતાનાના સમ્રાટ રાજા ધન્ય છે પ્રનાપને ! એમ બોલી ઉઠ્યા. વળી પાદશાહના એક મહાન સરદાર

ખાનખાનાને એક કવિતમાં તેની તારીફ કરતાં જણાવ્યું, કે આ સંસાર અસાર છે. ધન અને રાજ્ય સર્વ યત્નાયમાન છે. પરંતુ સહીર્તિનો મહિમા સદાને માટે અચલ રહી જશે. પાનુએ (પ્રતાપે) ધન અને જમીન ખોયાં પણ પોતાનું શિર નીચું નમાવ્યું નથી. હિન્દુસ્તાનના સઘળાં રાજાઓમાં ફક્ત તેણે જ પોતાની જાતિનું ગૌરવ ટકાવી રાખ્યું છે.

પ્રતાપની આપત્તિઓ ઘણી જ કઠંગી અને પારવગરની હતી. તેની વહાલી સ્ત્રી પહાડો અને ગુફાઓમાં ધારતીમાં ને ધાસ્તીમાં રહેતી. તેનાં નાનાં નાનાં બાળકો ભૂખથી ટળવળતાં હતાં. એક વખત પાંચ વાર રાંધ્યું; પરંતુ શત્રુઓએ આવી તેમને ઘેરી લીધાં અને રાંધેલું એમ ને એમ પડતું મૂકી નાસવું પડ્યું. એક વખત કોઈ જંગલી મૂળીયાંના પાંચ રોટલા ખનાવ્યા તેમાંથી એક એક બાળકને આપી બાકીના મોડેથી ખાવા આપવા સાડે રાખી મૂક્યા ત્યારે એક જંગલી બિલાડી આવી તે સઘળા ચટ કરી ગઈ, અને પ્રતાપની પુત્રી રોવા લાગી ! આ અત્યંત ક્રુણ અને કષ્ટતમ દેખાવ જોઈને પ્રતાપમાં બાકી રહેલી હિંમત તૂટી ગઈ. તેણે પાદશાહની સાથે સંધિ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ તેના એ વિચારની જાણ થતાં વિકાનેરના રાજાના બાઈ પૃથ્વરાજે તેને એક પત્ર ઢારા લખી મોકલ્યું, કે “ હિન્દુઓની આશાનો હવે રાણો પ્રતાપ ભંગ કરી નાંખે છે. અમારી થોડી ઘણી ખચી રહેલી પ્રતિષ્ઠા સાચવવાનો બાર કેવળ પ્રતાપ ઉપર જ છે. શું એક સાચો રાજપૂત એ ચાર દિવસની ખાતર ખીજાઓની પેડે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ગુમાવી એસશે ? પ્રતાપ ધનહીન છે, પરંતુ માનહીન નથી. તેનું પરાક્રમ જ તેનું સહાયક છે. તે વીર્યના પ્રભાવે જ અમારી ગણેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી આવશે.” આ કાગળ વાંચીને રાણા પ્રતાપે સંધિ કરવાનું માંડી વાળ્યું અને તે ફરીને યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો. પણ પાદશાહના એક વિશાળ સૈન્યની સામે થવાને જોઈતાં પૂરતાં નાણાં અને માણસોના અભાવે તેને યુદ્ધ કરવાનું અસંભવિત જણાયું. આથી દેશ છોડી સિંધુ નદીની પાર જઈ વસવાનો

નિશ્ચય કર્યો. પોતાના કુટુંબ અને સાથીઓ સહિત પ્રતાપને દેશ છોડી જતો જોઈ તેના ભાભાશા નામના એક દેશદાઝ્ય કારભારીએ તેને હિંમત આપી દેશ છોડી જતાં અટકાવ્યો. ભાભાશા અને તેના બાપદાદાઓ પેઢી દરપેઢીથી રાજ્યના કારભારી હતા અને તેથી ભાભાશાએ પોતાના દેશને પરાધીન થતો બચાવવાની તેમજ રાજની સેવા કરવાની ખાતર પોતાની પાસેની તમામ મિલકત પ્રતાપની સામે રળી કરી દીધી ! ભાભાશાની આ મિલકત ૨૫૦૦૦ માણસોનો ૧૨ વરસ સુધી નિભાવ કરી શકે તેટલી હતી ! પોતાના દેશ માટેની આવી ઊંડી લાગણીમાંથી જન્મેલી ઉદારતાએ ભાભાશાની કાર્તિને અમર બનાવવાની સાથે રાણા પ્રતાપના દિલમાં પણ નવું ચેતન પ્રેર્યું. પોતાને મળી આવેલી આ યોગ્ય વખતની મદદથી ઉત્તેજાઈને તેણે પોતાના સઘળા સાથીઓને એકત્ર કર્યા અને પોતે શુભાવેલા દિવસે એક પછી એક જીતી લીધા. તેણે થોડા વખતમાં ચિતોડ, અજમેર અને મંડગગઢ સિવાયનું સઘળું મેવાડ પાછું મેળવ્યું. આ તરફ અકબરનું ચિત્ત પણ હવે પ્રતાપની સાથે લડવાથી પાછું હઠ્યું હતું; પરંતુ પ્રતાપને તો કંઈ ચેતન જ પડતું ન હતું. શતદિવસ તેના ચિત્તમાં એ એક જ ચિંતા લાગી રહેલી હતી કે ચિતોડ શી રીતે પાછું આવે ? આ પ્રકારની સતત ચિંતાને પરિણામે તેનું શરીર રોગગ્રસ્ત થઈ ગયું. હવે તે મરવાને બિછાને પડ્યો. મરણ સમય નજીક આવ્યા છતાં જ્યારે તેનો જીવ છૂટે થવાને બદલે અકળાવા લાગ્યો ત્યારે તેના સરદારો પૂછવા લાગ્યા, કે રાણાજી, તમારો જીવ કેમ અમુકાય છે ? આ પ્રશ્ન સાંભળી પ્રતાપ બોલ્યો, કે મારો દેશ મોગલ લોકોના હાથમાં ન જાય એવો મને ખાતરી ભર્યો દિલાસો આપો. મારી પેઠે હવે ઝૂંપડીમાં રહી કોઈ લડનાર નથી. આ સાંભળી સરદારોએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક નિવેદન કર્યું, કે જ્યાંસુધી મેવાડને અમે સ્વતંત્ર બનાવીશું નહિ ત્યાંસુધી અમે મહેલ કે હવેલી બાંધીશું નહિ. આ શબ્દો કાને પડતાંની સાથે જ પ્રતાપે સંતોષપૂર્વક પ્રાણ ત્યાગ કરીધા.

જે પુસ્તકમાંથી આ હકીકત લેવામાં આવી છે તેના કર્તા ટૅડ સાહેબ કહે છે, કે આ પ્રકારે આ મહાન યુદ્ધમાં અકમ્પ વીર્ય અને અમંગલ ધૈર્ય વાળા તેમજ સ્વામીને અર્થે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરનાર સહાયકો જ આટલા બધા ઉપયોગી નીવડ્યા.

પાઠ ૧૦૪ મો.

રાજ સવાધ જયસિંહ.

ગણિત અને જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં બહુ જ પ્રવીણ એવા એક સમર્થ વિદ્વાન રાજ તરીકે સવાધ જયસિંહનું નામ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. તે સંવત ૧૭૫૫ એટલે ઇ. સ. ૧૬૯૯ માં જયપુરની ગાદીએ બેઠા હતા અને તેમનો રાજ્ય અમલ સંવત ૧૭૯૯, ઇ. સ. ૧૭૪૩ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. આ ૪૪ વરસના રાજ્ય અમલ દરમિયાન તેમણે જે જે કામો કરેલાં છે તે સર્વ સદાને માટે કાયમ રહી જાય એવાં છે. પ્રથમ તો તેમણે જેને હિન્દુસ્તાનનું પારીસ કહેવામાં આવે છે તે સુંદર અને સુશોભિત બાંધણીવાળું જયપુર શહેર વસાવ્યું. રાજસ્થાનના કર્તા ટૅડ સાહેબ કહે છે, કે રાજપૂત રાજાઓની યોગ્યતાને આપણે તુચ્છ સમજીએ છીએ; પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારનું નિયમન કરનાર નીતિગ્ર અને શાસ્ત્રગ્ર એવા રાજ સવાધ જયસિંહનું જીવન આપણી એ માન્યતાને ખોટી ઠરાવી આપણને એ સિદ્ધ કરી બતાવે છે, કે તેઓ યોગ્યતામાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતા ન હતા. જયસિંહના જેવું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર જાણનાર ધણા એ.છા થયા છે. તેમણે પોતાની જ બંતે તૈયાર કરેલાં યંત્રોની મદદથી દિલ્હી, જયપુર, ઉર્જન, બનારસ અને મથુરામાં ગ્રહો અને નક્ષત્રોની ગતિનું નિરીક્ષણ કરવાને જ્યોતિષ યંત્ર લય બનાવ્યાં અને તેના ફળ તરીકે જે જે બાબતો જાણવામાં આવી તેને કેવળ હિન્દુસ્તાનના જ નહિ; પરંતુ યુરોપના જ્યોતિષ શાસ્ત્રીઓ-

એ પણ માન્ય કરી, અને તે જોઈને સધળા ચક્રિત થઈ ગયા. રાજા જય-સિંહે પોતાની ગણત્રીમાં જે જ્યોતિષગણિત લાગુ પાડેલું તેની ખ્યાતિ યુરોપમાં પોર્ટુગલ દેશ સુધી પહોંચી ગઈ હતી અને તે ઉપરથી ત્યાંના પાદશાહે સિલવા નામના એક પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષ શાસ્ત્રીને પોતાને ત્યાંના ગણિતની સાથે આ ગણિતની સરખામણી કરવાને અહીં મોકલ્યો હતો. રાજા જયસિંહે તેને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, કે યુરોપના જ્યોતિષિયોની ગણત્રીમાં ભૂલ છે, અને તેમની ગણત્રીમાં સૂર્ય અને ચંદ્રબ્રહ્મણનો જે સમય ગણવામાં આવ્યો છે તેમાં ૩ ઘડીનો તફાવત છે. આ ઉપરાંત તેમણે મુસલમાન નજુમીયોની ગણત્રીમાં પણ ભૂલ કાઢી અને તેઓએ તે ભૂલ પ્રમાણે સુધારો કરી ‘જયચા મહમ્મદશાહી’ નામે ઓળખાતો ગણિતનો નવો ગ્રંથ બનાવ્યો. આ પછી તેમણે પશ્ચિમની ભાષાઓમાંથી રેખાગણિત વગેરે શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનો સંસ્કૃત ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો. તેમણે પ્રચારમાં આવેલી ગણત્રીની જગ્યાે ઈગ્નેન્ડના ડોક્ટર હન્ટરે ઉજ્જનમાં પરીક્ષા કરી ત્યારે તેમાં તેમને ફેવળ નહિ જેવો જ તફાવત જણાયો.

આટલી બધી વિદ્વત્તાથી વિભૂષિત એક સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં પણ જયસિંહ દશરથો પરમ ભક્ત હતા. તે કહેવો, કે જેની શક્તિરૂપી મહાન્ પુસ્તકમાં આ મહાન્ નક્ષત્ર અને તારાગણ એક પૃષ્ઠ છે, જેના બંડારમાં આ સૂર્ય એક નળવો સિક્કો માત્ર છે, જેની અનંત શક્તિની પિછાન પામીને હિપાકર્સ જેવો એક યુનાનનો મહાન્ જ્યોતિષશાસ્ત્રી એક અણ ગમારની પેડે હાથ ધસે છે, જેના પ્રકાશની સમીપ બિસરનો સુપ્રસિદ્ધ જ્યોતિષિ ટોલેમી એક છત્તુદરની માફક અંધ બની જાય છે અને ચુકલીડનું ‘આપુ’ રેખાગણિત કંઈ પણ હિસાબ વગરનું થઈ રહે છે. તે રાજાઓના રાજ્યને આવો આપણે સધળા શિર ઝૂકાવી ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કરીએ. અને આ શાસ્ત્રનું જે કંઈ નહિ જેવું જ્ઞાન થયું છે તે તેની કૃપા જ માત્ર છે.

રાજા જયસિંહે ઘણું ઠેકાણું ધર્મશાળાઓ અને સદાવ્રત બંધાવ્યાં.

હતાં. દિલ્હીના પાદશાહે હિન્દુઓ ઉપર જે જજ્યા વેરા નાંખ્યા હતા તે તેણે કાઢી નાંખાવ્યો હતો. લગ્નના પ્રસંગોમાં ધનનો નકામો વ્યય કરવામાં આવે નહિ તેને માટે નિયમો ઠરાવ્યા હતા અને સતી ચવાનો રિવાજ બંધ પાડ્યો હતો. તેના દરબારમાં હિન્દુ, મુસલમાન, જૈન સર્વને એક સરખા ગણવામાં આવતા હતા. તે જૈન શાસ્ત્રનો મોટો પંડિત હતો અને તેનો મંત્રી વિદ્યાધર કે જેણે જયપુર શહેરની રચના કરી હતી તે જૈન હતો. તેણે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની પણ યોજના કરી હતી અને ચાંદીની છત અને ચાંબલાવાળી એક મહાન નવાઇ ઉપજાવે તેવી સુંદર યજ્ઞશાળા બંધાવી હતી.

રાજા જયસિંહ બહુ જ ક્ષમાશીલ હતા- એવું કહેવાય છે, કે કોઈ એક સરદારને જમતી વખતે ઉતાવળ કરતો જોઈને તેના બાબીએ મહેલું માયું કે, હાકોર, આજ જમવામાં આટલી બધી ઉતાવળ કેમ કરો છો? શું જયસિંહને મારવા જવું છે ? બાબીનું આ વચન સાંભળીને હાકોર જમવાનું પડતું મૂકી બાણા ઉપરથી ઉઠી ઉભા થયા અને ઉત્તરમાં જણાવ્યું, કે જ્યારે હું મારો બાલો જયસિંહ ઉપર ચલાવીશ ત્યારે જ તારા હાથનું જમીશ. હાકોર આ પ્રમાણે બોલી પોતાની સાથે દશ માણસને રાખી જયસિંહને મારવાનો લાગ શોધવા લાગ્યા. કેટલાક મહિના પછી એક દિવસે રાજા જયસિંહ પાલખીમાં બેસી અમુક રસ્તેથી પસાર થતા હતા તે વખતે લાગ જોઈને તે સરદારે તેમના ઉપર પોતાનો બાલો ચલાવ્યો; પણ થા ચૂકી જવાથી તે પાલખી ઉપર જઈ પડ્યો. રાજાના ઉપર બાલાનો પ્રહાર થયેલો જોતાં જ લોકોએ તે સરદારને એકદમ પકડી લીધો અને તે ૮૪ જગાએ દાર કરવા માંડ્યો. પરન્તુ જયસિંહે લોકોને તેમ કરતા અટકાવી તે સરદારને પોતાને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. જ્યારે તે સરદારે પોતાની બાબીના મહેલુની સઘળી સાચી હકીકત કહી જણાવી ત્યારે તરત જ તેને છોડી મૂક્યો અને ધનામ આપી વિદાય કર્યો !

દિલ્હીની પાસે તેમણે એક અહનિરીક્ષણશાળા બંધાવી હતી. તે વેધશાળા જન્ત્ર-મન્ત્રના નામે ઓળખાય છે. આ શાળામંદિર ધણું જીર્ણ અને ખડેર સમ થઈ ગયું હતું; પરંતુ હાલમાં જયપુરના એક પંડિતે ત્યાંના રાજાની સહાયથી તેને ફરીને બંધાવ્યું છે. આ શાળાની રચના જોવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, કે યુરોપનાં હાલનાં અહનિરીક્ષણનાં સૂક્ષ્મ યંત્રોથી જે પરિણામ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં આ દેશનું જ્યોતિષ કદિ પણ ઉતરે તેવું નથી.

એક તરફ જ્યારે આ પ્રમાણે પ્રાચીન મહાપુરૂષોનું જીવન ચરિત્ર ઉકેલાય છે ત્યારે બીજી તરફથી વાંચવામાં આવે છે, કે હાલના સમયના રાજા કોઈ એક ગણિકાની પાલખીને પોતાની કાંધ પર ઉઠાવી ભોધના જેવું કામ કરી રહ્યા છે. આ બહુ જ ખેદની વાત હોય આપણા જમીનદારો અને રાજાઓમાં ધર્મશિક્ષાનો કેટલો અભાવ છે તે સૂચવે છે. આવા રાજાને કોણ કહેશે કે તે ક્ષત્રિય છે ?

પાઠ ૧૦૫ મો.

અહલ્યાબાઈ.

ભારતની પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓમાં અહલ્યાબાઈનું નામ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. એના જેવી ધર્મનિષ્ઠ, રાજ્યવ્યવસ્થામાં કુશળ અને ત્યાગપરાયણ સ્ત્રીઓ ઘણી ઓછી સાંભળવામાં આવી છે. ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં ઈન્દોરના મહારાજા મલ્હારરાવ હોલકરનો સ્વર્ગવાસ થયે તે પછી મહીરાવ ગાદી ઉપર બેઠો. મહીરાવના પિતા ખડેરાવ મૃત્યુ પામ્યા ત્યારથી તેમનાં માતૃશ્રી અહલ્યાબાઈ વિધવા સ્ત્રીઓની પેઠે પોતાનો સધળો સમય એકાન્તમાં ગાળતાં હતાં. પરંતુ જ્યારે મહીરાવનું પણ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેમણે એકાન્ત આવાસનો ત્યાગ કરી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. તેમનો રાજ્ય અમલ ૩૦

વરસ ચાલ્યો. તે દરમિયાન તેમણે જે દૈર્ઘ્ય અને નીતિથી રાજ્યનો સંચાલો કારભાર ચલાવ્યો તેની ખ્યાતિ આજ પણ સર્વત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. ગાદી ઉપર બેસતાંની સાથે જ જે જે કુટિલ બુદ્ધિવાળા લોકો તેમને પોતાની ઇચ્છા મુજબ એક પૂતળીની માફક નચાવવા ચઢતા હતા તેમની પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ગઈ, કે અહલ્યા એ કોઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી; પરંતુ રાજ્ય અમલ ચલાવવાને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય એવી અસામાન્ય સ્ત્રી છે. તે રાજ્યના કામકાજમાં કોઈને પણ હાથ ધાલવા દેતી ન હતી, દરેક બાબત ઉપર પોતાની જાતે દેખરેખ રાખતી હતી, યોગ્ય પુરોષને તેમની લાયકાત પ્રમાણે અધિકાર આપતી હતી અને રાજ્યના અધિકારીઓને પોતાની પ્રજા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવા દેતી ન હતી.

જે માણસોને તેમણે રાજ્યના અધિકાર પરથી દૂર કર્યા હતા તેમાંના કેટલાકે રાજપૂતોની સાથે મળી ઇંદોર રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરાવી. આ સમયે અહલ્યાબાઈ જાતે સૈન્ય લઈ તેમની સામે યુદ્ધ કરવાને ચાલી નીકળ્યાં. પરંતુ પોતે રણક્ષેત્રમાં આવી પહોંચે તે પહેલાં તેમના સેનાપતિઓએ રાજપૂતોને હરાવ્યા અને તે પછી કોઈએ પણ તેમના રાજ્ય તરફ નજર સરખી પણ નાંખી નહિ. તેમના રાજ્યમાંથી ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે સંબંધે અંધ થઈ ગયું. રાજ્યના ધનમંડારો વધારી મૂકવા કરતાં પ્રજાને સુખી કરવા તરફ તેમનું હૃદય વિશેષ હતું. આ બાબતનાં એક બે ઉદાહરણો ખાસ ધ્યાન બેંચે તેવાં છે. એક વખત એક વિક્રમદાસ નામનો ધણો પૈસાદાર વાણીઓ મરી ગયો. તેને છોડફેંડ્યું નહિ હોવાથી તેની સ્ત્રીએ કોઈને દત્તક કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. તે સ્ત્રીનો આ વિચાર રાજ્યના અધિકારીઓના જાણવામાં આવતાં તેમણે વિચાર્યું, કે જો તે બાઈ કોઈને દત્તક કરી લે નહિ તો તેની સંપત્તિ મિલકત રાજ્યના ખજાનામાં આવી શકે. આ વિચારથી તેઓએ તે બાઈને દત્તક લેતાં અટકાવી. પણ આ સંપત્તિ હરીફત બ્યારે અહલ્યાબાઈના જાણવામાં

આવી ત્યારે તરત જ તેમણે રાજ્યભંડારને બદલે રૈયતના મુખના વિચારને આગળ દરી તે બાંધને તેની ઇચ્છા મુજબ દત્તક લેવાની ફરત આપી. વળી એક બીજા પ્રસંગે એક વણિકની બે વિધવાઓ અહલ્યાબાઈની પાસે આવી પોતાની સઘળી મિલકત તેમને આપવા લાગી; પરંતુ તેમણે કહ્યું, કે બેનો ! મારી પાસે ધણું ધન છે. તમે તમારા આ ધનનો પુણ્યકાર્યોમાં સદ્વ્યય કરો. જ્યાં જગા ન હોય ત્યાં તળાવો બંધાવો, જ્યાં અન્નનો અભાવ હોય ત્યાં અન્નક્ષેત્ર ઉધાડો. અને તેઓએ તે પ્રમાણે કર્યું.

અહલ્યાબાઈ બહુ જ સાદું જીવન ગાળતાં હતાં. તેમનો ખોરાક અને વસ્ત્રો ધણું સાદાં હતાં. તે બની શકે એટલી હદે ધનનો બચાવ કરતાં અને તેને પુણ્યનાં કાર્યોમાં અરચતાં. પોતાના રાજ્યનાં પ્રત્યેક ગામ અને શહેરમાં તેમણે તળાવ અને અન્નક્ષેત્ર બંધાવ્યાં હતાં. કોઈ પણ એવું ક્ષેત્ર નથી, કે જ્યાં તેમણે કોઈ ક્ષેત્ર કે મંદિર બંધાવરાવ્યું હોય નહિ. ગયાજીમાં વિષ્ણુપાદનું પ્રખ્યાત મંદિર અને કાશીમાં વિશ્વનાથનું મંદિર કે જે મુસલમાનોએ તોડી નાખ્યાં હતાં તે તેમણે ફરીને બંધાવરાવ્યાં. પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથનું શિવાલય પણ તેમણે ફરીને બંધાવ્યું હતું. ગામે ગામ પશુઓને ચરવાને માટે રાજ્ય તરફથી અલાયદી જમીન રાખવામાં આવી હતી અને તે ઉપરનાં નબળાં અને રોગી પશુપક્ષીઓને માટે પાંજરાપોજો બંધાવવામાં આવી હતી. તે ઇ. સ. ૧૭૯૫ માં સ્વર્ગવાસી થયાં. તેમનું જીવન હિંદુ-સ્તાનની સ્ત્રીઓને માટે અરેખર એક આદર્શ સ્વરૂપ છે.

પાઠ ૧૦૬ મો.

રાજા રામ મોહનરાય.

ભારતમાં ધર્મસુધારકોમાં શુરુ નાનકની પછી રાજા રામમોહન-
રાય થયા. તેમના જીવનનો મૂળ મંત્ર એ હતો, કે સત્ય, ધર્મ અને
ઈશ્વરના નિયમો ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ એ સધળા સુધારાનું મૂળ છે. ધર્મ એ
જ તેમનું સર્વસ્વ હતું અને તેથી જ તે પોતે ઉઠાવેલા મહાન કાર્યને
કરી શકવાને શક્તિમાન બન્યા હતા. તેમના ઐદ્યને લીધે હિન્દુઓ
તેમને વૈદિક ધર્મના, ખ્રીસ્તિઓ ખ્રીસ્તિ ધર્મના અને મુસલમાનો
મુસલમાની ધર્મના અનુયાયી માનતા હતા. તે કોઇપણ પુસ્તક મા
શુરુને પરિપૂર્ણ કે દોષરહિત માનતા ન હતા; તોપણ તે જ્યાંથી મળે
ત્યાંથી સત્ય ગ્રહણ કરવાને તૈયાર હતા. તેમનો જન્મ જંગાળાનઃ
રાધાનગર નામના ગામમાં ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં થયો હતો. તેમણે
બનારસમાં સંસ્કૃત, પંચાંગમાં અરબી અને ઘર આગળ ફારસી ભાષાને
અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યારે તે પંદર વરસની વયના થયા ત્યારે
તેમના દિલમાં મૂર્તિપૂજન કરવાના સંબંધમાં શંકા પેદા થઇ અને
તે ઉપરથી તે ઐશ્વર્ય ધર્મનું જ્ઞાન મળવવાને ઘર છોડી તીથેટ તરફ
ગયા. અહીં તેમણે લામાઓની અંદર જણાયેલા દોષોને ખુલા કરી
બતાવ્યા, અને તે પછી ત્યાંથી પાછા ફરી બનારસમાં રહ્યા. આ
પછી તે ઇસ્ટઇન્ડિયા કંપનીમાં દિવાનગીરી કરવા લાગ્યા. આ
વખતે તેમણે ફારસી ભાષામાં એક પુસ્તક લખ્યું. તેનું નામ 'તોફ-
તુલ મુવાહદીન' અર્થાત્ 'એક ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર પુરોને
માટે ભેટ' એવું હતું. આ પુસ્તકની ભૂમિકા અરબી ભાષામાં લખી
હતી. જ્યારે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે લોકો તેમના તરફ બહુ જ
ખીજવાયા અને તે બનારસ છોડી કલકત્તે ગયા. અહીં આવી તેમણે

કેટલાક મિત્રોની સાથે મળીને શાસ્ત્રનું પઠનપાઠન કરવાને માટે એક 'આત્મીય સભા' નામની સભા સ્થાપી. આ પછી તેમણે વ્યાસકૃત વેદાંતસૂત્ર તેમજ મુંડક, કેન, કઠ અને ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદોનો અંગ્રેજી અને બંગાળીમાં અનુવાદ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો, ગાયત્રીનો સ્પષ્ટાર્થ કર્યો, મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ ઈશ્વર-ઉપાસનાનું એક પુસ્તક લખ્યું અને તે સર્વ ઉપરથી શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવવાની સાથે એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે વેદોમાં કેવળ એક ઈશ્વરની જ ઉપાસના છે. ધણા લોકો તેમનાં આ લખાણોની સામે થયા; પરંતુ તેમની વિદ્વતાની સામે એક પણ પ્રતિપક્ષીયી ટકી શકાયું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં પોતાના બાઈના કુટુંબમાં એક સ્ત્રીને સતી થતી જોઈને તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જ્યાં-સુધી આ અનર્થને દૂર કરાવીશ નહિ ત્યાંસુધી હું કદિ પણ જ પીને એસીશ નહિ. પોતાની આ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને તેમણે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો. વ્હુના મતના લોકો તેમના આ પ્રયત્નની ઘણા સામે થયા. આમ છતાં લોકોનો અનેક જાતનો વિરોધ સહીને અને તેમની સામે થઈને છેવટે ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં એ સતી થવાનો રિવાજ દૂર કરાવવાને સરકાર પાસે તેમણે એક કાયદો કરાવ્યો. આ કાયદો થયા પછી આ દેશમાંથી એ રિવજ નાશ થયો. વળી વિદ્યાની અભિવૃદ્ધિ થાય તેવાં કામોમાં તે હંમેશાં તત્પર રહેતા હતા. તેમણે બંગાળીમાં એક વ્યાકરણ રચ્યું અને વર્તમાનપત્રોની સ્વતંત્રતા ઉપર એક એ જ ભાષામાં બીજું પુસ્તક લખ્યું. પોતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરવાને માટે તેમણે બંગાળી અને ફારસીમાં વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું. વળી બાઈબલનો તેની અસલ ભાષામાં અન્યાસ કરવાને તે ગ્રીક અને હીબ્રુ ભાષાઓ શીખ્યા. આ પછી નિત્ય, કુટરથ, જગતના ઉત્પન્ન કર્તા અને પાલનકર્તા એવા ઈશ્વરની ઉપાસનાને માટે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૨૮ ની ૨૦ મી ઑગસ્ટને રોજ એક બ્રહ્મ-મંદિર બંધાવરાવી બ્રહ્મ-સમાજની શરૂઆત કરી. પછી દિલ્હીના પાઠશાહ તરફના દૂત બની તે ઈંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં

તેમનો ધર્મો આદરસત્કાર થયો અને તેમણે પાલાંમેન્ટની સમક્ષ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિષે બહુ જ કીંમતી વિચારો જાહેર કર્યા. અહીંથી તે ફ્રાંસમાં ગયા અને ઇ. સ. ૧૮૩૭ ની ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરે ખ્રિસ્તલ શહેરમાં સ્વર્ગવાસી થયા.

તે એકેશ્વરવાદી હતા. તેમનો સિદ્ધાંત એવો હતો, કે ઈશ્વરના ગુણોનું ચિન્તન કરવું એ જ તેની ઉપાસના છે. જેની રચના અગાધ અને કલ્પનાતીત છે, જેમાં અનન્ત પ્રકારનાં મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે આવી રહેલાં છે, જેમાં એક ધર્મીયાળ કરતાં પશુ વિશેષ અદ્ભુત યન્ત્રની માદક સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર અને તારાગણ પોતપોતાની નક્કી કરેલી ગતિ અનુસાર ભ્રમણ કરી રહ્યા છે, જેમાં પ્રત્યેક ચરાચરનાં કર્મ નક્કી કરવામાં આવેલાં છે એવા આ અદ્ભુત જગતના રચનારની જ પૂજા કરવી યોગ્ય છે; તેના સ્વરૂપને યથા રીતિ કથી શકાતું નથી; ઈશ્વર એ તર્કનો વિષય નથી; તે બુદ્ધિગમ્ય નથી; તેને વાણીથી કહી શકાતો નથી; તેનું અસ્તિત્વ માત્ર અનુમાનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

નજરની સમીપ સ્પષ્ટ થતા આ મહાન દૃશ્યની સીમાને કોઈ જાણી શકતું નથી તો પછી તેના બનાવનારને તો શી રીતે જાણી શકે ? સમસ્ત સંસારમાં ઈશ્વરની ઉપાસનાનું કોઈ પણ વિરોધી હોય એ શક્ય નથી. જે લોકો કાળ, પ્રકૃતિ કે બીજા હરકોઈ વસ્તુને પૂજે છે તેઓ પણ તેને જગતના ઉત્પન્ન કરનાર અને શાસન કરનાર માનીને જ પૂજે છે. ચીન, તાતાર, યુરોપ કે બીજા કોઈ પણ દેશ વા ખંડમાં જુદા જુદા મતમતાંતરે ધરાવતા સઘળા લોકો પોતપોતાના ઉપાસ્યને જગતના કર્તા માનીને જ પૂજે છે. આટલા માટે સઘળા ઈશ્વરવાદીઓનો કોઈની પણ સાથે કશેાથે વિરોધ હોઈ શકે નહિ. જે મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયથી પર છે, જે દેશ, કાળથી અપરિચિન્ન છે તેની ભૂતિ શી રીતે હોઈ શકે ? તેનું જ્ઞાન કેવળ તેના અસ્તિત્વના જ્ઞાનથી જ થાય છે અને તેનું અસ્તિત્વ આ અદ્ભુત

જગત ઉપરથી અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. જેવી રીતે શરીરની અંદર વ્યાપ્ત ચેતનરૂપી જીવનાં રૂપ તેમજ આકારને કોઈ જાણી શકતું નથી; છતાં શરીરના ચક્ત્રનવલ્લભ ઉપરથી તેના અસ્તિત્વને જાણી શકાય છે તેવી જ રીતે આ જગત અને તેની અંદર બનતા સઘળા બનાવો ઉપરથી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

એકેશ્વરવાદી અને અનેકેશ્વરવાદીમાં માત્ર એટલો જ ફરક છે, કે એકેશ્વરવાદી ઈશ્વરની ઉપાસનાને માટે કોઈ ચોક્કસ સ્થાન, મૂર્તિ કે નિયમ હોવાની જરૂર સ્વીકારતા નથી, બધારે બહુ-દેવવાદી તેની પૂજાને માટે મંદિરો રચાવે છે, તેની અંદર પોતાની માન્યતા અનુસાર ઈશ્વરની જીદી જીદી મૂર્તિઓ પધરાવે છે અને તે પછી તેની અમુક નિયમ અને વિધિપુરઃસર પૂજા આદિ કરે છે. વળી એકેશ્વરવાદીનું માનવું એવું છે, કે આ દૃશ્ય જગતના કર્તા કેવળ એક પરમેશ્વર છે એ પ્રકારે સ્મરણ કરવું એ જ ઈશ્વરની ઉપાસના છે. ઈશ્વરને જાણવાને માટે આ વિચારોને હંમેશાં ક્ષુદ્ધિ અને શાસ્ત્રોપથી મજબૂત કરના; દિન્દિયોને ઠાપુમાં રાખવી; શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં વધારો કરતા રહેવું, કેવળ પોતાના જ સંબંધની અનિષ્ટ ભાવનાઓથી બચવું એટલું જ નહિ, પરંતુ સર્વતું શુભ થાય એ પ્રકારની ભાવનાઓને ચિંતવ્યા કરવી; પવન, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી અને પૃથ્વી ઉપરની નાના પ્રકારની વનસ્પતિ, અન્ન, ફળ, ફૂલ વગેરે સર્વનો પેદા કરનાર ઈશ્વર છે એ વાતનો હરહંમેશ વિચાર કર્યા કરવો; એ વિચારોનું વારંવાર ચિન્તન કર્યા કરવું, અને સત્યની શોધમાં લાગ્યા રહેવું. ઈશ્વર સત્યસ્વરૂપ છે. તેની ઉપાસના સફળ બને તે માટે ખાનપાન અને લૌકિક વ્યવહારના નિયમો શાસ્ત્રને અનુકૂળ હોવાની જરૂર છે. જે તે સંબંધીના નિયમો શાસ્ત્રને અનુકૂળ હશે નહિ તો ઉપાસનામાં હરકત પડશે. ઈશ્વરની ઉપાસનાને માટે કોઈ ચોક્કસ સ્થાન હોવાની જરૂર નથી. જે સ્થળે અને જે સમયે ચિત્ત શાન્ત હોય તે

જ સ્થાન અને તે જ સમય ઇશ્વરની ઉપાસનાને માટે યોગ્ય છે. ઇશ્વરની ઉપાસના કરવાનો સર્વને એક સરખો અધિકાર છે; પરંતુ તેના ફળનો આધાર ઉપાસના કરનારના ચિત્તની વૃત્તિ ઉપર છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના સમયે જેવી જેના ચિત્તની વૃત્તિ હશે તેવું ફળ તેને પ્રાપ્ત થશે.

રાજા રામ મોહનરાયના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ઉપર મુજબ હતા. વળી વર્તમાન સમયમાં જે સધળી સામાજિક સુધારણા જેવામાં આવે છે તેની શરૂઆત કરનાર પણ તે જ હતા. સ્ત્રીઓની દુર્દશા જોઈને તેમનામાં શિક્ષાનો પ્રચાર કરવાનું; શાંતિભેદથી ઉપજતાં માદાં પરિણામોને રોકવાની યોજના કરવાનું; વિધવાઓની સાથેનો અત્યાચાર દૂર કરવાનું અને એવી એવી બીજી સામાજિક સુધારણા કરવાનું બી રાજા રામ મોહનરાયે રોપ્યું હતું. જે સ્વાર્થપરાયણ નેતાઓએ લોકોને શુદ્ધ ધર્મના જ્ઞાનથી અળસ્યા રાખી મૂર્તિપૂજા રૂપી અંધારા કૂવામાં નાંખી દીધા તેઓ જ હિન્દુધર્મની અવનતિનું કારણ છે એમ તેમનું માનવું હતું. વળી ચાલુ સમયમાં કેવળ ખાનપાન આદિ વ્યવહારનું નામ જ હિન્દુધર્મ રહેવા પામેલો જોઈને તેમજ સમાજના જે લોકો ધાતકી, ચોર, અને જૂઠ્ઠી સાક્ષી પૂરનાર તરીકે કોર્ટમાં અપરાધી હરે અને તેવા અપરાધની સજા ભોગવે છતાં પણ તેમને શાંતિ બહાર કરવામાં આવે નહિ એટલી હદે સામાજિક વ્યવસ્થામાં બગાડો પેદા થયેલો જોઈને રાજા રામ મોહનરાયનું અંતઃકરણ ભેદાઈ જતું હતું. આના નિવારણ તરીકે તે હંમેશાં ઇશ્વરને પ્રાર્થતા, કે હે પ્રભો ! તું અમારાં ચિત્તને ધર્મના સુખ્ય નિયમો પ્રતિ દોરી જા અને જે વર્તન અમે અમારી જાત પ્રત્યે થાય એવું ઇચ્છીએ છીએ તેવું વર્તન અમે બીજાં મનુષ્યો પ્રત્યે અથાવીએ એવી અમારા ચિત્તમાં સદૃશ્ય પ્રેર. એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને કરેલી ગાયત્રીની વ્યાખ્યાને માન્ય રાખીને તે કહે છે, કે જેવી

રીતે સૂર્ય અને પ્રકાશ મહારના વિશ્વમાં ઉપકારક થઇ પડે છે તેવી જ રીતે તે પરમ શ્રેયસ અને સત્ય આધ્યાત્મિક તેમજ અદૃશ્ય જગતને માટે ઉપકારક નીવડે છે. જેવી રીતે આપણાં ચર્મચક્ષુ સૂર્યના ધ્વજાશકારા બહારના પદાર્થોને જુએ છે તેવી જ રીતે જીવાત્મા સત્યના સત્ય પરમેશ્વરથી આવિર્ભૂત પામેલા પ્રકાશનું ધ્યાન ધરીને પવિત્ર અને છે. આપણાં ચિત્તને શ્રેયસ તરફ દોરી લઇ જનાર જ્યોતિ તે આ જ છે.

જે સાચું કહેવરાવે તો રાજા રામ મોહનરાય જેવા મહાનુ-
ભાવોને જ આ દેશના કલ્યાણ કરનારા કહી શકાય. તેમના સંબંધમાં
એક અંગ્રેજ વિદ્વાનીએ ઉચ્ચારેલાં વચનો તદ્દન સાચાં જ છે, કે પ્રાચીન
ઉત્તરિની સાથે અર્વાચીન સભ્યતાના જોડાણ વડે, નહિ પાશ્ચાત્ય કે
નહિ ભારતવર્ષીય, પરંતુ તે બન્નેથી ઉચ્ચતર એવી દિગ્ગજ દેશનો
માર્ગ બતાવનાર રાજા રામ મોહનરાય જ છે. આપણે હંમેશાં આવા
મહાપુરુષોના જીવન ઉપરથી પ્રાપ્ત થતો સઘળો ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને
આપણા જીવનને ઉન્નત બનાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ.

પાઠ ૧૦૭ મો.

સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતી.

રાજા રામ મોહનરાય પછી આ દેશની અંદર જે જે સાચા
દેશભક્તો અને ધર્મસુધારકો થઇ ગયા તેમાં સ્વામીશ્રી દયાનન્દ
સરસ્વતીનું નામ સદાને માટે કાયમ રહી જશે. તેમના જેવા વિદ્વાન,
ત્યાગી અને જીતેન્દ્રિય પુરુષો બહુ જ ઓછા જેવામાં આવશે. આ
મહાપુરુષે પોતાના અંતઃકાળ સુધી ભારતના ઉદ્ધાર માટે અથાગ

ઉદ્યોગ કર્યો હતો. તેમના આ પ્રયત્નથી લોકો કેવળ ધર્મનું સંશોધન કરવાના કામમાં લાગ્યા એટલું જ નહિ; પરંતુ જે લોકો ધર્મના સંશોધનની વિરુદ્ધ હતા તેમનામાં પણ હીલચાલ થઇ ગઇ. એક તરફથી જ્યાં ‘આર્ય સમાજ’ ધર્મ-સંશોધનમાં મચી પડી કે સનાતન ધર્મના અનુયાયીઓ પણ ચોંકી ઉઠ્યા. આ પ્રમાણે ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતમાં લોકોને ખરેખરી રીતે જાગ્રત કરી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી જેવા તરફ દોરનાર સ્વામીશ્રી હયાનંદ સરસ્વતી જ હતા.

આ મહાપુરુષ કાઠિયાવાડની અંદર આવેલા મોરબી રાજ્યના તાબાના કોઇ એક ગામડાના વતની હતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૨૪માં થયો હતો. તેમના પિતા શિવભાગી હતા અને પોતાનો પુત્ર પણ શૈવ મતનો સાચો ઉપાસક બને એવું અંતઃકરણથી ઇચ્છતા હતા. એક વખત શિવરાત્રીની રાતે એક શિવાલયની અંદર એક ઉંદરને શિવલિંગ ઉપર દોડાદોડી કરી મૂકતો અને તે પરના ચોખ્ખાને ખાઇ જતો જોઇને તેમના દિલમાં એક એવી શંકા પેદા થઇ, કે જ્યારે આ મૂર્તિ એક ઉંદર પણ દૂર હાંકી કાઢી શકતી નથી તો પછી તે મહાદેવ શી રીતે હોઇ શકે ? આ શંકાનું સમાધાન થવા સાથે તેમના દિલમાં અનેક વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. તેમના પિતા દ્વારા પણ તેનું જોઈએ તેવું સમાધાન થયું નહિ ત્યારે તેમણે શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવ્યું. આમ શાસ્ત્રચિન્તન અને સત્યસત્યના નિર્ણયના વિચારોમાં કેટલોક સમય પસાર થઇ જતાં ૨૧ વરસની ઉંમરે તેમનાં માતૃપિતાએ જ્યારે તેમનાં લગ્ન માટેની તૈયારી કરવા માંડી ત્યારે તે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા અને સંન્યાસી બન્યા. આ પછી તેમણે યોગાભ્યાસ આરંભ્યો અને વેદોનો અભ્યાસ કર્યો. હિંમલયની અંદર આવેલાં બદ્રિકાશ્રમ આદિ અનેક સ્થાનોમાં તે યોગી પુરુષોની બાળ મેળવવા કર્યા. ત્યાંથી મથુરામાં જઇ સ્વામી વિરજનનંદજી પાસે પાણિનીકૃત અષ્ટાધ્યાયી, મહર્ષિ પંતજલિકૃત મહાભાષ્ય, વેદાન્ત સૂત્ર વગેરે ધણી ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો. વિદ્યા-

બ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તે દેશાટનને માટે તૈયાર થયા. આલતા પહેલાં ગુરુની આજ્ઞા માગવા ગયા ત્યારે તેમણે આશીર્વાદ દઇ ઉપદેશ્યું કે બ્યાંસુધી દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંસુધી દેશ સુધારો અને દેશોપકારનાં કામ કરો, સત્ શાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર કરો, મત-મતાંતરોનું ખંડન કરો, અવિધાનો નાશ કરો અને જે વૈદિક ધર્મનો લોપ થઇ ગયો છે તેને પુનઃ સતેજ કરી સર્વત્ર તેનો પ્રસાર કરો. ગુરુજીના ઉપદેશથી તે એકદમ જાગૃત થઇ ગયા. તેમનામાં નવીન આશા અને ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યાં. આ નવીન આશા અને 'ઉત્સાહ સહિત ગુરુ આજ્ઞા શિરમાન્ય કરી તેમણે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું. પોતાની મુસાફરીના માર્ગમાં આવતાં ગામો અને શહેરોમાં તેમણે શાસ્ત્રાર્થ અને શાસ્ત્રોપદેશ કરવાની શરૂઆત કરી. આ દરમિયાન તેમને જણાયું, કે બ્યાંસુધી સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવામાં આવે નહિ, નિર્દેહ થવાય નહિ અને પોતાની જરૂરિયાતોને છેક જ ઓછી કરી નાંખવામાં આવે નહિ ત્યાંસુધી કંઈ પણ બનશે નહિ. આથી તેમણે પોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે સર્વનો ત્યાગ કરી કેવળ કોપીન ધારણ કરી એક વાતનો એ નિશ્ચય કરી લીધો કે ભૂતિપૂજા, અવતાર વાદ, કંઠી, માળા, તીલક, મતમતાંતર, પુરાણ, ગંગા વગેરે નદીયો તેમજ કાશી વગેરે તીથસ્થાનોથી થતી મુક્તિ, શંખ વગેરેની છાપો અને એવી એવી જે સઘળી વેદવિરુદ્ધ વાતો છે તેને લોકોના દિલમાંથી દૂર કરાવવી જોઈએ. વળી દેશની અવનતિના કારણરૂપ સાધુબ્રાહ્મણોની સ્વાર્થપરાયણતા અને મૂર્ખતા, ગૃહસ્થોની અજ્ઞાનતા અને દુરાચારીઓની સંખ્યામાં થતી અભિવૃદ્ધિ એ સર્વ બાબતોમાં સુધારો કરવાને તત્પર થવું જોઈએ. પોતાના આ ઉદ્દેશ્ય તરફ લક્ષ રાખીને તેમણે અનેક સાધુઓની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. આ સમયે તેમના પ્રતિપક્ષીઓએ તેમના ઉપર અનેક પ્રકારના હુમલા કર્યા. કોઈએ તેમના ઉપર કાંકરા ફેંક્યા, કોઈએ તલવાર ચલાવવાં તો કોઈએ તેમને ઝેર ખવરાવવા સંધીના પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ કોઈનું કશું પણ આલ્યું નહિ. સ્વામીજી

આ સધળા અત્યાચારો સહન કરીને પણ પેતાના કર્તવ્યમાં દૃઢતાથી આગળ વધવા લાગ્યા અને તેના પરિણામે લોકોના ચિત્તમાં ધાર્મિક તેમજ સામાજિક સુધારણાનું બી ઉંડું રોપાઈ ગયું. દલિત જ્યોતિષ પરની શ્રદ્ધા અને દુષ્ટ મંત્રીઓનો સંગ્રહ એ બન્ને હિંદુ રાજાઓ અને જાગીરદારોની અધીગતિનું મોટા ભાગે કારણ છે એમ તેમનું માનવું હતું. આથી તે કારણોને દૂર કરવાને તે પૂરતા તૈયાર રહેતા હતા. જે લોકો તેમના અનુયાયી ન હતા તેઓ પણ તેમના સત્સંગનો લાભ લેવાને ચૂકતા ન હતા, તેમજ તેમની સાચી દેશભક્તિ અને ધર્મસુધારણાની અડગ પ્રવૃત્તિની તેમના મન ઉપર ઉંડી છાપ પડતી હતી. તેમણે ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ ઉપર નવી રીતે ભાષ્ય કરવા માંડ્યાં હતાં. તેમાં યજુર્વેદ પરનું ભાષ્ય પૂર્વે ધર્મ ગયું છે અને ઋગ્વેદ પરનું અધુરું રહ્યું છે. આ ભાષ્યમાં, સત્યાર્થ પ્રકાશ, સંસ્કાર વિધિ, પંચ મહાયજ્ઞવિધિ વગેરે ગ્રંથોમાં તેમણે પોતાને વેદને અનુકૂળ જણાતા એવા જે સિદ્ધાંતનું નિરૂપણ કર્યું છે તેને ચાહે માનો અગર ન માનો તોપણ તે એક સમર્થ વિદ્વાન હતા એમ તો સર્વને માનવું પડશે. તેમણે વેદના મંત્રોના જે અર્થો કરેલા છે તેને નહિ માનનારાઓ ગમે તેવાં કુવચનોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે જે શુદ્ધ અને નિષ્પક્ષપાત હૃદયથી તે અશુદ્ધ છે અથવા તો શાસ્ત્ર અને સમય બન્નેથી વિરુદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરી બતાવે તો હિન્દુ સમાજ ઉપર તેમનો અવસ્થ ઉપકાર થય. નિરર્થક વિરોધ અને દુરાગ્રહને પરિણામે ધર્મ અને દેશ બંનેને હાનિ પહોંચે છે. વેદને સ્વામીજી ઈશ્વરપ્રણિત માનતા હતા; પરંતુ તેમાં તેઓ માત્ર ઋગ્, યજુ, સામ અને અથર્વ એ ચારનો જ સમાવેશ કરતા હતા. આદ્ય ભાગની ગણના તેઓ વેદમાં કરતા નહિ. એ સંહિતાઓનું નામ વેદ પડવાના કારણમાં સ્વામીજી જણાવે છે, કે તેનો અભ્યાસ કરવાથી મર્યાદા વિધાનું જ્ઞાન થાય છે, લોકો વિદ્વાન બને છે, સધળા પ્રકારના સુખની પ્રાપ્તિ અને સત્યાસત્યનો વિવેક થાય છે માટે તેને

વેદ કહેવામાં આવ્યા છે. વળી વેદ વડે સૃષ્ટિના આરંભથી આજ સુધી સત્ય વિદ્યાઓ સંભળાતી આવી છે માટે તેને શ્રુતિ કહેવામાં આવે છે. વેદના ચાર ભાગ છે : (૧) વિજ્ઞાન અથવા સધળા પદાર્થોને યથાવત્ જાણવા, (૨) કર્મ; (૩) ઉપાસના; અને (૪) જ્ઞાન. વેદમાં અનેક દેવતાઓની નાહ, પરંતુ એક પરમેશ્વરની જ ઉપાસના કરવામાં આવેલી છે. અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે નામથી આર્યો હંમેશાં એક જ ઈશ્વરની ઉપાસના કરતા આવ્યા છે. વેદમાં ઈશ્વરની આજ્ઞા છે, કે પક્ષપાત અને વિરોધનો ત્યાગ કરીને જે સત્ય ધર્મ છે તેને ગ્રહણ કરો, પરસ્પર સંમત બનીને રહેા, વાદવિવાદને દૂર કરી વિદ્યાભ્યાસ કરો અને તમારા સત્યાસત્યના વિચાર સમાન હો. વળી સત્ય અને બ્રહ્મચર્ય જ ઈશ્વરને પામવાનું દાર છે, સત્યનો જ જય થાય છે. વેદમાં જે કરવાની ઈશ્વરે આજ્ઞા કરી છે અને જેથી સર્વને સુખ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે જ ધર્મ છે, ઈશ્વર જ જગતના સ્વામી, સંહારકર્તા અને પાલનકર્તા છે. તેણે રચેલો સૂર્ય સર્વનું આકર્ષણ કરી રહ્યો છે અને સૂર્ય ઈશ્વરથી આકર્ષિત છે. વેદ એ સધળી વિદ્યાઓનું મૂળ છે. હાલની સધળી પદાર્થવિદ્યા વેદમાંથી જ ઉતરી આવેલી છે. ઈશ્વર કલેશ અને કર્મવિપાકના આશયથી અપરામૃષ્ટ અનાદિ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માની સાથેનો યોગ, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો અત્યંત અભાવ તે જ મોક્ષ છે. સધળી મનુષ્ય જાતિ એક છે અને આર્ય તેમજ દ્રસ્યુ એવા તેના બે ભેદ છે. સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વભાવવાળા તે આર્ય અને દુષ્ટ સ્વભાવવાળા કોડેા તે દ્રસ્યુ અથવા અનાર્ય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર જાતિવિભાગો જન્મથી નહિ, પણ ગુણ તેમજ કર્મને અનુસરીને પડેલા છે. પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ પ્રથમ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વિદ્યાભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તે પછી સ્વયંવર દ્વારા લગ્ન કરી ગૃહસ્થાશ્રમી બનવું જોઈએ. આ આશ્રમનું ચથાથોગ્ય પાલન કર્યા પછી તેમણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમમાં પ્રવેશવું જોઈએ. આ આશ્રમમાં એકાંત રહેળે બેસી જગતના અધિષ્ઠાતા ઈશ્વરનું જ્ઞાન

સંપાદન કરવું અને ખીજાઓને તેનો ઉપદેશ કરવો. આ પછી તેમણે સત્યના નિશ્ચયને માટે સંન્યાસ ધારણ કરવો જોઈએ. માણસ મરી જાય ત્યારે તેની પાછળ સ્મશાનક્રિયા સિવાય ખીજાં કંઈ જ કરવું નહિ. શ્રાદ્ધ અને તર્પણ મરેલા માટે નહિ, પરંતુ જીવતા વિદ્વાનો અને પિતૃઓને માટે કરવું ઉચિત છે. કારણ કે એવી ક્રિયાથી મરેલા પુરુષોની સેવા થઈ શકતી નથી તેમજ તેમની પાછળ આપવામાં આવતા પદાર્થો તેમને પહોંચી પચી શકતા નથી.

પુરાણો અને તંત્રોમાં જે જે વાતો લખવામાં આવેલી છે તે સઘળી અપ્રામાણિક છે. દેવાસુર સંગ્રામ, વિષ્ણુ ભગવાનને અવતાર ધારણ કરવા માટેની દેવતાઓની પ્રાર્થના અને અવતાર લઈ અસુરોનો સંહાર કરવો એ સઘળી વાતો અપ્રામાણિક છે. દેવો એટલે સત્યવાદી અને સત્યકર્મ કરનાર પુરુષો તેમજ અસુરો એટલે અસત્યવાદી અને કૂર કર્મ કરનાર લોકો; આ બન્ને વચ્ચેનું યુદ્ધ હંમેશાંથી જ થતું આવે છે. અથવા દેવો એટલે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અસુરો એટલે પ્રાણી એવો અર્થ કરીએ તોપણ તે બન્ને વચ્ચેનો વિરોધ પણ સદાયથી ચાલ્યો આવે છે. ગયા, પ્રયાગ, કાશી વગેરે તીર્થક્ષેત્રોને માનવાં જોઈએ નહિ. માતૃપિતા ઉપરાંત જેમના વડે જીવેનાં દુઃખો દૂર થઈ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેઓ વેદાદિ જ્ઞાસો ભણાવે છે તેઓ જ વાસ્તવિક તીર્થ છે. મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય કોઈ ખાસ જગત કે સ્થળમાં નહિ; પરંતુ ઉપરની વ્યક્તિઓમાં જ રહેલું છે. ઇશ્વરની નિરાકાર સ્વરૂપે જ પ્રાર્થના કે ઉપાસના કરવી જોઈએ. આ સિવાય તેની કોઈ મૂર્તિ બનાવી પૂજા કરવી એ સર્વથા વેદવિરુદ્ધ છે. વેદનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર સર્વ જાતના લોકોને છે. માત્ર જે લોકો કેવળ મૂઢ છે તેઓ ગમે તે જાતના હોય તોપણ તેમને જ્ઞાસોનો અભ્યાસ કરવાનો અધિકાર નથી.

સ્વામીજીના ઉપરના સિદ્ધાંતો જાહેરમાં આવતાં તેમના ઉપર લોકોનો દ્રેષ, કોપ અને વિરોધ ઉતરી આવ્યો. આ વિરોધ હાલ

પણ ચાલુ જ છે. લોકોનો ધણો પ્રબળ વિરોધ ઉપસ્થિત થવા છતાં પણ તેઓશ્રી પોતાને સત્ય જણાયેલા ઉપરના સિદ્ધાંતો બેધડક રીતે દેરદેર પ્રતિપાદન કર્યે જતા હતા. પરિણામે એક વખત બેધપુરમાં જઈ વસતા તેમના વિરોધીઓમાંના કોઈએ તેમના પર વિષનો પ્રયોગ કર્યો અને તેઓશ્રી આ શાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી અમર ધામમાં સીધાવ્યા. પોતાનો અંતકાળ સમય નજીક આવેલો જાણી તેમણે પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી, કે હે દયામય ! હે સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વર ! જે તારી ઇચ્છા આવી જ છે તો તે પૂર્ણ થાઓ. આહા ! તે ધણી જ અજબી લીલા દર્શાવી. એમ બોલી તા. ૩૦ મી અક્ટોબર સને ૧૮-૩ ને રોજ આ મહાપુરુષે દેહત્યાગ કર્યો. ભારતવર્ષમાં પ્રસંગે પ્રસંગે અધર્મનો નાશ કરી ધર્મને જગાવવાને જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તેમાંના એક તરીકે સ્વામી હયાનંદજીનો અવસ્ય સ્વીકાર કરવો પડશે. તેમનો દેહ આજે નથી છતાં તેમણે કરેલાં કામો આ જગતમાં સદાને માટે કાયમ રહેશે. જે જે સુધારકો થઈ ગયા છે તેમાંના કોઈની પણ સામે વિરોધ પેદા થવા પામ્યો હોય નહિ એવા કોણ છે ? કૃષ્ણ, યુદ્ધ, શંકર વગેરે સર્વની સામે લોકોએ પોતાનો વિરોધ ઉઠાવ્યો હતો; પરંતુ અંતમાં તે સર્વ પૂર્ણએલા છે. હાલના સમયને જે વાતની ખાસ જરૂર છે તે એ છે, કે ધર્મની બાબતમાં સંશોધન કરી જે વાતો શાસ્ત્ર, દેશ તેમજ કાળને અનુકૂળ હોય તેને ગ્રહણ કરી બાકીની સઘળી છોડી દેવી. સત્ય કોઈ એક ખાસ સમાજ, સંપ્રદાય કે પંથમાં રહેલું નથી. આટલા માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી સત્યને હાથ કરી લેવું બેધએ.

ભાગ તેરમો.

મોક્ષ.

ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ।

બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ જ બને છે.

तरति शोकमात्मवित् ।

આત્માને જાણનાર શોકથી તરી જાય છે.

પાઠ ૧૦૮ મો.

મોક્ષ અને તેનાં સાધનો.

પ્ર૦—મોક્ષ એટલે શું ?

ઉ૦—સંસારનાં બંધનોથી છૂટવું તેનું નામ મોક્ષ છે. સધળાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનની પરિસ્થિતિ મોક્ષમાં જ છે. ધર્મ, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, નિયમ, તીર્થ, ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ આદિ સર્વ ક્રિયાઓ મોક્ષ મેળવવાને માટે જ છે. મોક્ષ મેળવવો એ જ સધળાં જ્ઞાત્રોનો સિદ્ધાન્ત અને મનુષ્યોનો પુરુષાર્થ છે. જન્મમરણના ચક્રથી છૂટા થવું એ જ પરમાર્થની પ્રાપ્તિ છે.

પ્ર૦—મોક્ષ મેળવવાનાં મુખ્ય સાધનો કયાં છે ?

ઉ૦—(૧) આહારશુદ્ધિ, આચારશુદ્ધિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ; (૨) અધ્યાત્મશાસ્ત્રવિચાર; (૩) સત્સંગ; (૪) મન અને ઇન્દ્રિયોને નિયંત્રિત; (૫) સમતા; (૬) નિષ્કામ કર્મ; (૭) અનન્ય ભક્તિ; (૮) ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ; આ આઠ મોક્ષ મેળવવાનાં મુખ્ય સાધનો છે. સંસારના માર્ગે ઉપર ગતિ કર્યા જવી તેનું નામ પ્રવૃત્તિ અને મોક્ષના માર્ગે ચાલ્યા જવું તેનું નામ નિવૃત્તિ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

૧—આહાર, આચાર અને વ્યવહારશુદ્ધિ.

પ્ર૦—આહાર, આચાર અને વ્યવહારશુદ્ધિના નિયમો શા છે ?

ઉ૦—જે જલદીથી પાચન થઈ શકે અને કોઈ પ્રયુ જાતના દોષને પેદા કરે નહિ તેવું સાત્ત્વિક ભોજન કરવું, પ્રમાણ કરતાં કદિ પ્રયુ વધારે ખાવું નહિ. ઘણા કડવા, ખાટા, તીખા, દાહ પેદા કરનારા, ગળ્યા, એઠા, દુર્ગન્ધવાળા કે વાસી પદાર્થો ખાવા જોઈએ નહિ. જે પદાર્થો ખાવાથી ચિત્તની વૃત્તિઓમાં વિકાર પેદા થાય તેવા પ્રદાર્થો કદિ પ્રયુ ખાવા નહિ. શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે આહારની શુદ્ધિ

સત્ત્વની શુદ્ધિ થાય છે, સત્ત્વશુદ્ધિથી સ્મૃતિની શુદ્ધિ થાય છે અને સ્મૃતિની શુદ્ધિથી સધળી ગ્રન્થીઓથી મુક્તિ થાય છે. મુમુક્ષુઓએ કદિ પણ પોતાના કે પારકાના ધરતું સંકીર્ણ અન્ન ખાવું જોઈએ નહિ. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે જે પુરુષ મનુષ્યોના સમૂહને સર્પવત્, મિષ્ટાન્નને નરકવત્ અને સ્ત્રીને શય્યવત્ લેખી તેનાથી ડરી દૂર ભાગે છે તેને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ જાણે છે.

શુદ્ધાચાર એ મોક્ષરૂપી સીડીનું બીજું પગથીયું છે. પાપકર્મથી અગ્નિ સિવાય મોક્ષ પદની કદિ પણ પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. અહિંસા અર્થાત્ મન, વાણી અને કર્મથી ક્રોધને પણ દુઃખ ન દેવું, બીજાના અૂરાનો વિચાર સરખો પણ ન કરવો; હંમેશા સત્યપરાયણ રહેવું; પરદ્રવ્ય હરણનો કે પરદારાગમનનો કદિ મનમાં વિચાર સરખો પણ ન કરવો; હંમેશાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; વિદ્વાનોનો સંગ કરવો; અૂર્ખાઓના સંગનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં વસવું, મનને શુદ્ધ વિચારોથી, વાણીને સત્ય અને મધુર વચનથી અને શરીરને શૌચ, સ્નાન અને પરોપકારથી પવિત્ર રાખવાં; સદા સન્તુષ્ટ અને પ્રસન્નચિત્ત રહેવું; આ સર્વ મોક્ષના માર્ગ ઉપર ચાલનારનાં અવશ્ય કર્તવ્ય છે. વળી આ સર્વની સાથે લૌકિક વ્યવહારમાં છળકપટ, દંભ, અસત્ય, ક્રૂરતા, દેષ, મત્સર, નિન્દા, સ્તુતિ, જનવાદ, મૃપાવાદ, આત્મશ્લાઘા વગેરેથી હંમેશાં અગ્નિને ચાલવું એ અત્યન્ત આવશ્યક છે. જેનો આહાર, આચાર અને વ્યવહાર શુદ્ધ હોય નહિ તેવો માણસ ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય અગર તે ગમે તેટલા વેષ ધારણ કરે તોપણ તે મોક્ષનો ભાગી થઈ શકતો નથી. વ્યાસ ભગવાન કહે છે, કે જે માણસનું ચિત્ત શાન્ત હોય છે, જેણે ઇન્દ્રિયો ઉપર જય મેળવેલો હોય છે, જે અધ્યાત્મશીલ અને વિચારવાન છે અને જે આત્મારાત્રી શુદ્ધિમાન અને પવિત્ર કર્મ કરનાર હોય છે તે જ એ પરમ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યોગનાં બે મુખ્ય અંગ યમ અને નિયમ છે.

અહિંસા, સત્ય, અહ્યયર્થ, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ યમ છે તેમજ શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન એ નિયમ છે. આ બન્નેનું યથાયોગ્ય પાલન કર્યા સિવાય નથી સધાતો યોગ કે નથી મળી શકતો મોક્ષ.

પાઠ ૧૦૯ મો.

અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વિચાર.

પ્ર૦—શાસ્ત્ર વિચાર કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?

ઉ૦—સંસારનાં કામકાજોમાંથી બની શકે તેટલો સમય કાળજી પાડીને તેટલા સમયમાં મોક્ષનાં શાસ્ત્રોનું અર્થના સંપૂર્ણ વિચાર સહિત પઠન કરવું. નિત્યના આવા અભ્યાસથી આ પઠન અને તેના અર્થ વિચારમાં એટલો બધો વધારો થવા પામશે, કે તેના ચિન્તનમાં, તેના કથનમાં, તેના પરસ્પરના વિચારમાં અને એ પ્રકારે માત્ર તેમાં જ લાગ્યા રહેવા સિવાય ખીણું કંઈ પણ રચશે નહિ. અભ્યાસની આ સ્થિતિને ‘ અહ્યાભ્યાસ ’ કહેવામાં આવે છે. જે વાંચવામાં આવે તેનો વારે વારે કદિ પણ ચિત્તમાંથી ખસી જવા પામે નહિ એટલી હદ સુધી વિચાર કરવો જોઈએ. આ પ્રકારે વાંચેલાનો વિચાર કરવો તેને મનન કહે છે. જે વિચારનું મનન કરવામાં આવેલું હોય તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો તેનું નામ નિદિધ્યાસન છે. ચાહે ગમે તેટલા મંત્રોના જપ જપવામાં આવે યા ગમે તેટલા સાધુઓના સમાગમમાં સમય ગાળવામાં આવે તોપણ પઠન અને તેના અર્થને સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા વગર કંઈ પણ પ્રાપ્તિ થશે નહિ.

પ્ર૦—ક્યાં ક્યાં શાસ્ત્રો મોક્ષશાસ્ત્ર કહેવાય છે ?

ઉ૦—જે શાસ્ત્રો અધ્યાત્મવિદ્યા અને મોક્ષની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે અધ્યાત્મ કે મોક્ષ શાસ્ત્ર કહેવાય છે. હિન્દુધર્મનાં સધળાં

શાસ્ત્રો બહુધા એ જ પ્રકારનાં છે; તોપણ દરોપનિષદ (ઇસ, કેન, કંઠ, પ્રશ્ન, મુણ્ડક, માણ્ડૂક્ય, તૈત્તિરીય, અતરેય, છાન્દોગ્ય, ઋહદારણ્યક મ્વેતાશ્વેતર) ભગવતગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર એ મુખ્ય છે. આ ત્રણને બ્રહ્મવિદ્યાની 'પ્રસ્થાન ત્રયી' કહેવામાં આવે છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ' મોક્ષધર્મ, ' ઉદ્યોગપર્વમાં ' સનનસુન્નત ગીતા, ' અને આશ્વમેધ પર્વમાં ' અનુગીતા ' એ સર્વ ગ્રંથો પણ મુમુક્ષુ-ઓને માટે ધણી ઉપયોગી છે. યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વસિષ્ઠ ભગવાને રામચન્દ્રજીને જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે તે ગમે તેવા મૂઢલુદિને પણ ખચીત વિચારશીલ બનાવી દે એવો છે. આ સર્વ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં તેમજ શુન્દરાતીમાં અર્થ રીકા સહિત મળે છે. આથી અધિક કોઈ બીજા ગ્રંથો વાંચવાની મુમુક્ષુને જરૂર નથી. આમ છતાં તે સર્વની સાથે વ્યાસ ભગવાને કરેલા બાળ્ય સાથેનું પાતાંજલ યોગદર્શન પણ જો વિચારી જવામાં આવે તો તેણી વિશેષ લાભ થશે.

પ્ર૦—આ ગ્રંથવિચાર ક્યાં સુધી કરવો જોઈએ ?

ઉ૦—જ્યાંસુધી શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત ચિત્તમાં પૂરેપૂરો ઠસે ત્યાં સુધી મોક્ષશાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે, કે સ્વાધ્યાયથી ચાકતાં ધ્યાનયોગમાં લાગવું અને ધ્યાનયોગથી ચાકતાં ચિત્તને સ્વાધ્યાયમાં લગાડવું. પરમાત્મા યોગ અને સ્વાધ્યાયથી પ્રકાશમાન થાય છે. આમ છતાં પણ જો સાંસારિક કામકાળે-માંથી વખત બચારી શકાય નહિ તો હંમેશાં પ્રાતઃકાળમાં અમુક સમયને માટે તો શાસ્ત્રવિચાર અચુક કરવો જ જોઈએ. હમેશાં ઓછામાં ઓછો એક એક કલાક શાસ્ત્રવિચારમાં ગાળવાથી એક વરસમાં તે વિષયનું ધણું જ્ઞાન થશે. જેમ જેમ અભ્યાસમાં વધારો થતો જશે તેમ તેમ તે ગ્રંથોના વિચારમાં અધિક અધિક આનંદ આવતો જશે. અતે એવી સ્થિતિ થઈ રહેશે, કે જેમનાજ મેળવવાની ચાહના રાખનાર તેના પરનાં છોડાને ફેંકી દે છે તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનવાન પુરુષ ગ્રંથ-વિચારથી ઉપરત થઈ પોતાનો સઘળો સમય ધ્યાનમાં વ્યતીત કરશે.

અંતરવિચાર ગમે તેટલો કરવામાં આવે, પરંતુ જ્યાંસુધી તેની સાથેનો બરાબર યોગ જામે નહિ ત્યાંસુધી એ વિચારતું કંઈ મળી શકતું નથી. ચિત્તની એકાગ્રતા અને વૃત્તિના નિરોધ સિવાયતું સંઘળું પકડનપાડન નિષ્ફળ છે.

પાઠ ૧૧૦ મો.

સત્સંગ.

પ્ર૦—કેવા પુરુષના સંગને સત્સંગ કહી શકાય ?

ઉ૦—ભગવાન વસિષ્ઠ કહે છે, કે મોક્ષરૂપી મંદિરને શમ, વિચાર, સંતોષ અને સાધુસંગમ રૂપી ચાર દારપાળ છે. જે પર કાર્ય સાધે તે જ સાધુ છે. જે વિરક્ત મહાત્મા એકાન્તમાં વાસ કરી રહે છે અને જે વૈરાગ્યયુક્ત છે તે જ પોતાના સદુપદેશો વડે જગતને કૃતાર્થ કરી શકે છે; બીજા નહિ. જે શાન્તચિત્ત છે, જે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખે છે, અને જેની દૃષ્ટિ પ્રાણી માત્ર પર પડતાં અમૃત સમાન અસર ઉપજાવે છે તે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે છે. સન્ત પુરુષો કેવા હોય છે તે વિષે તુલસીદાસજી કહે છે, કે—

વિષય અલંપટ શીલ ગુણાકર,
પર દુઃખ દુઃખ સુખ દેખે પર.
સમ અભૂત રિપુ વિમદ વિરાગી,
લોભા મર્ષ હર્ષ ભય ત્યાગી.
શમ દમ નિયમ નીત નહિં ડોલહિં,
પરંપ વચન કબહૂ નહિં બોલહિં.

આજકાલ આવા મહાપુરુષો મળી આવવા દુર્લભ થઈ પડ્યા છે. આ કારણથી તીર્થાદિ સ્થાનોમાં જો કે મોક્ષશાસ્ત્રો ઉપર બધી

ચર્ચા થતી સાંભળવામાં આવે છે છતાં પણ લોકોના દિલ ઉપર જ્ઞાનની ખરેખરી છાપ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં પડે છે. જે લોકો એ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે-કરાવે છે તેઓ બહુધા વાચક જ્ઞાન ઉપર જ સંતોષ ધરી રહે છે, પુરાણી યુક્તિઓ અને દોહરા બોલી જવા ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે પોતાની યુક્તિનો બહુ જ ઓછો ઉપયોગ કરે છે, અને પરિણામે પોતાના તેમજ અન્યના સમયને નકામો ગુમાવે છે. આવા લોકો બહુધા જાતે પણ સાધનસમ્પન્ન થતા નથી તેમજ જેઓને તે ઉપદેશ કરે છે તેઓ પણ સાધનહીન બની રહે છે. આવા સાધનહીન પુરુષો દ્વારા કરાયેલો અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કાંઈપણ લાભદાયક થઈ શકતો નથી એટલું જ નહિ; પરંતુ તેમની પાસે એસવાથી યુક્તિ પણ પ્રાયઃ ચલાયમાન થઈ જાય છે. ભ્રમિત યુક્તિના બિચારા મુમુક્ષુઓ એક તરફ ધર્મમાર્ગથી તો બીજી તરફ જ્ઞાન માર્ગથી ભ્રષ્ટ બની આલોક અને પરલોક બન્નેને માટે નાલાયક થઈ રહે છે. આટલા માટે એવા લોકોની પાસે એસવા કરતાં જે અનુભવ પોતાની મેળે જ વિચારપૂર્વક ધર્મમથો વાંચે અને તેમાં ઉડે ઉતરી અર્થતું અનુસંધાન પામે તો અધિક લાભ થાય. સત્સંગ સમાન કોઈ અધિક લાભ નથી એ વાત ખરી, પરંતુ હાલમાં સાચા સન્ત મળી આવવા મહા મુશ્કેલ છે.

પાઠ ૧૧૧ મો.

ઈન્દ્રિયનિગ્રહ.

પ્ર૦—મન અને ઈન્દ્રિયનિગ્રહને માટે શું કરવું જોઈએ ?

ઉ૦—મોક્ષતું પ્રથમ સાધન વૈરાગ્ય છે. ચિત્તને વિષયોમાંથી હટાવ્યા સિવાય એ માર્ગ ગતિ કરવી અસંભવિત છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે, કે:—

“ આત્માને રથી, શરીરને રથ, બુદ્ધિને સારથી, મનને લગામ, ઇન્દ્રિયોને ઘોડા અને તેનાં વિષયોને રથચર્યાની ભૂમિ જાણો. જીવાત્મા ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની સાથે મળીને જ વિષયભોગ ભોગવે છે. જે રથનો સારથી નિપૂણ હોતો નથી અને જે ઘોડાઓને લગામ ખેંચી પોતાના વશમાં રાખતો નથી તેનો રથ અવશ્ય કુભાર્ગમાં જઈ પડે છે અને રથી દુઃખી થાય છે. આથી ઉલટું જે રથનો સારથી સાવધાન બની ઘોડાઓને પોતાના કાબુમાં રાખે છે તેનો રથ સુખપૂર્વક પોતાના રથાને જઈ પહોંચે છે. જીવાત્માનું સંસારની અનેક ઉચ્ચનીચ યોનિયોમાં અમણ કરવું તે કુભાર્ગમાં જઈ પડવું છે અને પરમપદ પામવું એ મોક્ષ અને સુખ છે. ”

વિષયભોગોને ત્યાગવા તેનું નામ વૈરાગ્ય છે; પરંતુ તે કામ તાલવારની ધાર ઉપર ચાલવા કરતાં પણ ઘણું દઢણ છે. અનેક જન્મોની ભોગવાસનાઓ ચિત્તમાં એવી તો ઉંડી જડ ધાલી બેઠેલી હોય છે, કે વરસોના તો શું પણ અનેક જન્મોના પુરુષાર્થથી પણ તેનો ક્ષય કરવો એ મુશ્કેલ છે. ઇન્દ્રિયગ્રામ બહુ જ બળવાન છે અને તે વિદ્વાનને પણ ખેંચી લઈ જાય છે. આ આકર્ષણને રોકવામાં જ મહાન્ પુરુષાર્થ સમાયેલો છે. વ્યાસ ભગવાન કહે છે, કે મોક્ષના માર્ગમાં આડા આવી ઉભા રહેનાર કામ, ક્રોધ, લોભ, ભય અને નિંદા એ પાંચ શત્રુઓ પૈકી કામને સંકલ્પના ત્યાગદ્વારા એટલે, કે “ અમુક મને મળે, ” “ અમુક મને મળી ચૂક્યું, ” “ અમુક-મળશે, ” “ અમુક થઈ ગયું ” “ અમુક થશે, ” ઇત્યાદિ મનના સંકલ્પવિકલ્પોના ત્યાગ વડે જીતવો જોઈએ. સંસારનાં સઘળાં બંધનોનું મૂળ એક કામ જ છે. તેનો નાશ કરવો એ જ મોક્ષ છે. (૨) ક્રોધને ક્ષમા રૂપી ખર્જ દ્વારા જીતવો. વગર વ્યાધિએ પણ ઉત્પન્ન થનાર જાતેજ મહા વ્યાધિરૂપ આ પાપના મૂળ અને નરકના દાર ક્રોધને જીતવાનો ઉપાય શમ અર્થાત જ્ઞાન્તિ અને સર્વનાં સુખદુઃખને પોતાનાં સુખદુઃખ ગણવાં એ જ છે. (૩) ધન આદિ સાધનો અનિલ છે અને તેમાંથી સદા દુઃખ જ જન્મે છે

એવી ભાવનાથી લોભ ઉપર જય મેળવવો. રાજ અખંડરૂપે કહ્યું છે, કે મેં સઘળા શત્રુઓને તો યુદ્ધમાં જીતી લીધા, પરંતુ એક લોભરૂપી શત્રુ બાકી રહી ગયો. આ લોભરૂપી શત્રુ એવો છે, કે જેને લીધે પ્રાણી એક દુઃખથી બીજા દુઃખમાં અને એક અંધારા ખાડામાંથી બીજા અંધારા ખાડામાં અને એક પાપમાંથી બીજા પાપમાં જઈ પડે છે, આટલા માટે તેનું અસંગ શરૂથી છેદન કરવું ઘટે છે. તેનું છેદન કરવું એ જ પરમ સુખનું દારણ છે. (૪) મનુષ્ય પોતાના મનની કલ્પનાથી ઉભા કરેલા ભયથી જોટલો ડરે છે તેટલો ભય વાસ્તવિક રીતે તેને બીજા કશાથી પણ થતો નથી. જરા, રોગ, મરણ, અનિષ્ટના સંયોગ અને ઇષ્ટના વિયોગનો ભય મનુષ્યને ત્યાંસુધી જ સતાવે છે, કે જ્યાંસુધી તેની પરમાત્મામાં દૃઢ નિષ્ઠા જામતી નથી. જે ક્ષણે પરમાત્માના અભય પદમાં નિષ્ઠા રોપી દીધી તે જ ક્ષણથી સઘળા ભયો દૂર પળે છે. પ્રહ્લાદે પોતાના પિતાને કહ્યું હતું, કે ભયના હરનાર પરમાત્મા શ્રી ગોવિન્દ ભગવાનના હૃદયમાં સ્થાપિત થયા પછી ભય ક્યાં રહી શકે છે ! તેના સ્મરણ માત્રથી જ જન્મ, જરા વગેરે સમસ્ત ભય નાશ પામે છે. (૫) નિદ્રા, આળસ અને એવી તામસી વૃત્તિઓ મોક્ષના માર્ગમાં મહાન વિઘ્નકર છે. આથી સર્વગુણની વૃદ્ધિ અને ચિત્તની સમાનતા વડે તેના ઉપર જય મેળવવો.

આ પાંચ શત્રુઓ ઉપર જીત મેળવવાની સાથે સાથે જ દૈર્ઘ્ય-પૂર્વક ઉદરને અયોગ્ય આહારથી, ઉપશ્યને સ્ત્રીસંગથી, હાથને નહારાં કર્મોથી અને પગને અયોગ્ય સ્થાને પ્રતિ ગતિ કરવાથી બચાવવાં. આંખોને સાવધનતા પૂર્વક ખુરી વસ્તુઓના દર્શનથી, કાનને નહારા સજ્જોના શ્રવણથી, મનને ખોટા સંકલ્પોના ઉઠાવથી અને વાણીને નહારાં વચનોના ઉચ્ચારણથી અટકાવવાં જોઈએ. બહારના શત્રુઓને જીતવા સુગમ છે, પરંતુ અંદરના શત્રુઓને જીતવા મહા કઠણ છે. એ અંદરના શત્રુઓ ઉપર જીત મેળવવાથી જ મનુષ્ય મોક્ષના માર્ગે ગતિ કરવાને લાયક બને છે. તપ અને વિદ્યા

સિવાય, ઇન્દ્રિયો ઉપર જ્ય મેળવ્યા સિવાય અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કદિ પણ મોક્ષ મળી શકતો નથી એ સિદ્ધાન્ત છે. જે સમયે મનુષ્ય અનેક કર્મો કરવા છતાં પણ કંઈ મેળવી શકતો નથી, જ્યારે નિરંતર આશાનો ભંગ, ઇષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટનો સંયોગ થતો જોવા કરે છે, જ્યાં જ્યાં આશા કરે ત્યાં ત્યાં નિરાશા પેદા થતી નજરે પડવા લાગે છે, જ્યારે સજ્જનોને દુઃખી અને દુર્જનોને સુખી થતા જુએ છે, અનેક પ્રકારની શારીરિક અને માનસિક ઉપાધિઓ તેને પીડવા લાગે છે અને ધડપણથી શરીર જર્જરીભૂત બની નષ્ટ થતું જાય છે તેવા સમયે પણ જો તેના ચિત્તમાં સાંસારિક ભોગો તરફ કંઈક ઝલાનિ પેદા થવા પામે તોય તે અહોભાગ્યની નિશાની છે, અને એવી ઝલાનિ જો સતત રહેવા પામે તો તેના સહભાગ્યમાં કંઈ મળ્યા જ રહેતી નથી. બાળપણમાંથી જ હૃદયમાં વૈરાગ્યનું પેદા થવું એ સધળાને માટે શક્ય નથી. એવું તો માત્ર વામદેવ, શુકદેવ, શંકરાચાર્ય જેવા મહાતુભાવોના મંબંધમાં જ બનવું સંભવિત છે. ઘણી રાજ્યવૈભવ અને અઢળક લક્ષ્મીની વચ્ચે રહી અનેક પ્રકારનાં સાંસારિક કામઠાજો કરવા છતાં પણ ત્યાગીની દશા અનુભવવી એ પણ માત્ર જનક, રામચંદ્રજી, શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, વિક્રમ, ભોજ જેવા મહાપુરુષોથી જ બની શકે. આવા મહાપુરુષો સહસ્ત્રધા વંદનીય અને પૂજનીય છે. જો કે વર્તમાન સમયમાં આવા સાચા વૈરાગ્યવાન મહાપુરુષો ઘણાં ઓછાં જોવામાં આવે છે તોપણ તેનો સર્વથા અભાવ નથી. સંન્યાસી કે ત્યાગી બન્યા પછી પણ જો મનમાં વિષયની ભાવનાઓ એક સરખી રકુરાયમાન રહેતી હોય તો એવા નામ માત્રના વૈરાગ્ય કરતાં સંસારના કામઠાજોમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એ જ ઉત્તમ છે. એક મહાત્મા કહે છે, કે સંસારના પદાર્થોને તમે તમારા ચિત્તથી જેટલા વેગળા કરશો તેટલા જ તે તમારી પાછળ પાછળ દોડ્યા કરશે અને તેમાં જ સાચા આનંદનું રહસ્ય છે. ચાલુ સમયમાં સાંસારિક પદાર્થો પ્રતિની

વાંછના એટલી બધી વધી ગઇ છે, કે તેથી હિન્દુઓની બહુ જ અધો-
ગતિ થતી જાય છે. જે દેશ માંહેની પ્રત્યેક વ્યક્તિના દિલમાં પોતાની
જાતના સુખ માટેની ઓછી અને બીજાઓના સુખ માટેની વધારે
ધ્યાન ઉપજતી રહે છે તે જ દેશ આગળ વધી શકે છે. આપણે જે
પ્રમાણે હંમેશાંથી નિઃસ્વાર્થી રહેતા આવ્યા છીએ તેવા જ નિઃસ્વાર્થી
આપણે હાલ પણ રહેવું જોઈએ. દુઃકામાં સિદ્ધાંત એટલો જ છે, કે
વિષયોમાં પ્રીતિ એ જ બંધન અને તેનો અભાવ એ જ મોક્ષ છે.

પાઠ ૧૧૨ મો.

સમતા.

પ્ર૦—સમતા કોને કહે છે ? અને તે શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ?

ઉ૦—શીત-ઉષ્ણ, માન-અપમાન, લાભ-જેરજાભ વગેરે દ્વંદ્વોને
સહન કરવાં અને પ્રાણીમાત્ર ઉપર સમાન દષ્ટિ રાખવી તેનું નામ
સમતા છે. પ્રદુષ્ટે કહ્યું છે, કે સર્વમાં સમપણું એ જ ઇશ્વરનું
અઃરાધન છે. કૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે સમત્વ જ બ્રહ્માભાવ છે.
રાજા જનકે સુલભાને કહ્યું હતું, કે મને મારી સ્ત્રીમાં આસક્તિ નથી
તેમજ મારા શત્રુઓ ઉપર વેર પણ નથી. જો કોઈ મારા જમણા
હાથ ઉપર ચંદન ચોપડે અને ડાબા હાથને કાપી નાંખે તો બંને
મારા મનથી એક જ છે. જેવી રીતે રાજાને નિઘ્રહ અને અનુઘ્રહ
કરવામાં કલેશ ઉપજે છે તેવીજ રીતે સાધુને દંડ વગેરે ધારણ કરવામાં
પણ દુઃખ રહેલું છે. જો તે બન્નેને પોતપોતાના વિષયોમાં આસક્તિ
છે તો તે બન્ને બંધાયેલા છે. આસક્તિનું છૂટવું તેનું જ નામ
મોક્ષ છે. આસક્તિથી છૂટા થયા પછી રાજ્યકાર્ય મોક્ષમાં પ્રતિબંધક
નીવડી થકતું નથી. તે તો માત્ર ભિક્ષાવૃત્તિસમાન જ બની રહે છે.
ભિક્ષાપદ કંઈ રાજ્યમાં, અકિંચનત્વમાં કે ભિક્ષાવૃત્તિમાં રહેલું

નથી. તે તો કેવળ સમત્વમાં જ રહેલું છે. રાજ્ય જનક કહે છે, કે મારે અપાર ધન છે. કારણ કે મારે માફ એવું કંઈ જ નથી. મિથિલા નગરી જળી જાય તો તેમાં માફ એવું કંઈ જ જળતું નથી. પીળ પ્રસંગે તેમણે એક બ્રાહ્મણને કહ્યું હતું, કે આ ગંધ જો કે મારા નાકની સમીપ પ્રસરી રહી છે તોપણ તેને સુંઘવાની હું મારા પોતાના માટે ઇચ્છા કરતો નથી અને તેથી જ જેનો ગુણ ગંધ છે એવી પૃથ્વીને મેં જીતી લીધી છે. મારી જીભની પાસે આવી રહેલા રસોતું હું મારા પોતાના માટે આસ્વાદન કરતો નથી અને તેટલા માટે રસ-ગુણથી યુક્ત એવા જળ ઉપર મેં જય મેળવ્યો છે. મારી દષ્ટિ સમીપ ખડાં થતાં રૂપોની હું મારા પોતાના માટે ઇચ્છા ધરાવતો નથી, તેથી રૂપ એ જેનો ગુણ છે એવા તેજને મેં તાબે કર્યું છે. મારી આમડી ઉપર થતા સ્પર્શોને હું મારા પોતાને માટે ચ્હાતો નથી અને તેથી સ્પર્શ ગુણવાળા વાયુ ઉપર મેં માફ આધિપત્ય જમાવ્યું છે. મારા કાન ઉપર અથડાતા શબ્દો પ્રતિ મને મારા પોતાને માટે પ્રીતિ પેદા થતી નથી અને તેથી જ શબ્દગુણથી યુક્ત એવા આકાશ ઉપર મેં વિજય મેળવ્યો છે. મારી અંદર નિરંતર વાસ કરી રહેલા મનને હું મારા પોતાના માટે ચ્હાતો નથી અને તેથી જ મેં મનને જીતી લીધું છે. હું એ સધળા વિષયોનો દેવતાઓ, પિતૃઓ, અતિથિઓ અને જૂતમાત્રની સાથે ભોગ મળીને ભોગ ભોગવવાને ચાહું છું. એટલા માટે મારી સધળી ક્રિયાઓ સ્વર્ગાર્થમય નહિ, પરંતુ સર્વાર્થપરાયણ છે. આ સંબંધમાં સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે, કે:—

“ જળ બેહતરી કે અપની, ફિકરો ખ્યાલ છૂટે;
ફિકરો ખ્યાલે રંગી, મેરે હી બન ગયે સખ.
આહા અજય તમાશા, મેરા નહીં હૈ કુછબી;
દાવા નહીં જરાબી, ઇસ બિરમોં ઇસમપરહી.
યહ દસ્તોપા હૈ સખકે, આખેં યહ હૈતો સખકી;
દુનિયા કે બિરમ લેકિન મેરે હી બન ગયે સખ. ”

આવી સ્થિતિ તે સ્થિતપ્રજ્ઞની છે. ઝીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો જણાવતાં કહેલું છે, કે જ્યારે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તમાંની સમસ્ત વાસનાઓને હોબેડી ફેંકી દે છે, જ્યારે તે પોતાના આત્મામાં આત્માથી જ સંતુષ્ટ અર્થાત્ આત્મારામી બની રહે છે, જ્યારે તેના ચિત્તમાં દુઃખના સમયે હોંઘ અને સુખના સમયે આનંદ પેદા થવા પામતો નથી, અને જ્યારે તે રાગ, ભય અને ક્રોધરહિત થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. આવી સમતા મેળવવી સુલભ નથી. જો ધણાં વરસોના અભ્યાસથી થોડી પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તે સદ્ભાગ્યની વાત છે.

હરકોઈ અવસ્થામાં ચિત્તની અંદર વિકાર પેદા થવા દેવો નહિ એ કેવળ વિરલા પુરુષોથી જ બની શકે એવું કામ છે. જો કોઈપણ મનુષ્ય પોતાનું ભૂંડું કરે તો તેનું ભૂંડું થાય એવો વિચાર સરખો પણ જેના મનમાં આવે નહિ; હંમેશાં સર્વની સાથે શુદ્ધ ભાવ રાખે અને જય-પરાજય, જન્મ-મૃત્યુ તેમજ સંપત્તિ-વિપત્તિમાં મનને એક સરખી સ્થિતિમાં રાખે એવા સમાન ભાવવાળા પુરુષો વિરલ જ હોવા સંભવે છે. એક વખતે રાજા જનકે એક બ્રાહ્મણને તેના કોઈ અપરાધના કારણે પોતાનો દેશ છોડી જવાને આજ્ઞા કરી. આ બ્રાહ્મણ તે કોઈ વસ્તુતઃ બ્રાહ્મણ ન હતો; પરંતુ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તેની પરીક્ષા કરવાને માટે આવેલા સાક્ષાત્ ધર્મ-રાજ જ હતા. રાજાનાં વચ્ચેના સાંભળતાં તે બ્રાહ્મણરૂપધારી ધર્મે રાજાને કહ્યું, કે તમારો દેશ કયો છે તેનો વિચાર કરો. બ્રાહ્મણનું આ કથન સાંભળી રાજા જનકે વિચારમાં પડ્યા અને વિચારને અંતે તેમણે જણાવ્યું, કે આ દેહ પણ મારો નથી, અથવા સમસ્ત પૃથ્વી પણ મારી નથી અને હોય તોપણ જેવી મારી છે તેવી સર્વની છે તો હવે તમે તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં રહો અને તેમાં મને કરી જ હરકત નથી. આમ છતાં આવી દૃષ્ટિ માત્ર જનકે જેવા મહા-પુરુષોની જ હોઈ શકે. વળી શ્રી રામચન્દ્ર ભગવાને પિતાની આજ્ઞા

થતાંની સાથે જ સઘળાં રાજપાટનો ત્યાગ કર્યો અને તેમ દરવામાં તેમના દિલમાં રાંચમાત્ર પણ ખેદ થવા પામ્યો નહિ. વાલ્મીકિજી કહે છે, કે તે સમયે પણ તેમના મુખની દાન્તિ ચન્દ્રમાની દાન્તિ સમાન ઝળકી રહી હતી. એ જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ કંસનો વધ કરી મથુરાના રાજ્ય તરફ ભેગ પણ નજર નાખી નહિ. જેઓ મોક્ષ માર્ગ પર ચાલનારા છે તેમણે પોતાનામાં આવી સમયુક્તિ પેદા કરવી એ તેમનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. જે મનુષ્ય પોતાના ચિત્તમાં જેટલા દરજ્જે સમતા પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે મોક્ષની નજીક પહોંચતો જાય છે. જે બ્રહ્મમાં રિચત થવા ચાહે છે તેને બ્રહ્મના જેવા સમ અને સમદષ્ટિ થવું પડશે.

પાઠ ૧૧૩ મો.

નિષ્કામ કર્મ.

પ્ર૦—નિષ્કામ કર્મ એટલે શું ?

ઉ૦—જે કર્મ ફળની ઇચ્છા વગર કેવળ કર્તવ્યયુક્તિથી કરવામાં આવે છે તે નિષ્કામ કર્મ કહેવાય છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન ઉપદેશો છે, કે જે કરો, જે ખાઓ, જે હોમો, જે કંઈ આપો, જે કંઈ તપ કરો તે સર્વ મને (પરમાત્માને) અર્પણ કરો. એ પ્રમાણે તમારાં સર્વ કર્મો મને અર્પણ કરવાથી તમે શુભ કે અશુભ ફળના ભાંગી થશો નહિ, અને કર્મનાં બંધનોથી મુક્ત થતાં સંન્યાસ-યોગયુક્ત બનીને મુક્તિને પામશો. અનાસક્તિ એ મોક્ષનું મહત્ત્વ સાધન છે. મુમુક્ષુએ પોતાનાં સઘળાં કામો સાત્વિક બાવથી દરવાં નોંધાં. ગીતામાં કહ્યું છે, કે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને જે નિયત કર્મ કેવળ કર્તવ્યયુક્તિથી કરવામાં આવે છે તે સાત્વિક કર્મ છે. જે પુરુષ સંયોધી મુક્ત, અહંકાર રહિત, અને ધૈર્ય તેમજ ઉત્સાહ

સંપન્ન બનીને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમ્મન ભાવ રાખી રહે છે તે જ સાત્વિક કર્તા છે. આ નિષ્કામ કર્મ અંતઃકરણની શુદ્ધિનું ચૂળ છે. કર્મ કર્યાં સિવાય કોઈથી પણ રહી શકાતું નથી. દરેકને કંઈને કંઈ કામ કરવું પડે જ છે. આટલા માટે સધળાં સાંસારિક કામો ઈશ્વરાર્પણ કરવાં અને પારમાર્થિક કાર્યો કેવળ કર્તવ્ય-યુક્તિથી કરવાં. આ પ્રકારે કાર્ય કરનાર મનુ, યાગવલ્કય, વાલ્મીકિ, વ્યાસ, ભગવાન હાખ્યકાર વગેરેનાં જીવલન્ત ઉદાહરણો છે. કેવળ કર્તવ્યયુક્તિથી તેમના હારા બક્ષાયેલાં ઉપનિષદ, રામાયણ, મહા-ભારત, સ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રો કેવળ હારતનું જ નહિ; પરંતુ સમસ્ત સંસારનું હંમેશને માટે કલ્યાણ કરનાર થઈ પડ્યાં છે. આ શાસ્ત્રો રચનામાં નામના મેળવવાનો તેમનો લેશ પણ હેતુ હતો નહિ. કેટલાક અધોના રચનારનાં નામનો હજી પતો પણ લાગતો નથી. જ'મલોમાં કષ્ટ સહન કરી તપ અને અધ્યાત્મ વિચારને પરિણામે તેમને જે જે જ્ઞાનનું જ્ઞાન થયું તે સર્વ જગતના કલ્યાણને માટે તેઓ મૂકી ગયા છે. આના જેવો મહાન પરોપકાર બીજો કયો હોઈ શકે ? શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન નિષ્કામ કર્મની સાક્ષાત્ શ્રુતિ હતા. તેમણે એક વખતે યુધિષ્ઠરને કહ્યું હતું, કે “ જો અક્ષરોમાં મૃત્યુ અને ત્રણ અક્ષરોમાં શાશ્વત બ્રહ્મ છે. મમ મૃત્યુ છે અને નિર્મમ શાશ્વત બ્રહ્મ છે. આ મૃત્યુ અને બ્રહ્મ બન્ને પ્રાણીઓની અંદર અદૃશ્ય રૂપે નિવાસ કરીને પરસ્પર યુદ્ધ કરે છે. આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે, પણ જો તેમાં મમતા ન હોય તો તે બન્ધનનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે ? આથી ઉન્નત વનમાં રહી ફળમૂળનો આહાર કરવા છતાં પણ વહાઈમાં મમતા હોય તો મૃત્યુ હંમેશાં મુખમાં જ નિવાસ કરી રહેલું છે. હે રાજા ! જો તમે તમારા બહારના અને અંદરના શત્રુઓથી સાવધ રહેશો તો આત્માત્મને જાણી લેશો અને મહા બલમાંથી મુક્ત થઈ જશો. આ સંસારમાં જે પુરુષ ઇચ્છાને બંધી ન કરે છે તેને કોઈ જ વખાણતું નથી અને સંસારમાં એકે પ્રવૃત્તિ

ધઝા વગર થતી નથી. જે જે ધઝાઓ છે તે સર્વ મનની અંગણુત છે. તેને વિદ્યાન પુરુષોએ બુદ્ધિપૂર્વક સંકુચિત કરવી જોઈએ. અભ્યાસ વડે સારાસારનો વિચાર કરીને દાન, વેદાધ્યયન, તપ, વ્રત, યજ્ઞ, નિયમ, ધ્યાન વગેરે કશા પણ ફળની ધઝા રાખ્યા વગર કરવાં એ સુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે. મનુષ્ય કેવળ કર્મ કરવામાં જ સ્વતંત્ર છે, કર્મના ફળ ઉપર તેનો કંઈપણ અધિકાર નથી. આટલા માટે કર્મ કરવામાં તેણે ફળના હેતુ તરફ દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ નહિ. તેમજ કર્મનો ત્યાગ કરી નિશ્ચેષ્ટવત્ પડ્યા રહેવું જોઈએ નહિ. સારાંશ એ છે, કે સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કદિ પણ પરમાર્થ સાધી શકાતો નથી. જે પુરુષ પોતાનાં સુખદુઃખને વીસારી પરકાર્યમાં તત્પર રહે છે, સર્વને આત્મવત્ લેખે છે અને પોતે પોતાને સર્વમાં જુએ છે તે જ બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકારી છે. એવો જ પુરુષ બ્રહ્મવિદ્યાના રહસ્યને જાણી શકે છે. રામતીર્થજીનો એ સિદ્ધાન્ત હતો, કે:—

“ જન્મ તક દિલસે પકડ જકડ હે,

બાહર રગડ ઝગડ હે;

દિલસે છોડી આસ

મુરદે આઘ પાસ. ”

આવા બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારી કેવળ પહેલાંના સમયમાં જ થઈ ગયા છે એમ નહિ, પરંતુ હાલના સમયમાં થઈ ગયેલા નાનક, કપીર, તુકારામ, રામદાસ, રામ રામમોહનરાય, સ્વામી હયાનન્દ સરસ્વતીજી, સ્વામી રામતીર્થજી વગેરે મહાપુરુષો પણ તેનાં જ્વલન્ત ઉદાહરણ છે. આ ઉપરાન્ત હાલ પણ દેશમાં કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી નિષ્કામ કર્મ કરનારાઓ વિદ્યમાન છે. આપણી ઐહિક અને પારમાર્થિક ઉન્નતિમાં જેટલી જેટલી ઉણપ જોવામાં આવે છે તે સર્વ આપણી નિષ્કામ કર્મ તરફની ઉણપને જ આભારી છે. ગીતામાં કહ્યું છે, કે અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન અને ધ્યાનથી કર્મફળનો ત્યાગ શ્રેષ્ઠ છે. ત્યાગથી જ શાન્તિ મેળવાય છે. ત્યાગ

સિવાય તેમજ અહંભાવ દૂર થયા સિવાય પરમ પદ પમાતું નથી અને પરાપકાર એ તેનું એક દાર છે. ભારતની વર્તમાન દશા ઇચ્છે છે, કે જે લોકો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત હોય તેઓ ખીળાઓનો ઉદ્ધાર કરવો એ પોતાનો મુખ્ય ધર્મ છે એમ જાણો.

પાઠ ૧૧૪ મો.

અનન્ય ભક્તિ.

પ્ર૦—અનન્ય ભક્તિ કેવી રીતે કરવી જોઈએ ?

ઉ૦—ઉપાસ્ય દેવની સમીપ એસવું તેનું નામ ઉપાસના છે. જનન કરવું તેનું નામ ભક્તિ છે. ઉપાસ્ય અને ઉપાસકમાં જેટલું જેટલું વ્યવધાન હોય તેટલા જ ઉપાસ્ય ઉપાસકથી દૂર છે. જ્યારે તે વ્યવધાનનો સર્વથા લોપ થઈ ઉપાસક ઉપાસ્યરૂપ બની રહે છે ત્યારે ઉપાસના ચરિતાર્થ બને છે. જ્ઞાનનું લક્ષ્ય પણ આ જ છે, એટલે કે અભેદ અનુભવો—સાક્ષાત્કાર કરવો. આ ઉપાસ્ય ઉપાસકની એકતા અથવા અભેદ અનુભવની સ્થિતિ તે સમાધિસ્થિતિ કહેવાય છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને શ્રીમુખે બાપ્યું છે, કે હે અર્જુન ! જગતમાં જેમ કોઈ કારીગર બનાવટી પુતળાઓને દોરી સંચારથી ફેરવે છે તેમજ અંતર્યામી ઇશ્વર શરીરની અંદર રહેલા સર્વ દેહાભિમાની જીવોને પોતાની માયા વડે ભ્રમાવતા થકા સર્વ આણ્વીઓના હૃદય પ્રદેશમાં વાસ કરી રહ્યા છે. હે ભારત ! આ પ્રમાણે સર્વ જીવો ઇશ્વરને અધીન છે. માટે તું અહંભાવનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મભાવે તે જ ઇશ્વરના શરણમાં જા. તેની કૃપાથી તને પરમ શાન્તિ અને શાશ્વત્ પદ પ્રાપ્ત થશે. ભગવાનનું શરણ લેવું એ ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ છે. હૃદયમાં તેના ગુણોનું શ્રવણ કરવું, તેના નામનું કીર્તન કરવું, તેના ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું, તેની સેવા,

પૂજા અને વંદના કરવી, તેનામાં જ મન, બુદ્ધિ અને કર્મને સર્વથા સમર્પણ કરવાં તેતું જ નામ ભક્તિ છે. ભક્તિ સિવાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી તેમજ સંસાર ઉપરનો મોહ છૂટી શકતો નથી, અને એ મોહ છૂટ્યા વગર જન્મમરણના બ્રમણનો અંત આવતો નથી. તુલસીદાસજી કહે છે, કે:—

“ અસ કહ્યુ સમુગ્રી પૈ રઘુરાયા—

ખિન તવ કૃપા દયાલ દાસ હિત મોહ ન છૂટે માયા.

વાક્ય જ્ઞાન અત્યંત નિપુણ્ય ભવ પાર ન પાવે કોઈ;

નિશિ ગૃહ મધ્ય દીપકી બાતન તમ નિષ્ઠા નહિં હોષ.

જેસે કોઈ ચક્ર દીન દુષ્કિત અતિ અશન હીન દુઃખ પાવે;

ચિત્ર કલ્પતરુ કામધેતુ ગૃહ લિખે ન વિષત નશાવે.

ષટ્સ જહ્નુ પ્રકાર ભોજન કોઈ દિન અરુ, રૈન બખાને;

ખિન બોલે સંતોષ જનિત સુખ ખાધ સોઈ પૈ જાને.

જળ્ય લગિ નહિં નિજ હૃદિ પ્રકાશ અરુ, વિષય આશ મન માહી.

તુલસીદાસ તખ લગિ જમયોનિ બ્રમત સપનેહુ સુખ નાહી ”

શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાના અંતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે

“ તું મારામાં જ મન રાખ, મારો જ ભક્ત થા, માઈ જ યજ્ઞ કર અને મને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મારા પ્રસાદ વડે જ્ઞાન મેળવીને તું મને જ પામીશ. હું તને સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે તું મને પ્રિય છે. સર્વ ધર્મનો પરિત્યાગ કરીને એક મારા જ શરણમાં આવ. હું તને સઘળાં પાપોથી છોડાવીશ. તું શોચ કર નહિ. ”

જેતું ચિત્ત ભગવતપ્રેમમાં દ્રવિભૂત થઈ જાય તે ભક્ત છે, તે જ્ઞાની છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, કે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા, ધૈર્યથી પોતાના ચિત્તનો નિગ્રહ કરનારા, ચન્દાદિ વિષયોનો ત્યાગ કરનારા, રાગદ્વેષ વગરના, એકાન્ત શીલ, અલ્પ આહાર કરનારા, દેહ, ઇન્દ્રિય

અને મનને કાચુમાં રાખનારા, ધ્યાનપરામણ્ય, વૈરાગ્યવાન, કામ, ક્રોધ, અલ્પ, દર્પ, અહંકાર અને પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારા અને મમતારહિત પુરુષો જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને યોગ્ય થાય છે. બ્રહ્મભાવને પામેલા આ અસંખ્ય ચિત્તવાળા પુરુષો કંઈ જ શૌચ કે ઇચ્છા કરતા નથી. પરંતુ સર્વમાં સમદૃષ્ટિવાળા બનીને મારી પરાભક્તિને પામે છે. આ ભક્તિથી તેઓ મારા રૂપ બની રહે છે અને તે પછી માફે જ્ઞાન પામી મારામાં લય થઈ જાય છે. જેવી રીતે મીઠાની પૂતળા પાણીની અંદર ઝોમળીને પાણીરૂપ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે અનન્ય ભક્ત તન્મય બની જાય છે. તેને પોતાના ઇષ્ટ દેવ સિવાય બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. સંપન્ન જગત અને પોતાની જાત પણ તેને તદ્દપ જ બાસે છે. સ્ત્રીભક્ષિતામહ કહે છે, કે કૃષ્ણ એ જ જેતું વ્રત છે, જે કૃષ્ણનું જ રમણ્ય કયાં કરે છે, જેતું ચિત્ત સૂતાં, ઉઠતાં, બેસતાં રાતદિવસ કૃષ્ણમાં જ લાગી રહેલું છે એવો પુરુષ કૃષ્ણરૂપ જ બની રહે છે, અને જ્યારે તેનું શરીર છૂટી જાય છે ત્યારે જેમ મંત્રથી શુદ્ધ કરેલું થી અગ્નિમાં લય પામે છે તેવી જ રીતે તે શ્રીકૃષ્ણમાં લય પામે છે. પ્રહ્લાદ, હનુમાન, સ્ત્રીભ, નારદ, પંરાશર, વ્યાસ, અંબરિષ, શુક, ગીરંજી, મહાપ્રભુ ચૈતન્ય, તુલસીદાસ, સૂરદાસ, નરસિંહ વગેરેનાં જીવનો આ વાતની સમજ સાક્ષી પૂરે છે. જે કે હાલમાં આવી વ્યક્તિઓ ઓછી છે છતાં તેનો સર્વથા અભાવ નથી. આ અનન્ય ભક્તિ સિવાય કદિ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી તેમજ મોક્ષપદ પણ મળી શકતું નથી.

સ્વામી રામ કહે છે, કે “ચિત્તની તે ઉદારતાનું નામ ભક્તિ છે, કે જેમાં પોતાની જાત સહિતને ઉછાળી ફેંકી દેવામાં આવે છે. તન્મય દીલ વાળો મનુષ્ય ઉપાસનાના આનંદને મેળવી શકતો નથી. જેનું દિલ બાદશાહ નથી તે ભક્તિરસને શું જાણે? અને બાદશાહ તો છે, કે જેને પોતાના દિલની અંદરથી એક લગેડીની સાથે પણ જાવો હોતો નથી.” વાસ્તવિક ઋષિ શ્રી રામચંદ્રજીને કહે છે, કે

શાન્ત, સમદષ્ટિ અને દ્રોષના ઉપર દ્રોષ ન રાખનાર એવો જે પુરુષ હૃદયેશાં આપતું ભજન કરે છે તેનું હૃદય એ આપતું મંદિર છે. આપનો જે ભક્ત સદા આપના જ નામના જપ જપ્યા કરે છે, આપના શરણમાં જ વાસ કરી રહ્યો છે અને હંદ રહિત છે તેનું હૃદય જ આપનું નિવાસ સ્થાન છે.

પાઠ ૧૧૫ મો.

ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

પ્ર૦—ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એકલે શું ?

ઉ૦—ચિત્તને સર્વ બાબુએથી ખેંચી લઇને એક વિષયમાં સ્થિર કરવું તેનું નામ ધારણા છે. આ વૃત્તિનો વારે વારે હૃદય થતાં અન્ય વૃત્તિઓનો અભાવ થવો તેનું નામ ધ્યાન છે. આને એકાગ્રતા પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યાં સંજ્ઞાતિય પ્રત્યયનો પ્રવાહ અને વિજ્ઞાતિયનો તિરેધાન થાય તે જ ધ્યાન છે. જ્યાંસુધી ધ્યાતા, ધ્યાન અને દ્યેય એ ત્રણ ભાવો જુદા જુદા સ્વરૂપે વિદ્યમાન છે ત્યાંસુધી તે ધ્યાન છે. જ્યારે એ ત્રણેનો લય થઇ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઇ જાય ત્યારે તેને યોગ કે સમાધિ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મવિદ્યાની ચરિતાર્થતા આ સમાધિ સ્થિતિમાં જ રહેલી છે. શ્રુતિ કહે છે, કે જ્યારે મન સહિત પાંચે ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થઇ જાય અને બુદ્ધિની ચેષ્ટા પણ બંધ પડી જાય ત્યારે તેને પરાગતિ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોની સ્થિરતા એ જ યોગ છે. જ્ઞાનનું રહસ્ય ધ્યાન વડે જ પમાય છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે, કે હંદથી રહિત, સત્ત્વમાં સ્થિત, પોતાના નિયમોનું પાલન કરનાર, સ્ત્રીઆદિ સંગોથી દૂર રહેનાર અને વિવાદશત્રુ શાંતિદાયક સ્થાનોમાં નિવાસ કરી રહેનાર મહાત્મા પુરુષ જ ધ્યાનપરાયણ થઇ શકે છે. એવા મહાનુભાવ મનને એકાગ્ર

કરી, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખી એકાંત સ્થાનની અંદર અચળ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ રહે છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધની ભાવનાથી હંમેશાં ચલિત થતા એવા મનને અંકુશમાં રાખીને તેને ધ્યાન માર્ગમાં લગાડવું એ જ ધ્યાનીતું કર્તવ્ય છે. પ્રથમ કોઇ સ્થૂળ વિષયની સાથે મનની વૃત્તિનું જોડાણ કરવું. આ પછી વૃત્તિને સ્થૂળ ઉપરથી ઉઠાવી સૂક્ષ્મમાં રોપવી અને એમ ચિત્તની એકાગ્રતા સંપાદન કરવી. આ પછી જે વૃત્તિ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા જામતી હોય તે વૃત્તિને પણ મનથી પરી કરી અંતમાં તેના આત્મામાં લય કરવો એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે. ગમે તેટલી વિદ્યા ભણો, જ્ઞાન અને તીર્થયાત્રા કરો, મંત્રદિક્ષા ગ્રહણ કરો; છતાં આ માર્ગ પર ગતિ કર્યા સિવાય મોક્ષપદ દૂર જ છે. જે જે મહાત્માઓ થઇ ગયા છે તે સર્વ ધ્યાન-પરાયણ જ હતા. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન શિવજીના ધ્યાનમાં જે રીતે નિમગ્ન થયા હતા તે સર્વ હકીકત મહાભારતના અનુશાસન પર્વના યૌદ્ધમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવી છે. આ પરથી ધ્યાની પુરુષનાં શાં શાં કર્તવ્ય છે તે અહીં સારી રીતે સ્પષ્ટ થઇ શકે છે. મહાભારતમાં લખ્યું છે, કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને હિમાલયમાં એક માસ સુધી કેવળ જળાહાર કર્યો હતો. તે પછી એકલું જગપાન કરીને રહ્યા હતા. આ પછી ત્રણ માસ સુધી વાયુના આધારે રહી એકાગ્ર મનથી ભગવાન શિવજીનું ધ્યાન ધર્યું હતું. આ પછી જ્યારે મહાભારતનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું અને પાંડવોનો જય થયો ત્યારે તેઓશ્રી હસ્તિનાપુરમાં નિવાસ કરી રહ્યા હતા. તેમના અહીંના આ નિવાસ દરમિયાન એક દિવસે રાજા યુધિષ્ઠિર તેમને મળવાને તેમની પાસે ગયા ત્યારે તેમની નજરે જે દૃશ્ય પડ્યું તે જોઇને તે હોંગ જ થઇ ગયા. તેમણે જોયું, કે મણિજડિત એક મોટા સોનાના પદ્મંગ ઉપર નીલ મેઘ સમાન ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ વિરાજ રહ્યા છે. સર્વાંગ દિવ્ય આભરણોથી ભૂષિત છે. પીતાંબર જાણે નીલ મણિ પર સુવર્ણ આવી રહેલું હોયનિ તેમ શોભી રહ્યું છે. વક્ત્રસ્થળ પર દેહિપ્રમાન થતો કૌસ્તુભ મણિ જાણે

ઉદ્યાયણ પરનો સૂર્ય હોય તેમ ઝળકી રહ્યો છે. ત્રિલોકનો એક પણ પદાર્થ આ સમયના તેમના સ્વરૂપની ઉપમાને યોગ્ય માસતો ન હતો. તેઓ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ ત્રણે શરીરોથી પ્રર એવા ધ્યાન માર્ગમાં સ્થિત હતા. શરીરગત પાંચ પ્રાણ, શ્રોત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વાકુ આદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનો મનની અંદર લય કરીને ધ્યાનમાં આશ્લ થયેલા હતા. તેમનું મન બુદ્ધિમાં લય પામ્યું હતું; તે ઇન્દ્રિયોના દેવતા સાક્ષીચેતન એવા આત્મામાં સ્થિત થયા હતા; શરીરનું એક પણ રૂંડું હાલતું ન હતું; મન પ્રસન્ન અને બુદ્ધિ સ્થિર હતી; કાષ્ઠ અને શિલાની પેઠે અવિકંપિત ચેષ્ટા રહિત એવા તો સ્થિર થઇ ગયેલા હતા કે જાણે નિર્વાત સ્થાનમાંના દિપક અને પહાડવત અચળ પ્રતીત થતા હતા. આ રીતે ભગવાનને ધ્યાનસ્થ થયેલા જોઇને રાજા યુધિષ્ઠિર અત્યંત વિસ્મય પામ્યા અને જ્યારે તે ધ્યાનમાંથી જાગી ઉઠ્યા ત્યારે રાજાના પૂછવાથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો, કે ભીષ્મ પિતામહે માફ ધ્યાન ધર્યું હતું એટલા માટે હું પણ મનથી તેમની પાસે જઇ રહ્યો હતો. આ પરથી સ્પષ્ટ થઇ શકે છે, કે પોતાની જાતનું સર્વથા વિસ્મરણ કરીને ધ્યેયાકાર થઇ જવું એ જ ધ્યાન ધરવાની શૈલી છે, અને એ પ્રકારે ધરાયેલા ધ્યાનમાં ધ્યેયને પોતાની તરફ ખેંચી લાવવાનું અપાર સામર્થ્ય રહેલું છે. જે આ રીતે ધ્યાન ધરવામાં આવે તો ચિત્ત અવશ્ય સ્થિર થવા પામે.

જ્યાંસુધી સાંસારિક પદાર્થોની પૂરેપૂરી અનિત્યતા સમજાતી નથી વા ચિત્તમાં દ્વેષ, સ્વાર્થ કે કપટનો એક અંશ પણ બાકી રહી જવા પામ્યો હોય છે ત્યાંસુધી ખરેખર ધ્યાન થઇ શકતું નથી. વ્યાસ ભગવાન કહે છે, કે મન, ઇન્દ્રિય અને બુદ્ધિમાં સર્વવ્યાપી એવા આત્મા સાથેની એકતા તેનું નામ યોગ છે. જેનું ચિત્ત શાંત છે, જેણે ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો છે, જે વિચારશીલ છે, જે હંમેશાં આત્મરમણ જ કર્યા કરે છે, જે જ્ઞાની છે અને જે પવિત્ર કર્મ કરનાર હોય છે તે જ પુરુષ એ યોગ સાધી શકે છે. ધ્યાનની

સાથે પ્રણવ આદિનો જપ પણ કરવો જોઈએ. શુદ્ધ અને એકાગ્ર મનથી ફલાભિસન્ધિ રહિત અર્થાનુસંધાન પૂર્વક જપ કરનારાઓ શીઘ્ર સમાધિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેના ચિત્તમાં વિષયો પ્રતિ વેરાગ્ય અને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે તે સર્વને મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કોઈ વર્ણ, આશ્રમ કે જાતિનો નિયમ નથી. જેવી રીતે ઉચ્ચ વર્ણના લોકો તેવી જ રીતે હલકી વર્ણના લોકો, જેવી રીતે એક સંન્યાસી તેવી જ રીતે ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને બ્રહ્મચારી અને જેવી રીતે પુરુષ તેવી જ રીતે સ્ત્રી મોક્ષ મેળવી શકે છે. પરાશર મુનિરાજ જનકને કહે છે, કે જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેવો મનુષ્ય ચાહે શદ્દ હોય તોપણ તે વિષ્ણુ સ્વરૂપ છે. આત્મજ્ઞાનથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, સર્વ બંધનો તૂટી જાય છે અને જન્મમરણનો પ્રવાહ બંધ પડી જાય છે. મુમુક્ષુ જીવોએ સૌથી પ્રથમ સ્વભાવથી ચંચળ અને આમથી તેમ બદલતા એવા મનને કાબુમાં રાખવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જ્યારે હૃદયની સધળી ઁંથીઓ તૂટી જાય છે, સંકલ્પ માત્રનો તેની અંદર લય થઈ જાય છે, જ્યારે આ આત્મકામ આપ્તકામ અને છે, જ્યારે સમસ્ત વિશેષ જ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે અને સર્વનો લય થયા પછી જ્યારે એક માત્ર મન વાણીથી પર અને વેદમાં જેને નેતિ નેતિ કહેવામાં આવે છે તેવું તત્ત્વ અવશેષ રહે છે ત્યારે જન્મમરણ ક્યાં રહી શકે ? એવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય મનુષ્ય જ રહેતો નથી; પરંતુ બ્રહ્મરૂપ બનીને બ્રહ્મમાં લય પામે છે. જેવી રીતે સમુદ્રની સાથે મગતાંની સાથે જ નદીઓ પોતાના નામરૂપથી મુક્ત થઈ સમુદ્રરૂપ થઈ જાય છે તેવી જ રીતે પરમાત્મભાવને પ્રાપ્ત એવા મહાનુભાવો નામરૂપથી છૂટા થઈ બ્રહ્મરૂપ બની રહે છે. આનું જ નામ કેવલ્ય છે.

પાઠ ૧૧૬ મો.

તપ.

પ્ર૦—તપ એટલે શું અને તે કેવી રીતે કરવું ?

ઉ૦—મન અને ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવાના ઉપાયનું નામ તપ છે. તપ સિવાય શુદ્ધિ થઇ શકતી નથી, તપ એ મોક્ષની પ્રથમ સીડી છે.

જ્યારે નિષ્કામ કર્મ વડે અંતઃકરણ પવિત્ર બને, ઉપાસના વડે ચિત્ત કંઈક સ્થિર થઇ જાય અને થોડો ઘણો વૈરાગ્ય પણ ઉત્પન્ન થવા પામે ત્યારે ધ્યાનપરાયણ થવું. શરીરને સૂકવી નાખવું તેનું નામ તપ નથી; પરંતુ ચિત્તને ભોગવિલાસોમાંથી ઉઠાવી સ્વરૂપાનુસન્ધાન કરવું તેનું નામ તપ છે. જે આ મહાત્મા અદ્યુત જન્મતને હું મારી ચારે તરફ જોઉં છું તે વસ્તુતઃ સત્ય છે કે અસત્ય ? જે આ ખાતો, પીતો, ખેસનો, ચાલતો, બોલતો દેહ છે તે જ હું છું કે માફ સ્વરૂપ એથી કોઈ વિલક્ષણ છે ? શું શરીર મરતાં મારો પણ નાશ થશે કે હું અવિનાશી છું ? શું આ જન્મતનો કોઈ કર્તા છે કે નહિ ? મારો તેની સાથે શો સંબંધ છે ? શું હું તેનો દાસ છું કે અંશ છું કે તેજ છું ? આ વગેરે પ્રશ્નોના જે જે ઉત્તરો શાસ્ત્રમાં વાંચેલા અથવા મહાપુરુષો પાસેથી સાંભળેલા હોય તેનો ચિત્તમાં વારંવાર વિચાર કરીને પોતે એ સર્વથી ભિન્ન અને વિલક્ષણ છે એમ જોવું તે જ સાચું તપ છે. જ્યારે અધિકારી પોતાને આ દેહથી-પૃથ્વી, પવન, તેજ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂત; આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ચામડી એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય; હાથ, પગ, મોં ઉપરથ અને શુદ્ધ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો; મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારથી-પૃથક્ જુએ છે અને સ્વસ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન પામે છે ત્યારે જ તપની સાર્થકતા

સિદ્ધ થાય છે. સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન થતાં મુમુક્ષુ જીવ પામી જાય છે, કે જગત નધર છે, ઇન્દ્રિયો પરસ્પર વ્યવૃત્ત છે અને મન ક્ષણે ક્ષણે વૃત્તિભેદને લીધે અનેક રૂપે દેખા દે છે; પરન્તુ આ ઇન્દ્રિયો અને વૃત્તિઓની વચ્ચે રહેલો હું સદા એકરસ છું. આ સર્વ, મારા માટે છે, પણ હું તેમને માટે નથી. તેનો નાશ થવા છતાં પણ હું અવિનાશી રૂપે રહું છું. એટલા માટે હું તે નથી. આ બુદ્ધિ મારી સત્તાથી પદાર્થનો નિર્ણય કરે છે, મારા પ્રકાશથી જ તે પ્રકાશિત છે, તેનો લય થવા છતાં પણ મારો લય થતો નથી, તે ત્રિગુણાત્મક છે અને હું ત્રણે ગુણોથી પર છું. આ પ્રાણુ પોતાને માટે નહિ, પરન્તુ મારા માટે આ સર્વમાં એતન ફૂંકી તેમને ચલાવે છે. તેનો લય થવા છતાં પણ મારો નાશ થતો નથી. હું તેના ઉદય અને લય બંનેની સંધિમાં શરીરની અંદર અને બહાર સદા સર્વદા સ્થિત છું. જન્મ અને મૃત્યુ મારી સાથે નહિ, પરન્તુ શરીરની સાથે જોડાયેલાં છે. શોક અને મોહ મનને થાય છે, ભૂખ અને તરસ પ્રાણને લાગે છે. મને તેમાંનું કંઈ જ લાગતું વગગતું નથી. હું અવિનાશી, અનાદિ અને અનન્ત છું. હું પ્રાણોનો પણ પ્રાણુ છું, ચક્ષુની પણ ચક્ષુ છું અને મનનું પણ મન. હું. હું પ્રાણુ અને અપાનથી જીતાએલો નથી, પરન્તુ તે બંને મારા ઉપાશ્રિત છે. હું સત્યનું પણ સત્ય છું. સૂર્ય વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોની જે પ્રકાશ છે તે હું છું. મારામાં ભેદ કે વિવિધતા નથી. હું જે સમ્યક્દાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપ છું તેમાં જે કોઈ રંગ માત્ર પણ ભેદ જુઓ છે તેને ભય પેદા થાય છે. સર્વ અવસ્થાઓનો સાક્ષી, સર્વ અવસ્થાઓથી પર, વિષય સંપ્રયોગથી વર્જિત શુદ્ધ ચિન્માત્ર જ્યોતિઃસ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ હું જ છું. હું સર્વમાં અને સર્વ મારામાં છે. બ્યારે આ વિચાર દઢ થઈ જાય ત્યારે જ તપ સિદ્ધ થયું છે એમ જાણવું. પંચામિ તાપ તાપવો, ઉંઘા લટકી રહેવું, લોહાના અણીદાર સળીઓની ચાખા પર સૂઈ રહેવું, જમીનમાં માથું ખોસી પડ્યા રહેવું, નાગા ફરવું, દુરાગ્રહથી ખાવાનો ત્યાગ કરવો, લોકોને બતાવવાને ટાલ-

તાપ વેઠવાં એ આદિ ક્રિયાઓ તપ નથી; પરન્તુ યોગ્ય આહારવિહાર સુક્ત એષાપૂર્વક કર્મ કરવાં અને સાત્વિક ભાવથી સહન કરવાની શક્તિમાં વધારો કરવો એ જ યોગ્ય છે. ખરેખરા યાત્રી અને તપસ્વી પુરુષો હંમેશાં અગાત્યયા રહેવાને ચાહે છે અને પોતાની પાસેના ભોંકાને પણ પોતાની ક્રિયા બાંધી દેતા નથી.

પાઠ ૧૧૭ મો.

સંસારની નિત્યાનિત્યતા.

પ્ર:—આ સંસાર સત્ય છે કે અસત્ય ?

ઉ:—આ જગત કેવું છે ? તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કેવી રીતે થાય છે ? એ પ્રશ્નો ઉત્તર આજ સુધી કોઈએ આપ્યો નથી. જગતને અસત્ય કહેવાનું કારણ એ છે, કે તે હંમેશાં પરિણામી છે, કદિ પણ એક સરખું સ્થિત રહેતું નથી. જો તે સત્ય હોત તો તેમાં કદિયે ફેરફાર થવા પામત નહિ. વળી તે સર્વને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, કાર્યસિદ્ધિનું કારણ છે અને તેના અનુભવ વગર મોક્ષપદ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એ રીતે જોતાં તે સત્ય છે એમ પણ કહી શકાય. જે મહાપુરુષે યાન અને સમાધિ વડે સઘળા ભેદભાવને નિર્મૂળ કર્યો છે તેને માટે વસ્તુતઃ જગત છે જ નહિ; પરન્તુ વ્યવહાર દશામાં તેને અસત્ય તરીકે જાહેર કરવું તે પણ ખરાખર નથી. સમાધિ સિવાયની બીજી સર્વ અવસ્થા તે વ્યવહારદશા જ છે. જે ભોંકો વ્યવહારદશામાં હોવા છતાં પણ પોતાનાં નિષિદ્ધ આચરણો અને દુરાચારોને ઠાંકવાની ખાતર જગત અસત્ય હોવાની ખૂંસો મારે છે તે સર્વથા નિન્દનીય છે. શાસ્ત્રો એમ કહેતાં નથી, કે જગત સર્વથા અસત્ય અને માયામાત્ર જ છે; પરન્તુ તેને જેવું છે તેવું જ બાંધીને તેમાંથી નીકળવાનો તે માર્ગ બતાવે છે. વસિષ્ઠ ભગવાન કહે છે, કે

જ્યાંસુધી મન મર્યું નથી ત્યાંસુધી આ દશ્ય અર્થાત્ જગતની સાથેનો સંબંધ છે. મનનો લય થતાં એ સંબંધ રહેવા પામતો નથી. જગત એ બીજું કંઈ જ નહિ; પરંતુ પદાર્થોની અંદર રહેલી અહંતા, મમતા, હું અને માઈ એ જ જગત છે. એ અહંતા, મમતા, હું અત્રે મારાપણું છૂટી જવું તેનું જ નામ મોક્ષ છે. આ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, પર્વત, નદીઓ આદિ સર્વ માત્ર ત્યાંસુધી જ ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે, કે જ્યાંસુધી મન મર્યું નથી. મનનો લય થતાં સઘળું એક અસરૂપ જ ભાસે છે. જેને આત્મ જણાય છે તે જ દેખતો છે. તેને કોઈ કર્તવ્ય કે અકર્તવ્યનો ભેદ રહેતો નથી એટલો જ શાસ્ત્રનો સારાંશ છે. દેશ, કાળ અને ક્રિયાત્મક ભાસતું આ દશ્ય ચિત્તથી ભિન્ન નથી. ચિત્તના અસ્તિત્વમાં જ તેનું અસ્તિત્વ છે. જે ચિત્તને આત્મામાં લય કરી દેવામાં આવે તો પછી જગત એવું કંઈ જ રહેશે નહિ. ચિત્ત જે વસ્તુને જેવા રંગે રંગે છે તેવી જ તે બની જાય છે. નિર્મળ ચિત્તને આત્મ જગત ઈશ્વરમય ભાસે છે જ્યારે મલીન અંતઃકરણને તે દુઃખનું મૂળ જણાય છે. પ્રહ્લાદને અસ્રશસ્ત્રોમાં પણ ત્રિષુ ભગવાન જ જણાયા હતા. રાજા જનકની પાસે જતા શુક્રદેવની નજરે ગામ કે સહેર કંઈ જ જણાતું ન હતું. તે અન્ન જળ વગર ત્રણ દિવસ સુધી જનકના દાર પર ખડા રહ્યા હતા; પરંતુ તેમના દિલમાં લેશ પણ ખેદનો સંચાર થવા પામ્યો હતો નહિ. જ્યારે તે અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઉપસ્થિત થયા ત્યારે પણ તેમના ચિત્તમાં લેશ પણ વિકાર ઉદ્ભવ્યો ન હતો. તે સમયે તેમનું ચિત્ત કેવળ મોક્ષના જ ચિંતનમાં સ્થિત રહેતું હતું. અહીં આ જીતેન્દ્રિય અને ક્રોધ તેમજ હર્ષથી રહિત મહાપુરુષ સ્ત્રીઓની મધ્યમાં એક દિવ્ય આસન પર એટલી સાયંસંધ્યા કરી ધ્યાનમગ્ન બન્યા હતા. અર્ધ રાત્રિની વખતે સહેજ શયન કરી, ઉંઘમાંથી ઉઠી શુદ્ધ થઈ ફરીને પાછા સ્ત્રીસમુદાયની વચ્ચે ધ્યાનમાં તક્ષીન થયા હતા. આમ આ મહાપુરુષની દૃષ્ટિએ કેવળ બ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ જ

જણાવું ન હતું. કારણ, મન અને તેના વિષયોનો આત્મામાં લક્ષ કરી કેવળ આત્મરમણમાં જ તે વિચરતા હતા. આથી સ્પષ્ટ જ છે, કે સંકલ્પાત્મક મનના વિષય તરફ અભિમુખ રહેવું એ જ સંસારનું મૂળ છે. આ સંસાર અનાદિ છે. તે ક્યારે પેદા થયો તે કોઈ કહી શકતું નથી; છતાં તે સર્વને સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તેને અવિદ્યા અથવા માયા કહે છે. આ માયાના પ્રભાવે અનાત્મમાં આત્મયુક્તિ, અમુખમાં સુખવૃદ્ધિ અને અનર્થમાં અર્થયુક્તિ પ્રકટે છે. જ્યારે ચિત્તની બહિર્મુખી વૃત્તિઓ આંતરમુખી થાય છે ત્યારે ચિત્ત ચિત્ત-ભાવને તજીને આત્મા અથવા ચેતન સ્વરૂપ થઈ રહે છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં સંસાર સત્ય છે કે અસત્ય એવો કોઈ સવાલ જ રહેવા પામતો નથી.

પાઠ ૧૧૮ મો.

જીવાત્માનું સ્વરૂપ.

પ્ર૦—જીવનું સ્વરૂપ કેવું છે તથા બ્રહ્મની સાથે તેનો કેવો સંબંધ છે ?

ઉ૦—શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત અને મહાત્માઓનો અનુભવ છે, કે જીવ એ જ બ્રહ્મ છે. જીવ અને બ્રહ્મમાં જરા પણ ભેદ નથી. જે ભેદ કે વિવિધતા જણાય છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ આત્મામાં રંચ માત્ર પણ ભેદ જુએ છે તેને બધ ઉપજે છે. આ સર્વ બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ તું જ છે અર્થાત્ તત્ત્વમસિ એ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનું મહા વાક્ય છે. સૃષ્ટિના પહેલાં પણ બ્રહ્મ જ હતું. જ્યારે તેમાં એવું સ્ફુરણ થયું કે ‘હું એકથી અનેક થાઉં’ ત્યારે પ્રથમ આકાશ ઉદ્ભવ્યું. પછી આકાશ-માંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી જળ અને જળમાંથી

પૃથ્વી થઈ. આ પછી તેમાં પરમાત્માએ જીવ રૂપે પ્રવેશ કરી નામ રૂપ પ્રકટ કર્યાં. જન્મતની ઉત્પત્તિનો આ ક્રમ છે. આથી વિપરીત બનતાં પ્રલય થાય છે. અર્થાત્ પૃથ્વી જળમાં, જળ અગ્નિમાં, અગ્નિ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં અને આકાશ પરમાત્મામાં લય પામી આખરે તે એક જ અવિચળ ભાવે સ્થિર રહે છે. જ્યાંસુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાંસુધી જન્મ જગતરૂપે અને જીવ જીવરૂપે પૃથક્ પૃથક્ ભાસે છે. જ્યારે જ્ઞાનયોગ દ્વારા એ ભેદ ટળી જાય છે ત્યારે જીવ, ઇન્દ્રિય અને જગતમાં કંઈ જ ભેદ રહેવા પામતો નથી. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનાં કર્મને અધીન બની જન્મ ગ્રહણ કરે છે અને અનેક યોનિયોમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. જ્યારે તે વૃત્તિઓને આન્તરમુખી કરી આત્મપરાયણ બને છે ત્યારે બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે. આ પરમાત્માને કોઈ બુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી, મનવાણીથી તેનું કથન કરી શકાતું નથી તેમજ તે કોઈ ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. તે સર્વથી અસંગ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધથી અગોચર કેવળ અસ્તિ માત્ર છે. તેને સત્ કે અસત કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે જેનો આદિ કે અંત કંઈ જ નથી તેનું વર્ણન શબ્દોમાં શી રીતે કરાય ? પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય માત્ર પોતપોતાના વિષયને જ ગ્રહણ કરી શકે છે. મન સંકલ્પચિકલ્પ અને બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. હવે આ સર્વનું અસ્તિત્વ તેને લાગે છે પણ તેનું અસ્તિત્વ આ સર્વને લીધે નથી. આટલા માટે તે સર્વ તેને કવી રીતે જાણી કે કહી શકે ? જેની સત્તાથી જગતના આ સર્વ પદાર્થો પોતાનું કામ કરી રહ્યા છે અને જે સર્વ કારણોનું કારણ છે તેને વેદ પણ નૈતિ નૈતિ કહી વિરમે છે તો પછી અન્ય વાણીમાં તો તે શી રીતે આવી શકે ? હાલની પદાર્થવિદ્યા અથવા અધ્યાત્મવિદ્યા પણ વેદથી અધિક એવું કંઈ જ કહી શકતી નથી.

વળી જેવી રીતે કાણને કાપવાથી તેની અંદરનો અગ્નિ નીકળી શકતો નથી, પરન્તુ જો એ કાપતું સામસામું ધર્ષણ કરવામાં આવે છે તો તેમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગે છે તેવી જ રીતે શરીરને કાપવાથી

આત્મા હાથ લાગતો નથી; પરંતુ યોગ વડે મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોને એક કરવાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. પ્રાણ ધારણ કરીને અહં-મમનું અભિમાન પેદા થતાં બ્રહ્મ જીવ સંજ્ઞાને પામે છે. ત્યાંસુધી દેહાભિમાન છૂટતું નથી ત્યાંસુધી આ સર્વ લૌકિક વ્યવહાર નજરે આપે છે અને જીવને ઇશ્વરનો અંશ, દાસ, ઉપાસક, સેવક વગેરે સો કંઈ કહી શકાય છે; પરંતુ એ અભિમાન છૂટી ગયું કે સર્વત્ર બ્રહ્મ જ બ્રહ્મ છે. આ અભિમાન કંઈ પુસ્તકો વાંચવાથી કે વાદવિવાદ કરવાથી છૂટતું નથી; પરંતુ તેને માટે તો યોગ એ જ ઉપાય છે. બ્રહ્મને જાણવનો ઉપાય બતાવતાં વેદ કહે છે, કે તપથી બ્રહ્મને જાણો. જેવી રીતે હાલતા પાણીની અંદર ચંદ્રમાનું પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ જણાતું નથી તેવી રીતે ચલિત એવાં મન અને ઇન્દ્રિયો આત્માના સ્વરૂપને જોઈ કે જાણી શકતાં નથી. જો કે આત્માને આંખે દેખી શકતા નથી છતાં તેથી તે છે નહિ એમ તો કહી શકાય નહિ. જેવી રીતે અમાસને દિવસે ચંદ્રમા દેખાતો નથી છતાં તે છે નહિ એમ કહી શકાય નહિ તેવી રીતે આત્મા નજરે ન દેખાવાથી તેના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરી શકાય નહિ. વળી અમાસને દિવસે ન દેખાતો ચંદ્ર અને બીજને દિવસે દેખાતો ચંદ્ર એ બે જેમ જુદા જુદા નહિ પણ એક જ ચંદ્ર છે તેમ શરીરની અંદર રહેલા આત્માનો પણ સાક્ષાત્કાર થાય અગર ન થાય તો પણ તે અનેક ન હોતાં એક જ છે. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ચંદ્ર આડે પડ આવવા છતાં ચંદ્રનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે આવતો નથી તેવી જ રીતે આત્મા આડે શરીરનું પડ છતાં અનુમાન વડે તે છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. આપણે આત્મા તે જ સર્વનો આત્મા છે.

મોક્ષપદની પ્રાપ્તિને માટે સૌથી પ્રથમ દષ્ટિને વિકાર રહિત-શુદ્ધ બનાવવાની ખાસ જરૂર છે. દષ્ટિ નિર્મળ કરવાથી જ સર્વથી અતીત એવું મહાન પદ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો પેતપોતાના આધારથી ઉપરત થતાં મનુષ્ય જ્યારે પોતાના

સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે સઘળા ભેદભાવો અને સઘળી દ્વેષ ભાવનાઓની શાન્તિ, સમસ્ત દુઃખોની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જીવનો આ અનુભવ ક્ષણિક-અલ્પસ્થાયી છે. આવો અનુભવ જાગ્રત અવસ્થામાં ચિરકાળને માટે અનુભવવો તેનું જ નામ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે. બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થતાં જે આનંદ અનુભવાય છે તે વાણીનો નહિ, પરંતુ કેવળ અનુભવનો જ વિષય છે. તે અનુપમ અને વર્ણનાતીત આનંદનું વર્ણન વાણીમાં શી રીતે કરી શકાય ?

પાઠ ૧૧૯ મો.

જીવનમુક્તની સ્થિતિ.

પ્ર૦—મુક્ત પુરુષોની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હોય છે ?

ઉ૦—જેવી રીતે એક તરતનું જન્મેલું બાળક અથવા કોઈ મહાશૂન્ય પોતાની આસપાસની અને અંદરની પરિસ્થિતિનું ભાન છૂટી સ્વાનંદમાં મસ્ત દીસે છે અથવા જેવી રીતે કોઈ કામી પુરુષ પોતાની પ્રિયાની સાથે આનંદમાં મગ્ન બની સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિ-શુદ્ધિ વીસરી જાય છે તેવી રીતે મનુષ્ય જ્યારે સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ જાય છે ત્યારે તે સર્વત્ર અભેદ જ અનુભવે છે. તેના હૃદયની સર્વ ગ્રન્થીઓ તૂટી જાય છે, જન્મમરણની સઘળી ઉપાધિથી તે મુક્ત બને છે અને તે બ્રહ્મવિત્ બ્રહ્મ થઈ જાય છે. આવા પરમાનંદની અવસ્થાને વિષ્ણુનું પરમપદ કહેવામાં આવે છે અને કૈવલ્ય પણ એજ છે. આ કૈવલ્યની વિષ્ણુના પરમપદની-બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટે અનેક રાજાઓએ રાજપાટનો ત્યાગ કરી જંગલોમાં જઈ વસવાનું, કળમૂળ ખાવાનું અને ક્રિયા તપશ્ચર્યામાં જીવન વ્યતીત કરવાનું અંગીકાર કર્યું છે; ઐશ્વર્ય-શાળી પુરુષોએ પોતાની સઘળી ધન સંપત્તિનો ત્યાગ કરી દીધો છે;

અને પંડિતાએ પોતાની વિદ્યાનું જ્ઞાન મૂકી દીધું છે. આ પરમ-
પદની પ્રાપ્તિ અર્થે દેવર્ષિ નારદે સધળી વિદ્યાઓ સંપાદન કરી
ભગવાન સનત્કુમારનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું હતું અને ઈન્દ્રે ૧૮૦ વરસ
સુધી બ્રહ્માજીને સેવ્યા હતા. એ આનંદના લેશ માત્રથી જગતના
બાકીના સધળા આનંદોનું જ્ઞાન થાય છે. મનુષ્ય અંતઃકરણમાં જડ
કરી બેઠેલી સધળી કામનાઓથી જ્યારે જીવ છૂટો થઈ જાય છે
ત્યારે જ તે મરણના ધર્મમાંથી મુક્ત થઈ અમર બને છે. જેને આ
પદની પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે તેનું જીવતા સુધીનું સમસ્ત જીવન સર્વને
માટે આદર્શ બને છે. તે સધળાં કામે કર્તવ્યયુક્તિથી જ કરે છે.
તે કદિ પણ કોઈ જાતનું નિષિદ્ધ કર્મ કે દુરાચાર કરતો નથી. તે
હંમેશાં સત્પુરુષોની મર્યાદા સાચવે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, ઇર્ષ્યા,
અભિમાન આદિ તેની પાસે ફરકી શકતાં નથી તેમજ સમુદ્રની
માફક તેના દિલમાં કોઈ પણ ક્ષુદ્ર વસ્તુ પ્રવેશ પામતી નથી. હું, માંડું,
તું, તાંડું આદિ બેદબાવનાનો લોપ થઈ તે સર્વત્ર સમદૃષ્ટિથી નીરખે
છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા વગેરે બાવો હંમેશાં તેની પાસે
વાસ કરી રહે છે. સર્જન પુરુષોને ઉચિત એવાં સધળાં શુભ કામે જ
તે કરે છે. તેનો અન્તરાત્મા સદા પ્રસન્ન અને યુદ્ધિ નિર્ભળ રહે છે.
તે હંમેશાં જ્ઞાનપરાયણ અને પરહિતમાં મગ્ન રહે છે. તે પોતે કશાથી
કરતો નથી તેમજ અન્યને તેની જાતથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભય પેદા
થવા પામે એવું વર્તન કરતો નથી. પરિણામે આલોકમાં સધળી
તરફથી સત્કાર અને સુખ મેળવીને શરીરનો ત્યાગ થતાં પરમ ગતિ
પામે છે. જેવી રીતે પક્ષીઓની આકાશમાંની અથવા જળચરોની
જળની અંદરની ગતિ જણાતી નથી તેવી રીતે આવા પુરુષાની ગતિ
પણ અકળ હોય છે. આ પદે પહોંચવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.
તેને જ મોક્ષપદ કહે છે. આવા જ પુરુષને ફરીને સંસારમાં અવતરવું
પડતું નથી. તે જીવનમુક્તની દશામાં વીચરી અંતે વિદેહ મુક્ત બને
છે. શાસ્ત્ર માત્રની સમાપ્તિ અહીં જ છે.

પાઠ ૧૨૦ મો.

જીવનમુક્ત મહાપુરુષો.

પ્ર૦—વર્તમાન કાળમાં થઈ ગયેલા કોઈ જીવનમુક્ત મહાપુરુષોની કયા કહી સંભળાવશો ?

ઉ૦—વર્તમાન સમયમાં પણ ઘણા મહાનુભાવોએ પરમપદની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રયત્નો કર્યા છે અને કરે છે. આ વાતનાં જગજ્ઞહેર હિંદાહરણો તે બનારસના સ્વામી હારકરાનંદજી, બંગાળાના પરમહંસ રામકૃષ્ણજી, પંજાબના સ્વામી રામતીર્થજીનાં જીવન છે.

પરમહંસ રામકૃષ્ણ—એક સામાન્ય પુરુષ હતા. તે હુગલી જીલ્લામાં આવેલા પુકરના રહીશ હતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૪ માં થયો હતો. તે કોઈ મહાન બ્રાહ્મણ પંડિત ન હતા; પરંતુ તેમનામાં તપ અને ધર્મરત્નકિતનો આવેશ એટલી બધી હદે પહોંચી ગયો હતો કે તે વાત કહેતાંની સાથે સમાધિસ્થ થઈ જતા હતા. તે કલકત્તાથી ચાર માઇલ ઉપર આવેલા હક્ષિણેશ્વરના મંદિરમાં રહેતા હતા અને પોતાનું સમસ્ત જીવન તેમણે આ જ સ્થળે ગાળ્યું હતું. ધર્મચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, કેશવચન્દ્રસેન, પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદાર અને સ્વામી વિવેકાનન્દ જેવા અનેક સમર્થ વિદ્વાનો તેમના શિષ્ય અને અનુયાયી બન્યા હતા અને તે સર્વ સ્વામીજીના અનુભવોની વાતો શ્રવણ કરી લાભ ઉઠાવતા હતા. ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં તેમનો દેહાન્ત થયો હતો. તેમણે કરેલા ઉપદેશો એવા તો સરળ ભાષામાં અને એટલા તો ગંભીર અનુભવપૂર્ણ છે કે તે તરત જ હૃદયમાં ઉડે કિતરી ભય છે. તે ધર્મરત્ન માત્રા કહેતા હતા અને તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે એવો તેમનો સિદ્ધાંત હતો.

વર્ગ તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ એમ બે બંધ, પરંતુ એક જ છે. સામાન્ય પુરુષ ધર્મરત્ન ચાહે મેતિ મેતિ

વાક્યોથી ગમે તેટલું વર્ણન કરે તોપણ તેને બ્રહ્મના સત્યત્વનું અને જગતના મિથ્યાત્વનું જ્ઞાન થતું નથી. તે નિર્ગુણને જાણી શકતો નથી તેમજ સગુણનું ઉદ્ધવન કરી શકતો નથી. કેવળ મનુષ્ય બાવના ત્યાગ કરી ચિર્વિકલ્પ સમાધિ વડે જ તે નિર્ગુણને જાણવાને શક્તિ-જ્ઞાન થાય છે. વર્તમાન સમયમાં વિવેક, વૈરાગ્ય ધારણ કરવાનું તથા નિષ્કામ કર્મ કરવાનું કાર્ય ધણું કઠણ છે. આજ જેવી રીતે વિષમ અને તીવ્ર જ્વરને મટાડવાને માટે દશમૂળનો ક્વાથ પૂરતો થઈ પડતો નથી તેમ જ ડાકટરોની દવા જેટલો જલદી અસર કરનારો નીવડી શકતો નથી તેવી જ રીતે વિષયાસક્ત સંસારમસ્ત પુરુષોને માટે નિષ્કામ કર્મ કરવાનો અથવા વિવેક અને વૈરાગ્યનું સેવન કરવાનો ઉપદેશ લાભદાયી થઈ શકતો નથી. એવો ઉપદેશ તેમને પત્યરમાં વૃક્ષ રોપવા સમાન છે. ગમે તેવા સાધુના હાથમાં રહી સધળાં તીર્થોમાં ફરવા છતાં તુંબડી કડવી જ રહેવાની. આણુ સમયમાં જો કોઈ પણ ઔષધી શીઘ્ર ફળદાયક હોય તો તે કેવળ ઇશ્વરભક્તિ અને આત્મ સમર્પણ છે. સન્ધ્યાદિ કર્મોની જરૂર પણ ત્યાંસુધી જ છે, કે જ્યાં સુધી ઇશ્વરના નામોચ્ચારણ માત્રથી ચિત્ત પ્રકુલિત બની આંખોમાંથી આંસુ ઝરે નહિ. જ્યાં નામ ક્ષેત્રાંની સાથે જ આંસુની ધારા વહેવા લાગે છે ત્યાં એ કર્મકાણ્ડની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. ફળ મળી ગયા પછી મૂળ અને પાંદડાંની શી જરૂર છે ? વહુ ગર્ભવતી થતાં જ સાસુ તેની પાસે ધરતું કામ ઓછું કરાવે છે અને જ્યારે નવ માસ થાય છે ત્યારે તેને કંઈ પણ કામ કરવા દેતી નથી. ઉપાસકની સ્થિતિ પણ આવી જ છે. અર્થાત્ પોતાના ઉપાસ્ય દેવનો સમાગમ થવાનો સમય નજીક આવતાં તેને કંઈ જ કામ કરવાનું સજ્જતું નથી. સર્વને અન્ત સમાધિ છે. સમાધિ થઈ ગયા પછી કર્મની આવશ્યકતા ક્યાં અને શી રહી ? ઇશ્વરનો મેળાપ થાય ત્યાંસુધી જ શાસ્ત્રની ઉપયોગીતા છે. તત્વજ્ઞાન સાંપડ્યા પછી શાસ્ત્રોનું શું પ્રયોજન છે ? જેવી રીતે કોઈના તરફથી અમુક વસ્તુ

મોક્ષલી દેવા સંબંધે કાગળ આપ્યો હોય, તે વાંચી લીધા પછી તે પદાર્થ મેળવવાના કામમાં લાગી ગયા પછી કાગળની દરકાર રહેતી નથી તેવી જ રીતે શાસ્ત્રદ્વારા ઈશ્વરતત્ત્વનું પરોક્ષ ગ્ઞાન પામ્યા પછી તેને અપરોક્ષ કરવાના કામમાં લાગી ગયા પછી શાસ્ત્રની નહિ પરંતુ સ્વયં સાક્ષાત્કારની જ જરૂર રહે છે. પ્રથમ ઈશ્વરને ઓળખો અને તે પછી સમાજને સુધારો. પાઠશાળાઓ, દવાશાળાઓ, કુવાઓ, વાવો વગેરે અંધાવવાનું પુણ્ય કાર્ય બેશક ઉપયોગી છે, પરંતુ તેમાં એટલા આસક્ત બનવું જોઈએ નહિ કે જેથી ઈશ્વરને ભૂલી જવામાં આવે. પોતપોતાનાં વિહિત કર્મ કરો, પરંતુ તે સર્વ ઈશ્વરને મળવાનાં દાર છે એમ સમજીને કરો. તેને જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય સમજી નહિ. જ્યાં એક વાર ઈશ્વરભક્તિથી ચિત્ત હચમચી ઉઠ્યું કે તરત જ સંસારના સંઘળા વિષયો તુચ્છ અને ક્ષીણ થઈ પડશે, ઈશ્વર વિષયક કથા કે તેના ધ્યાન સિવાય બીજું કંઈ જ રચશે નહિ અને સમાધિમાં ચિત્ત લીન થઈ જશે. વર્તમાન પદાર્થવિદ્યાના વિશ્વાસે જે લોકો ઈશ્વરને, તેના અવતારોને અને તેના મેળાપને માનતા નથી તેમની સ્થિતિ એક એવા માણસના જેવી છે, કે જે મનુષ્ય કોઈના દ્વારા એક અમુક નગરના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષનું ઘર બળી ગયાની વાત સાંભળતાં એમ જણાવે કે જ્યાંસુધી એ વાત હતું વર્તમાનપત્રમાં પાંચું નહિ ત્યાં સુધી તે સાચી છે એમ મનાય નહિ. હવે વાત કહેનારે તો જો કે નજરે જોયેલી વાત કરી હોય તોપણ તે વાત જો તે વર્તમાનપત્રમાં દેખે નહિ તો તેને કદિ પણ સાચી માને નહિ !

વર્તમાન સમયના પદાર્થવિદ્યાભિમાની લોકો આ પ્રમાણે અપિમુનિયેત્તી માફક સમાધિ વડે વિષયોનું પ્રત્યક્ષ ગ્ઞાન મેળવવાથી દૂર રહી તેમના અનુભવો તરફ તિરસ્કાર પ્રદર્શિત કરે છે. જે લોકો હૃદયમાં પાપોહંતી ભાવના ધારણ કરીને જીવને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર આપી અસંભવ લેખે છે તેમણે પણ એ જાણવું જોઈએ, કે પાપોહં

મુદ્ધિ એ બાળભાવ છે અને વિચારબ્રેણીની શરૂઆતમાં તે રૂળદાયક થઈ શકે છે; પરંતુ અભ્યાસના વધવા પછી શુદ્ધોદ્ધારની સાવના દિલમાં જાગવી જોઈએ. જેવી જેવી ભાવના હશે તેવો જ તે મનુષ્ય બનશે. યોગનાં છએ ચક્રો મનુષ્યની આધ્યાત્મિક દશાનું નિદર્શન કરાવી રહ્યાં છે. નીચેનાં ત્રણ ચક્રો અર્થાત મૂલાધાર, મણિ-પૂરક અને સાધિષ્ઠાન ચિત્તની સંસાર દશાનાં ઉપલક્ષક છે. જ્યારે ચિત્ત આ ત્રણ ચક્રોમાંથી ઉપડીને હૃદયમાં આવે છે ત્યારે હૃદયનું કંઈક જ્ઞાન થવા લાગે છે અને તે સાથે યોગી કહે છે, કે આ જગત એ શું છે ? અર્થાત કંઈ પણ નથી. આ પછી જ્યારે ચિત્તનું સ્થાન કંઈ બને છે ત્યારે તે હૃદયની કથા સિવાય બીજું કંઈ જ કહેતું કે સાંભળતું નથી. અહીંથી જ્યારે જુમધ્યે આવીને ઠરે છે ત્યારે જ્ઞાનસની અંદરના દીપની માફક અથવા સીસાની અંદરના ચિત્રની પેઠે તેને હૃદયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આમ છતાં આ અવસ્થામાં કેટલોક અહંભાવ રહી જવા પામે છે; પરંતુ જ્યારે તે બ્રહ્મારંધ્રમાં સ્થિત થઈ જાય છે ત્યારે અહંભાવનો સર્વથા લય થઈ જઈને સમાધિ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિ થવા પછી ૨૧ દિવસમાં શરીર છૂટી જાય છે. આ પરમહંસ રામકૃષ્ણનો સિદ્ધાંત હતો.

પાઠ ૧૨૦ મો.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી મહારાજનું જીવન વૃત્તાન્ત પણ જાણવા અને વિચારવા યોગ્ય છે. સ્વામીજી મહારાજનો જન્મ આણંદજી કુળમાં થયો હતો. તે કાનપુરના વતની હતા. તે પરણેલા હતા અને તેમને એક પુત્ર પણ થયો હતો. આમ છતાં અરાધ વરસની ઉંમરે તેઓશ્રી

ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી ઉજ્જનમાં જઈ વસ્યા હતા. અહીં તેમણે એક દક્ષિણી સંન્યાસી પાસેથી સંન્યાસની દીક્ષા મહણુ કરી હતી. સંન્યાસી થયા પછી તેમણે કેટલોક સમય ભારતવર્ષનાં અનેક સ્થાનોમાં પરિભ્રમણ કરવામાં ગાળ્યો હતો. આ પછી બળવાના વખતે જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી પૂર્ણાશ્રમનો હાથ કપાઈ ગયો તે સમયથી તેઓ તેમની પાસે જઈ વસ્યા હતા.

તેમના પિતાજીની ઇચ્છા તેમને ફરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં લાવવાની હતી. આથી તેમને સમજાવવાને તે તેમની પાસે ગયા. અહીં પુત્ર સાથેની વાતચીતમાં તેમના ત્યાગ અને વૈશ્યની વાતો સાંભળીને પિતા પણ ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થઈ ગયા. તે મોટા ભાગે બનારસમાં રાજા અમેડીના આગમાં દુર્ગાકુણ્ડ ઉપર રહેતા હતા અને તે જ સ્થળે ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં પોતાનો દેહત્યાગ થતા સુધી રહ્યા હતા.

શર્યાતમાં સ્વામીજીનો શાસ્ત્ર સંબંધીનો અભ્યાસ વિશેષ ન હતો, અને જે કંઈ થોડો થયો હતો તે પણ અભ્યાસ ન કરવાના પરિણામે કટાઈ ગયો હતો. આમ છતાં તેમનામાં યોગાભ્યાસ અને તત્ત્વ સાક્ષાત્કારનું પ્રાપ્ત્ય એટલું બહું હતું, કે તેમના મુખમાંથી જે કંઈ વચનો નીકળતાં તે સર્વથા શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ જ નીકળી પડતાં હતાં. છેક જ્ઞાપસ્થામાં અર્થાત્ પોતાનો દેહત્યાગ થવાનાં પાંચ છ વરસ બાકી હતાં ત્યારે તેમનામાં શાસ્ત્રને અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા જાગી અને તેમણે ફરીને અભ્યાસ કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. જે ત્રણ વરસમાં તો તેમનો અભ્યાસ એટલી હદે પહોંચી ગયો, કે શાસ્ત્રના અતિ ગૂઢ વિષયો ઉપર સંસ્કૃત ગિરામાં ચાર પ્રવાહવત્ શાસ્ત્રાર્થ કરવા લાગ્યા, અને સ્વારાજ્ય સિદ્ધિ અને ઉપનિષદો ઉપર તેમણે સરળ દીક્ષા રચી.

પરમહંસ વૃત્તિ ધારણ કરવાના હેતુથી વચ્ચેના સર્વથા ત્યાગ કરી તેઓ નગ્નાવસ્થામાં રહેતા હતા. જૂદાં અવસ્થા અને ફક્ત અર્થ

હોવા છતાં પણ તિતિક્ષ્ણ પ્રભાવે તેમના શરીરની ક્રાંતિ સુવર્ણ સમ દેદ્યમાન હતી, અને શિતોષ્ણની અસરથી તેમના ચિત્તમાં રંગ મત્ર પણ ગ્લાનિ થવા પામતી ન હતી. બિન્ન બિન્ન દેશોનાં અને વિવિધ મત પંથનાં—હિન્દુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ સર્વ જાતનાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો હંમેશાં તેમનાં દર્શન કરવાને માટે આવતાં હતાં અને તેથી બાગમાં એક મેળાની માફક હક જમી રહેતી હતી. આ સર્વ પ્રતિ સ્વામીજીનું વર્તન એટલું તો પ્રીતિભર્યું અને એવું તો શિષ્ટાચાર્યુક્ત હતું કે તેથી દરેકના મનમાં એમ જ લાગી આવતું કે સ્વામીજીની મારા પર જેવી કૃપા છે તેવી બીજા કોઈના પર નથી. સ્વામીજીમાં અભિમાનની તો ગંધ સરખી પણ ન હતી. તે હંમેશાં હસતા, પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અને સંતુષ્ટ જ નજરે આવતા હતા. છ'ગ્લેન્ડના એક પ્રસિદ્ધ કાયદાશાસ્ત્રી સર ફ્રેડરીક પોલોક તેમના સંબંધમાં લખે છે, કે તેમની વિદ્વતા અને સબ્યતા અમારા દેશના પ્રસિદ્ધ ધર્મજ્ઞતા હિંદી મારટિન્યુથી જરા પણ કિતરે તેવી નથી. આ જ પ્રમાણે જર્મનીનાં પણ કેટલાંક મતુષ્યો તેમનાં દર્શન કરવાને આવ્યાં હતાં. તેમાંની એક સ્ત્રીએ તેમના લવ માત્ર સંસર્ગથી હૃદયાર્થુ હતું, કે આ પવિત્ર આકૃતિને હું કદિ પણ ભૂલી જવા પામીશ નહિ. બનારસની યાત્રાનાં માર્ગદર્શક અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં (guided books) તેમને “ બનારસના પવિત્ર પુરુષ ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યા હતા. આ કારણથી સમજા વિદેશીય મુસાફરો તેમનાં દર્શન કરવાને માટે અવશ્ય આવતા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતના સ્થાયી સરકારી ઓફિસરોમાં અંગ્રેજ અને દેશી કમિશ્નરો સહિત પણ તેમની પાસે વારંવાર આવજા કરતા હતા. કેટલાક રાજા અને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો તો તેમનાં અથવા તેમની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યા સિવાય જમતા પણ ન હતા. કોઈ કોઈ બાવિક જનોએ તો તે જાતે હયાત છતાં પણ તેમના નામથી મંદિર, તળાવ વગેરે બંધાવ્યાં હતાં.

ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકો દ્વારા આટઆટલો ભક્તિભાવ પ્રદર્શિત કરતાં છતાં સ્વામીજી સદા પોતાના દોષોથી સાવધાન રહેતા હતા અને હંમેશાં એમ જ કહ્યા કરતા હતા, કે હું એક સાધુ છું એ વાત હું કદિ પણ ભૂલી જતો નથી. એક વખત જ્યારે તેમને કહેવામાં આવ્યું, કે આપના જેવું સુખી કોણ હશે ? ત્યારે તેમણે જવાબ દીધો કે જ્યાંસુધી મારામાંથી દૈતભાવનો સર્વથા લોપ થયો નથી ત્યાંસુધી હું સુખી છું એમ શી રીતે કહી શકાય ? સ્વામીજીનાં આ વચનો કેવળ તેમની નિરભિમાનતાનું જ સૂચન કરે છે. બાકી તેમને સમદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઇ ચૂકી હતી. આ વાત જ્યારે એક વખતે તેમણે એક ધાંચીને હૃદય સરસો ચાંપીને આલિંગન આપ્યું અને તે જોઈ કેટલાક લોકો તેમના ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે તે લોકોને જે વચનો કહી પ્રભળાવ્યાં હતાં તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થઇ શકે છે. ધાંચીને આલિંગન આપ્યા બદલ તેમના ઉપર આક્ષેપ કરનારાઓને તેમણે કહેલું કે હું આ ધાંચીમાં, મારામાં અને તમારા સર્વમાં કંઈ જ અંતર જોતો નથી.

તેઓશ્રી ધણીવાર ગદગદ કંઠે આખોમાંથી આંસુ વરસાવતાં યોગવાસિષ્ઠના નીચેના શ્લોકોનું પઠન કર્યા કરતા હતા:—

નકેનચ્ચિર્વીક્રીતા વીક્રીતા इव संस्थिताः ।

वनमुढा वयं सर्वे जानाना अपि शम्बरम् ॥

किमेतेषु प्रपंचेषु भोगानाम सुदुर्भगाः ।

मुधैवदिवयं मोहात्संस्थिता बद्धभावनाः ॥

અર્થ—જે કે આપણું કોઈએ વેચાણ કર્યું નથી તોપણ આપણે વેચાયેલાની પેઠે સ્થિત છીએ. ખેદની વાત તો એ છે, કે આ આખા છે એમ જાણવા છતાં પણ આપણે સર્વ મૂઠ વધી ગયા છીએ. આ સંસારના પ્રપંચોમાં અત્યંત અભાગીયા એવા ભોમ નામના કોણ

છે ? અર્થાત્ ભોગ-વિષયસુખ એવું કંઈ જ નથી. આપણે મેં હને લીધે મિથ્યા ભાવનાઓ ખાંધીને તેમાં રહેલા છીએ.

સ્વામીજીના સિદ્ધાન્તો આ પ્રમાણે હતા:-અમુક જાતના મનુ-
ષ્યોને જ વેદાન્ત સાંભળવાનો વા તેનું જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર છે
એવો કોઈ સ્થાપિત નિયમ નથી. જેના ચિત્તમાં વિવેક અને દૈરાગ્યની
ભાવનાનો ઉદય થયો હોય તે ચાહે શુદ્ધ હોય કે બ્રાહ્મણ હોય
તોપણ તે તેનો અધિકારી છે. મોક્ષ જેવી રીતે વનમાં તેવી જ રીતે
ઘરમાં પણ છે. પોતાના આ સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જે મનુષ્યો પ્રાપ્ત
થાય તેમની પાસે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવાને જતા હતા તેમને પારી ગખતા
હતા અને કહેતા, કે કપડાં રંગવાથી શું બને એમ છે ? મનુષ્ય
ચાહે શ્વેત વસ્ત્રોમાં રહે, ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરે કે દિગંધર પત્ની
કરતો કરે તોપણ જેના ચિત્તમાં ત્યાગ છે તે જ જ્ઞાની છે. તે અધિ-
કાર જોઈને ઉપદેશ કરતા હતા. જે ઉચ્ચ અધિકારી જણાય તેની જ
સાથે કેવળ વેદાન્તની ચર્ચા કરતા હતા. બાકીનાં માણસોને તે કર્મ
અથવા શુદ્ધ વ્યવહાર કે ઉપાસનાને ઉપદેશ કરતા હતા. તે જેવી
રીતે અધ્યાત્મ વિચારમાં કુશળ હતા તેવા જ લૌકિક વાણીમાં પણ
નિપૂણ હતા. આથી તેમની પાસે થોડી જ વાર બેસતાંની સાથે
ચિત્તમાં એકદમ શાન્તિ અને આલિંગ્ય થઈ આવતાં હતાં. લોકો
કહેતા કે તેમને સિદ્ધિયો વરી ચૂકી છે. આ સંબંધમાં એવું કહેવાય
છે, કે એક વાર તેમનાં પત્નીએ બહુ જ આગ્રહપૂર્વક તેમનાં દર્શન
કરવાની પ્રાર્થના કરી. આથી તેમણે તેમ કરવાની રજા આપી.
પોતે બાગના ઝરખા ઉપર ઉભા રહ્યા અને તેમનાં પત્ની તેમની સામે
નીચે ઉભાં રહ્યાં. બન્નેની નજર એક દષ્ટ બન્ને એક બીજાની સામે
જોઈ રહ્યાં. પરિણામે થોડી જ વારમાં તે પતિપરાયણાં હતાં ત્યાં જ
શાંત થઈ ગયાં. અર્થાત્ સ્વામીજીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને
પોતાની દૃષ્ટિથી તેમનો પ્રાણ બેંચી લીધો. આ જ પ્રકારે તેમના સંબંધમાં
એક બીજી વાત એવી પણ છે, કે એક વખત રામનમરથી તે

એક રાજની સાથે નાવમાં બેસીને જતા હતા. ચોમાસાનો સમય હતો. ગંગા નદીમાં બરપૂર પૂર આવ્યું; નાવ ઉપરનો કાણુ છૂટી ગયો અને નાવ અલાવનારાઓ હિંમત હારી બેઠા. આવો બનાવ જોઈને રાજસાહેબ બહુ જ ગભરાવા લાગ્યા; પરંતુ સ્વામીજીએ કહ્યું, કે ધૈર્ય રાખો અને જુઓ કે હવે શું થાય છે. સ્વામીજીનાં આ વચનોની સાથે જ નાવ સીધું અસ્સીધાટ ઉપર જઈ ઉભું રહ્યું. આ પ્રકારની બીજી પણ કેટલીક સ્વામીજીનાં અલૌકિક ચરિત્રોની વાતો કહેવામાં આવે છે; પરંતુ તેમનું શુદ્ધ જીવન જ જાતે અલૌકિક ચરિત્ર છે. સ્વામીજી સદા એમ જ કહેતા હતા, કે પોતાના ધર્મનું યથોચિત અનુષ્ઠાન કરવા કરતાં અધિક એવી બીજી સિદ્ધિ કયી હશે ? હવામાં પક્ષીની માફક ઉડવું અથવા પથરથી બારે થવું એથી શું વળે એમ છે ? પોતાનું કર્તવ્ય શુદ્ધશુદ્ધિથી કરવું એ જ પરમ તિદ્ધિ છે. આ વાત એક ન્યાયાધિશને કહેતી વખતે વધારામાં તેમણે તેને કહ્યું હતું, કે તમે જે જે પ્રાણીનો જીવ લ્યો અથવા દંડ કરો તેના માટે તમે ધૈર્ય રાખો ત્યાં જવાબદાર છો એમ જાણો અને તેથી તમારું કલ્યાણ થશે. તેમના દેહત્યાગથી સર્વત્ર હાહાકાર ફેલાઈ રહ્યો હતો. પરમ બેદની વાત છે, કે આવા મહા-પુરુષોનો આ જગત પરથી લોપ થતો જાય છે.

પાઠ ૧૨૧ મો.

સ્વામી રામતીર્થજી.

સ્વામી રામતીર્થજીનો જન્મ હાહોર જિલ્લામાં આવેલા મુરારી-વાલા ગામમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ ના અક્ટોબરની ૮ મી તારીખે થયો હતો. તે ગોસ્વામી તુલસીદાસજીના કૃષ્ણમાં અતર્યા હતા અને તેમનું આખું કુટુંબ ગોસ્વામીના નામે ઓળખાતું હતું. તેમના કૃષ્ણમાં હંમેશાંથી ગુરુ શિષ્ય પરંપરા ચાલી આવતી હતી. તે ધરના પેસાદાર ન હતા; છતાં જાત મહેનતથી પરિશ્રમ વેડીને ૨૧ વરસની ઉંમરે

એમ. એ. થયા હતા. એમ. એ. થયા પછી તેમણે લાહોરની ક્રિશ્ચિ-
અન કોલેજમાં બે વરસ સુધી ગણિતના અધ્યાપકત્વ ઠામ કર્યું હતું.
તેમની વિદ્વતા અંગ્રેજોમાં ઘણી પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડી હતી. તે
સમયના સરકારી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા. બેલ તેમની અસાધારણ
શુદ્ધિને માટે ઘણી મગરૂરી ધરાવતા હતા. સ્વામીજીના લગ્ન થયાં
હતાં અને સંતતિમાં તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી હતાં.

સ્વામીજીને આ સમયે માસિક રૂ. ૧૫૦) નો પગાર મળતો
હતો. ઉંમર કેવળ ૨૬ વરસની હતી, શરીર નીરોગી અને સ્વચ્છ
હતું, સ્ત્રીપુત્ર સૌ કોઈ તેમને અનુકૂળ હતાં, સર્વ સ્થળે તેમને
માન મળતું હતું અને સંસાર તરફ વિરાગ ઉત્પન્ન થાય એવી કોઈ
પણ જાતની પરિસ્થિતિ ન હતી; છતાં ઉપનિષદોનાં મહાવાક્યોનો
સાક્ષાત્કાર શી રીતે થઈ શકે અને વેદાન્તશાસ્ત્ર કેવળ પુસ્તકો
કે વાણીનો નહિ, પરન્તુ જીવનની પ્રત્યેક પળે અનુભવવાનો વિષય
છે એ બાબતનો જાતે અનુભવ કરવો સ્ત્રી, પુત્ર, પિતા, કુટુંબ આદિ
સર્વનો ત્યાગ કરીને તેમણે સંન્યાસ લીધો અને તરવનો સાક્ષાત્કાર
કર્યા સવાય પાછા હઠ્યા નહિ.

સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને તેમણે વિવિધ સ્થાનોમાં પરિભ્રમણ
કરવા માંડ્યું. પ્રથમ ૧૮૦૧ ના ડિસેમ્બરમાં તે મથુરા ગયા. ત્યાં
એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. ત્યાંથી આગ્રા, લખનૌ, ફૈજાબાદ આદિ
સ્થાનોમાં જઈ સૂતેલાઓને જગાડ્યા. જ્ઞાન અને ત્યાગ વિના ખરૂં
સુખ મળતું નથી એ વાત તેમણે હજારો સ્ત્રીપુરુષોને સ્પષ્ટ કરી
ખતાવી. તેમણે કપિલ, પાતંજલિ, ગૌતમ, કણાદ, જૈમિની, વ્યાસ,
શંકર વગેરેના સિદ્ધાન્તોની સાથે હારસીમાં શમ્ભસત્રજેન અને
જોલાના રૂમના સિદ્ધાન્તોને; જર્મનીમાં પ્લેટો, કેન્ટ, હુમ્બલ, શોપ-
નહોરના સિદ્ધાન્તોને; અંગ્રેજોમાં હુકસ્લી, રૂપેનસર, કાર્લાઈલના
સિદ્ધાન્તોને અને અમેરિકનમાં હમર્સન, ગ્રેફેસર જેમ્સ વગેરેના

સિદ્ધાન્તોને જોયા અને તે સર્વની સારાંશ તેમને એ જડ્યો, કે આત્મસાક્ષાત્કાર થતાંની સાથે જ આપું જગત પોતાનું શરીર બની રહે છે-પોતાનાથી ભિન્ન એવું કંઈ જ રહેતું નથી-

સ્વામીજી સમર્થ વિદ્વાન્ હોવા છતાં પણ તેમનો સ્વભાવ ધણો જ સરળ હતો. તેમનામાં અહંકારનો લેશ માત્ર ન હતો. તે હંમેશાં હસતા રહેતા હતા અને સર્વની સાથે પ્યારથી બોલતા હતા. તેમનામાં કોઈ પણ જાતનું અભિમાન ન હતું, દેશભક્તિથી પરિપૂર્ણ હતા, પરાંપકાર એ તેમનો સ્વભાવ હતો અને રાતદિવસ માત્ર ભારતનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય તેના વિચારોમાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા. તેમને નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો કે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિનો રાગ એક છે અને તેની ચિકિત્સા પણ એક જ છે. ઈશ્વરમાં વસો અને વસાવો પછી આનંદ જ આનંદ છે. એમ ન કરવાથી દુઃખ જ દુઃખ છે.

સ્વામીજી શુદ્ધ આહાર, શુદ્ધ આચાર અને શુદ્ધ વ્યવહારની મૂર્તિ હતા. અમેરિકા વગેરે દેશોમાં અત્યંત ક્લેશ સહન કરવા છતાં પણ તેમણે કોઈ અમહત્વ પદાર્થને હાથ સરખો અડાડ્યો ન હતો. તે કદિ પણ નકામા બેસી રહેતા ન હતા. હંમેશાં કંઈને કંઈ ઉપદેશ, વિચાર કે પાઠ કર્યા કરતા હતા. તે એટલા તો ઉદ્યોગી હતા કે એક મદ્યાન્ વિદ્યાન્તી અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિએ માત્ર એક જ વરસમાં તેમણે નિરુક્ત સહિત ત્રણે વેદ બાળ્ય, બ્રહ્મવિદ્યા ભરણ, ચિત્સુખી વગેરે વેદાન્તના કિંઈ ગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે કદિ પણ શરીરને શિથિલ થવા દેતા ન હતા અને હંમેશાં બ્યાયામ કરતા હતા. તે કહેતા, કે બ્યારે જીવ અને ઈશ્વર એમ બે નહિ, પરન્તુ એક જ છે તો જે મનુષ્ય દ્વૈતભાવનો ત્યાગ કરી કામ કરશે તેની સાથે આપું જગત અવશ્યમેવ ભળીને કામ કરશે. જે દુઃખથી મુક્તિ અને કલેશોનો અંત ઇચ્છતા હો તે

શરીરને કામમાં ઉદ્યુક્ત અને મનને શાન્ત રાખે. સર્વને આત્મવત્ જાણી લીધા પછી સઘળા વિધિનિષેધનો ભેદ ખુદસો થઈ જાય છે. તે બહુ એકાન્તસેવી હતા. તેમને પહાડો અને જંગલોમાં ફરવાનું ધણું જ પસંદ હતું. માન-અપમાન તરફ તેમનું રસમાત્ર પણ ધ્યાન ન હતું.

ધર્મ વિષયે સ્વામીજીએ જણાવેલા વિચારો બહુ જ તલસ્પર્શી અને મનન યોગ્ય છે. તે કહે છે, કે દેશ, કાળ અને અધિકાર ભેદે ધર્મમાં વિપર્યય થવા પામે તોપણ તેનું સામાન્ય લક્ષણ સર્વદા એક સરખું જ કાયમ રહે છે. મનુષ્યહૃદયમાં શાન્તિ, સત્વગુણ, ઉદારતા, પ્રેમ, બલ અને જ્ઞાનનું આપોઆપ પ્રગટવું; સર્વત્ર આત્મભાવ અનુભવવો અને સઘળા ભેદોનો વિલય થવો એ ધર્મનું સામાન્ય લક્ષણ છે. સર્વત્ર આત્મજ્યોતિ જ પ્રકાશી નીકળે તેનું નામ વેદાન્ત અથવા જ્ઞાનનું પરિણામ છે. જેવી જરૂર વૃક્ષોને વાયુની અને પ્રાણીઓને આહારની છે તેવી જ આવશ્યકતા જીવને ધર્મની છે. અહંતામમતા આદિ ભેદભાવોનું સર્વથા ટળી જવું અને પોતાની જાતનાં સુખદુઃખોની વિસ્મૃતિ થવા સાથે જગત મત્રનાં સુખદુઃખોને પોતાનાં અનુભવવાં એવી સમાધિ-સ્થિતિમાં ધર્મનું પર્યવસાન છે. પોતાના આત્માને જાણવો અને તેમાં તન્મય થવું એ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. મનને એકાગ્ર કરવું અને મન તથા બુદ્ધિને દેશ, કાળ અને ક્રિયાના પરિચ્છેદથી હઠાવી ચિત્ત પર વિજય મેળવવો એ નિર્ભયપદ પ્રાપ્ત કરવાનો આખા ઉપાય છે. એમ થતાં સર્વત્ર આનંદ જ આનંદ અનુભવાશે. જ્યાંસુધી આત્મા નામરૂપના કેદખ.નામાં પૂરાઈ રહેલો છે, સ્વયંજ્યોતિ આત્મરૂપી સૂર્ય અહંતમ રૂપી વાદળથી ઢંકાય રહેલો છે, આન્તરદષ્ટિ ઉપર અવિદ્યારૂપી અંધકારનું ગાઢ પડ ફેરી વળેલું છે ત્યાંસુધી ભય, કાયરતા, દુઃખ અને કલેશ છે.

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો આત્મામાં લય થઇ ગયા પછી દુઃખનું નામનિશાન પણ રહેવા પામતું નથી. પ્રાણીમાત્રને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ અનુભવાય છે તેનું કારણ એ જ છે, કે તે અવસ્થામાં દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ એ સર્વનો આત્મામાં લય થઈ જાય છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થાની પેઠે એ સર્વનો જો જ્ઞાન વડે સમાધિ અવસ્થામાં લય થઇ જવા પામે તો પછી આનંદનું પૂરું જ શું ? સર્વ શાસ્ત્રોનો અતિમ ઉદ્દેશ આ જ છે અને બધાં શાસ્ત્રો અહીં પરિસમાપ્ત છે.

ધર્મને હાથ કરવાનાં સાધનો આ છે:—(૧) ખોરાક એવો અને એટલો ખાવો જેઠાંએ કે જે જલદીથી પચી જવા પામે. (૨) સારામાં સારી એક ઉંઘ લેવી જેઠાંએ. (૩) સવાર સાંજ વ્યાયામ કરવો જેઠાંએ. (૪) જેથી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય તેવી સંગતથી સદા દૂર રહેવું જેઠાંએ. જો કોઇ મહાત્માનો સંગ થવો ન બની આવે તો એકલા રહેવું એજ સાફ છે. (૫) શુદ્ધ આચાર, શુદ્ધ વ્યવહાર, સત્ય, ઉદારતા, ક્ષમા, અને હમેશાં પરોપકારમાં રત રહેવું; આ ધર્મનાં મુખ્ય સાધન છે. મનુષ્ય જેવું ભોજન કરે છે, જેવી સોજનમાં રહે છે અને જેવો આચાર વ્યવહાર સેવે છે તેવી જ તેના ચિત્તની સ્થિતિ થાય છે. સર્વ કરતાં સતશિક્ષા અને સત્સંગનો મહિમા ઘણો વધારે છે. તેના દ્વારા મન ઉપર પડેલા નહરો સંસ્કારો પણ દૂર થઈ શકે છે. સત્સંગ થવાનો આધાર મનુષ્યની પોતાની દૈવજ્ઞા ઉપર છે. જો દૈવ અને સાચી ઇચ્છા જન્મે છે તો આત્મ-સાક્ષાત્કાર પામેલા જ્ઞાની પુરુષનો અવશ્ય ભેટો થાય છે સત્યની શોધમાં લીન થયેલાને અવશ્ય સત્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આધિભૌતિક દુઃખનું મૂળ કારણ અધ્યાત્મ અવનતિ છે. પ્રેમ-રૂપી અગ્નિ બલુકી ઉઠતાં પ્રતીક્ષા, આપત્તિ, દુઃખ અને જંગલનાં કાંટા એ સર્વ ચલનર બની રહે છે. જે દેશ અથવા જાતિમાં સત્ય

અને આત્મભાવ પ્રાપ્ત છે તે દેશ અને જાતિ સર્વદા સુખી અને શ્રીસંપન્ન રહેશે. આ જ સાચો ધર્મ છે અને તેને અનુસરવામાં જ કલ્યાણ રહેલું છે. સર્વને આત્મવત્ જુઓ એ ધર્મ છે અને રીત-રિવાજ, ખાંતુંપીલું, સ્વર્ગ નરકના ઉપાયોનો વિચાર, આચાર વિચારનાં આદિલનો એ સર્વ એ ધર્મનાં અંગ છે. જે મનુષ્યો આ ધર્મને ભૂલી બહારની વાતો ઉપર વ્યર્થ વાદવિવાદમાં વખત ગુમાવે છે તેમને કદિ પણ કશોયે લાભ થતો નથી. જેઓ આ ધર્મને જાણતા નથી તેઓ એક ધર્મને મોટો અને બીજાને છોટો માને છે અને એકને છોડી બીજાને ગ્રહણ કરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. સાત ધર્મમાં મતમતાંતરનું ખંડન મંડન કે વાદવિવાદ હોતાં નથી. પોતાના અંતઃકરણની પવિત્રતા જ તેમાં મુખ્ય છે.

જાતિભેદ, મતભેદ, સંપ્રદાયભેદ, આશ્રમભેદ આદિ જેટલા જેટલા ભેદો છે તે માત્ર એટલા જ માટે છે, કે કામ ભલે અલગ અલગ કરવામાં આવે પરંતુ તે સર્વનું લક્ષ્ય એક જ હોવું જોઈએ. આ મુદ્દાની વાતનું વિસ્મરણ કરાયાથી જ સઘળી આપત્તિ ઉપજવા પામી છે. એ વાત ખાસ કરીને યાદ રાખવી ઘટે છે, કે શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિ આપણે માટે છે, પરંતુ આપણે કંઈ શાસ્ત્ર અને સ્મૃતિને માટે જન્મ્યા નથી. ભારતવર્ષની નદીઓનાં વહન પલટાઈ ગયાં, પહાડો પર બરફ જામવાની જગા દૂર જઈ પડી, જંગલો કપાઈ ગયાં, નવાં નવાં શહેરો આબાદ થઈ ગયાં, ભાષા બદલાઈ ગઈ, લોકોનાં રંગ રૂપ ઓર તરેહનાં થઈ ગયાં; પરંતુ આપણે હજી એવા રીતરિવાજોને વળગી રહેવા આહીએ છીએ, કે જેમાં કંઈ જ જીવન અવશેષ રહેલું નથી. આપણો ઢંગ એવી તરેહનો છે, કે આગળ તો ચાલવું પણ સાથે સાથે પાછળે એતા જવું. આપણે એમ તો કહીએ છીએ કે અમે ઋષિમુનિઓના વંશ જ છીએ; પરંતુ એ વાતને ભૂલી જઈએ છીએ, કે ભણા

અધિભુનિયોના જમાનામાં રહે, તાર, વીજળી, સ્ટીમર વગેરે ક્યાં હતાં ? તેમને યુરોપ અને અમેરિકાના વીસમી સદીના વિજ્ઞાન જાણનારા કારીગરો અને વિદ્વાનોની સાથે સાથે ક્યાં મુકાબલો કરવો પડ્યો હતો ? આટલા માટે કંતો આપણે ચાલુ જમાનાની સાથે સાથે ગતિ કરવાને યોગ્ય થવું યા તો પિતૃલોકમાં સિધારવું. જે લોકો દેશભક્તિની ખૂબો મારે છે તેઓ જ્યાંસુધી દેવતવું નામ પણ રહેવા પામે નહિ એટલી હદે દેશની સાથે એક ચિત્ત બનશે નહિ ત્યાંસુધી કંઈ જ કરી શકશે નહિ. જ્યારે દિલમાં એક વાત એવી નિશ્ચિત થઈ જશે અને રોમે રોમથી એવી વાત ખીલી ઉઠશે કે હું જ ભારતવર્ષ છું, આખું ભારતવર્ષ મારું જ શરીર છે, મારો આત્મા એ જ સમસ્ત ભારતવર્ષનો આત્મા છે, હું ચાલું છું તો ભારતવર્ષ જ ચાલે છે, હું દમ લઉં છું તો ભારતવર્ષ જ દમ લે છે, હું જ શંકર છું અને હું જ શિવ છું, ત્યારે જ આપણે ભારતના સાચા પુત્ર બનીશું. શ્રુતિ બળવતીએ આપેલું મહાવાક્ય રૂપી પરિપક્વ ફળ આપણા મુખમાં પક-તાંની સાથે જ જો તે આપણને રક્ષણ કરી સાચા દેશભક્ત-સાચા ભારતવર્ષી નહિં બનાવે તો ખીજું કાણ બનાવશે ?

સઘળા લોકો એકતા—એકતાની ખૂબો માર્યા કરે છે, પણ તેના વાસ્તવિક કારણને શોધતા નથી. આપણે વર્તમાન સમયને ભૂતકાળની સાથે સરખાવવાને પ્રયત્ન કરતા નથી. શું આપણા પર ઊર્ધ્વ રહેલા અવિદ્યારૂપી અંધકારથી એકતા સાધી શકાશે ? જ્યાંસુધી ખાનારની સંખ્યામાં વધારો થવાની સાથે ખાવાની સામગ્રી પણ વધારે મેદા થવી જોઈએ એ વાત ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે નહિ અને જ્યાંસુધી એક ખાવ અને દસ ભૂખે મરે એવી સ્થિતિ ચાલુ રહેશે ત્યાંસુધી કંઈ જ થશે નહિ. જ્યાં દેશની બહાર પગ મૂકતાંની સાથે ત્યાં બહાર કરવામાં આવે છે ત્યાં એકતાની શી આશા ? મારે

જન્માક્ષર સરખાવે, જન્મોચ્ચાર કરો, પૂજા કરો તોપણ જે ધરની અંદર બાળકોને લગ્નના નામ નીચે બંધનમાં નાંખવામાં આવે છે તે ધરમાં બાળકો કુલી કાલી થકે એ સંભવિત છે ? બાળવિધવાઓની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં જોઇ જ્યાં સુધી આપણાં કલેજાં ફાટતાં નથી ત્યાં સુધી આપણે ઋષિમુનિઓની સંતતિ શી રીતે કહેવાઈ શકીએ ? આ વિધવાઓના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતી હાય આપણું કદિ કાળી બવાનીની પેઠે બક્ષણ કરી જશે તો બાળુ શું થશે ? ત્યાંસુધી આપણે નષ્ટ થતાં શી રીતે બચી શકીશું ? જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓ અબણ અને પૈસાદાર લોકો અવિદ્યાથી ઘેરાયેલા તેમજ દેશસુધારાના કામથી અનભિરૂ અથવા વિરોધી છે ત્યાંસુધી શું થઇ શકે એમ છે ? આ સર્વ અવિદ્યાની વૃદ્ધિનું પરિણામ છે. જ્યારે આપણે વિદ્યા દ્વારા ધર્મનું તત્ત્વ શોધી કાઢીશું ત્યારે જ આપણું અને દેશનું કલ્યાણ થશે.

સ્વામીજીના ધર્મ સંબંધના વિચારો ઉપર મુજબ હતા. સર્વ પ્રકારની સુધારણા ધર્મનાં તત્ત્વોને અવલંબી રહેલી છે એમ તેમનું દૃઢ માનવું હતું. સર્વની સર્વ જાતની ઉન્નતિનો આધાર ધર્મ ઉપરજ છે અને એ ધર્મ કેવો હોવો જોઇએ અને તેને શી રીતે સાધી શકાય તે તેમણે જાતિ અનુભવથી જગતને સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે. સર્વાત્મભાવના અને આત્મસાક્ષાત્કાર એ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને તેને તે સાધી શક્યા હતા. આના પરિણામે જગતના સર્વ જીવો ઉપર તેમનાં પ્રેમ અને કૃપાનો વરસાદ એક સરખો વરસતો હતો. સ્વદેશને માટે પણ તેમને અત્યંત પ્રેમ અને લાગણી હતાં, અને તેનું કલ્યાણ શી રીતે થાય તે સંબંધી હંમેશાં વિચારો કર્યા કરતા હતાં. દેશહિતની આ લાગણીને લીધે જ તેમણે જાપાન, અમેરિકા, ચીન સર આદિ દૂરના દેશોમાં ૧૯૦૨ માં પરિભ્રમણ કર્યું હતું, અને તે દેશહિતનાં અનેક કામો કર્યાં હતાં. આ દેશોની અંદર તેઓ

અત્યંત સત્કાર અને પૂજને પાત્ર થઇ પડ્યા હતા. તેમના ઉપદેશ અવલુથી અમેરિકા આદિ દેશોના લોકો તેમના ઉપર શ્રદ્ધા શ્રદ્ધા થઇ ગયા હતા. તેમના ઉપદેશની શૈલી ઘણી જ સરળ, ચિત્તાકર્ષક અને રોમાંચ ખડાં કરી દે તેવી હતી. પ્રેમભાવથી તે સર્વનાં અતઃકરણ જીતી લેતા હતા. તે આનંદ અને શાન્તિની મૂર્તિ હતા. ગમે તેવાં દુઃખી અને ઉદાસી મનુષ્યો તેમનાં દર્શનની સાથે જ શાંતિનો અનુભવ કરતાં. તેમની દૃષ્ટિ એવી તો અમૃતમય હતી, કે નિર્જીવ અને સૂકાં અંતઃકરણમાં પણ તે નવું ચેતન અને ઉત્સાહ પ્રગટાવતી હતી. ઉપદેશ કરતાં કરતાં તે પ્રેમમાં લીન થઇ જતા અને તેમના સુખમાંથી વચનામૃતની ધારા વહાં જતી. તેમના મનથી ઉંચ નીચ, સજીવ નિર્જીવ, સઘળાં એક સરખાં ધૃત્વરૂપ બાસતાં હતાં. ભેદનું નામનિશાને ન હતું. તેમનો પ્રેમ કેટલો વિશાળ અને કિન્નત હતો, તેમની આત્મશાંતિ કેવી અજબ હતી અને તેમનામાં ભેદભાવ ટળી સર્વ પ્રત્યે કેવો આત્મભાવ પેદા થયો હતો તે સ્વામીજી જ્યારે ૧૯૦૫માં પૃથ્વીની મુસાફરી કરી પાછા આવ્યા ત્યારે તેમના અનુયાયીઓએ તેમને એક નવી સંસ્થા સ્થાપવાનો આગ્રહ કરતાં તેમણે જે વચનો ઉચ્ચારેલાં તે પરથી બહુ સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે. તે વચનો આ પ્રમાણે હતાં:—

“ ખ્રિસ્તી, હિંદુ, શીખ, મુસલમાન, આર્યસમાજ કિંબહુના મારા પ્રિય ઈષ્ટ દેવતાના—હારતબૂમિના—અન પાણીથી જેમનાં અસ્થિ, રનાયુ, રક્ત, અને મસ્તિષ્ક બંધાયેલાં છે તે સર્વ માણસો મારા બંધુઓ જ છે—અરે ! મારા આત્માઓ જ છે ! તેમને કહો કે હું તેમનો છું. હું સોનો સ્વીકાર કરું છું, કામને દૂર રાખતો નથી. હું પ્રેમ છું. પ્રેમ પ્રકાશનાં કિરણોની પેઠે સર્વ વસ્તુઓને તેજથી દીપાવે છે. અરેખર ! હું પ્રેમનો સાગર છું. મારો સૌ ઉપર સરખો પ્રેમ છે. જે કોઇ આ પ્રેમસાગરમાં ડૂબકી મારશે તે નિઃસંશય પ્રેમમય બનશે.

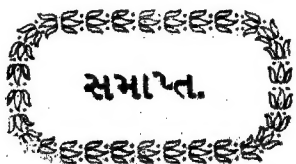
વધારે તો શું પણ જે કોઈ શત્રુભાવે આવશે તેને પણ હું પ્રેમથી જ. આલિંગન આપીશ. મારા પ્રેમનો પ્રવાહ એવો પ્રચંડ છે, કે શત્રુતા તેમાં ક્યાંઈ રૂખી જશે. ”

અમેરિકા આદિ દેશોમાંથી પાછા આવ્યા પછી સ્વામીજી હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક મુખ્ય શહેરોમાં ગયા હતા અને સર્વ જગ્યાએ વ્યાખ્યાનો દ્વારા ઉપદેશ આપ્યો હતો. આ પછી તે હિંમલય પર્વત ઉપર ચાલી નીકળ્યા હતા અને દેહવિલય થતા સુધી ત્યાં જ રહ્યા હતા. અહીં તેઓ ટાટની જરા પણ દરકાર કર્યા સિવાય બરફના ઢગ ઉપર ચાલ્યા જતા હતા. વાદ, સાપ આદિ હિંસક અને ઝેરી જના-વરોની વચમાં બેઠકક બની રહેતા હતા. અહીં પોતાનો સમગ્ર સમય ભજન, ધ્યાન અને ઉપદેશમાં વ્યતીત કરતાં ઈ. સ. ૧૯૦૬ના અક્ટોબરની સત્તરમી તારીખે સંવત ૧૯૬૩ ના કાર્તિક વદ અમાવાસ્યા ને શુક્રવારને દિવસે ૩૩ વરસની ઉંમરે સ્વામીજીએ પોતાનો દેહ ગંગાજીને અર્પણ કરી દીધો. જળસમાધિ પહેલાંનાં અર્થાત્ તેમનાં છેવટનાં વચનો આ હતાં:—

“બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, ઈન્દ્ર, ભારત, હે મૃત્યુ, મારો આ એક દેહ બેશક લઈ જા. મારે તેની દરકાર નથી. મારે બીજા દેહોની ખોટ નથી. ચંદ્રનાં નિર્મળ કિરણોમાં રૂપેરી દેહ ધારણ કરીને હું આનંદથી વિહરીશ. જંગલની નદી, નિર્ઝરોને વેષે હું ગાતો ફરીશ, સમુદ્રનાં મોજાંઓને રૂપે હું નાચીશ, આનંદભર્યો મંદ વાયુ અથવા શીત મુગધી વાયુ હું જ છું, આ બીજાં બધાં મારાં ભિન્ન સ્વરૂપો જ છે. આ રૂપે હું પર્વત નીચે ઉતર્યો, મૂએલાંને ઉઠાડ્યાં, ઉધતાંને જગાડ્યાં, કેટલાક દુઃખીનાં આંસુ લૂછ્યાં, શુભાખેને હસાવ્યાં, શુભશુભોને રડાવ્યાં, આને સ્પર્શ કર્યો, તેને અડક્યો, અહીંયાં ગયો, ત્યાં ગયો, સાથે કંઈ જ રાખ્યું નહિ અને કોઈના હાથમાં આવ્યો નહિ. ”

આ પ્રમાણે ચાલુ જમાનાની ફળવણી પામી એમ. એ. ની

પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી સાંસારિક માન મરત્યા સારો સર્વ પ્રકારના સુખથી ઘેરાયેલો એક પુરુષ કેવળ ચોવીસ વરસની ઉમ્મરમાં વેદાન્ત પ્રતિપાદિત અકામ ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવાને અને ઉપનિષદોનું લક્ષ્ય જે **અહં બ્રહ્માસ્મિ** તેનો અનુભવ થઈ શકે છે કે નહિ તે જાણવાને સ્ત્રી, પુત્ર, માતાપિતા, ઘર અને સાંસારિક સુખભોગનો ત્યાગ કરી મહિનાના મહિના સુધી એકલો નિર્જન વનોમાં ફરે, ટાઢ, તાપ વરસાદ, સાપ, વાઘ વગેરેની વચ્ચે બેઠકક બની રહે, રાત દિવસ ગંગાના કિનારે ધ્યાનલીન અને અને લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી અમેરિકા આદિ દેશોના વિદ્વાનોમાં મહાન જોરવ પામે એ અતિ અદ્ભુત ઘટના બેશક આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે તેવી છે. વર્તમાન સમયમાં આવાં ઉદાહરણ બહુ જ ઓછાં મળી આવશે. સ્વામીજીના જીવનથી સિદ્ધ થાય છે, કે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત ક્યેન માત્ર નહિ, પરંતુ અનુભવનો વિષય છે આવા સાચા દેશભક્ત અને આનંદરસથી પરિપૂર્ણ મહાતુભાવનું ચરિત્ર લખવાને કયી લેખિની સમર્થ થઈ શકે એમ છે ? ધ્વિરના અગ્રેય નિયમાનુસાર જે મહાપુરુષો થોડા કાળને માટે ભારતને જગાવવાને ઉત્પન્ન થયા છે અને પોતાના જીવનને હંમેશને માટે આદર્શરૂપ મૂકી ગયા છે તેવા મહાપુરુષોમાંના સ્વામીજી એક હતા. આવા મહાપુરુષોના પંથે પગનાર હરકોઈ આનંદમાં રહી અન્યને આનંદિત બનાવી શકે એ નિઃસંદેહ છે. આ જાતની પ્રવૃત્તિમાં તત્પર થવું અને સાચા આનંદનો અનુભવ કરી સર્વને આનંદનો રસાસ્વાદ આપવો એ જ સર્વશિક્ષાનું વાસ્તવિક રૂળ છે. હૈં તત્સત્.

મુક્તિમાલા

અથવા

જીવરાજ જીવ-મુક્તિ આખ્યાન.

આ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં ગહન તત્વો સમજાવનારો સરસ્વતે સંવાદ રૂપે નવીનજ અન્ય છે. સાધારણ વાંચનારને પણ આ અન્યનો વિષય સમજવામાં મુશ્કેલી ન પડે તે માટે જીવરાજ, મનરાજ વિદ્યા, અવિદ્યા, કુમતી, સુમતી, પ્રવૃત્તિ, સરસ્વતી વગેરે પાત્રોનું રૂપક આપીને વેદાન્તનાં ગહન તત્વોને શંકા-સમાધાન વડે પરસ્પર સવાદની પદ્ધતિથી સમજાવવામાં આવ્યાં છે. વચમાં વચમાં સરસ અને મોઢક દૃષ્ટાન્તો આપીને સાધારણ અધિકારીને પણ સિદ્ધાન્ત સમજાવ્યો એવી રચના કરી છે. ભાષા છેદજ સારી હોવાથી તેમાં વિશેષ સરસતા રૂપ છે. આ પહેલા ભાગમાં ચાર અંક છે, ને તેના પેટામાં પ્રવેશની ગેઠવણ કરેલી છે. લગભગ ૩૫૦ પૃષ્ઠો આ અન્ય દરેક ધર્મ જીજ્ઞાસુએ તથા પુસ્તકશાળાએ પોતાના અંદાજમાં જરૂર રાખવો ઘટે છે.

કિં. રૂ. ૧-૧૨-૦

ઈસુનું અનુકરણ.

ઈસુખ્રિસ્તનાં નીતિસૂત્રો: પુસ્તક ૧-૨ સાથે. કિંમત આઠ આના.

પુસ્તકના નામ ઉપરથી આ પુસ્તક ખ્રિસ્તિ ધર્મને લગતું માની લેવાનું નથી; પરંતુ મનુષ્યના આધ્યાત્મિક જીવન માટે તથા આંતરજીવન માટે મહાત્મા ઈસુખ્રિસ્તે નીતિનાં જે સૂત્રો દર્શાવ્યાં તેજ આમાં છે પહેલા પુસ્તકમાં ૬૫ પ્રકરણો છે. તેમાં પોતા વિશે, સત્યના સિદ્ધાંત વિશે, મોટી આશા અને મગરૂરી દુર કસવા વિશે, શાન્તિ મેળવવા વિશે, દુઃખથી થતા લાભ વિશે, લાલચને રોકવા વિશે, સાહસિક વિચારથી દુર રહેવા વિશે, એકાન્ત જીવન વિશે, હૃદયના અનુતાપ વિશે, મૃત્યુ વિશે ગંભીર મનન, પોતાના જીવનની સુધારણા વિશે છે. બીજા પુસ્તકમાં આંતરજીવન વિશે, વિશુદ્ધ મન આ સાદા વિચાર વિશે, આત્મચિંતન વિશે, પ્રભુની કૃપા માટે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા વિશે, વગેરે મનન કરવા યોગ્ય સૂત્રો છે.

બુદ્ધ, ધમ અને સંઘ } બાહ્ય ધર્મ વિષેની ટુંકામાં અને
સરળ રીતે પુરેપુરી માહિતી
આપનારાં પ્રો. ધર્માનંદ કૌસંબીએ શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ
સમક્ષ આપેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાન લાયજેરી માટે મંજુર કરી છે. આના.

મહાત્મા જૈમ્સ એલન કૃત પુસ્તકો.

તત્ત્વચિંતન યાને નિત્યપાઠ શિક્ષાપત્રી—આ પુસ્તકમાં
દુનીયાં પરના કોઈ પણ ધર્મ પંથને બાધક ન
થાય તેવાં ને હમેશાં પાઠ કરવા જેવાં સામાન્ય નીતિ-ધર્મ વિશેનાં
સૂત્રો છે, તા. ૧ લી જાનેવારીથી ૩૧ મી ડીસેમ્બર સુધીના ૩૬૫
દિવસમાં દરરોજ પાઠ કરવા માટે તે તારીખવાર મુકેલાં છે ને તેથી
નિત્યપાઠ કરવા સારું એક નૈતિક યા ધાર્મિક ઉત્તમ પુસ્તક તરોડે
ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી ભાષામાં આવું પુસ્તક ખીજું
એકે નથી છપાઈ બંધાઈ ઉત્તમ છે. કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

સ્વર્ગની સામગ્રી. (વિચાર તેજું વર્તન) મહાત્મા
જૈમ્સ એલનના જીવનચરિત્ર સાથે
લેખક રાણા દોહતસિંહજી સીસોદીઆ. આ લઘુ પુસ્તકમાં કર્મયોગ
એટલે પુરુષાર્થ કેવી રીતે સધાય તે વિશેનું લગભગ બગવદ્ગીતાને
મળતું જ વિવેચન છે. કિં. આઠ આના.

પશુમાંથી દેવ. બા. કર્તા મોહનલાલ વિકલદાસ ગાંધી
ખી. એ. એલ. એલ. ખી. તથા ઉપો-
દ્ધાત લખનાર સાગર. આ ન્હોના પુસ્તકનાં સાત પ્રકરણો પાડી
તેમાં માણસ ઉચ્ચ સ્થિતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે, તે વિશેનું
મનનીય વિવેચન છે. છપાઈ બંધાઈ ઉત્તમ છે. કિં. આઠ આના.
આ સર્વે પુસ્તકો મળવાનું ટેકાણું:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમથાશંક;—અમદાવાદ.

